

**19. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMU VE BASILI TÜRKÇE EDEBİYAT:
ETKİLEŞİMLER, DEĞİŞİMLER, ÇEŞİTLİLİK**

Doktora Tezi

Günil Özlem Ayaydın Cebe

Türk Edebiyatı Bölümü
Bilkent Üniversitesi
Ankara

Ağustos 2009

**19. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMU VE BASILI TÜRKÇE EDEBİYAT:
ETKİLEŞİMLER, DEĞİŞİMLER, ÇEŞİTLİLİK**

Bilkent Üniversitesi
Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

Günil Özlem Ayaydın Cebe

Türk Edebiyatı Disiplininde DOKTORA Derecesi Kazanma
Yükümlülüklerinin Parçasıdır

TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ
ANKARA

Ağustos 2009

Bütün hakları saklıdır.

Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.

© Günil Özlem Ayaydın Cebe, 2009

ailleme

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Yrd. Doç. Dr. Laurent Mignon
Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Nevin Güngör Ergan
Tez Jürisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Talât Sait Halman
Tez Jürisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. M. Öcal Oğuz
Tez Jürisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Yrd. Doç. Dr. Nuran Tezcan
Tez Jürisi Üyesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürünün onayı

.....
Prof. Dr. Erdal Erel
Enstitü Müdürü

ÖZET

19. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMU VE BASILI TÜRKÇE EDEBİYAT: ETKİLEŞİMLER, DEĞİŞİMLER, ÇEŞİTLİLİK

Ayaydın Cebe, Günil Özlem

Doktora, Türk Edebiyatı Bölümü

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Laurent Mignon

Ağustos 2009

Bu tez, 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatı hakkında bugüne kadar yazılmış edebiyat tarihlerinin çoğunluğunun, inceleme nesnesinin genellikle edebiyat dışı ölçütlere göre seçilmiş çok sınırlı bir bölümünü yansıttığı varsayımına dayanmaktadır. Dolayısıyla, bunlara dayanarak yapılan çoğu araştırma ve incelemenin Osmanlı edebiyat evrenini tam olarak kavramaktan uzak olduğu öne sürülmüştür.

Çalışmada, inceleme nesnesi hakkında dar görüşlülük sorununu aşabilmek amacıyla, basılı Türkçe metinlerin mümkün olduğunca eksiksiz bir haritasını çıkarmak ve edebiyatın olduğu ortama odaklanmak gerekli görülmüştür. Bunu başarabilmek için, 1800-1900 yılları arası Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle basılmış Türkçe metinlerin bibliyografik bir veritabanı hazırlanmıştır. Elde edilen malzemenin özgül niteliklerine göre yeni bir sınıflama ve sayma yöntemi geliştirilmiştir.

Veritabanından yola çıkılarak edebî türlerin zamandizinsel hareketleri ve üretim yüzdeleri ortaya konmuştur. Bu yolla, alan hakkındaki dönemselleştirmeler ve kalıplaşmış yargıların sorgulanabileceği çeşitli araçlar elde edilmiştir. Bu araçların, 19. yüzyılın tarihsel, siyasal ve sosyokültürel gelişmeleriyle koşut biçimde ve elyazması edebiyat metinleriyle karşılaştırmalı olarak yorumlanmasıyla yapılan gözlemler ve varılan sonuçların başlıcaları şunlardır:

Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme serüvenini kavrayabilmek için edebiyatın anahtar bir alan olduğu gösterilmiştir. İkinci olarak, Osmanlı'nın Müslüman ve gayrimüslim cemaatleri arasında bugün sandığımızdan daha güçlü bir etkileşim ve alışveriş olduğu gözlemlenmiştir. Üçüncü olarak, basım ve yayıncılık alanındaki ilerlemenin sözlü ve yazılı kültürden basılı kültüre çarpıcı bir geçişe ivme kazandırdığı ve bunun da toplumsal ve edebî dönüşümlere yol açtığı anlaşılmıştır. Son olarak, bu dönüşümlerin geleneksel, klasik ve yeni gelişmekte olan edebî türlere etkisi tartışılmış ve yeni araştırma alanları sunulmuştur.

anahtar sözcükler: edebiyat sosyolojisi, Osmanlı'da basım ve yayıncılık, Ermeni harfli Türkçe edebiyat, Yunan harfli Türkçe edebiyat, basılı kültür

ABSTRACT

19th CENTURY OTTOMAN SOCIETY AND PRINTED TURKISH LITERATURE: INTERACTIONS, EXCHANGES, AND DIVERSITY

Ayaydın Cebe, Günil Özlem

Ph.D., Department of Turkish Literature

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Laurent Mignon

August 2009

This dissertation is built on the proposition that the majority of literary histories hitherto written on 19th century Ottoman Turkish literature reflects a very limited part of the object of investigation, selected generally according to non-literary criteria. Consequently, it is asserted that most of the research and examination relying on these sources is inadequate in comprehending the true nature of Ottoman literary universe.

In this study, in order to overcome this problem of short-sightedness about the object of investigation, it is deemed necessary to depict an accurate map of printed literary texts in Turkish and focus on the medium that creates literature. To achieve this, a database is formed comprising bibliographic data on texts printed in Turkish in Arabic, Armenian and Greek letters between the years 1800-1900, and a new method of classification and counting is developed according to the specific needs of the material collected.

Afterwards, the chronological trends of literary genres and their production in ratios are revealed. Through this, various tools are created for questioning set periodizations and fixed judgements about the field. By interpreting these tools in tandem with the historical, political and socio-cultural developments of the era, and in comparison to literature in manuscript form, the following main observations and conclusions, among others, are made:

First, it is demonstrated that literature is the key field to understanding the modernization venture of the Ottoman Empire. Secondly, it is observed that there had been a closer literary interaction and exchange among the Muslim and non-Muslim communities of the Empire than that is supposed in contemporary assumption. Thirdly, it is found out that the advancements in printing and publishing caused a dramatic shift from oral and written culture to print culture that gave rise to social and literary transformations. Lastly, the effects of this transformation on classical, traditional and modern literary forms are discussed, and fresh areas of research are presented.

key words: sociology of literature, Ottoman printing and publishing, Turkish literature in Armenian letters, Turkish literature in Greek letters, print culture

TEŞEKKÜR

Bu doktora tezinin yazılmasında 2000 yılından itibaren Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümünde aldığım yüksek lisans derslerinin, kazandığım akademik ve kişisel deneyimlerin katkısı büyüktür. Bu nedenle, öncelikle, bu bölümün kurulmasında ve hedeflerini gerçekleştirmesinde dünya görüşüyle, müstesna kişiliğiyle ve Türk edebiyatı alandaki akademik idealleriyle öncü rolü oynayan; yalnız doktora çalışmalarımda değil, Bilkent'teki eğitim yaşamım boyunca hem akademik, hem de kişisel konularda güvenini ve desteğini benden esirgemeyen çok değerli bölüm başkanım ve dekanım Prof. Talât Sait Halman'a teşekkür ederim.

Bu tezin olgunlaşmasında başta danışmanım Yrd. Doç. Dr. Laurent Mignon olmak üzere, Tez İzleme Komitesi üyelerim Prof. Dr. Öcal Oğuz'a ve Yrd. Doç. Dr. Nuran Tezcan'a, değerli kılavuzlukları, sağladıkları ilkeli ve bağımsız çalışma ortamı ve bana duydukları koşulsuz güven için teşekkür ederim. Jürime katılarak beni onurlandıran Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nevin Güngör Ergan'a ve Prof. Talât Sait Halman'a tezimi okumaya zaman ayırdıkları ve değerli eleştirileriyle çalışmanın son hâlini almasına katkıda buldukları için teşekkür ederim.

Ayrıca, Nuran Tezcan'a Arap harfli metinlerin, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Eugenia Kermeli'ye Yunan harfli metinlerin tanımlanması sürecindeki desteklerinden; Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif Kireççi'ye alfabe adları ve basılı kültür konusundaki önerilerinden ve Murat Cankara'ya tezde kapakları sunulan Ermeni harfli metinlerin bulunmasındaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Ailemin desteği, akademik çalışmalarımın bütününde olduğu gibi bu tezin yazım sürecinde de yaşamsaldır. Annem Güneri Ayaydın'a sonsuz özverisi ve şefkati; kalbimizde yaşayan sevgili babam Cemil Ayaydın'a 23 Kasım 2006'ya dek—ve hatırasıyla hâlen—bana verdiği manevi desteği; eşim Kağan Cebe'ye tezin

çeşitli aşamalarındaki desteği ve ilgisi; kızlarım Ada ve Doğa'ya kocaman gülücükleriyle çalışma isteğimi perçinledikleri; eşimin ailesine içten destekleri için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tezin bütün süreçlerinde değerli eleştirileriyle yanımda olan sevgili arkadaşım Evrim Ölçer Özünel'e teşekkür ederim. Son olarak, bu tezin yazılmasında dolaylı ya da dolaysız katkıları olan tüm yakınlarıma, arkadaşlarıma; bu seçkin akademik ortamı sağlayan kurucumuz Prof. Dr. İhsan Doğramacı'ya ve tüm Bilkent ailesine teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	sayfa
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
LİSTELER	xii
GİRİŞ	1
A. Gerekçe	2
B. Savlar ve Amaçlar.....	13
C. Yöntem.....	14
1. Veritabanı	17
2. Nasıl Bir Edebiyat Sosyolojisi?.....	18
Ç. Tezin Bölümleri	27
BÖLÜM I: 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU	29
A. Siyasal Bağlam.....	30
B. Kültürel Bağlam	53
1. Fenerli Rumlar ve Tercüme Odası	57
2. “Anadolu Ortodoksları” (Karamanlılar) ve Laik Eğitimin Gelişmesi	61
3. Osmanlı Ermenileri	67
4. Osmanlı’da Misyonerler	72
5. Osmanlı Eğitim Sisteminde Çoklu Yapı	74
6. Kamusal Alanın Değişimi	77
BÖLÜM II: BASILI TÜRKÇE YAPITLARIN ÜRETİM ORTAMLARI VE BİÇİMLERİ	81
A. Osmanlı’nın 19. Yüzyıldaki Dil Ailesi	81

1. Diller ve Alfabeler	82
2. Osmanlı Türkçesinin Gelişimi.....	96
3. <i>Milletler</i> Arası Dilsel Etkileşimler.....	102
B. Yapıt Biçimleri.....	104
1. Bir Arada Basma	105
2. Bölerek Basma ve Yayma	115
3. Çeviri, Şerh, Uyarlama	118
C. Genel Dağılımlar	121
1. Kategorilere Göre Genel Dağılım	121
2. Yıllara Göre Basılı Türkçe Yapıtlar	127
3. Basım Yerlerine Göre Genel Dağılım	130
Ç. Matbaalar, Yayıncılar, Kitapçılar.....	139
1. Üretim Yoğunluğuna Göre Matbaalar	142
2. İstanbul’da Basım ve Yayıncılık	151
D. Alfabelere Göre Karşılaştırmalı Genel Durum	169
1. Alfabelere Göre Basılan Türler	170
2. Yıllara Göre Din ve Edebiyat	172
BÖLÜM III: 19. YÜZYILDA BASILI TÜRKÇE EDEBİYAT.....	177
A. Edebiyat Türlerinin Genel Dağılımları	178
3. Türlerin Karşılaştırmalı Genel Dağılımı	179
4. “Çeviri” Edebiyat	184
5. Yıllara Göre Edebiyat Türleri.....	194
B. 19. Yüzyılda Basılı Şiir	195
C. 19. Yüzyılda Basılı Halk Hikâyeleri ve Meddah Hikâyeleri	209
Ç. 19. Yüzyılda Tiyatro ve Basılı Oyunlar	218
D. 19. Yüzyılda Basılı Mesneviler.....	227
E. Modern Hikâye ve Roman	240
1. Çevirisi Yapılan “Modern” Yazarlar	244
2. Alfabelere Göre Çeviri Romanlar ve Modern Hikâyeler	248
3. “Telif” Modern Hikâyeler ve Romanlar	254
4. Çok Basılanlar	259
SONUÇ	267
Ek 1: Veritabanı Çalışması	273
A. Kaynaklar	273

1. <i>Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (EHB)</i>	273
2. Hasmik A. Stepanyan Bibliyografyası	275
3. Çevrimiçi Kütüphane ve Sahaf Katalogları	275
4. Diğer Kaynaklar	277
B. Metodoloji	278
1. Veri Kontrolü ve Düzeltmeler	278
2. Sınıflandırma Yöntemi ve Ölçütler	283
3. Sayma Yöntemi	288
Ek 2: “Telif”-“Çeviri” Genel Dağılım Grafiği	292
Ek 3: Kategorilerin Genel Dağılım Grafiği	293
Ek 4: Yıllara Göre Basılı Türkçe Yapıtlar Grafiği	294
Ek 5: İstanbul’da Yıllara Göre Basılı Üretim Grafiği	295
Ek 6: İstanbul Dışındaki Basım Yerleri Grafiği	296
Ek 7: Bulak Matbaası Yıllara Göre Üretim Grafiği	298
Ek 8: İzmir’de Yıllara Göre Basılı Üretim Grafiği	299
Ek 9: Türkçe Yapıtlar Basan İlk Yüz Matbaa Tablosu	300
Ek 10: Matbaa-i Âmire’nin Yıllara Göre Üretim Grafiği	303
Ek 11: Gazete Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği	304
Ek 12: Özel Müslüman-Türk Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği	305
Ek 13: Özel Ermeni Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği	306
Ek 14: Eğitim Kurumları Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği	307
Ek 15: Askerî Kurumlara Ait Matbaaların Yıllara Göre Üretim Grafiği	308
Ek 16: Vilayet Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği	309
Ek 17: Rum / Karamanlı Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği	310
Ek 18: Matbaa-i Âmire’nin Bastığı Kategorilerin Dağılım Grafiği	311
Ek 19: İstanbul’da Türkçe Edebiyat Yapıtları Basan İlk Elli Matbaa Tablosu.....	312
Ek 20: Arap Harfli Türkçe Yapıtların Kategorilerine Göre Dağılım Grafiği	314
Ek 21: Ermeni Harfli Türkçe Yapıtların Kategorilerine Göre Dağılım Grafiği.....	315
Ek 22: Yunan Harfli Türkçe Yapıtların Kategorilerine Göre Dağılım Grafiği.....	316
Ek 23: Arap Harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri	317
Ek 24: Ermeni Harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri	318

Ek 25: Yunan Harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri	319
Ek 26: Edebiyat Yapıtlarının Genel Dağılım Grafiği	320
Ek 27: Edebiyat Türleri Karşılaştırmalı Dağılım Grafiği	321
Ek 28: Genel Kategorilerin Kurmaca ve Şiirle Karşılaştırmalı Dağılım Grafiği ..	322
Ek 29: Edebiyat Yapıtlarının “Telif”-“Çeviri” Dağılımı Grafiği.....	323
Ek 30: Tek Sayfalık Basılı Şiirler Tablosu	324
Ek 31: Edebiyat Türlerinin Yıllara Göre Basılma Grafiği.....	327
Ek 32: Âşık Garib Hikâyesinin Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Türkçe Baskıları Tablosu	328
Ek 33: Köroğlu Hikâyesinin Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Türkçe Baskıları Tablosu	329
Ek 34: Şah İsmail ile Gülizar Hanım ve Melik Şah ile Güllü Hanım Hikâyelerinin Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Türkçe Baskıları Tablosu	330
Ek 35: 19. Yüzyılda Basılmış Türkçe Tiyatro Oyunları Tablosu	331
Ek 36: Başlığında “Aşk” Olan Modern Kurmaca Yapıtlar	355
Ek 37: 19. Yüzyılda Türkçeye Çevrilen “Modern” Yazarlar Tablosu.....	361
Ek 38: Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Ortak Çeviriler Tablosu (Modern Hikâye ve Roman)	366
Ek 39: Ermeni Harfli Türkçe “Modern” “Telif” Yapıtlar Tablosu	374
Ek 40: 19. Yüzyılda Toplam Basım Sayısı Üç ya da Daha Fazla Olan Telif Modern Kurmaca Yayımlamış Yazarlar Tablosu	376
Ek 41: <i>Mezarda Bir İzdivaç</i> ’ın Kapağı	377
Ek 42: <i>Karnaval Kokozları</i> ’nın Kapağı	378
Ek 43: <i>Esrar-ı Aşk</i> ’ın Kapağı	379
Ek 44: <i>İki Kapu Yoldaşları yahud Hakk-ı Adaletin Zahiri</i> ’nin Kapağı	380
Ek 45: <i>Yadigâr yahud Kraat-ı Ermeniyan Mühim ve Muhtasar Hikâyeler</i> ’in Kapağı	381
SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA	382
ÖZGEÇMİŞ	396

KISALTMALAR

AKK	Atatürk Kitaplığı İstanbul Kitaplığı Bölümü Kataloğu.
BE	<i>Biyografileriyle Ermeniler</i> . Pamukciyan, 2002.
EHB	<i>Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası</i> .
TBEA	<i>Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi</i> .
TYK	Türkiye Yazmaları Kataloğu.

LİSTELER

sayfa

Tablo 1: Üretim Yoğunluğuna Göre İlk Yüz Matbaanın İşletmecisine / Sahibine Göre Dağılımı	144
Tablo 2: İstanbul'da Türkçe Edebiyat Yapıtları Basan İlk Elli Matbaanın İşletmecisine / Sahibine Göre Dağılımı	145
Tablo 3: Divan Sahibi Şairlerin Yüzyıllara Göre Dağılımı	198
Tablo 4: Âşık Ömer Divanının Basımları	203
Tablo 5: Yunan Harfli Türkçe Halk Anlatılarının Basımları	210
Tablo 6: Ermeni Harfli Türkçe Halk Anlatılarının Basımları	212
Tablo 7: 19. Yüzyılda En Çok Çevrilmiş İlk Otuz Yazar	247
Tablo 8: Yazarların Kuşaklara Göre Oranı	265
Tablo 9: Çok Yazan / Okunan Yazarların Kuşaklara Göre Oranı	265
Tablo 10: Veritabanı Sınıflandırmasına Göre Kategoriler	286
Tablo 11: Edebiyat Kategorisinin Sayılma Yöntemi	289

GİRİŞ

19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatı konusunda bugüne dek yapılan araştırmalarda, sosyolojik incelemelerde ve yazılan edebiyat tarihlerinde, neredeyse ortak bir şekilde bazı Müslüman Türk edebiyatçıların birkaç yapıtı belli toplumsal ve siyasi olaylara koşut biçimde belirli dönemlere ayrılarak ele alınmıştır. Bu yaklaşımda edebiyat etkinliğinin tam olarak kavranmasını engelleyen üç sakınca bulunmaktadır. Öncelikle, 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatı yalnızca Müslüman Türklerin yazdığı bir edebiyat değildir. İkinci olarak, “bazı” edebiyatçıların “bazı” yapıtlarının seçilerek bunların incelenmesinden elde edilen sonuçların yüzyılın ya da belli dönemlerin bütününe mal edilmesi, edebiyat etkinliğini yeterince betimleyici olmadığı gibi bilimsel de değildir. Son olarak, “bazı” toplumsal ve siyasi olaylara vurgu yapan bu yaklaşım, yapıtların üretim ortamlarını ve biçimlerini, bunların edebî türlerin oluşumuna ve gelişimine etkisini genellikle göz ardı etmiştir.

Oysa 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu’nda yazılı kültürden basılı kültüre devrimsel olarak nitelenebilecek bir geçiş dönemidir. Bu geçişin edebiyat evreni üzerindeki etkisinin yanı sıra Osmanlı’nın farklı dinsel ve etnik cemaatlerinin birbiriyle etkileşimi yeterince sorgulanmadan Osmanlı edebiyatını tüm yönleriyle kavramak mümkün değildir. İlber Ortaylı, bu durumu tarih alanında şöyle dile getirir: “İmparatorluk tarihi bir ortak yazgıdır. Bu ortak yazgı, ortak tarih yazımı ile çözümlenip anlaşılabilir” (2005: 11). Benzer şekilde, ortak bir etkinlik olan Osmanlı edebiyatı da Osmanlı’nın bu etkinliğe katılan tüm unsurlarının birlikte değerlendirildiği bir edebiyat tarihi anlayışıyla çözümlenebilir.

Bu düşünceden hareketle, bu çalışmada 19. yüzyılda basılmış yapıtlara odaklanarak Türkçe Osmanlı edebiyatı evreni çeşitli yönleriyle betimlenmiş ve tartışılmıştır. Öncelikle mümkün olduğunca eksiksiz bir betimleme elde etmek, ardından edebiyatın gerçekleşmesini sağlayan araçları ve koşulları saptayıp nitelendirebilmek amacıyla nesnel ölçütlere dayalı yeni bir yöntem geliştirilmiştir.

İzleyen bölümlerde önce Osmanlı edebiyatı alanındaki çalışmalar üzerine tartışma derinleştirilerek tezin gerekçesi sunulacaktır. Sonra tezin savları ve amaçları tartışılacaktır. Ardından bu tezde geliştirilen yöntem açıklanacaktır. Son olarak tezin bölümleri tanıtılacaktır.

A. Gerekçe

Türk edebiyatı tarihi hakkında en kapsamlı çalışmalardan bazılarını yapmış olan Mustafa Nihat Özön'ün *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi, Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi* ve *Türkçede Roman* başlıklı yapıtlarında 19. yüzyıl edebiyatına ayrılmış bölümlerde yaklaşık 300 farklı edebiyat yapıtı ele alınmıştır. Nihad Sami Banarlı'nın *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar* adlı edebiyat tarihinde de aynı zaman dilimine ait yaklaşık olarak aynı sayıda metinlerden oluşan bir repertuvar bulunmaktadır. Behçet Necatigil'in *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*'nde 19. yüzyıl ve öncesinde yaşamış 119 edebiyatçı ele alınmıştır. Başlangıcını 1839 yılına dayandıran *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi (TBEA)*'nde ise 19. yüzyıl edebiyatçılarından 98 tanesine ait bu yüzyılda yazılmış yaklaşık 600 edebiyat yapıtının adı geçmektedir.

Bu çalışmada, sayılan kaynakların hepsinden yararlanılmakla birlikte temelde *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (EHB)* ve Hasmik Stepanyan'ın *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası* (2005)'na dayanarak oluşturulmuş veritabanında 1103 yazarın 3192 (farklı basımları ve ciltleriyle) yapıtı bulunmaktadır. Bunlara çeviriler, şerhler, uyarlamalar ve anonim olanlar da eklendiğinde yapıt sayısı yaklaşık iki katına çıkmaktadır: 5922.

Elbette, edebiyat tarihlerinin tüm bu yazarları ve yapıtları değerlendirmesi beklenemez. Beş binden fazla yapıtın yalnızca adını anmak bile sayfalar tutacaktır. Bununla birlikte, rakamlar arasındaki çarpıcı fark bazı noktaların sorgulanmasını gerektirir. Yapılan incelemede görülmüştür ki, bu farkın oluşmasında birçok Müslüman Türk edebiyatçının ve yapıtlarının anılmaması kadar gayrimüslim edebiyatçılara da yeterince yer verilmemesi rol oynamaktadır. Özellikle, “Kültürel birikimleri açısından zenginliği tartışılmaz her ülkede, bir aşamaya gelindiğinde, bu zenginliğe koşut bir ‘envanter’ çıkarma zorunluluğu”nun doğduğundan söz eden ve Türk edebiyatı alanındaki çalışmaların ufkunu açacak bir şekilde genel ölçütünün

“19. ve 20. yüzyılda Türkiye Türkçesiyle telif eserler vermiş tüm şair ve yazarlar” olduğunu belirten *TBEA*’da da (Cilt 1: V, VII) sayısal farkın bu kadar büyük olduğunu görmek şaşırtıcıdır.

Bunun nedeni, edebiyat tarihleri söz konusu olduğunda araştırmacıların kendi belirledikleri seçme ölçütleri olabilir. Bununla birlikte, asıl nedenin bu alanda günümüz araştırmacıları tarafından keşfedilmeyi bekleyen pek çok yazar ve yapıt bulunması olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla akla şu soru gelmektedir: Nasıl bir Osmanlı edebiyatı tarihi yazıyor ve okuyoruz? Kuşkusuz, eksik ya da bir başka bakış açısından, yanlı.

Edebiyatı konu edinen araştırmalarda ideolojik, politik, izleksel ya da başka nedenlerden dolayı bazı seçimler yapılması doğaldır. Bu tez için yapılmış olan literatür taramasında ortaya çıkan asıl sorun, 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatı söz konusu olduğunda araştırmacıların seçimlerini neye göre yaptığını açıkça ortaya koyamamış ya da bundan çekinmiş olmasıdır. Bu durumun araştırmacıların donanım ya da yaklaşım eksikliklerinden çok, yol haritalarının kapsam darlığından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Başka bir deyişle, daha önce tartışıldığı üzere, edebiyat alanında bilimsel araştırmanın ilk aşaması olan metinleri tanıma aşamasında henüz doldurulmayı bekleyen önemli boşluklar olduğu gözlemlenmiştir.

Alan araştırmacıları için kaynak konumunda olan edebiyat tarihlerinin, sözlük ve ansiklopedilerinin yüzyılın gerçek envanterinin yalnızca kısıtlı bir kısmını yansıtması, Osmanlı edebiyatına özgü yeni kuramsal bakış açıları geliştirilemeyişinin de önemli nedenlerinden biri olarak düşünülebilir. Oysa örneğin, roman, öykü, tiyatro oyunu gibi “modern” kurmaca türlerin Türkçedeki gelişimini incelemek, bunları konu edinen edebiyat tarihleri kaleme almak, bu türlerde mümkün olduğunca eksiksiz bir listeyle işe başlamayı gerektirir.

Alan çalışmalarına bakıldığında, öncelikli olarak Harf Devrimi (1 Kasım 1928) sonrasındaki dönemde 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatını inceleyen ilk araştırmacıların konu edindiği yapıtlar ve yazarlar listesinin sonraki araştırmacılar tarafından genellikle sorgulanmadan, çoğu zaman olduğu gibi kullanıldığı anlaşılmıştır. Aynı şey, dönemsel, türsel ayrımlar ve bunlara dair temel tartışmalar için de söz konusudur.

Bu alanda Cumhuriyet döneminde en erken çalışmalardan birini gerçekleştirmiş olan Mustafa Nihat [Özön], ilk basımı 1930’da yapılan *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*’nde konusunu İslamiyetten önce, İslam medeniyeti

etkisi altında ve “Garp medeniyeti tesiri altında” olmak üzere üç döneme ayırır (1934: 1). Özön’e göre, Tanzimat Fermanı (1839)’yla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nda hız kazanan düzenlemelerin sonucunda ortaya çıkan “Batı” etkisi, yüzyılın karakterini belirlemiştir (1): “İlkin siyasî şekillerde başlayarak gitgide hayatı, zevki yeni bir noktaya sürükliyen bu garp temayülü çok tabii ki, edebiyatta ve bütün fikir hayatımızda kendini göstermekte gecikmedi” (2). Özön’ün bu saptamaları, 19. yüzyıl edebiyat tarihi yazımının da söylemsel çerçevesini oluşturur: “Avrupa merkezli” bakış açısı ve siyasal olaylara göre edebiyatın dönemselleştirilmesi.

Bunun yanında, Özön, edebiyat tarihini, “edebî türler”e göre bölümlere ayırmıştır: nazım, tiyatro, roman, tarih, coğrafya ve seyahat, edebiyat tarihi ve tenkit, mektup ve hatırat, felsefe, hitabet ve gazetecilik. Burada tarih, coğrafya ve felsefe gibi konuların da edebî türler (ya da kategoriler) arasında sayılması ilginçtir. Bu bölümlenme, roman ve oyun olmayan kurmaca türleri içermediği gibi, türler arası geçişkenliği sorgulayacak araçları da dışlamış olur. Türler arasında keskin bir ayırım olduğu varsayımına dayanan bu görüş, Osmanlı edebiyatına özgü nitelikleri derinlemesine kavramayı engeller. Oysa, ileride gösterileceği üzere, 19. yüzyılda edebî türler arasında yakın bir etkileşim söz konusudur. Modern kurmaca türlerin yazılıp okunmaya başlanmasında klasik ve geleneksel türlerin geçirdiği evrim önemli rol oynamıştır.

Özön, çalışmasını türler göre genel bölümlere ayırdıktan sonra bunları da edebiyatçılara göre alt bölümlere ayırmıştır. Bu da edebiyat tarihçiliğinde edebiyatı oluşturan öğelerden yalnız bir tanesine, yani yazar ve şairlere odaklanma yönteminin bir örneğidir ve kendinden sonraki çalışmaların prototipini sunar. Günümüzde de edebiyat olayı, yaygın olarak, edebiyatçının gerçek kişiliğinin bir uzantısı gibi algılanmaktadır. Yazar ve şairlerin yaşam öyküleri, politik ya da toplumsal görüşleri, yapıtları değerlendirirken birincil ölçütler olarak kabul edilmektedir. Oysa, edebiyat etkinliği, yazarın bir metni meydana getirdiği politik ve sosyokültürel koşulların yanı sıra, metnin okuyucuya ulaşmasını sağlayan araçlar, okuyucu davranışları, alışkanlıkları gibi diğer birçok etkenin bileşimiyle gerçekleşir.

Asıl ilginç olan, Özön’ün farklı edebî türler için neredeyse ortak bir şekilde aynı adlardan söz etmesidir. Özön, çalışmasının “Nazım” bölümünü, (kendi sıralamasına göre) Ethem Pertev Paşa, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Recaizade Ekrem, Abdülhak Hâmid ve Muallim Naci adları altında kısımlara ayırmıştır.

“Tiyatro” bölümündeki adlar ise şöyledir: Ahmed Vefik Paşa, Namık Kemal, Abdülhak Hâmid. “Roman” bölümünde, Ahmet Midhat, Namık Kemal, Sami Paşazade Sezai, Nabizade Nazım yer almaktadır. “Edebiyatı Cedide romanı” başlığı altında ise Halid Ziya ve Mehmed Rauf (1900’den sonrası için) sayılmıştır. “Tarih” bölümünde “Tanzimat tarihçileri” başlığı altında Namık Kemal ve Ahmed Midhat’a yer verilmiştir. “Edebiyat Tarihi ve Tenkit” bölümünde Şinasi, Namık Kemal, Recaizade Ekrem bulunurken, “Hitabet ve Gazetecilik” bölümünde Şinasi ve Namık Kemal bir kez daha tartışılmıştır. Görüldüğü üzere Özön, incelediği neredeyse tüm türler için ortak bir edebiyatçı repertuarı oluşturmuştur: Abdülhak Hâmid, Ahmed Midhat, Namık Kemal, Recaizade Ekrem, Şinasi. Bunların yanında Ahmed Vefik Paşa, Ethem Pertev Paşa, Halid Ziya, Muallim Naci, Nabizade Nazım, Sami Paşazade Sezai ve Ziya Paşa tek bir türde incelenmiştir. Dolayısıyla toplamda on iki edebiyatçı, 19. yüzyıl edebiyatının temel taşları olarak kabul edilmiştir.

Aynı çizgiyi, 1940’ta yayımladığı *Tanzimattanberi* başlıklı edebiyat tarihinde İsmail Habib Sevük de izlemiştir. Sevük’ün çalışmasının yöntemi, Özön’ünküne çok benzemektedir. İncelenen edebiyatçılar ve yapıtlar da çoğunlukla aynıdır ve benzer bir sırayla değerlendirilmiştir. Bu yöntem ve repertuar, daha sonraki çalışmaların da belirleyicisi olmuştur.

Edebiyatçılar repertuarını saptadıktan sonra Ahmed Hamdi Tanpınar’ın 1939’da yazmaya başladığı ve ilk olarak 1949’da yayımladığı *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*’nde aynı adları görmek şaşırtıcı gelmeyecektir. Tanpınar, Özön ve Sevük’ten daha ayrıntılı bir arka plan sunmakla birlikte “Yeniliğin Üç Büyük Muharriri” bölümünden itibaren yazar ve şairlere göre inceleme yöntemini benimseyerek bu bölümde ele aldığı üç kişilikten (Ahmed Cevdet Paşa, Münif Paşa ve İbrahim Şinasi Efendi) Şinasi’yi ilk mihenk taşı olarak kabul eder. “Şinasi’den sonra Nev’ilerin Gelişmesi”ni ve “Şinasi’nin yanı başında Ziya Paşa”yı inceler. Bunun ardından, “Şinasi’den sonra Nâmık Kemal”, “Nâmık Kemal’in yanı başında Ahmed Midhat Efendi”, “Nâmık Kemal’den sonra” Recaizade Mahmud Ekrem ve Abdülhak Hâmid bölümleri gelir. Burada da Namık Kemal, ikinci mihenk taşı olarak kabul edilmiştir. Tanpınar, “Eski ile yeninin arasında Muallim Naci Efendi” ile 19. yüzyıl edebiyat tarihini sonlandırır.

Benzer yöntemler izlenerek aynı konulara ve edebiyatçılara vurgu yapılan diğer çalışmalar arasında *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (Kenan Akyüz, ilk basımı makale olarak 1965) ve *Arayışlar Devri Türk Edebiyatı 1: Tanzimat Edebiyatı*

(Hüseyin Tuncer, 1994) sayılabilir. İlginç olan nokta, tematik incelemelerde de Cumhuriyet'in erken döneminde belirlenmiş olan bu repertuarın dışına çıkılmamasıdır. Örneğin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri* (1946) başlıklı çalışmada Cevdet Perin, 19. yüzyılda Fransız edebiyatından Türkçeye yapılan çeviriler listesinde (209-32) Ermeni ve Rum kökenli çevirmenlerden ve bu alfabelerde yapılmış çevirilerden bazılarını anmasına karşılık, incelemesini esas olarak Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid'in yapıtları üzerine kurmuştur. Benzer şekilde, İsmail Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik* (1987) başlıklı çalışmada burada sözü geçen edebiyatçıların bazı yapıtlarına odaklanmıştır.

19. yüzyıl edebiyat tarihi için oluşturulmuş bu edebiyatçılar "kanon"u, ortak bir yapıt listesini de doğurmuştur. Öyle ki, roman türü söz konusu olduğunda incelenen yapıtlar çoğu çalışmada ortaktır ve sayıları iki elin parmaklarını geçmez. Örneğin, Ahmet Ö. Evin'in *Origins and Development of the Turkish Novel* (1983)¹ başlıklı incelemesinde geniş biçimde ele aldığı romanlar, o döneme kadar yapılmış araştırmaların listesinin bir örneğini ortaya koyar: *Taaşuk-i Talât ve Fitnat* (Şemseddin Sami, 1872); *İntibah* (Namık Kemal, 1874); *Felâh-ı Beyle Rakım Efendi* (Ahmed Midhat, 1875); *Sergüzeşt* (Sami Paşazade Sezai, 1888); *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* (Mehmed Murad, 1891); *Araba Sevdası* (Recaizade Ekrem, tefrika 1895; basımı 1896); *Zehra* (Nabizade Nazım, 1895) ve *Aşk-ı Memnu* (Halid Ziya, 1900).

Bu listenin bazı hikâye yapıtları eklenmiş biçimiyle Cevdet Kudret'in ilk olarak 1945'te yayımladığı *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman (1859-1959) I* başlıklı çalışmada neredeyse aynen bulunduğu görülebilir. Bu repertuarın, aralarında Berna Moran'ın (*Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, 1983), Seyit Kemal Karaalioğlu'nun (*Özetli / Örnekli Türk Romanları*, 1983), Robert P. Finn'in (*Türk Romanı...*, 1984) ve Jale Parla'nın (*Babalar ve Oğullar...*, 1990) bulunduğu birçok alan araştırmacısı tarafından çoğu kez hiç değiştirilmeksizin, bazen de aynı yazarların diğer yapıtlarından birkaç eklemeye kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Alan araştırmacılarının ilgisine sunulmuş bu sekiz romanlık "kanon", 19. yüzyıl Osmanlı romanını temsil eden yapıtlar dizisi biçiminde günümüze dek kabul görmüştür. Bu alanda çalışmak isteyen araştırmacıların da yenilikçi görüşler sunabilmek için bu kesin listeye hesaplaşması bir anlamda zorunluluk hâlini

¹ *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi* başlığıyla 2004 yılında Osman Akınhay tarafından Türkçeye çevrilmiştir; İstanbul: Agora Kitaplığı.

almıştır. Bu tür çalışmalardan Şeyda Başlı'nın “‘Ulusal Alegori’den İmparatorluk Eğretilmesine: Osmanlı Romanında Çok-Katmanlı Anlatı Yapısı” başlıklı yayımlanmamış doktora tezi (2008), bu listedeki romanların okudukları bağlamın ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı ve bunlardan ilk beş yapıtın *Akabi Hikâyesi* romanı (1851) ile karşılaştırmalı olarak çözümlendiği bir çalışmadır.

Başlı'nın gözlemlerine göre, bu romanlar hakkında kalıplaşmış bir biçimde yeniden üretilen Avrupa merkezli eleştiriler doğrultusunda değer düşürücü saptamalar, yapıtların gerçekliğini yansıtmamaktadır. Bunlar, yapıtların kendisinden çok, Cumhuriyet sonrası eleştirel söylemin yapıtlara bakışını ortaya koymaktadır (2008: 380). Başlı'nın dile getirdiği üzere, Cumhuriyet sonrası belirlenen 19. yüzyıl Osmanlı romanı “kanon”u, edebî incelemelerden önce politik bir elemenden geçmiştir: “[H]angi romanların yeni alfabeyle aktarılacağı sorusu merkezinde yapılan seçme, Cumhuriyet sonrası eleştirel söylemde çok uzun bir zaman boyunca belirleyici bir etkiye sahip olmuştur”. Bu seçiciliğin, Tanzimat yazarları arasında bazı yazarların, bazı yapıtlarının öne çıkarılmasına, diğerlerinin ise silinmesine neden olduğu gözlemlenebilir (2008: 381).

Cumhuriyet sonrası yapılan elemanın bir başka boyutu da Osmanlı'yı oluşturan çok milletli yapının göz ardı edilmesi, ulus-devletleşme sürecinde Müslüman Türk olmayan edebiyatçıların Türkçe ürün vermiş olsalar bile Türk edebiyatının kapsamı dışında bırakılmasıdır. Türkçe söyleyen Ermeni halk şairlerine (“aşuğ”) bazı edebiyat tarihlerinde sınırlı olmakla birlikte yer verilmiştir. Ermenilerin Türkçe Osmanlı edebiyatındaki konumları daha çok tiyatro bağlamında gündeme getirilmiştir. Arap harfli yazmış ya da çeviriler yapmış olan Teodor Kasap (Rum) ve Vartan Paşa (Ermeni) gibi gayrimüslim edebiyatçıları anan çalışmalar bulunmakla birlikte, bunların sayısı görece azdır.

Bunlar arasında yakın dönemde yayımlanmış bir çalışma olarak İnci Enginün'ün *Yeni Türk Edebiyatı* başlıklı edebiyat tarihinde (2006), Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi* (1851)'ne² yer verilmekle birlikte (bir buçuk sayfa), son derece tartışmalı bir yaklaşımla bu roman, “sanat değeri taşımayan” bir metin olarak kabul

---

² Vartan Paşa, pek çok kaynakta romanın yazarı olarak kabul edilmektedir. Yahya Erdem, “Haçadur Vosganyan ve Eseri” (2007) başlıklı makalesinde romanın Haçadur Vosganyan (Oskanyan)'a ait olabileceğini öne sürer (bkz. bu çalışmanın “‘Telif’ Modern Hikâyeler ve Romanlar” bölümü). Bu konu hakkında başka bir tartışma henüz sunulmadığı ve yazarın Haçadur Vosganyan olduğu kanıtlanmadığı için bu çalışmada çoğunluk tarafından kabul gören bilgi kullanılmıştır.

edilmiştir (172)³. Vartan Paşa söz konusu olduğunda, *Akabi Hikâyesi*'nin çevrimyazısının yayımlanmasından sonra yazara ve yapıta karşı ilgi duyulmaya başladığını belirtmek gerekir. Bu durum da, 19. yüzyıl edebiyatı söz konusu olduğunda ulaşılabilirlik ya da tanıma ölçütünün önemli rol oynadığını göstermektedir.

“Bir Varmış, Bir Yokmuş... Kanon, Edebiyat Tarihi ve Azınlıklar Üzerine Notlar” başlıklı makalesinde (2007-2008) bu konuya dikkat çeken Laurent Mignon, Harf Devrimi'nden önce yayımlanmış metinlerin okunmasındaki güçlükten yola çıkarak 19. yüzyıl edebiyatı tarihçilerinin bu alandaki mutlak iktidarına işaret eder:

Türkiye'de hiçbir okur, 1928'deki harf devriminden önce yayımlanan edebiyat metinlerini özel bir eğitim almadan okuyamaz. Yani uzun yıllardır sadece uzmanlar hangi metnin önemli olduğuna ve yeni harflere çevrilmesi gerektiğine karar veriyorlar. Uzmanlar, tercihleriyle edebiyat tarihinin ve edebiyat belleğinin ne olduğunu belirtiyorlar [...] Bazı edebiyat yapıtları unutulunca ve okunamayınca edebiyat tarihçilerinin metinlerini sorgulamak zor bir hâle geliyor. (36)

Sonuçta, bugün, politik ölçütlerin önemli rol oynadığı bir tür edebiyat kanonunun Avrupa merkezli bir bakış açısıyla ve yazar odaklı bir yaklaşımla yazılmış tarihini okuduğumuz açıkça anlaşılmaktadır. Böyle bir edebiyat tarihi anlayışında Müslüman Türk yazarların ürettikleri çok kültürlü ve çok biçimli ortam göz ardı edilerek yapıtların yalnız Avrupa edebiyatıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi de şaşırtıcı değildir. Oysa, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan çoğu Müslüman Türk yazarın yolu, eğitiminin ve yazarlık kariyerinin pek çok noktasında gayrimüslim ya da (örneğin Arap, Arnavut, İran ve benzeri kökenli) Türk olmayan Müslüman meslektaşlarınınkiyle kesişir. İmparatorluğu oluşturan milletler arasındaki etkileşim bugün sandığımızdan çok daha yakın ve çok yönlüdür. Avrupa edebiyatının Osmanlı edebiyatına etkisi ise bugün varsayılandan çok daha dolaylıdır.

Aynı zamanda, 19. yüzyıl edebiyatına dair dönemselleştirmelerin yazarlara ya da politik olaylara göre yapılmış olması bu tür edebiyat tarihçiliği uygulamasının doğal bir sonucu olarak kabul edilebilir. Türkçe modern kurmaca türlerin tarihinde genellikle “Tanzimat dönemi”ne ait yapıtların incelemelere konu olduğu gözlemlenebilir. “Tanzimat dönemi” tanımlaması, edebiyat tarihi açısından henüz

---

³ Bu konuda bir tartışma için bkz. Mignon 2007-2008: 38-39.

netleştirilmemiş bir dönemi niteler. Bazı araştırmacılar, bu tanımlamayı 1839-1876 yılları arasında Tanzimat Fermanı'nın edebiyat ortamındaki etkilerini değerlendirmek amacıyla kullanırken (örn. Tanpınar, 2001), *Taaşşuk-i Talat ve Fitnat*'ı (1872) ilk roman olarak kabul edip Tanzimat edebiyatının başlangıcı sayan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, özellikle roman söz konusu olduğunda 19. yüzyılın bütünü için "Tanzimat" nitelemesinin kullanıldığı da gözlemlenebilir.

19. yüzyıl edebiyatı hakkındaki dönemselleştirmelerin bir özetini sunan Orhan Okay, edebiyat tarihlerinin "edebiyatımızın yenileşme yahut batıl[ı]laşma devrini" Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* oyunu (yazılışı 1859, basılışı 1860) başlattığını belirtir (1985: 304). Okay, II. Abdülhamid'in tahta geçişiyle (1876) Tanzimat edebiyatının ikinci döneminin başladığını da kabul gören bir kanı olduğunu gözlemler. Buna göre farklı kaynaklarda birer yıllık kaymalarla 1876-1878 yılları milat alınmıştır (305). Okay'ın gözlemine göre, Tanzimat'tan sonraki edebî dönemleri siyasi ve tarihî olaylara bağlamayan tek araştırmacı Mehmet Kaplan'dır. Kaplan, edebiyatçılara göre üç ekol oluşturmuştur: 1) "Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın temsil ettikleri politik ve sosyal fikirler devri"; 2) "Abdülhak Hâmid ve Recâizade Ekrem'in ifade ettikleri romantik büyük ihtiraslar devri"; 3) "Ara neslin eserlerinde kendini gösteren günlük, küçük hassasiyetler devri (realizm)" (305). Okay'ın aktarmasında Kaplan'ın üçüncü grupta edebiyatçılar yerine yapıtlara vurgu yaptığı gözlemlenebilir. Oysa, Kaplan, bu "devir"i de yine edebiyatçılar bağlamında tartışmıştır: "Bu grup, Mehmed Celâl, Nabizade Nazım, Mehmed Ziver, Fazlı Necip, Mustafa Reşid gibi daha çok şiir vâdisinde kendisini gösteren, edebiyat tarihlerinde de ikinci plânda kalmış şahsiyetlerden teşekkül etmiştir" (305). Okay, bu dönemselleştirmelerin yapaylığına da dikkat çeker:

Şurası muhakkaktır ki, edebiyat gibi, insan eseri olan ve konu olarak da insanı temel alan bir sanat dalında bütün gruplaştırmalar, bir noktadan sonra sun'i kalmaktadır. Bu, edebiyatın ferdiyetçi karakterinden gelmektedir. Edebiyat tarihlerinde bu gruplaştırmaların yapılması, nihâyet sadece pedagojik bakımdan bir değer taşımaktadır. (306)

Sonuçta, bir edebiyat etkinliğini anlamlandırabilmek için dönemlerden söz etmek gereklidir. Sorun, dönemlerin inceleme nesnesine uygun, nesnel ölçütlere göre belirlenip belirlenemeyeceğidir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için politik ölçütlerden mümkün olduğunca arınmış, yapıtların üretim, sunum ve tüketim ortamlarına, yani

edebiyat etkinliğinin kendisine odaklanan, kapsamlı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Edebiyat dışı ltlerin ağır bastığı bir edebiyat tarihçiliği, eleştirel yaklaşımların dar bir alanda kendi kendini yinelediği bir kısır dnguye yol açmaktadır. Bu döngünün bir diğer niteliği de bütüncül oluşudur: tek ya da birkaç yapıttan elde edilen değerlendirmeler, incelenen yazarın tüm edebiyat yaşamına ya da dönemin bütününe mal edilmiştir. Genellikle yalnızca Müslüman yazarların Arap harfleriyle yazılmış ve İstanbul'da yayımlanmış metinlerine odaklanan bu tür araştırmalarda gözetilen bütüncül yaklaşım, edebiyat yapıtlarının yanı sıra edebiyat tarihi açısından da bazı peşin hükümlerin yerleşmesine neden olmuştur.

Bu döngüyü kırma çabası gösteren iki grup araştırmacı olduğu gözlemlenebilir. Metinlere odaklanan ilk grup, tartışma alanını genişletmek üzere Batı kaynaklı edebiyat kuramlarını ve metin inceleme yöntemlerini kullanır; inceleme nesnelere yeni bir zemine taşır. Bu yolla, metinlerle ilgili daha önce fark edilmemiş pek çok ayrıntıyı su yüzüne çıkaran yenilikçi değerlendirmeler ortaya koymakla birlikte aslında ilk kuşak araştırmacıların Avrupa merkezli bakış açısını ve türlere dair keskin ayrımını yeniden üretmekten kaamamış olurlar. Yapıtları kendi bağlamlarından farklı zeminlere taşımak, kaçınılmaz olarak o zemine içkin koşullara göre değerlendirme yapmayı gerektirir. Başka bir deyişle, bu tür incelemelerde Anglo-Amerikan ve Avrupa edebiyatına özđü türsel ve tarihsel gelişim model alındığından buna göre yazılmış kuramsal araçlar metinlere yakıştırılır. Aynı zamanda, kendi bağlamından seçilip ayıklanan yapıtların diğer türlerle ilişkisi de koparılmış olur. Dolayısıyla, edebiyat yapıtlarını “eski”-“yeni” karşıtlığı bağlamında sınıflandıran (ya da daha önceden yapılmış bu tür sınıflandırmaları sorgulamaksızın kullanan) araştırmacılar, edebiyat türlerini, oluşum hâlindeki türlerin doğasına aykırı biçimde birbirinden keskin sınırlarla ayrılmış gibi kabul eder.

İkinci grup araştırmacı, metinlerin bağlamını incelemeye öncelik vererek edebiyatın tarihsel ve toplumsal seyrine dair yeni tartışma alanları amayı hedefler. Bu tür incelemelerde, önceki çalışmalarda kullanılan listelerin olduğu gibi benimsendiği görülmüştür. Dolayısıyla, aynı yapıtları konu edinerek yapılan bu araştırmaların, aynı dar alan üzerine inşa edildiği anlaşılmıştır. Buna ek olarak, bibliyografik çalışmaları içermeyen ve edebiyat yapıtlarını genellikle, araştırmanın amaçları doğrultusunda yeniden düzenlenmiş edebiyat dışı bağlamın sağlamasını

yapmak amacıyla kullanan bu yaklaşımın edebiyat çalışmalarının döngüselliğini kırma amacının yalnızca bir yanılısma olarak kaldığı düşünülebilir.

Osmanlı'nın farklı dinsel ve dilsel cemaatleri göz önüne alınarak 19. yüzyıldaki kültürel etkinliğin ve basım ve yayıncılık alanındaki gelişmelerin incelendiği bugün için en kapsamlı çalışmalardan bazılarını Johann Strauss yapmıştır. Bununla birlikte, Strauss'un edebiyat konusundaki ilgisinin çeviri alanıyla sınırlandığı gözlemlenebilir. Strauss'un "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu (19.-20. Yüzyıllar)?" (İng. "Who Read What in the Ottoman Empire [19th-20th Centuries]?") başlıklı makalesi, bu çalışmanın temel kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Makalenin tez yazarı tarafından yapılan ve yakın bir tarihte *Kritik* dergisinde yayımlanan çevirisi (Bahar 2009), yazarın gözden geçirdiği ve özgün makaledeki bazı ad ve tarihleri düzelttiği bir çalışmadır. Ayrıca, çeviride adların Türkçe transkripsiyonu konusunda özel bir dikkat sarf edilmiştir. Bu nedenle, bu çalışmada özgün makale yerine, çevirisine gönderme yapılacaktır.

Strauss'un diğer önemli çalışmaları, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri" (Fra. "Les livres et l'imprimerie à Istanbul [1800-1908]") ve "Kütüp ve Resâil-i Mevkute': Çok Milletli Bir Toplumda Basım ve Yayıncılık" (İng. "Kütüp ve Resail-i Mevkute': Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society") başlıklı makaleleridir. Strauss'un ilk makalesinde kullandığı kaynaklar arasında Hammer ve Sylvestre de Sacy'nin geleneğini sürdürerek özel dergilerde İstanbul'da basılan kitapların listesini yayımlayan Bianchi, Belin, Huart, Mordtmann, Schlechta-Wssehrd gibi çevirmen / doğubilimciler; II. Abdülhamid'in saltanatının ilk 15 yıllık döneminde basılan 4000 kitabın bibliyografyasından oluşan Mizancı Murad'ın hazırladığı *Devr-i Hamidî Asarı*⁴; Maarif Nezareti tarafından yayımlanmış olan, sansürden geçmiş yapıtların bir listesi⁵ ve nezaretin yüzyıl sonunda yayımladığı yıllık istatistiği⁶; bazı Osmanlı salnameleri, Seyfettin Özege'nin kataloğu, Türkiye Kültür Bakanlığının yayımladığı *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, Salaville ve

---

⁴ *Devr-i Hamidî Asarı (Cülus-i Meyamin Me'nus-ı Cenab-ı Padişahiden 1307 Sene-i Hicriyyesi Nihayetine Kadar Dersaadet'de Tab' ve Neşr Olunmuş Asar-ı Mütenevvia'nın Müellif ve Mütercimlerinin Esamisini Mübeyyin Cetvel-i Mahsusdur)*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1308 / 1892.

⁵ *Cülus-ı Meyamin Me'nus-ı Cenab-ı Padişahiden Bin Üçyüz Sekiz Sene-i Maliyesi Şubatı Nihayetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade'l-Muayene Verilen Ruhsat Üzerine Tab' ve Neşr Olunmuş Olan Asar-ı Mütenevvia'nın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esamisini Mübeyyin Cetvel-i Mahsusdur*. Maarif Nezareti Neşriyatı. İstanbul: Matbaa-i Âmire, H. 1310 / R. 1308 / 1893.

⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*. 1. Sene. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 / 1899.

Dalleggio'nun bibliyografyaları ile Stepanyan'ın bibliyografyası (1985 basımı) bulunmaktadır.

Bu etkileyici kaynak listesinin çoğu, bu çalışmanın kaynakları arasında da yer almaktadır. Üstelik, 19. yüzyılda basılmış bibliyografyaların belirli dönemlerin sayısal değerlerini içermesine karşılık, burada Türkçe yapıtlar açısından tüm yüzyılı kapsayan, başkent ve Osmanlı sınırları dışındaki basım yerlerini de göz önünde bulunduran bir değerlendirme sunulmaktadır. Dolayısıyla, Strauss'un bu kaynaklara rağmen "gerek başkentte gerek taşrada basılan kitapların tam bir dökümü sağlıklı bir şekilde yapılamamıştır" (1993: 6), diyerek vurguladığı eksikliğin burada kullanan kaynaklar ve metodolojiyle büyük oranda giderildiği sanılmaktadır.

Yapıtların üretim ortamlarını göz önüne alan yaklaşımlar arasında Jale Baysal'ın 1968 yılında yayımladığı *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* adlı çalışması sayılabilir. Baysal, bilinen yapıt listesini geliştirme amacı güderek ve özellikle matbaacılar ve yayıncılara odaklanarak istisnai bir konuma yerleşir. Ne var ki, edebiyat metinlerinin ikincil planda kaldığı bu çalışmada, basım ve yayıncılığın gelişimi nesnel ölçütlere dayanarak, oldukça ayrıntılı biçimde ele alınmakla birlikte yapıtlar sayılara indirgenmiş, yapıt başlıkları bile anılmamıştır. Ayrıca, Baysal'ın da ilgi alanında yalnızca Müslüman Türk edebiyatçıların yapıtlarının bulunduğu görülmektedir.

Alanında ilk ve bugüne dek bu kapsamda tek çalışma olmasıyla pek çok araştırmacının atıfta bulunduğu Baysal'ın araştırma koşulları ve dönemi göz önüne alındığında, istese de farklı bir bağlam oluşturamayacağı anlaşılabilir. 1960'ların teknolojik olanakları, iletişim ve bilgi yönetme anlayışı günümüzle kıyaslanamayacak durumdadır. Bugün kullanılan ve gelişimini sürdüren teknoloji ile her geçen gün paylaşımına daha açık hâle getirilen bilgi yönetme anlayışı, hem bibliyografaların işini kolaylaştırmış, hem de daha önce bilinmeyen yazarlar ve metinler hakkında bilgileri geniş topluluklara sunacak duruma gelmiştir.

Örneğin, İnternet üzerinden yazma yapıtların bibliyografik bilgisine ve bazı yazmaların içeriğine erişim sağlayan Millî Kütüphane, bu konuda dünya çapında bir çalışma gerçekleştirmiştir. Ayrıca, pek çok yurtiçi ve yurtdışı kütüphane, sahaf ve kitapçı, kataloglarını elektronik ortama aktarmıştır. Osmanlı'nın Türkçe konuşan gayrimüslim topluluklarının edebiyat üretimine dair bibliyografyalar ve bazı metinlerin çevrimyazısı yayımlandığı gibi bu konuda araştırmacılar arasındaki

iletişim artmıştır. Böyle bir ortamda hâlihazırda yazılmış Osmanlı edebiyatı tarihlerinin gözden geçirilme ihtiyacının doğduğu aşikârdır.

Buradaki tartışmaların açıkça gösterdiği üzere, bu alanda araştırma nesnesine hâkim, nesnel ölçütlere dayanan çalışmaların üretilebilmesi için öncelikle 19. yüzyıla ait mümkün olduğunca eksiksiz bir envanter ortaya çıkarılması zorunludur. Ardından, inceleme nesnesinin yıllar içinde gösterdiği niceliksel değişime, özgül yaratım, sunum ve tüketim koşullarına, bu koşulları oluşturan etkenlere dikkat eden bir çalışma yapılması gereklidir.

B. Savlar ve Amaçlar

Tezin gerekçesinin tartışıldığı bölümde değinilen bazı noktaları açıklığa kavuşturarak tezin savları ve amaçları hakkında şunlar söylenebilir: Bu çalışmanın çıkış noktasında iki temel sav bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 19. yüzyılda üretilmiş Türkçe Osmanlı edebiyat yapıtlarının önemli bir oranının henüz keşfedilmemiş olduğudur. Buna bağlı olarak, bu tezin öncelikli amacı, bir veritabanı hazırlanması yoluyla bu yapıtların varlığını ortaya koymaktır.

İkinci sav, edebiyat incelemesinin yöntembilimsel niteliğiyle ilgilidir. Bu tezde, bir edebiyat yapıtını sağlıklı biçimde değerlendirebilmenin, onun içine doğduğu edebiyat etkinliğini kavramakla mümkün olabileceği düşüncesi benimsenmiştir. Edebiyat etkinliğinin de yapıtların üretildiği, sunulduğu ve tüketildiği ortamları ve biçimleri, bu ortamlardan ya da biçimlerden kaynaklanan ilişkileri kapsadığı öne sürülmektedir. Buna göre, edebiyat etkinliğinin merkezinde yer alan yapıtların niteliklerinin ortaya çıkarılmasında metinleri okumanın yanı sıra onların varlık gösterdiği bağlamın araştırılması gerekli görülmektedir. Dolayısıyla, bu tür bir çalışmanın yapıt incelemelerinde yeni alanlar yaratabileceği, aydınlatıcı bir işlev taşıyabileceği savlanmıştır.

Buna bağlı olarak, bu tezde, yapıtların varlığı ortaya koyulurken onların varlık gösterdiği ortamın da çok yönlü bir biçimde betimlenmesi ve yorumlanması amaçlanmıştır. Bu yolla, öncelikli işlevi listeler sunmak olan bibliyografyalara dayalı çalışmaların sayısal çözümleme yöntemleri kullanılarak, bağlama ve yapıtlara dair bilgilerle zenginleştirilerek değerlendirildiğinde edebiyat etkinliğini anlamlandırma

ve metin incelemesi açısından önemli araçlar elde edilebileceğini gösteren bir çalışma örneği gerçekleştirmek istenmiştir.

Bu tezde, temelde basılı edebiyat üretimi incelenecek olmakla birlikte, halk hikâyesi, meddah anlatıları, Karagöz ve tiyatro gibi gösterime dayalı edebî ve kültürel biçimlerin metin olarak basılmış hâlleri de roman, öykü gibi basılı olarak sunulmayı tür özelliği olarak taşıyan türlerle ilişkili olarak ele alınacaktır. Böylelikle iki amaç ortaya konmaktadır: 1) edebiyat sosyolojisi uygulamasını roman türünün egemenlik alanı olmaktan çıkararak diğer türlerin sunduğu kültürel çeşitliliği araştırmaya dâhil edebilmek; 2) 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatının Avrupa edebiyatının türsel sınıflandırmalarına tam olarak uymadığı için üstünde eğreti duran tür etiketlerini tartışmaya açabilmek.

Kendinden önceki literatürü mümkün olduğunca geniş bir biçimde kullanan, bunu yaparken de onu sorgulayan bir nitelik taşıması nedeniyle, bu tezin amaçları arasında alana dair araştırma boşluklarını doldurmaya yönelik uygulamalar ve öneriler sunulması da yer almaktadır.

C. Yöntem

Bu çalışmada 1800-1900 (1214-1317) yılları arası Türkçe basılı edebiyat üretimi incelenmektedir. Bu zaman aralığı siyasal, toplumsal ya da edebî dönüm noktalarında başlamaz ya da bitmez ama bunları kapsar. Basılı yapıtlar açısından bir dönemleme yapmak gerekseydi, başlangıç olarak Osmanlı'da Türkçe matbaanın kuruluşunu (İstanbul, 1719) ya da ilk İstanbul patriği Yenadios Sholarios (Gennadios Skholarios)'un Fatih Sultan Mehmed'e sunduğu Yunan harfli Türkçe belgeyi (Bâle, 1584) ya da Türkçe ilk tahta kalıp baskının tarihini (1559) kabul edebilirdik. Edebî modernleşmenin siyasal modernleşmeyle etkileşimi açısından bakıldığında III. Selim'in ilk düzenli ordu girişimleri (1793-1807) ya da Gülhane Hatt-ı Hümayun'u (1839) milat olarak alınabilirdi. Edebiyat tarihini merkez saydığımızdaysa şimdilik ilk Türkçe roman olarak kabul edilen *Akabi Hikâyesi*'nden (1851) itibaren bir dönem aralığı oluşturmak mümkündü.

Benzer şekilde, *Servet-i Fünun* dergisinin bir edebiyat dergisine dönüşerek edebiyat üretimine yeni bir yön vermeye başladığı 1895 yılı ya da II. Meşrutiyet'in yeni ve görece daha özgür bir yayın ortamı sunduğu 1908 yılı dönemin bitişi olarak

kabul edilebilirdi. Karşılaştırmanın tam anlamıyla yapılabilmesi için Harf Devrimi'ne (1928) dek uzanan bir aralık seçilebilir, amaçlar doğrultusunda bu aralık Cumhuriyet dönemini kapsayacak biçimde de genişletilebilirdi. Tartışmanın amaçlarına göre bu tür çalışmalarda incelenebilecek dönemlerin başlangıç ve bitiş noktalarını çoğaltmak olasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda basılmış Türkçe edebiyat yapıtları hakkında bu kapsamda bir ilk olan bu çalışmada önceki dönemselleştirmeleri sorgulamak da amaçlanmıştır. Yalnızca genel edebiyat üretiminin değil edebiyat türlerinin özgül varlıklarının da tartışıldığı bu incelemede, bilimsel yöntemine uygun olarak bilinçli bir şekilde herhangi bir milada dayanmayan bir zaman aralığı belirlenmesi yeğlenmiştir. Verilerin çokluğu açısından bir daraltmanın gerekli görülmesinin yanında bir doktora tezinin zaman kısıtlılığı ve araştırma yoğunluğu çerçevesinde karşılaştırmalara elverişli bir biçimde mümkün olan en geniş dönem aralığını seçmek yoluna gidilmiştir. Sayısal değerlendirmelerde 1800-1900 aralığındaki veriler kullanılmakla birlikte siyasal ve kültürel bağlam tartışılırken bu tarihlerin öncesi ya da sonrasındaki durumun da gerektiği yerde gözden geçirilmesi uygun görülmüştür.

İnceleme nesnesiyle ilgili önemli bir noktayı burada açığa kavuşturmak gereklidir. Tezin ilk bölümünde ayrıntılı olarak gösterileceği üzere, 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan “millet”ler kimliklerini “din” yerine “dil” ile tanımladıkları bir laikleşme sürecine girmiştir. İmparatorlukta yaşayan halkların birlikteliğini düzenleyen millet sistemi “uluslaşma” nedeniyle ayrışırken, “Osmanlılık” yeni bir sosyopolitik anlam kazanarak bunları belli düzeyde birleştirmeye yarayan bir “üst kimlik”e dönüşmüştür. Bu durum, egemen dilin adını da etkilemiştir. Dili tanımlamak amacıyla “Türkçe”yle birlikte “Lehçe-i Osmanî”, “Lisan-ı Osmanî”, “Osmanlıca”, “Osmanlı lisanı” gibi terimler kullanılmaya başlanmıştır. Dönemin aydınları tarafından bu terimler arasındaki anlam farkları tartışılmıştır (bkz. Levend, 1972: 112-146).

Son tahlilde, “Osmanlılık” ortak kültürel ve toplumsal özellikleri niteleyen bir ad olabilmişse de “Osmanlıca” hiçbir zaman İmparatorlukta kullanılan dillerin ortak adı olmamıştır. Bununla birlikte, günümüzdeki dilbilimsel sınıflandırmalara göre hâlihazırda Türkiye’de konuşulan ve yazılan dili Osmanlı İmparatorluğu’nda kullanılan Türkçeden ayırmak için “Osmanlı Türkçesi” ya da “Osmanlıca” terimleri kullanılmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu bağlamında düşünüldüğünde

bu terimler, bu araştırma açısından elverişli olmayan siyasi çağrışımlar yüklenmekte ve inceleme nesnesini tanımlama açısından sorun oluşturmaktadır: Dilin adı “Osmanlıca” olarak tanımlandığında örneğin “Ermeni Türkçesi” yerine “Ermeni Osmanlıcası”, “Yunan harfli Türkçe” yerine “Yunan harfli Osmanlıca” gibi uygunsuz terimler üretmek zorunda kalınacaktır. Bu çalışmada incelenen metinlerin ortak özelliği Türkçe yazılmış olmalarıdır. Dolayısıyla, Türkçe, farklı alfabelerde ama aynı dilde yazılmış yapıtların ortak dil adı olarak benimsenmiştir. Bununla birlikte bağlama göre “Osmanlıca” ya da “Osmanlı Türkçesi” terimleri de kullanılmıştır.

Dil adı olarak kullanıldığında anakronik olabilen “Osmanlılık” alfabe adı söz konusu olduğunda yararlı bir araca dönüşebilmektedir. Bu çalışmanın başta *EHB* olmak üzere temel kaynaklarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Türkçe yapıtların yazılmasında yaygın olarak kullanılan alfabenin adı “Arap” alfabeti olarak adlandırılmaktadır. Oysa, bu alfabe, Arap ve Fars alfabelerinin bir karışımıdır. Örneğin, Arap alfabetinde olmayan “ç”, “j”, “p” harfleri ile “kef” harfinin farklı okunuşları Fars alfabetinden alınmış, Türkçenin fonetiğine uygun yeni bir alfabe dizisi yaratılmıştır. Bu yüzden, bu alfabe Arap alfabeti yerine “Osmanlı” alfabeti demenin daha uygun olacağı düşünülebilir. Bununla birlikte, bu çalışmanın kapsamında alfabe tarihi hakkında ayrıntılı bir tartışma sunulması yer olmadığından, çekinceleri belirtilmiş olarak literatürde benimsenen biçimiyle Arap alfabeti tanımı kullanılmıştır.

Türkçeye uygun biçimde harfleri değiştirmenin yalnızca Arap alfabeti için söz konusu olmadığı da gözlemlenebilir. Benzer bir değişimin Yunan harfli Türkçe yapıtların yazılmasında kullanılan alfabe de uygulandığı görülmektedir. Türkçe “d”, “ö”, “b” sesleri için Yunan alfabetinin bazı harflerinin üstüne nokta eklenirken “ş” sesi için alfabe olmayan bir harf icat edilmiştir (Salaville ve Dalleggio, 1958: XI). Ermeni harfli yazılan Türkçe metinlerde de Türkçe bazı sesleri okutabilmek için harf birleşimleri kullanılmıştır. Örneğin, “ö” sesini karşılamak için “e” ve “o” harfleri, “ü” sesi için “i” ve “u” harfleri art arda birlikte yazılmıştır. Ayrıca, bir sert sessiz harften sonra gelen “y” harfi, ardından gelen sesli harfi inceltmek amacıyla kullanılmıştır. Örneğin, Andreas Tietze’nin “y” harfini doğrudan transkripsiyona ekleyerek “Akabi Hikayesi” biçiminde aktardığı romanın başlığı “Akabi Hikâyesi” biçiminde olmalıdır (Erginci, 2007: 2).

Bu metinde yazım (imla) konusunda Türk Dil Kurumunun İnternet üzerinden güncelleyerek yayımladığı *Yazım Kılavuzu*'ndaki kurallar göz önüne alınmıştır. *EHB*'den alınan Arap harfli yapıt başlıkları ve özel adlar da bazı durumlar dışında kılavuza uygun biçimde yazılmıştır. Ermeni ve Yunan harfli künyelerde ise kaynaklardaki yazım korunmuştur. Alıntılardaki yazımlar hiç değiştirilmeksizin aktarılmıştır. Dolayısıyla bazı sözcüklerin yazılışı, metin ile alıntılar arasında farklı olabilmektedir.

1. Veritabanı

Bu çalışmada, Osmanlı basılı kültürü ve edebiyatı hakkında bilinenlerin gerçek duruma göre az olduğu savından yola çıkılarak doğrudan birincil kaynaklara, yani basılı yapıtlara dayanan bir yöntem geliştirilmiştir. Basılı yapıtların varlığını ortaya koyabilmek amacıyla çeşitli kaynaklardan yararlanılarak bir veritabanı hazırlanmıştır. Veritabanıyla ilgili ayrıntılar tezin Ek 1 bölümünde sunulmuştur.

Tezde sunulan tartışmaların ve savların temel kaynağı olan veritabanında Osmanlı Türkçesinde basılmış süreli yayınlar dışı malzeme bulunmaktadır. Künyelerin büyük bir çoğunluğu “kitap” biçimindedir. Burada kitap sözcüğünün tırnak içinde kullanılmasının nedeni, tezin ikinci bölümünde ayrıntılı olarak tartışıldığı üzere, sayfa sayısı ve sunuş açısından kitap biçimini taşıyan bazı yapıtların günümüzdeki kitap anlayışından farklı özellikler taşımasıdır. Bunun yanı sıra, örneğin, tek sayfalık şiirler ya da birkaç sayfalık hikâyeler gibi kitap biçiminde olmayan malzeme de o dönemdeki edebiyat etkinliğini değerlendirmek açısından önemli sayılarak veritabanına dâhil edilmiştir. Süreli yayınlar, özellikle kapsam dışı bırakılmakla birlikte, kültürel bağlamın etkin bileşenleri olmalarından dolayı, gerektiğinde başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. Basılı malzemenin incelenmesinde yer yer elyazmaları ile karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılmış, okurun basılı malzemeyi tüketim biçimi irdelenirken sözlü kültürün yazılı kültürle ilişkisi göz önüne alınmıştır. Buna göre, çalışmanın kapsamı “basılı kültür” (İng. print culture) kavramıyla ortak kümeler taşımaktadır.

Ne var ki, basılı kültür, başta süreli yayınlar olmak üzere her türlü basılmış malzemeyi kendine konu edinir. Bu çalışmada ise genel veriler ve bağlam, edebiyat etkinliğini karşılaştırmalı olarak betimlemek üzere kullanılmıştır. Başka bir deyişle,

çalışmanın odağında basılı edebiyat yapıtları yer almaktadır. Dolayısıyla, burada amaçlanan genel bir Osmanlı “basılı kültür”ü incelemesi gerçekleştirmek değildir. Bununla birlikte, edebiyat yapıtlarının genel üretimdeki varlığını görebilmek amacıyla eldeki tüm malzeme konularına, türlerine ve kullanım amaçlarına göre sınıflandırılmış ve sayılmıştır.

Kapsamı açısından bu alanda önceli bulunmayan bir çalışma olmasının yanında, burada kullanılan yöntemin getirdiği yenilik, “çoklu değer atama” olarak adlandıracağımız bir sistemle bir yapıtın sergilediği çeşitli nitelikler göz önüne alınarak sınıflandırılmasının sağlanmasıdır. Benzer yöntemler kullanan araştırmacıların tanımlanması ya da sınıflandırılması zor durumlarla karşılaştıklarında bunları göz ardı ettikleri anlaşılmıştır. Örneğin, Orlin Sabev, 18. yüzyıldaki belli dönemleri kapsayan tereke defterlerinden oluşturduğu veritabanında anlamsız ya da beklenmedik bir sonuçla karşılaşınca bunu yorumlamak yerine olduğu gibi bıraktığını belirtir (2006: 272-73). Bu çalışmada ise yalnızca hakkında bilgiye ulaşılamayan kaynaklar konusunda değerlendirme yapılamamış ama dağılımlarda bunların oranı açıkça gösterilmiştir.

Veritabanı çalışması, geniş bir kaynak havuzundan yararlanılarak basılı yapıtların çeşitli açılardan tanımlandığı bir yapı sergilemektedir. Çalışma, sayısal yöntemler kullanılarak yorumlanacak; sonuçlar, tarihsel, kültürel ve edebî bağlamda tartışılacaktır. Bu yöntem, Robert Escarpit’ nin *Edebiyat Sosyolojisi* başlıklı incelemesiyle ortak özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla, Escarpit’ nin yaklaşımının yanı sıra benzer yöntemler uygulayan araştırmaların gözden geçirilmesi uygun görülmüştür.

2. Nasıl Bir Edebiyat Sosyolojisi?

Alana adını veren bir edebiyat sosyolojisi çalışması yapmış olan Robert Escarpit (*Sociologie de Littérature*, 1958), araştırmasının temelinde edebiyat ve toplum ilişkisi ile edebiyat tarihi yazıcılığını şöyle yorumlamaktadır:

Edebiyat ürünleri yazarları, kitapları ve okuyucuları ya da genel bir tarzda söyleyecek olursak, sanat yaratıcılarını, yapıtlarını ve okuyucu kitlesini kapsar. Aynı zamanda sanatı, teknolojiyi ve ticareti de içine alan ve tanımı iyi yapılmış bireylerle (adı her zaman bilinmese de), az çok anonim (ama sınırlı) bir topluluğu bütünleyen son derece karmaşık bir değişim devresini oluşturur.

Bu devrenin tüm noktalarında yaratıcı bireylerin varlığı psikolojik, moral ve felsefi yorum sorunlarını, yapıtların oynadığı rol aracılığıyla estetik, stil, dil ve teknik sorunları ve son olarak bir okuyucu topluluğu tarihsel, politik, toplumsal, hatta ekonomik sorunları ortaya koyar. Başka türlü söyleyecek olursak, edebiyat ürününü keşfetmek için—en azından—bin yol vardır.

Edebiyatın bireylerin zihinsel dünyalarıyla, soyut biçimlerle ve ortaklaşa yapılarla olan bu üçlü ilişkisi, bizim incelememizi zorlaştırıyor. Özellikle edebiyat tarihini incelememiz gerektiği zaman, olayları üç boyutta tasarlamakta güçlük çekiyoruz. Gerçekte edebiyat tarihi, bu ortaklaşa bağlanımı, politik tarih yazarlığının merakına terk edilmiş bir çeşit dekor, bir çeşit süs gibi düşünerek, yüzyıllar boyunca yalnız insanların ve yapıtların—örneğin ruhsal metin öyküleri ve metin yorumları gibi—incelenmesiyle yetinmiş ve hâlâ çoğu zaman yine bununla yetinmektedir.

Geleneksel tipte en iyi edebiyat tarihi dersi kitaplarında bile, gerçek bir sosyolojik görünüm eksikliği gözle görülebilir. Belki yazarlar toplumsal bir boyutun bilincinde olabilirler ve bunun bir imgesini vermeye kalkışabilirler, ama bu amaç için kesin ve uyarlanmış bir yöntemin eksikliği yüzünden, çoğu zaman insanın ve yapıtın geleneksel şemasının tutuklusu olurlar. Tarihin derinlikleri, iki boyutlu bir ekran üzerine yansımış gibi yokolur ve edebiyat ürünü, düz bir plan üzerine yansımış dünya haritasına benzer çarpımalara uğrar. Okullardaki yerküreler, küçücük bir Meksika'yı ezen kocaman bir Alaska'yı nasıl yanlışlıkla gösterirse, benzer şekilde Versailles'ın da on ya da on beş yılı, 17. yüzyıldaki altmış yıllık Fransız edebiyat yaşamını öyle bastırır.

Bu güçlükler hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmaz. Eksiksiz bir betimleme olası olmasa bile, önemli olan yaşamöyküsü yazarlarının ya da yorumcuların, tarihçilerin ya da eleştirmenlerin, edebiyatı ortaya çıkaranların—geçmişte ya da günümüzde—edebiyat ürünü konusunda bozulmamış ve tam bir görüşe sahip olmalıdır. Günümüzde ekonomik sistemler çerçevesi içinde çalışan ve etkisi yaratma üzerine yadsınamaz olan yazmanın bir meslek olması—ya da hiç değilse kazanç getiren bir etkinlik olması—insanların kavrayışından uzak değildir. Kitabın ticari bir ürün olarak üretilmesi ve dağıtılması, daha açık bir deyişle, istek ve sunu yasasına uyması, yapıtların kavranmasından uzak kalmaz. Sözün kısası, okuma kitap endüstrisinde nasıl “tüketim”in bir dalıysa, edebiyatın da—diğer şeyler arasında, ama yadsınamaz bir şekilde—kitap endüstrisi “üretimi”nin bir dalı olması önemsiz bir şey değildir. (1992: 7-9)

Escarpit'nin edebiyat tarihi yazıcılığının iki boyutlu niteliği üzerindeki eleştirisi ve edebiyat “üretimi”nin kitap endüstrisiyle ilişkisi bu tezin de temel bakış açısını oluşturmaktadır. Bunlara, yazılı kültürden basılı kültüre geçişin doğurduğu özgül durumlar ve edebiyat üzerindeki etkileri de eklenince Osmanlı edebiyatını üretim ortamı ve biçimleri göz önüne almadan değerlendirmenin her zaman, Escarpit'nin deyişiyle “gerçek bir sosyolojik görünüm eksikliği” yaratacağı açıktır.

Escarpit'nin edebiyat tarihine edebiyat etkinliğinin üçüncü boyutu olan bu sosyolojik görünümü kazandırmak için kullandığı araçlar, bu çalışmanın kilerle örtüşür. Escarpit, öncelikle kitap endüstrisi ve ticaretiyle ilgili istatistik verilerini kullanmıştır (29). Ardından, edebiyat ürününü içine alan toplumsal yapıları ve onu koşullandıran teknik olanakları incelemiştir. Bunlar arasında politik rejimler, kültürel kurumlar, toplumsal sınıflar, tabakalar ve kategoriler, meslekler, boş zamanları değerlendiren örgütler, okuma yazma düzeyi, yazarların, kitapçıların ve yayıncıların ekonomik ve yasal durumları, dil sorunları, kitabın tarihi gibi çeşitli öğeler bulunmaktadır (29-30). Son olarak Escarpit'nin dikkatini yoğunlaştırdığı nokta genel edebiyat ya da karşılaştırmalı edebiyat yöntemlerine göre somut durumların incelenmesidir. Bunlar da bir yapıtın yazgısı, bir türün ya da stilin evrimi, bir konunun işlenmesi gibi kısımları kapsar (30).

Bu çalışma, yöntem açısından Escarpit'ninkiyle büyük ölçüde örtüşmekle birlikte önemli bir noktada da ayrılır. Escarpit, hazır istatistiklere dayanan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Escarpit, kullandığı kaynaklarda yapıtların nasıl sınıflandırıldığı konusunda saydam bir bilgi sunmamış, bunu sorgulamamıştır. Dolayısıyla genel geçer sınıflandırmaları kabul ederek yazarlar, okurlar ve yayıncılığa odaklanmıştır. Bunun önemli bir nedeninin Avrupa edebiyatı konusundaki tür çalışmalarının kuramsal olarak bir hayli gelişmiş olduğu düşünülebilir. Bunun karşılığında, Osmanlı edebiyatı söz konusu olduğunda ayrıntılı tür çalışmalarından hâlâ yoksunuz.

Benzer bir durum daha güncel bir yaklaşım için de söz konusudur. Franco Moretti, 1900'lü yılların sonuna doğru geliştirdiği ve yakın dönemde de yöntemine gelen eleştirileri yanıtlayarak sürdürdüğü "Edebî Teoriye Soyut Modeller" (İng. "Abstract Models for Literary Theory") kuramını, roman türünün dünyanın çeşitli coğrafi bölgelerinde yükselişini ve buna dayanarak edebiyat dünyası için temsili bir nitelik geliştirmesini temel alarak, sınırları geleneksel ya da klasik türlerden çok daha belirgin olabilen bu tür üzerine kurmaktadır (bkz. Moretti, 2000; 2003; 2006a; 2006b; 2008). Bu yöntemle, romanın gelişimi ve türsel evrimi hakkında çok önemli gözlemlere varan Moretti, diğer edebî türlerin gelişimini de buna göre yorumlamayı sağlıklı bir bakış açısı olarak değerlendirir. Tekrar vurgulamak gerekirse, Moretti'nin türler konusunda gösterdiği endişesiz tavrın, Anglo-Amerikan edebiyatı bağlamında bu alanda pek çok kuramsal çalışmanın yapılmış olmasından kaynaklandığı öne sürülebilir. Başka bir deyişle, Moretti'nin elinin altında tartışıp eleştirebileceği, tavrını buna göre belirleyebileceği hazır bir araştırmalar külliyatı vardır.

Osmanlı edebiyatı söz konusu olduğunda da romanın gelişimi, bu çalışmada gösterileceği üzere, çok önemli bir olgu ortaya koyar. Bununla birlikte, klasik ve geleneksel edebiyat türlerinin basılı kültürde nasıl üretildiklerini, sunulduklarını ve tüketildiklerini sorgulamadan yalnızca romana odaklanmak yanıltıcı bir yöntem oluşturabilir. Nitekim, şimdiye dek bu alanda yapılmış sosyolojik incelemelerde de romana vurgu yapılması nedeniyle diğer türlerin evrimi genellikle gözden kaçırılmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı edebiyatında romanı yaratan etkileşimler yeterince derinlemesine araştırılmamıştır. Bu nedenle, Osmanlı romanı hemen hemen ortak bir şekilde Avrupa romanı ölçütlerine göre ve onunla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Bunun yansımaları yerli edebiyat sosyolojisi araştırmalarında da görülür. Türkiye’deki edebiyat sosyolojisinin tarihsel gelişimi ve niteliği söz konusu olduğunda Türkiye’ye özgü edebî ve toplumsal koşulların değerlendirmesi yapmayı amaçlayan ender çalışmalardan birini sunan Türkan Erdoğan’ın “Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisinin Gelişimi Üzerine Düşünceler” başlıklı makalesi bu bağlamda anılabilir. Erdoğan, makalesinde, Türkiye’deki edebiyat sosyolojisi çalışmalarının niteliği ve yöntemleri hakkında önemli saptamalarda bulunmaktadır. Bunu yaparken, burada öne sürülen nedenlerle aynı zamanda inceleme nesnesi hakkında klişeleşmiş yargıları da yeniden üretmektedir.

Erdoğan’ın makalesinin temel savı, Türkçe edebiyat ile Türkiye’de yapılan sosyoloji araştırmalarının ortak bir zemini paylaştığı, bunun da “Batılılaşma” kavramı çerçevesinde tanımlanabileceğidir. Erdoğan’a göre, Osmanlı döneminden itibaren edebiyatçılar Batılılaşma sürecinde etkin bir görev üstlenmiş, bu durum, edebiyatçıların siyasi kişiliklerinin ön plana çıkmasına yol açmıştır. Böylece, “bir toplumsal öge olarak sosyo-kültürel değişmelere tanıklık eden edebiyat, toplumsal gerçekliğin farklı boyutlarının yansıma alanı olma özelliğini korumuştur” (2006: 212).

Bu tartışmasıyla Erdoğan’ın, sosyoloji ile edebiyatın paylaşım düzlemini göstererek edebiyat sosyolojisini kuramsal açıdan meşrulaştırma girişiminde bulunduğu söylenebilir. Ne var ki, yazar, Türkiye’deki sosyolojik yaklaşımların sorunlarını betimlerken edebiyatı da aynı sorunların taşıyıcısı sayar:

Yeniliğin ve özgürlüğün peşinde olan edebiyatın, sorgulama ve eleştiri mantığından yoksun aktarmacı, pragmatik, eylemci ve teslimiyetçi karakterinin toplumsal gerçeklik-bilgi üretme-bilinç etkileşiminde yarattığı epistemolojik bulanıklık, toplumsal belleğin zayıflaması ve

kültürel benliğin çözülmesi gibi bir sürecin de hız kazanmasına neden olmuştur. Türkiye’ye girişiyle birlikte sosyolojinin mevcut siyasal-kültürel birikimden beslenmesi, sözü edilen epistemolojik bulanıklığın ‘bilimsel’ düzeydeki sürekliliğini de sağlamada etkili olmuştur denilebilir. Farklı yapısal alanlara rağmen edebiyatın ve sosyolojinin soluduğu ortak zemin, yani; Batılılaşmacı ve aktarmacı karakteri toplumsal gerçeklikten kopuk bir eğilim ve özellik sergilenmesine kaynaklık etmiştir. Bu husus, sosyolojiyi uzun bir dönem yerli kavramlar üretme ve kendi yöntemini geliştirme anlayışından uzak tutmuştur. Bu gelişmeye karşılık, sosyoloji ile kıyaslandığında edebiyat, gerçekliğe ve tarihe daha dönük bir eğilim ve de özellik sergilemiştir diyebiliriz. (212)

Erdoğan, burada genel hatlarıyla betimlediği edebiyat anlayışına metinlerden örnek vermediği için bu saptamanın hangi edebî türlerdeki hangi yapıtları kapsadığı anlaşılamamaktadır. Ayrıca, edebiyatı tanımlarken kullanılan “yeniliğin ve özgürlüğün peşinde olmak”, “sorgulayan ve eleştiren bir mantık taşımak”, bunun karşısında “aktarmacı, pragmatik, eylemci ve teslimiyetçi olmak” gibi nitelermelerin edebiyat etkinliğinin hangi ögesine dair yapıldığı da net değildir. Bunlar, yazarlara yönelik beklenti ve eleştiriler midir; burada yapıtlar mı kastedilmektedir; yapıtların okura ulaşmasında etkili olan sistemlerin sorgulanması mı söz konusudur; yoksa, okurun alımlamasında bir soruna mı işaret edilmektedir?

Sosyolojinin—ama edebiyatın değil—“Batılılaşmacı ve aktarmacı” araştırmacılar nedeniyle “toplumsal [ve edebî] gerçeklikten kopuk bir eğilim” sergilemesi “yerli kavramlar üretme ve kendi yöntemini geliştirme anlayışından uzak” kalmasına neden olmuş olabilir. Ama bu paragrafta ortaya çıkan bir diğer nokta, bunun nedeninin aynı zamanda sosyologların edebiyat metinlerini yeterince okumaması ve kültür tarihi hakkında yeterince düşünmemesi olduğu da anlaşılmaktadır.

Erdoğan’ın Türkiye’de sosyolojinin gelişimini edebiyatın gelişimiyle buluşturan ortak zemin olarak gördüğü “Batılılaşmacı ve aktarmacı karakter”i bir başka açıdan düşünmek gerekebilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle kuruluş döneminde İran kültürünün ve edebiyatının nitelikleri Osmanlı kültürüne ve edebiyatına içkindi. Osmanlı edebiyatında belli bir dönem Farsça yazmak bir prestij göstergesiydi. Türkçe yazılmış çoğu yapıt da aslında İran edebiyatının nitelikli örneklerinin Türkçede yeniden söylenişleriydi. Başka bir deyişle, İran edebiyatı yönünde “aktarmacılık” revaçtaydı. Ama bu, günümüzdeki gibi olumsuz çağrışımları

olan, teslimiyetçilik anlamına gelen bir ilişki değildi. Halil İncalcık, *Şâir ve Patron* başlıklı incelemesinde bu durumu şöyle değerlendirir:

İtalya dışı Avrupa ülkeleri Rönesans'ında İtalyan üstadlar nasıl örnek alınmışsa, Orta-Asya ve İran şâirleri, özellikle Hâfız, Sa'dî, Hakânî, Nizâmî, Nevâyî ve Câmî, Osmanlı şâirleri için birer örnek ve ilham kaynağı olmuştur. Başka deyimle, nasıl bir Fransız ve Alman Rönesans'ından söz ediyorsak, İslâm dünyasında da ortak saray kültürü, Orta-Asya, Osmanlı ve Hint'te kendine özgü bir özellik, bir üslûp orijinalliği kazanmıştır. (2003: 10)

Tezkirelerde, Osmanlı şairlerinin İranlı şairlerle karşılaştırıldığına değinen İncalcık, Osmanlı şairleri açısından Farsça şiirler yazmanın bir üstünlük nişanesi olarak belirtildiğini söylemektedir (21). İncalcık, konularını Nizamî'nin hamsesi gibi Farsça edebiyattan seçen saygın Osmanlı şairlerinin, kimi zaman İranlı örneklerini gölgede bırakan özgün yapıtlar ortaya koyduğunu da vurgular (21-22).

Divan şiiri ve klasik anlatılar söz konusu olduğunda, orijinallik ölçütünün modern bir kaygı olduğu düşünülebilir. Daha doğru bir deyişle “orijinal”ın modern tanımının modern öncesi dönemde dilsel sanatla karşılandığı gözlemlenebilir. Buna göre, yeni türler oluşturmak ya da edebî klişeleri bozup yenilerini üretmek değil, var olan türler içinde klişeyi en güzel biçimde dile getirmek önemlidir. Başka türlü söyleyecek olursak, İncalcık'ın deyişiyle, “divan şiirinde doğal coşku, lirizm değil, *tasannu*’ esastır” (36). Şiirde makbul olan “hayal-âmiz *tasannu*”dur; yani, sanat ile hayal gücünün bileşmesidir (38).

Benzer şekilde, düzyazıda da ortak bir üslubun geliştirildiği söylenebilir. İncalcık, Osmanlı “nesri”nin aslında, Osmanlı bürokrasisine bağlı küttâbın özel bir hazırlık ile öğrendiği resmî bir “inşâ” üslubu olduğunu belirtir. Bu üslubu, Bağdat ve İran'da gelişmiş bir bürokrasinin yarattığını öne süren İncalcık, sonraki imparatorluk rejimlerinin bunu kaçınılmaz olarak kendilerine örnek aldığını vurgular. “Küttâbın resmî yazılarda kullandıkları inşâ’ dili, yüksek saray kültürünün bir parçası olup lugatçesi, deyimleri ve üslûbu bakımından, İran, Orta Asya Timurî ve Çağatay devletleri ve Hindistan Timurîlerinde ortak bir yazı dilidir” (68-69).

Yalnızca şiirde değil düzyazıda da Osmanlı'nın ortak bir üslup ve dilden etkilendiğini böylece ortaya koyan İncalcık, aslında gelişmekte olan tüm toplumlara özgü sosyopolitik ve kültürel bir refleksten söz etmektedir. Ekonomik ve siyasal açıdan güçlü devletlerin kültürel ve edebî etkinliğine öykünme, günümüzde olduğu gibi, 19. yüzyılda da vardı. Bu öykünmeyi her kültürün, kendine özgü yöntemlerle

“temellük etme”, yani sahiplenme, kendine mal etme biçimlerine dönüştürdüğü söylenebilir.

“Çeviri” anahtar bir kavram olarak bu dönüştürmede önemli bir rol oynar. En yaygın anlamıyla bir dilden başka bir dile aktarma olarak tanımlanan çeviri, yalnızca sözcüklerin değil, kültürel kodların ve dünya görüşlerinin de hedef dilin anlam evreninde yeniden tanımlanması olarak düşünülebilir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl edebiyat etkinliğini değerlendirirken çevirinin farklı görünümünü ve Osmanlı’ya özgü çeviri yöntemlerini göz önünde tutmak gereklidir. Tezin ilerleyen bölümlerinde bu konu, Osmanlı’da çeviri yöntemleri ve çeviri yapıtlar bağlamında tartışılmıştır.

Egemen kültürlerden etkilenme ve onların cazip öğelerini çeşitli çeviri yöntemleriyle temellük etme refleksinin, modern edebî türler olan roman, öykü ve tiyatro yapıtları bağlamında da geçerli olduğu her nasılsa göz ardı edilegelmiştir. Dolayısıyla, Erdoğan’ın savunduğu gibi 19. yüzyıl edebiyatının gerçekten bugün kullandığımız anlamıyla “aktarmacı” olup olmadığının sorgulanması gereklidir. Bugünden aktarmacı görünen şey, o dönemde, daha önce şiir merkezli olan edebiyat geleneğine göre meşru ve edebî estetik açısından doğru kabul edilen bir tavrın yeni türlerle tanışma döneminde de sürdürülmesi olabilir. Bu göz önüne alındığında, “Batı aktarmacılığı”, “Batı özentiliği” olarak olumsuz biçimde yargılanan bazı edebî tavırların aslında başka türlü olamayacağı da kavranabilir. Dönemin koşulları, edebî alışkanlıkları düşünüldüğünde başka ne tür bir edebiyatın yapılabileceği de herhâlde yanıtı çok zor bulunacak bir sorudur.

Erdoğan, edebiyatın siyasetle olan ilişkisini değerlendirmek amacıyla Tanzimat döneminde “yeni bir siyasete başlangıç ve halkı aydınlatmak için edebiyatın bir nevi sosyal hizmet vasıtası gibi görüldüğü[nün] söylenebil[eceğini]” vurgular ve 19. yüzyıl edebiyatçılarının bazıları hakkında şu gözlemde bulunur: “Aynı zamanda siyasi bir kişilik olan Namık Kemal, Ziya Paşa, İbrahim Şinasi, A. Mithat Efendi gibi birçok aydın için edebiyat, toplumsal bilinçaltını uyandırmanın ve hürriyete gidişin gizil aracı, fikirlerin ise taşıyıcısı olmuştur” (2006: 214-15).

Erdoğan’ın buradaki değerlendirmelerinde 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatı hakkındaki genel geçer yargıların bir yankısı duyulur. Burada sayılan adlarla neredeyse klişeleşmiş bir şekilde özdeşleştirilen toplumsal ve siyasi kişiliklerin sorgulanmadan kullanılması bunu gösteren verilerden biridir. Bu genellemeci yargıda, Namık Kemal’in özelliklerinin “Tanzimat” yazarlarını kapsayacak biçimde döneme atfedildiği anlaşılmaktadır. Oysa, örneğin Ahmed Midhat, hiçbir zaman

Namık Kemal kadar siyasi bir kişilik olmamıştır. Metinlerinde iktidarla saygılı bir üslupta bir ilişki yürütmeyi yeğleyen Ahmed Midhat, 1873'te bazı yazıları dolayısıyla Yeni Osmanlılarla birlikte sürgün cezası aldıktan sonra bu konuda daha da titiz davranmaya başlamış, ilişkide olduğu iddia edilen siyasi görüşleri baskın grupla bağlantısı olduğunu yadsımıştır.

19. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinin ne tür “hürriyet” anlayışları olduğunu da tartışmak gerekir. Örneğin, Namık Kemal, hiçbir zaman padişahlığı doğrudan lağvetmeyi öngören bir özgürlük ve demokrasi anlayışını savunmamıştır. Onun halkın temsili görüşü, kökleri İslam'a dayanan meşveret meclisi fikrinin güncelleştirilmesi olarak düşünülebilir (Mardin, 1998: 342). Bunun yanı sıra, 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesi kurmaca edebiyat metinlerinin büyük çoğunluğunun siyasi bir düşünce taşıma özelliği sergilemediği de gözlemlenebilir. İleride gösterileceği üzere, Namık Kemal'in temsil ettiği siyasi kişilik, onun edebî anlatılarında değil de şiirlerinde kurguladığı, oluşumunda okurun alımlamasının büyük rol oynadığı bir kişiliktir. Cumhuriyet'in kurulmasının etkisiyle Namık Kemal'in şiirlerinin siyasi açıdan spekülâtif okumalarının meşrulaştığı da söylenebilir.

Erdoğan, makalesinin “Metodolojik Açmazlar” bölümünde edebiyatla sosyolojiyi ortak bir zeminde buluşturma girişimini sürdürür ve Türkiye'de sosyolojinin ve edebiyatın önündeki en temel açmazın, Batılılaşmacı karaktere körü körüne bağımlılık olduğunu iddia eder. Erdoğan'a göre, “Bu bağımlılık, toplum sorunlarının uzun yıllar boyunca anlaşılıp, anlatılması ve Türkiye eksenli toplumsal-tarihsel-kültürel zenginliğin penceresinden evrensele ulaşılmasını engellemiştir” (2006: 237).

Daha önce tartışıldığı üzere, dar kapsamlı listelerden yola çıkılarak ve edebiyat yapıtlarının içeriğini değerlendirmeye katmadan edebiyat için bu tür genellemeci yargılarda bulunulmasını, sağlıklı bir yaklaşım olarak kabul etmek güçtür. Dolayısıyla, Türkiye'deki edebiyat sosyolojisinin özellikle Osmanlı edebiyatı söz konusu olduğunda inceleme nesnesine uygun, özgün araçlar geliştirmede de söylenebilir.

Edebiyat sosyolojisi başlığı altında yapılan çalışmalar, edebiyat yapıtlarına yaklaşım açısından gruplanırsa iki temel yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, edebiyat yapıtlarını sosyolojik inceleme nesnelere olarak değerlendiren, edebiyat kuramlarından çok sosyoloji kuramlarına hâkim araştırmacılarıdır (örn. Alver, 2006; Baker ve diğer, 1985 ve 1986; Merrill, 2006). Bu bakış açısında “edebiyat

sosyolojisi” terimi, edebiyatın sosyolojinin bir alt dalı olarak incelendiği çalışmaları tanımlamak için kullanılır. Bunun karşısında, edebiyatı merkeze alarak sosyolojik yöntemleri ve değerlendirmeleri edebiyat etkinliğini ve metinleri anlamlandırmada araç olarak tasarlayan yaklaşım bulunmaktadır (örn. Griswold, 2006; Lowenthal, 2006; Michaud, 2006; Swingewood, 2006; Noble, 1976). Bu tezde uygulanan yöntem de ikinci grubun anlayışıyla ortaklıklar taşır.

Edebiyat toplumsal bir oluşumdur ama toplumsal bir belge değildir. Oysa, çoğu sosyoloğa göre edebiyat, bir belge niteliği taşımaktadır. Böylece, edebiyat metinleri toplumsal olayların ve durumların çözümlemesinde kullanılan, dolayısıyla bunların “gerçek”i yansıttığı aksiyomuna dayanan veri kaynakları olarak değerlendirilmektedir. Oysa, edebiyat metinleri, dil, yazar, okur, piyasa gibi çeşitli açılardan toplumla kaçınılmaz olarak etkileşen yaratılar olsa da dilin kullanılışı, dolayısıyla üslup, yazarın gerçekleri ya da edebî gelenekleri, başka yazarları ve metinleri yorumlayışı, okurun alımlaması ve kendi zamanından sonraki edebiyat piyasalarındaki yeniden değerlendirilişi göz önüne alındığında edebiyatın toplumsal belge niteliği oldukça sorunlu bir konum hâlini almaktadır.

Yazar-okur etkileşiminin dolaysız olmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Edebiyat piyasasının teknoloji sayesinde bütünüyle kapitalist bir pazar özelliği sergilediği günümüzden daha önceki daha dar ama yine de gelişmiş olan örneklerine kadar yazar ile okur arasında (ya da bu ikilinin her neresindeyse orada) pek çok dolayımlayıcı bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, yayıncı, iktidar ve gelenek bunlardan bazılarıdır. 19. yüzyıl Osmanlı edebiyat dünyasında da yazar-okur etkileşiminin direkt olmadığını gösteren pek çok durum söz konusudur. Örneğin, Müteferrika’dan beri yayıncıların basılacak kitapları seçtiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, siyasal iktidar, sermayeyi yönlendirmekte, yayınları sansürlemektedir. Hamilik sistemi de edebiyat üretimini etkileyen bir diğer ilişki biçimidir. Piyasanın iç dinamikleri, örneğin korsan yayıncılık da bunlar arasında sayılmalıdır. Bunların yanı sıra, geleneksel ve klasik türlerin modern türlerle ve birbirleriyle etkileşimi de edebiyat evreninin niteliğini belirlemektedir.

Edebiyat sosyolojisini yalnızca metinlerin tarihsel ve siyasi etkinliğini araştırmak için kullanmak eksik bir yaklaşımdır. Edebiyat sosyolojisi, yeni bir bakış açısıyla, metinlerin edebiyat evrenindeki etkinliklerini de araştırabilir ve bunun gerçek dünyadaki durumla karşılaştırması yapabilir. Böyle bir yaklaşım, edebiyat eleştirisine öncekinden çok daha anlamlı katkılar sağlayabilir. Dolayısıyla, sosyolojik

eleştirinin bakış açısı değiştiğinde ve yöntemine yeni araçlar eklendiğinde edebiyat yapıtlarının kendi evrenine dair önemli ipuçları sunması olası görünmektedir.

Philippe Desan, Priscilla Parkhurst Ferguson ve Wendy Griswold'un *Literature and Social Practice* başlıklı çalışmaya yazdıkları önsözde yansıtma kuramına getirdikleri yeni bir bakış açısıyla, yazarı, edebî metnin okurlarından biri olarak yeniden keşfetme önerisi 19. yüzyıl Osmanlı edebiyat üretimini değerlendirmede önemli bir araç oluşturmaya esin kaynağı olmuştur. Bu dönem edebiyatının okur kitlesi hakkındaki bilgimiz çok kısıtlı olmasına karşın, bizzat yazarların bu kitlenin önemli bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Buna göre, yazarı okur olarak değerlendirmek, bu dönem edebiyatının sosyolojik incelemesinde bilgi yetersizliğinden dolayı eksik kalacak gibi görünen okur profili çözümlemesini büyük oranda elle tutulur sonuçlara ulaştırabilir.

19. yüzyıl Osmanlı edebiyatını sosyolojik açıdan değerlendirmek, öncelikle, bu edebiyatın üretim süreçlerini ve sonuçlarını ayrıntılarıyla ortaya koymayı amaçlayan bir perspektif oluşturmayı gerekli kılmaktadır. Bunun yorumlanması için de üç koldan ilerleyen bir yöntem benimsenecektir. Bunların ilki Osmanlı'ya özgü siyasal ve sosyokültürel dinamikleri göz önünde bulundurmak; ikincisi Osmanlı edebiyat piyasasının koşullarını ve bu piyasayı yönlendiren aktörlerin yanı sıra resmî otoritelerin müdahalesi bağlamında üretimi, sunumu ve yapıtların alımlanışını tartışmak; üçüncüsü tüm bunların ışığında edebî türlerin birbiriyle etkileşimini ve evrimini sorgulamak.

Ç. Tezin Bölümleri

Bu araştırmanın konusu olan edebiyat etkinliğinin, edebiyat yapıtlarını içinde var oldukları ortamdaki yalıtılarak metinleri incelemek biçiminde anlaşılmadığı belirtilmişti. Yapıtların üretildiği, sunulduğu ve tüketildiği bağlamı, edebiyatın oluşum koşullarını göz önüne alarak betimlemek amacıyla tezin ilk bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki siyasal ve kültürel durumu gözden geçirilmiştir. Bu çalışmada Arap harfli metinlerin yanı sıra Ermeni ve Yunan harfli Türkçe basılı yapıtlar da incelendiği için İmparatorluğun Müslüman Türk cemaatinin yanı sıra Ermeni ve Rum cemaatlerinin de bu yüzyıldaki durumu araştırılmıştır.

Edebiyat üretimine etki eden bazı siyasi olayların yanında eğitimin gelişmesi ve kamusal alanın gösterdiği değişim de tartışılmıştır.

Edebiyat alanının, kendi dışındaki alanlarla kurduğu yoğun alışveriş ilişkileri dolayısıyla sınırlarının çizilmesi kolay olmayan özgül bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Bu nedenle, veritabanında yer alan yapıt çeşitliliği de göz önüne alınarak bu çalışmada alanlar arası iletişimi göstermenin edebiyat etkinliğini yorumlamak açısından uygun olacağı düşünülmüştür. Bu amaçla, tezde genelden özele doğru daralan bir düzenleme yeğlenmiştir. Buna göre, ikinci bölümde veritabanının ortaya koyduğu genel durum, yapıtların üretim ortamları ve biçimleri tartışılarak yorumlanmıştır.

Bu amaçla, önce Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki dil ailesi, Osmanlı Türkçesinin gelişimi ve cemaatler arası dilsel etkileşim incelenmiştir. Ardından, basılı edebiyatın oluşma ve sunulma biçimlerini ve ortamlarını değerlendirebilmek amacıyla bu yüzyıldaki “kitap” kavramına ve çeviri anlayışına odaklanılmıştır. Daha sonra veritabanına göre genel dağılımlar sunularak en çok üretilen türler, üretiminin yıllara göre sergilediği durum ve basım ve yayıncılık merkezleri belirlenmiştir. Edebiyat etkinliğinin önemli bileşenlerinden olan matbaacılar ve İstanbul'daki basım ve yayıncılık bir sonraki altbölümde incelenmiştir. Son olarak alfabelere göre karşılaştırmalı genel durum serimlenmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde edebiyat alanına odaklanılarak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve yurtdışında basılmış Türkçe edebiyat yapıtlarına dair veritabanındaki bilgiler ayrıntılı olarak betimlenmiş ve yorumlanmıştır. Burada yapıt türlerine göre genel dağılımlar ve çeviri edebiyat tartışıldıktan sonra türlerin yıllara göre sergiledikleri üretim düzeyi gösterilmiştir. Ardından türlere tek tek odaklanılarak hem cemaatler arasındaki etkileşim, hem de türlerin evrimi tartışılmıştır.

BÖLÜM I

19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Pek çok tarihçinin, toplum ve siyaset bilimcinin ortak görüşü, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na damgasını vuran olgunun modernleşme olduğudur. Edebiyatın modernleşmesinin de askerî, ekonomik ve toplumsal modernleşmeyle yakından ilişkili olduğu gözlemlenebilir. Örneğin, askerî modernleşme doğrultusunda kurulan okullar, yeni bir okuryazar kesiminin oluşmasına öncülük etmiştir. Bu okulları besleyen ders kitaplarının basılmaya başlamasıyla canlanan matbaacılık, kamuoyunun olgunlaşması ve ekonomik sistemdeki değişikliklerle bir sektör hâline dönüşmüştür. Matbaanın sunduğu teknik olanaklar, daha önce elde yazılan yapıtları daha geniş bir okur grubuna ulaştırmada önemli bir rol oynadığı gibi, yeni okuryazar kesimin ilgi alanlarına yönelik ticari hedefler, edebiyatın türsel ve biçimsel olarak gelişmesini sağlamıştır.

Burada kaba hatlarıyla yalnızca bir kısmı çizilen bu etkileşimin oluşma ve gelişme evrelerini çözümlmek, Osmanlı modernleşmesinin öğeleri arasındaki ilişkileri kavramak, kuşkusuz 19. yüzyıl Osmanlı edebiyat evrenini de daha iyi tanımamıza olanak sağlayacaktır. Bu düşünceden hareketle, bu bölümde, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve kültürel ortamı, modernleşme olgusu çerçevesinde gözden geçirilmiştir.

Osmanlı modernleşmesi söz konusu olduğunda Tanzimat dönemine yoğun bir ilginin karşısında bu dönemden önceki durumu değerlendiren ya da İstanbul dışındaki bölgelerin gelişimini tartışan araştırmaların yeterince yapılmadığı görüşü tarihçiler tarafından da öne sürülmüştür. Ortaylı'ya göre, Osmanlı modernleşmesi Tanzimat döneminden daha eskiye uzanan bir olgudur. "Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı

coğrafyası, tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir. Üstelik dinler ve diller mozaiği olan bu imparatorlukta değişme deyince, tüm sistemi kapsayan eşzamanlı bir tarihsel-toplumsal olgu da söz konusu olamaz” (2005: 13). Bu çalışmada, 19. yüzyıl edebiyatına dair daha önce tartışılan dönem ayrımlarına yeni bir görüş kazandırabilmek amacıyla, Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat dönemiyle başlamadığı göz önüne alınarak, III. Selim döneminden (1789-1807) başlayan bir değerlendirmenin uygun olacağı düşünülmüştür.

A. Siyasal Bağlam

Fransız Devrimi’nden (14 Temmuz 1789) üç ay önce tahta çıkan Selim, şehzadeliği boyunca Avrupa ile ilişki kurmaya çalışmış bir padişahı. Avrupa’da gelişen endüstri, askerlik ve toplumsal yapı hakkında bilgi sahibi olmak için Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmıştı. İstanbul’daki Fransa elçisi Choiseul-Gouffier ile de haberleşiyordu (Sakaoglu, 1999: 430). Döneminin pek çok okuryazarından daha ileri görüşlü olan Selim, selefi I. Abdülhamid’in tersine batıl inançlara önem vermiyor, bu yönüyle çağdaşı olan ulema ile karşıtlık oluşturuyordu (446).

Selim, seleflerinden çok ciddi bir askerî sorun devralmıştı. 18. yüzyılda Yeniçerilik, yapısındaki bazı değişmelerle otoriteyle kurduğu ilişkiyi yönlendirme gücü elde edecek kadar devletin karşıtı bir kurum hâline gelmişti. Niyazi Berkes, bu durumu değerlendirirken yeniçerilerin imparatorluğun dört bir yanında siyasi bir parti konumu kazandığını belirtir. Berkes’e göre, yeniçeriler, başkentteki siyasi örgütlenmede rol oynayacak bir güç olmuştur. “Bu güç ulemanın ve şeriatçıların değil, aşağıdan Bektaşilerin, yukarıdan siyasi çıkarıcıların elinde[dir]” (1973: 69). Bu sorunun çözümü yolunda atılacak adımlar Osmanlı modernleşmesinin yapı taşları olacaktır. I. Abdülhamid döneminde çeşitli düzenlemelerle ıslahına çalışan yeniçeriliği tasfiye etme yolunda ilk ciddi girişim III. Selim tarafından yapılacaktır.

Askerî bozulma 18. yüzyıl başlarına dayanır; nedenleri, yönetici tabakanın edebiyat ve sanatı tüketim biçimiyle ve kamusal alanın nitelik değiştirmesiyle yakından ilişkidir. Kısa bir geriye dönüşle bu noktaları aydınlatmak yararlı olacaktır. Niyazi Berkes, “Lale Devri” (1718-1730) hakkında değerlendirme yaparken bir kimlik değişimine dikkat çeker; yüksek yönetici tabakanın “din ve gaza karışımı olan eski Osmanlı *ethosundan*, kendine özgü zihniyetten kopmuş ol[duğunu]” belirtir.

Berkes'e göre, "Bu eski Osmanlı *ethosunun* dünyasal yanının özelliği olan askerî disiplin ve hukuki sertlik; onu tamamlayan dinsel yanı olan gazilik ve sofuluk karışımı bir püritanizm, yerlerini [...] deizme, hatta ateizme, tasavvufa; hatta Bektaşîliğe, musikiye, edebiyata ve hedonizme bırakmıştır" (1973: 41).

Yönetici tabaka ile yönetilenler arasında toplumsal bir kutuplaşmaya neden olan bu durum, Patrona Halil isyanıyla sonuçlanacaktır. Bununla birlikte, Osmanlı'da aydın bir zümrenin doğuşu da bu dönemde olmuştur. Ortaylı'nın da belirttiği gibi bu dönemde Yunanca ve Latince öğrenen Osmanlı-Türk aydınları, dünya tarihiyle yakından ilgilenen tarihçiler bulunuyordu. "18. yüzyıl insanının tarihe bakış çizgisi ve bilinci değişiyordu. Ünlü sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa iki adet dünya tarihinin tercüme ve basımı için [...] emir vermişti (Hvandemir ve Aynî'nin dünya tarih ve coğrafyası ile ilgili eserleri). Ciddi lügat çalışmalarına da bu devirde başlanmıştı [...] Dil bilgisi, Avrupa ve eskiçağ tarih bilgisini, o da modern coğrafya bilgisini getirdi" (2005: 16-17). Buna kısa bir süre sonra çağdaş edebiyat bilgisi de eklenecekti.

Bu gelişmeleri Ortaylı, yeni bir kültür insanının ortaya çıkışı olarak değerlendirir. Merakların değiştiği bu eğilimin yalnızca İstanbul'a ve Osmanlı bürokrasisinin üst katmanlarına özgü olmadığını belirten yazar, 1730'larda Baron de Tott'un Kırım Hanı'nın Molière oyunları hakkındaki bilgisini ve yapılan bazı çevirileri hayretle kaydettiğini belirtir. Ortaylı'ya göre, bu gelişmeler, Osmanlı aydın elitinin yaşadığı zaman kesitinin ve coğrafyanın bilincine ermeye başladığını ve çevresini değiştirmeye yönelik tarihle bilinçli bir diyalog kurma dönemine girdiğini gösterir (17).

18. yüzyılda kahve, tütün, alkol ve diğer keyif verici maddelerin yaygınlaşması, bunlara dayanan ekonominin gelişmesi ise yeni bir kamusal alanın oluşuma yol açan kahvehanelerin sayılarının çoğalması sonucunu doğurmuştur. İlk kahvehanelerin I. Süleyman (Kanunî) döneminde (1520-1566) açıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, Berkes, özellikle 18. yüzyılda Avrupa ile ticaret sayesinde yaygınlaşmaya dikkat çeker. Kahvehane öncesinde Osmanlı tebaasının bir araya geldiği yerlerin yalnızca dinî mabetler olduğunu, buralarda da yalnızca vaizlerin dinlendiğini kaydeden Berkes, cami, mescit ve kilise dışında "hemen hemen hiçbir *kamu düşünüyü* yuvası ve aracı" olmadığını öne sürer (1973: 41). Buralarda toplanan tebaanın eğlenmek ya da dinlenmekten çok siyasal dedikodu ile ilgilendiğini belirten Berkes, kahvehanelerin, hükümet karşısında önemli bir güce dönüşecek olan

yenicherilerin ve Bektaşilerin “ayaklanma karargâhları” hâline geldiğini gözlemler (41).

Tüm kahvehanelerin özellikle bu amaçla kullanıldığını iddia edemeyiz. Bununla birlikte, kahvehanenin yarattığı çoğunlukla din dışı kamusal alanın siyasi olarak gizil bir muhalif karakter taşıdığı da düşünülebilir. Kahvehanenin bu gizilgücü Osmanlı padişahlarını da zaman zaman ürkütmüştür. Örneğin, IV. Murad (1623-1640) Osmanlı tarihinde bu konuda en sıkı yasaklamaları ve en ağır yaptırımları uygulamış olan hükümdarlardan biri sayılır; onun görünüşteki dinî gerekçesinin altında kahvehanenin saraya muhalif düşüncelerin tartışıldığı bir ortam sunmasının bulunduğu pek çok tarihçi tarafından kabul edilmektedir.

Kahvehane, Osmanlı modernleşmesi açısından iki yönde işlemiştir: 18. yüzyılın sonunda askerî reformları zorunlu kılacak muhalefetin beslendiği yerler olmuşlar; 19. yüzyılda ise ordunun yeniden düzenlenmesiyle başlayan bir dizi reformun sonucunda oluşan yeni okur kesiminin pek çok şeyin yanı sıra edebiyatı paylaştığı mekânlara dönüşmüşlerdir. Bu konu basım ve yayıncılığın tartışıldığı bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

III. Selim dönemine geri dönecek olursak, Avusturya’yla imzalanan Zıştovi (1791) ve Rusya’yla imzalanan Yaş (1792) Antlaşmalarının etkisinden söz etmek gerekir. Selim, savaşın ağır kayıplarının nedeninin ekonomik olmaktan çok askerî yetersizlik olduğunun farkına vararak 1793’te Nizam-ı Cedid adını alacak düzenli bir ordu kurma kararı vermiştir. Bu kararında Paris Elçiliğinden dönen Ebubekir Ratip Efendi’nin izlenimlerinin de katkısı vardır (Sakaoğlu, 1999: 437). Selim, hazinenin sıkıntıda olduğu bu dönemde yenicherilere karşı giriştiği askerî reformda yeni ordunun finansmanı için İrad-ı Cedid adı altındaki yeni mali düzenlemelerin yanı sıra başta kahve olmak üzere keyif verici maddelere dayalı ekonomiden elde edilen geliri kullanmıştır (Berkes, 1973: 41, 92 vd.) Bu durum, tarihî bir ironi olarak da değerlendirilebilir.

“Yeni Düzen” anlamına gelen “Nizam-ı Cedid” kavramı, Selim döneminde yalnızca askerî alanda öngörülen yenileşmeyi niteler gibi görünse de gerçekte daha sonraki yılları ve bütün bir 19. yüzyılı tanımlayan bir kavram olarak düşünülebilir. Berkes, bu kavramın ilk kez İbrahim Müteferrika tarafından kullanıldığına dikkat çeker. Müteferrika, Lâle Devri’ni sonlandıran Patrona Halil İsyanı’nın (1730) hemen ardından 1731’de yazıp I. Mahmud’a sunduğu *Usûlü’l-hikem fî Nizamü’l-ümem* adlı yapıtında (basımı 1732, kendi matbaası), Osmanlı askerî örgütlenmesinin ve

tekniklerinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunurken hakkında bilgi verdiği Avrupa ordu kuruluşlarını ve savaş yöntemlerini “nizam-ı cedit” kavramıyla nitelemiştir (1973: 51). Dolayısıyla, askerî alanda reform düşüncesinin 17. yüzyılın ilk yarısından başlayarak yeni bir düzene olan gereksinim biçiminde şekillenmeye başladığı söylenebilir.

III. Selim, Nizam-ı Cedit ordusunu kurma kararının yanında orduyu destekleyecek kaynakların sağlanması için askerî sanayi, maliye ve eğitim alanlarında da bir dizi reform girişiminde bulundu: Çağdaş askerî yöntemlere göre yetiştirilecek orduya gerekli olan yabancı subayları getirmek, fen subayı eğitimi veren okulları geliştirmek ve yeni okullar açmak, eğitim için gerekli yabancı dildeki (Fransızca) kitapları yazdırmak ya da çevirtmek, Nizam-ı Cedit reformlarının başlıcalarındandır (Berkes, 1973: 86). Konumuz açısından bu reformların en önemli yanı, 19. yüzyıl edebiyatının gelişim çizgisini etkileyecek yazar ve okurların yetişmesine olan katkısıdır.

Reformlar kapsamında önemli eğitim kurumlarından biri olan Mühendishane-i Berr-i Hümayun 1792-1795 yılları arasında genişletilmiştir. Kadrosunun çoğunluğu Türk olmakla birlikte Mühendishane’de Fransız, İngiliz ve İsveçli öğretmenler de eğitim vermeye başlamıştır. Arapçanın yanına ikinci yabancı dil olarak Fransızcanın eklenmesi bu dönemdedir. III. Selim’in bu okula büyük ilgi gösterdiği, okul kitaplığına birçok yabancı yapıt getirttiği bilinmektedir.

Anlaşılabacağı üzere, ordu için nitelikli eleman yetiştirme yolu çağdaş eğitimden geçiyordu. Bunu desteklemek için de öncelikle ders kitaplarının basımı için matbaalar kurulmaktaydı. Benzer şekilde, 1800’de Üsküdar’da kurulmasına başlanan merkezî alay ve Selimiye kışlasının yanında bir matbaa da açılmıştır (Berkes, 1973: 87).

Basılacak ders kitaplarının çevirmenleri kadar okurlarının da yetişmesine bu dönemde başlanmıştır. 1793’ten itibaren Londra, Paris ve Viyana’ya gönderilen daimî elçilik heyetlerinin yanında bir Avrupa dili öğrenmeye memur edilmiş gençler de atanmıştır. Yeni bir bürokrat tipi yetiştirmeye yönelik bu girişimlerin Avrupa edebiyatıyla tanışmaya da etkisi olmuştur.

Berkes, bu durumu devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tipin gelişimi olarak görür: “eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan *aydın* tipi, daha sonra değişecek olan modern *intelligentsianın* öncüleri olarak doğmak üzeredir [...] Bundan başka ilk defa olarak bilgisizlik, taassup karşıtı olarak bilim ve

aydınlanma ayrımı yapılmaktadır. Demek ki askerî anlamda Nizam-ı Cedid [,] rejim ya da sistem olarak *Nizam-ı Cedid* anlayışı hâline gelmek üzeredir” (1973: 90).

Ne var ki, çağdaş eğitime karşı tepkiler doğmakta gecikmedi. Sakaoğlu'nun verdiği bilgilere göre, başkentteki muhalif odaklar, ulema, tüccar, sarraf, Fenerli ve yeniçeri zümreleriydi. Burada Fenerli Rumların diğerlerinden farkı nedenlerle çağdaş eğitim karşıtı olduğu düşünülebilir. İleride ayrıntıyla tartışılacağı üzere, yabancı dil bilgisi ile Osmanlı devlet hizmetinde önemli mevkilere gelebilen Rumların, dil üzerindeki bu imtiyazlarından vazgeçmek istemedikleri anlaşılmaktadır.

Bu gruplar, 1806 yılında askerî reformların Rumeli'ye yayılmak istenmesi üzerine Edirne'ye doğru hareket eden Nizam-ı Cedid birliklerini durdurmak için daha önce istifa etmiş olan Yusuf Ziya Paşa'nın yerine sadarete getirdikleri Hafız İsmail Paşa'nın da desteğini alarak girişimde bulundular. Silivri'de halkın direnişiyle karşılaşan birliklerin İstanbul'a dönmesi tarihte “Edirne Olayı” olarak anılır. Bu olaydan sonra yeni ordu karşıtlığı düşmanlığa dönüşür (Sakaoğlu, 1999: 440).

Ertesi yıl, 25 Mayıs 1807'de, yeni ordunun üniformasını giymek istemeyen bir grup yeniçerinin direnişi, padişahın tahtı bırakmaya zorlanacağı büyük bir ayaklanmayı tutuşturan kıvılcım olur (Berkes, 1973: 113). Bir süredir işaretleri sezilen hoşnutsuzluğa karşı yeterli önlemleri alamamış olan Selim, önce Nizam-ı Cedid'i kaldırdığını ilan eder. Bu yetmeyince tahtı Şehzade Mustafa'ya bırakarak çekilir.

IV. Mustafa, kısa süren hükümdarlığında (29 Mayıs 1807-28 Temmuz 1808) ilk iş olarak “Sultan Abdülhamid zamanındaki nizama dönülsün” diyen yamakların ve yeniçerilerin baskısıyla Nizam-ı Cedid'i resmen dağıttı (Sakaoğlu, 1999: 449). Ne var ki, bu duraklama, gerçek bir geriye dönüş olmayacak, II. Mahmud'la birlikte önce ordunun sonra da diğer kurumların yanı sıra ülkenin genelinin çağdaşlaşması süreci hız kazanacaktı. Yeni ordunun dağıtılmasından endişelenen reform yanlıları İstanbul'dan Rusçuk'a kaçarak Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınmıştır. Bu grup, II. Mahmud'un tahta çıkmasını hazırlayan gelişmelerde “Rusçuk Yârani” adı altında rol oynamıştır.

IV. Mustafa döneminin konumuz açısından kayda değer olaylarından biri Divanihümayun tercümanı Fenerli Rum Sarıbeyzade Aleko'nun göreviyle ilgisi olmayan devlet işlerine karıştığı ve casusluk yaptığı gerekçesiyle idam edilmesidir. Bunun üzerine Osmanlı-Fransa ilişkilerini gerginleşmiştir. Fransa elçisi, Babıali'ye gelerek hükümetinin himayesindeki bir görevlinin idamını protesto etmiştir (454). Bu

ve benzeri pek çok olay, ileride ayrıntıyla tartışılacağı gibi Fenerli Rumların tercüman olarak Osmanlı diplomasisinde üstlendikleri etkin rolü göstermesi açısından önemlidir. Büyük oranda yalnızca yabancı dil ve kültür bilgisine dayanan Divanihümayun tercümanlığı, bu görevi bir tür aristokraziyle yürüten Fenerli Rumlara Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokrasi ve yönetim kademelerinde mevki sağlamanın yanı sıra bu örnekten anlaşıldığı üzere yabancı devletlerle ilişkilerde inisiyatif kullanma serbestliği de sunuyordu.

IV. Mustafa'nın Selim'e oranla daha düzensiz ve acemice yönetimi, bir süredir yerel bir askerî güç geliştirmekte olan Rumeli Âyanı Alemdar Mustafa Paşa ile yeniçeri yamakları arasında çıkan savaşla noktalanacaktı (Rumelifeneri Muharebesi, 14-18 Temmuz 1808). Mustafa Paşa'nın bu savaştaki başarısı III. Selim'in hayatını kurtarmaya yetmeyecek, IV. Mustafa tahttan indirildikten sonra yerine II. Mahmud geçecekti.

Âyanların yeniçerilere müdahalesi sayesinde tahta geçen II. Mahmud, Âyanlarla yaptığı meşveretin sonucunda Ekim 1808'de "Sened-i İttifak" adlı bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, Âyanlar'ın merkezî otoriteye kendi varlıklarını kabul ettirdikleri ve bir ölçüde iktidar ortağı konumuna geldikleri bir belge olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte, Ortaylı, Türk anayasacılarının Sened-i İttifak'ı biraz abartarak mutlak otoriteye ilk defa gem vuran bir "Magna Charta" olarak nitelediklerini ve anayasal gelişmemizin milat noktası olarak kabul ettiklerini belirtir (2005: 35-36). Oysa Sultan Mahmud, güçlendiği an, bu senedin aslını yok etmiştir (36).

Annesi Fransız asıllı bir cariye olan II. Mahmud, şehzadeliği sırasında din, edebiyat, müzik, yazı ve binicilik gibi alanlarda iyi bir eğitim almıştı. Eğitimiyle III. Selim yakından ilgilenmişti (Sakaoğlu, 1999: 462). Mahmud'un hükümdarlığı (1808-1839) olumlu açıdan bakıldığında, yeniçeri olayının politik ve askerî açıdan üstesinden gelindiği; hem ülke içindeki gayrimüslim tebaayla, hem de Avrupa devletleriyle ilişkilerin yakınlaştığı; reformların yeni bir hızla hayata geçirildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, yeni ordunun kurulması ancak 14 yıllık bir dönem daha beklendikten sonra gerçekleştirilebilmiş (1826); Yunanlıların bağımsızlık ilanı ile sonuçlanan ayaklanma dönemi (1821-1829) ülkedeki Rum tebaa ile ilişkileri gerginleştirmiş; Osmanlı topraklarına Avrupa devletlerinin yanı sıra Mısır valiliğinden gelen saldırılar, sıcak bir savaş ortamında kalkınma mücadelesinin zorluklarını da beraberinde getirmiştir.

Tahta çıkışından hemen sonra Nizam-ı Cedid yerine “Sekban-ı Cedid” adı altında bir ordu kurulacağını duyuran Mahmud, yeni bir yeniçeri ayaklanması nedeniyle bu girişimini ertelemek zorunda kaldı. Sonrasında asayişin düzenlenmesi ve yeniçerilerin sakinleştirilmesi için geçici çözümlerle geçirilen, bu sırada II. Mahmud’un otoritesini sağlamlaştırdığı 14 yıllık bir dönemin sonunda 15 Haziran 1826’daki yeniçeri ayaklanması, halkın da katılımıyla bastırıldı. “Uzun zaman, Osmanlı askerî gücünü onurla temsil eden bu ordu örgütü, bir bozguncu kalabalığı ve İslamiyet düşmanı ilan edilerek dağıtıldı” (Sakaoğlu, 1999: 474). Bu olay tarihte “Vaka-i Hayriye” adıyla anılmaktadır.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan orduya, anlamlı bir şekilde “Asakir-i Mensure-i Muhammediye” adı verildi. Bu adda, “cedid” sözcüğünün bırakılarak Hz. Muhammed’in adıyla birlikte O’na ait “mensur” (yardım görmüş; muzaffer) sıfatının kullanılması, halkın zihninde yenilikçiliğin yerine gelenekselci ve dinî çağrışımları olan bir ordu imgesi çizmenin amaçlandığını düşündürür. Herhâlde, bu adı taşıyan bir ordunun halk tarafından daha kolay sahiplenileceği ve olası isyanların bu yolla önüne geçilebileceği düşünülmüştü. Gayrimüslim tebaanın bunu nasıl yorumladığı ise merak konusudur. Bu örnek, Osmanlı insanının zihninin dil konusunda nasıl hassas çalıştığını göstermesi açısından ilginçtir.

Genç bir hükümdar olarak padişah otoritesinin yaralandığı bir dönemde yönetimi devralan Mahmud, kendini kabul ettirebilmek için halkla yaklaşmayı uygun gördü. 1810’dan itibaren kent içi gezilerini sıklaştırdı, özellikle gayrimüslim tebaanın sempatisini kazanmaya çalıştı (Sakaoğlu, 1999: 466-67). Yunan ayaklanmasının yansıması olarak başkentteki gayrimüslim cemaatlere yönelik saldırılarda (Nisan 1821) cemaatleri koruyucu bir tutum sergiledi (471).

Ne var ki, “Restorasyon Avrupası’nda ulusalcılığın sindirildiği bir çağda Osmanlı ülkesi, ulusalcı ayaklanmaların başarısından dolayı dağılmaya doğru gidiyordu” (Ortaylı, 2005: 47-48). Bir süredir Fransız Devrimi’nin fikir ve eylem alanındaki etkilerinin yanı sıra Rusya ve Avrupa’nın desteğiyle ayrılıkçı bir süreç başlatmış olan Yunanlılar, 1821’de Mora’da ayaklandılar. Buna destek veren Fenerlilerden pek çoğu, ayaklanmaya katılmak için başkentten kaçtı. Fenerli aristokratlardan ve Rumların ileri gelenlerinden ayaklanmaya destek verenler devlete ihanetle suçlanarak asıldı. İleride görüleceği üzere, bunların arasında Divanihümayun tercümanları da bulunmaktaydı.

1821’de Mora yarımadasının yitirilmesinin ardından 1825’te Mısır ordusu ve donanmasıyla Mora’ya gelen Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa, Navarin Kalesini ve Limanını geri aldı. Bu gelişme, Navarin’i uluslararası bir meseleye dönüştürdü. 1827’de Rus, İngiliz ve Fransız donanmaları Navarin’i kuşattı (Sakaoğlu, 1999: 476). Eylül 1829’da da bu devletlerin baskısı sonucu Mora, Eğriboz ve Kiklad Adaları’nı kapsayan bağımsız bir Yunan Krallığı kuruldu (Sakaoğlu, 1999: 479; Ortaylı, 2005: 50). Bu gelişme, Osmanlı devletinde Fenerli Rumların konumlarına telafisi mümkün olmayacak bir zarar verirken edebiyat ve kültür üretimi de bundan etkilenmiştir. Bu konu ikinci bölümde ayrıntıyla tartışılacaktır.

İlginç olan nokta, sıcak savaşın ortamında bile II. Mahmud’un reformlarını kararlılıkla sürdürmüş olmasıdır. Navarin’de donanmasını yitiren, bundan bir yıl önce de “beş yüzyıllık kara ordusunu kendi iradesiyle” yok etmiş olan Mahmud, kuruluş aşamasındaki yeni ordusu için gerekli kurumları hizmete açıyordu (Sakaoğlu, 1999: 476). Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi’nin önerisiyle orduya hekim, cerrah, sivil memur ve din görevlisi yetiştirmek üzere Tıbhane-i Âmire, Cerrahhane-i Mamure ve Talimhane açıldı. Asker üniformalarında fes giyme kuralı getirildi; buna yönelik İplikhane-i Âmire de açıldı (476). Buradan da anlaşıldığı üzere, II. Mahmud dönemindeki askerî reformlar, hayatın her alanıyla ilişkiydi. Modern askerî eğitim için doğa bilimleri, tıp ve matematik gibi dallar, Osmanlı’nın kültür ve eğitim ortamına girip yerleşti, bilim terimleri Türkçeleştirildi (Ortaylı, 2005: 44).

Bu dönemde ayrıca, yeni Babıali’nin temelleri atıldı ve eğitim genel olarak merkeziyetçi devletin memur kadrolarını yetiştirecek biçimde düzenlenmeye başladı. Sivil memurların yetiştirilmesi için ilkokul düzeyinde padişahın Adlî mahlasını taşıyan Mekteb-i Maarif-i Adliye kuruldu (44). Ne var ki, geleneksel bürokratik sistemde düzenleme girişimlerinin bir gecede sonuç vermediğini akılda tutmak gerekir. Ortaylı, bürokratik modernleşme sürecinin İmparatorluğun sonuna kadar tamamlanmadığını, geleneksel bürokratik sistemle modernleşen bürokratik kurumların uzun bir süre iç içe yaşadığını belirtir (47).

Bu dönemde ayrıca, nüfus sayımı yapılarak yerel yönetimler düzenlenmiştir. 1826 sayımına göre Bilad-ı Selase’nin Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusu saptanmıştır: “Nefs-i İstanbul” denilen Suriçi’nde 45 bin Müslüman, 30 bin Ermeni, 20 bin Rum yetişkin (Sakaoğlu, 1999: 475). Burada verilen bilgilerde gayrimüslim

nüfusun yalnızca iki etnik cemaatle sınırlandırılmış olması ilginçtir. Ortaylı'nın sunduğu 1831 nüfus sayımı ise coğrafi açıdan daha kapsamlıdır: Anadolu'da 2 milyon 100 bin Müslüman, 400 bin gayrimüslim, Rumeli'de 800 bin gayrimüslim, 500 bin Müslim, toplam 4 milyon kadar erkek nüfus (2005: 46.16).

Bu arada Ermeni cemaati içindeki mezhep ayrılığı tartışması, İstanbul semtlerinin düzenlenişinde de rol oynadı. 1828'de Katolik Ermeniler ve bunların öncü din adamları sınır dışı edilirken eski mezheplerine dönen Ermenilerin Beyoğlu ve Boğaziçi'nde oturmasına izin verilmeyerek bunlar Kumkapı, Samatya ve Hasköy'de iskân edildi (Sakaoğlu, 1999: 476). Bununla birlikte, 1830'da Fransız elçisinin girişimiyle sürülen Katolik Ermenilerin İstanbul'a dönmesine ve bunlara ayrı bir statü tanınmasına izin verildi (479). Ermeni cemaati açısından önemli olan bu konu, kültürel arka planın sunulduğu bölümde ayrıntılandırılacaktır.

Askerî üniformayla başlayan kıyafet reformu 1829'da kavuk ve sarığın yasaklanmasıyla sürdü. 1835'te de kıyafetlerde Müslüman ve gayrimüslim, fakir ve zengin arasındaki görünüş farkını kaldırmaya yönelik bir irade çıkarıldı. Bu giyim kuşam reformuyla II. Mahmud'un amacı, dış görünüşteki Müslüman-gayrimüslim ayrımını ortadan kaldırmaktı. Ziyaeddin Fındıkoğlu, bunun özellikle 19. yüzyılda değişmeye başlayan din görüşünün bir uzantısı olduğuna değinir ve Tanzimat'ın ilanından önce Müslüman ve gayrimüslim unsurları birbirine yaklaştıran önemli bir olay olarak değerlendirir (1940: 626, 629-30).

Bu arada, 1830'da Fransızların Cezayir'i işgal etmesi üzerine, Ortaylı'nın yorumuyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslaşma sürecine yeni bir boyut eklenmiştir: "Batı düşmanlığı". Ortaylı'ya göre, işgalden sonra Cezayir'in dışındaki Müslüman ülkelerde yerel ulusalcılık yerini İslamcı ya da Osmanlıcı görüşlere bırakmaya başlamıştır. Geçmişte ya da hâlen Osmanlı tebaası olan Müslüman halklar arasında Avrupa düşmanlığı ve Osmanlı'yı kurtarıcı olarak gören siyasal eğilim 19. yüzyıl boyunca sürmüştür. Bu gelişmelerin kurumsal düzeyde de etkili olduğuna değinen Ortaylı, hilafet kurumunun Osmanlı devlet düzeninde 18. yüzyıl sonlarından itibaren, 16.-17. yüzyıllarda olduğundan çok daha fazla önem kazandığını belirtir (2005: 51).

Kamuoyunun gücünün bilincinde olan II. Mahmud, kamuoyunu biçimlendirmek için Ortaylı'nın deyimiyle "Avrupalı yöntemlere" başvurdu (45). 1831 sonbaharından itibaren resmî gazete olarak *Takvim-i Vakayi* çıkarıldı. Gazetenin Türkçe ve Fransızca baskılarının yanında düzenli olmamakla birlikte

Ermenice, Rumca ve Arapça baskıları da yapılmıştır (Koloğlu, 1981: 38-43). Ortaylı, *Takvim-i Vakayi*'nin dilinin sadeliğinin dikkat çekici olduğunu belirtir ve ekler, “[y]önetimle yönetilenlerin ilişkisi arttıkça, sadece yayınlarda değil, bürokrasinin yazışma dilinde de sadeleşmeye gidilmesi, yalnız Osmanlı devletinde değil, her modernleşme geçiren ülkede bir kural gibidir” (2005: 45).

II. Mahmud'un hükümdarlığında 1834 yılında İstanbul-İzmit posta yolu ve ilk postane açılmış, aynı yıl Mekteb-i Harbiye kurulmuştur. Benzer şekilde Mahmud, saltanatının son iki yılında da (1838-1839), devlet yapısında ve eğitimde yenilikler yapmış, yeni nezaretler ve okullar açmıştır. Özgürlükçü bir hükümdar olarak II. Mahmud, haremdeki kadınların dışarıya çıkmasına izin vermiştir. Ayrıca, kendisine ait atlı arabayla dolaşma ayrıcalığını kaldırmıştır. Bunun üzerine kısa bir sürede İstanbul'da moda hâline gelen atlı araba kullanımı bir nizamnameyle düzenlenmiştir (Sakaoğlu, 1999: 481-83).

İkincil görünen bu tür yenilikçi davranışların 19. yüzyıl toplumsal yaşamının şekillenmesinde öncülük ettiğini görmek şaşırtıcıdır. Örneğin, atlı araba, yüzyılın ikinci yarısında kamusal alanın ve toplumsal statünün biraz da karmaşık bir simgesine dönüşecek, bu dönemdeki romanlarda aşk ilişkilerinin önemli bir bileşeni olacaktır. Bunun da ötesinde, Recaizade Mahmud Ekrem'in *Araba Sevdası*'nda (tefrika 1895; basımı 1896) olduğu gibi aşkın nesnesi hâline gelerek anlatının başkarakterini konumunu kazanacaktır.

Temmuz 1839'da veremden ölen II. Mahmud hakkında Ortaylı'nın şu değerlendirmesini anmak uygun olacaktır:

Rumeli'den İstanbul'a yürüyen bir Rumeli paşası sayesinde tahta çıkan hükümdar, bir başka Rumeli kökenli paşa [olan] Kavalalı Mehmed Ali'nin ordusu Anadolu üzerinden İstanbul'a yürüdüğünde saltanat ve hayatını tamamlamıştı; iki paşanın İstanbul yürüyüşü arasındaki devirde, II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğu'na mutlakiyetçi modernleşmenin yolunu açmıştı. (2005: 55)

Babasının ölümüyle tahta çıktığında 16 yaşında olan Abdülmecid, geleneksel eğitimin yanında Batı eğitimi de verilen ilk veliahttır. Özel hocalardan Fransızca ve Batı müziği dersleri almıştı ve Paris'te yayımlanan çeşitli gazete ve dergilere aboneydi. Sakaoğlu, onu “Avrupa prensleri gibi yetiştirilmiş [...] çağdaş düşüncelere açık, kadınların serbestliğinden yana” bir hükümdar olarak tanımlar (1999: 485). 1 Temmuz'da tahta çıkan hükümdar, 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okutarak Tanzimat'ı ilan etmiştir. Tanzimat Dönemi'ni başlatan

Hatt'ın ilanı, Ortaylı'ya göre, tebaanın hakları konusunda üç aşamada önemli bir başlangıç sayılmalıdır: Köleliğin kaldırılması, Müslüman-gayrimüslim tebaa arasında eşitlik sağlamak ve yönetilenlerin can, mal güvenliği ve haysiyetinin korunması çabaları (2005: 91).

Abdülmecid'in bu kadar genç yaşta, Osmanlı tarihi açısından bu kadar önemli bir olayı gerçekleştirebilmiş olmasının arkasında deneyimli bir devlet adamı olan Mustafa Reşid Paşa'nın bulunduğu bilinmektedir. 1846'da Abdülmecid'in sadrazamı olan Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat reformlarına ve dolayısıyla edebiyatına damgasını vurmuş bir karakter olarak kabul edilebilir. II. Mahmud'un isteğiyle Fransızca öğrenen (Ortaylı, 2005: 227) ve ilerici bir yönetici olan Reşid Paşa, sadrazamlıktan önce birden fazla kez Londra ve Paris elçisi olarak görev yapmış, hariciye nazırı (dışişleri bakanı) olmuştur.

Mustafa Reşid Paşa, ilk sadaretinde eğitimin yaygınlaştırılması ve örgütlenmesiyle ilgilenmiştir. Onun çağdaşlaşma yanlısı politikaları, karşıtlarının tepkisini çekmiş, "dinin gereklerini yerine getirmediği, din adamlarına saygı göstermediği, Frenklere öykündüğü, hatta padişahı da bu yönde etkilediği", padişahı tahttan indirerek cumhuriyet kuracağı, kendisini de "reis-i cumhur" ilan edeceği gibi dedikodular yayılmıştır (Sakaoğlu, 1999: 491). Bunlar üzerine zaman zaman azledilen paşanın kesintili bir sadrazamlık kariyeri olmuştur.

İlk kez yurt gezisine çıkan padişah olan Abdülmecid, 1844, 1846 ve 1850 yıllarında üç gezi gerçekleştirmiştir. Bunların arasında özellikle İzmir'e kadar gittiği üçüncü gezisinde Tanzimat'ın taşradaki uygulamalarını denetlemeyi ve halkı dinlemeyi amaçlayan padişahın (493) seleflerinden çok daha demokratik bir tutum sergilediği söylenebilir. Mustafa Reşid Paşa'nın yanı sıra Âli, Fuad, İbrahim Sarım, Sadık Rifat ve Şekip Paşaların da yer aldığı genç ve aydın bir kadrosu olan Abdülmecid, birçok alanda yeni düzenlemelerle uğraşmıştır (493).

Abdülmecid'in çevresindeki bu kadro, Babıali bürokratlarıydı. Osmanlı tarihinde sadrazamın yanı sıra bürokrat kadronun da yönetimde etkin rol oynaması Tanzimat döneminde başlamıştır (Ortaylı, 2005: 87). Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin geleneksel yapısının, ideolojisinin, eğitim ve çalışma biçiminin de değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, hükümetin toplumu kontrol etme teknikleri ve biçimi değişmekteydi. Ortaylı bunu, "Türkiye tarihinde modern merkeziyetçiliğin kurulduğu dönem" olarak tanımlar (89).

Abdülmecid dönemi olayları arasında en önemlilerinden biri Kırım Savaşı'dır. 1853'te Rusya'nın Babıali'ye bir ltimatome verme yoluyla Rus arı I. Nikola'nın Osmanlı lkelerinde yaşıyan Ortodoksların hamisi sayılmasını talep etmesi ve Osmanlı'nın bunu reddi, Kırım Savaşı sürecini başılatmıştır. nce Rusya'nın stnlgyle başılayan savaş, 1854'te İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'ya destek vermesi üzerine 1856'da toplanan Paris Kongresi ve imzalanan Paris Antlaşması'na göre Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştır.

Bu süreçte, Paris Kongresi'nden kısa bir süre önce, 16 şubat 1856'da Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Sakaoğlu'na göre, fermanın amacı, toplanmakta olan Paris Kongresi'nde Osmanlı Devleti lehine karar aldırılmaktır (1999: 495). Ortaylı da fermanın hazırlanma amacını "büyük devletlerin Osmanlı azınlıkları üzerindeki garantörlük isteklerini savmak ve gerekli reformları Osmanlı devletinin yapacağını göstermek" olarak değerlendirir (2005: 112). Fermanında, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki can ve mal güvenliğine ilişkin maddelerin kapsamı genişletilmiş, ıslahatlara hız verileceği, iltizam sisteminin kaldırıldığı, uyrukların eşitliği gibi konular düzenlenmiştir. Özellikle Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik hükümleri, Ortaylı, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 1856 Islahat Fermanı'nın asıl ağırlık noktaları olarak yorumlar (92). Bununla birlikte, bu fermanlardaki ilkelerin ne oranda hayata geçirildiği tartışmalıdır.

Paris Antlaşması'nda Osmanlı sınırları belirlenmiş; Osmanlı, Avrupa'nın bir parçası sayılmıştır. Buna göre, Osmanlı'nın Avrupa'daki genel haklardan yararlanacağı ve bu topluluğun çıkarlarına ortak olacağı kabul edilmiştir (Sakaoğlu, 1999: 495; Ortaylı, 2005: 111). Osmanlı lehine gibi görünen bu yeni durum, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı hükümeti üzerindeki nüfuzlarını artırma yolunu da açmıştır. Ortaylı'ya göre, Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı'yla Kırım Savaşı sırasındaki Avrupa yardımının bedelini ödemiştir. Yazar, bu ödemeyi Babıali bürokratlarının diplomatik beceri ve oyalama siyasetleriyle en uygun biçimde yerine getirdiğini savunur (2005: 113).

Abdülmecid'in halk sağlığı alanında yaptığı önemli hizmetler arasında 1845'te ilk kez uygulanan iek açısı ile 1855'te padişahın annesi Bezmilem Valide Sultan'ın, halk sağlığı için ilk vakıf hastanesini kurması sayılabilir (Sakaoğlu, 1999: 502). Ayrıca, Mekteb-i Harbiye, Ulum-ı Harbiye ve Fünun-ı İdadiye olarak ikiye ayrılmış; ağdaş askerlik eğitimi başılatılmış ve bu okullar için Fransa'dan öğretmenler getirtilmiştir. Maarif-i Umumiye Meclisi ve arkasından Maarif

Nezaretinin kurulması da Abdülmecid'in saltanatı sırasındadır. Bu dönemde, ayrıca, çok sayıda erkek ve kız rüştiyeleri eğitime başlamış, Mülkiye Mahreç Mektebi, Ziraat Mektebi, Telgraf Mektebi, Darülmaharef, Darülmualimin, Orman Mektebi ve Ebe Mektebi gibi eğitim kurumları hayata geçmiştir. Abdülmecid'in şehzadesi (V.) Murad'la kızı Fatma Sultan'ı bizzat okula götürüp öğretmene teslim etmesi de onun eğitime verdiği önemi vurgulaması ve halka örneklik edişi açısından kayda değerdir (502).

Daha önce yapılan bölgesel nüfus sayımlarının ardından 1844'te genel bir nüfus sayımı yapılmıştır. Sayımla birlikte halka "Mecidiye" denilen ilk kimlik belgelerinin dağıtılması, çağdaşlaşma açısından çok önemli bir dönüm noktasını temsil ediyor görünmektedir. Kimliğin belgelenmesi iki açıdan anlamlıdır. Öncelikle, tebaanın bireylerinin geleneksel kimliklerinin modern bir kavram olan "vatandaş" kimliğine göre yeniden tanımlanmaya başlaması söz konusudur. İkinci olarak, dilin, dinin, kıyafetin ya da yaşamsal pratiklerin ürettiği sözlü kimlik, yazılı bir kimliğe dönüşmektedir. Bu, yazılı kültüre geçişin önemli bir aşaması olarak düşünebilir. Bu açıdan, okuma yazma bilmeyen kişilerin bile yazılı kültüre geçiş sürecinin başladığı iddia edilebilir. Yazılı bir kimliğin yaygın bir şekilde dağıtımının ancak matbaa ile mümkün olabileceği de göz önüne alınmalıdır.

Aynı yıl yapılan para reformu da çağdaşlaşma açısından önemli bir adımdır. Tashih-i sikke adıyla anılan bu reformda mecidiye adı verilen ve onluk sisteme dayanan altın ve gümüş para birimleri kullanılmaya başlamıştır. Abdülmecid'in hükümdarlığı sırasındaki yenilikçi uygulamaları arasında yurt gezilerinin önemine değinilmişti. Bunun dışında, padişah, seleflerinden farklı olarak yönetim muhaliflerinin kesik başlarının saray kapıları önünde sergilenmesi âdetini kaldırmış, kendisini bir kamu görevlisi sayarak zaman zaman Babıali'de hazırlanan Daire-i Hümayun'a gidip çalışmış, bürokratları yakından tanımıştır (501).

Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876), Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan yeni düzenlemeler çağının devamı niteliğindeki ikinci dönemi sayılabilir (505). Abdülmecid dönemindeki değişikliklerle devlet yönetiminin ağırlıklı olarak Babıali'ye geçmesinden dolayı Abdülaziz'in saltanatının ilk on yılında devletin iç ve dış politikasını Kıbrıslı Mehmed Emin, Yusuf Kâmil, "Mütercim" Rüşdî, Âli ve Fuad Paşalar gibi deneyimli devlet adamları yürütmüştür (506).

Bu dönemdeki en önemli olaylardan biri, 1866'da İstanbul'a gelen Mısır Valisi İsmail Paşa'ya birtakım yeni yetkiler tanınarak "Hıdiv" sanının verilmesi ve

hıdivliğin babadan oğla geçen bir sistemle düzenlenmesidir. Bu olayın dolaylı iki etkisi konumuz açısından önemlidir. İlk olarak Kavalalı Hanedanı'nın veraset hakkını yitiren bazı bireyleri İstanbul'a göçerek "Mısırlılar" denilen kalabalık ve zengin bir toplumsal grup oluşturmuştur. Muhafazakâr Abbas Paşa döneminde İstanbul'a gelen Mısırlılar gibi bu grubun alışkanlıkları ve yaşam tarzı da İstanbul halkını etkilemiştir. İkinci olarak Hıdiv İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa, veraset haklarından yoksun bırakıldığı için 1867'de Paris'e yerleşmiş, burada 19. yüzyıl fikir ve edebiyat dünyasına yön veren aydınlardan oluşan Yeni Osmanlılar grubunu özellikle maddi açıdan desteklemiştir.

Bu dönemdeki diğer önemli olaylar arasında 1870 yılında Bulgar Ortodoks Piskoposluğu'nun kurulmasına izin verilmesi sayılabilir. Bu gelişme, Bulgaristan'ın yakın gelecekteki bağımsızlığının ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Abdülaziz dönemindeki en büyük sorunlardan biri ekonomik elverişsizliktir. Ordunun ve donanmanın güçlendirilmesini isteyen padişah, bunun için gerekli mali önlemleri almaya yanaşmamıştır. Kendisini saray masraflarının kısılması konusunda uyarın sadrazamlarını da azletmiştir. Bununla birlikte, yerli sanayinin canlanması amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu adı altında bir komisyonun kurulması için ferman çıkartmıştır (1863). Bütün Osmanlı topraklarında nüfus sayımı yapılması (1864) ve Süveyş Kanalı'nın açılması (1869) da Abdülaziz döneminde gerçekleştirilmiştir.

1863 yılında Mısır gezisine çıkan padişah, aynı zamanda Avrupa'da ağırlanan ilk Osmanlı hükümdarı olmuştur. Fransa İmparatoru III. Napoléon'un ve İngiltere Kraliçesi Victoria'nın davetleri üzerine 1867'de yaklaşık 7 hafta boyunca kalabalık bir maiyetle Napoli, Tulon, Paris, Londra, Brüksel, Viyana ve Budapeşte kentlerini gezmiştir. Gördüklerinden çok etkilenen Abdülaziz, hayran olduğu bu kentleri geliştiren kaynakları düşünmeden İstanbul'un görüntüsünü değiştirme işine girişmiştir. Avrupa bankalarından alınan borçlarla yeni saray ve köşkların yapımı başlatılmış, devlet törenleri ve sarayın hizmet kadroları kalabalıklaştırılmıştır (509-510). Görüntüye yönelik bu yatırımların yanında Tanzimat'ın ilerlemeci ruhuna uygun yenilikler de yapılmıştır. Ordu ve ulaşım-iletişim alanlarının yanı sıra eğitimde de önemli gelişmeler sağlanmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde edebiyat ve düşün dünyasına yön verecek aydınları yetiştiren Mekteb-i Sultanî (Galatasaray), Darülfünun, sanayi mektepleri ve Tıbbiye gibi eğitim kurumlarının açılması bu dönemde olmuştur.

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın 1871'de ölümü, Tanzimat döneminin siyasi açıdan sonu olarak kabul edilir. Sakaoglu'nun belirttiği gibi "Âli Paşa'nın ölümünü haber alınca, 'İşte şimdi padişah olduğumu anladım!' dediği rivayet edilen Abdülaziz'e, yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın göreve başlarken: 'Efendimiz bir padişah-ı müstebidsiniz. Her emir ve fermanınızı icraya muktedirsiniz!' demesi ise siyasi tarih açısından Tanzimat'ın fiilen sona ermesi olarak yorumlanmıştır" (1999: 511). Bununla birlikte, bu dönemin ne zaman sona erdiği hakkında tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Bu konudaki görüşlerin değerlendirmesini sunan Orhan Okay, bazı tarihçilerin Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 yılına kadarki dönemi "Tanzimat" saydığını, bazılarının ise II. Meşrutiyeti (1908) milat aldığını belirtir ve ekler: "İkinci meşrutiyete kadar bir takım siyâsî evrakta da zaman zaman 'devam eden Tanzimat-ı Hayriyenin nimetleri'nden bahsedildiği dikkate alınır, sarayın da, bu ikinci süreyi benimsediği anlaşılmaktadır" (1985: 304).

İstanbul'da ve ülke genelinde gelişen basın ve iletişim olanakları göz önüne alındığında, müstebit bir yönetim tarzının Abdülaziz dönemindeki koşullar altında uygulanabilir olamayacağı da öne sürülebilir. Bunu 18. yüzyılda kahvehanelerin yaygınlaşmasıyla kendine yeni ve güçlü iletişim kanalları bulan kamuoyunun saray karşısı bir güce dönüşmesine benzetebiliriz. 19. yüzyılda ise birbiri ardına açılan eğitim kurumları, Avrupa kültürü ve dilleriyle tanışıklığın artması, yeni ve bir yüzyıl öncekinden çok daha bilinçli bir okuryazar kesiminin oluşmasını sağlamıştır. Özel gazetelerin yayın hayatına başlaması da kamuoyunun gelişimi açısından devrim niteliğinde bir rol oynamıştır denebilir. Nitekim bunun farkında olan II. Abdülhamid'in istibdat yönetimini sağlamak amacıyla başvurduğu yöntemler arasında basının kontrol edilmesi ilk sıralarda yer alacaktır. Etkili ve yaygın denetim politikasına karşın, 1908 Devrimi'ni hazırlayan gelişmeleri engelleyemeyen Abdülhamid'in yanında Abdülaziz'in, Sakaoglu'nun deyişiyle saray dalkavuklarıyla çerçevelenen ufkunun (1999: 511) gerçekten de müstebit bir yönetimi sağlayıp sağlamadığı tartışmalıdır.

Gerçekte, Abdülaziz'in iktidar ortağı çoktu. 1876'da verilen Berlin Memorandumu'yla Avrupa devletleri Osmanlı devletinin içişlerine müdahale kararı alırken aralarında Midhat Paşa, Hüseyin Avni, Mütercim Rüşdî gibi devlet adamlarının bulunduğu bir grup, "hâl' erkânı" sıfatıyla Abdülaziz'i tahttan indirmeyi planlıyordu (512). Şeyhülislamdan fetva da alan erkân, 30 Mayıs 1876 günü

Süleyman Paşa'nın komutasındaki Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin karadan, donanma gemilerinin de denizden Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatmasıyla Abdülaziz'in yerine V. Murad'ı tahta geçirdi.

V. Murad, Osmanlı tarihi açısından bakıldığında modern eğitim ve fikir hareketlerinin yetiştirdiği aydın grubunun siyasi çabalarının meyvesi olarak düşünülebilir. Bu çabalarda ordu ile kurulan işbirliği de önemlidir. Ortaylı, bu işbirliğinde ordunun mutaassıp ulemaya, taşradaki âyanlara ve onların etkisindeki halk kesimine karşı reformcu grubun güvencesi ve müttefiki olduğunu belirtir (2005: 96). Murad'ın tahta geçirilmesinde aydınların ve ordunun yanı sıra Şeyhülislamlığın medrese öğrencilerinin de rol oynaması ilginçtir (Berkes 1973: 272). Bu anlamda, V. Murad, sivil bürokrasi, ordu ve Şeyhülislamlığın işbirliğiyle yönetime gelmiş bir hükümdardır.

Murad, gerçekten de çağdaşlaşan ordunun ve yeni yetişen aydınların siyasi çabalarının meyvesiydi; ama hamken toplanmak zorunda kalınan bir meyve: Murad'ın saltanatı yalnızca 93 gün sürmüştür (30 Mayıs-31 Ağustos 1876). Tarihî bir ironi olarak Murad'ın saltanatı sırasında yaptıklarıyla değil de saltanatı öncesindeki ilişkileriyle ve karakter özellikleriyle 19. yüzyıldaki çağdaşlaşma açısından temsilî bir rol üstlendiği söylenebilir.

V. Murad, şehzadeliği döneminde Yeni Osmanlılarla, özellikle de Namık Kemal'le yakın ilişkiler kurmuştur. Ziya Paşa ve Namık Kemal'le anayasa konusunda görüş alışverişlerinde bulunmuş, Fransız bir hukukçudan hükümdar olduğunda yürürlüğe koymak üzere bir anayasa hazırlamasını istemiştir (Sakaoğlu, 1999: 520).

Babası Abdülmecid, veliaht olarak hazırladığı Murad'ın eğitimiyle özel olarak ilgilenmiştir (516). Geleneksel eğitimin yanında Fransızca ve piyano dersleri alan Murad, özellikle müzik ve mimarlıkla ilgilenmiştir. Amcası Abdülaziz'in saltanatı döneminde konuk ağırlamaktan zevk alan veliaht, çağdaş gündemin konuşulduğu Avrupavari davetler vermiştir. Murad'ın roman okumaktan hoşlandığı da bilinmektedir (519).

Murad, Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa gezilerine katılmıştır. Fransızcası ve nezaketiyle Avrupalı hükümdarların takdirini kazandığı söylenmektedir. Öyle ki, kendisinden daha fazla ilgi gördüğünü düşünen Abdülaziz, yurda dönüşünde Murad'ın harcamalarını kısıtlama yoluna gitmiştir (519). Yeni Osmanlılarla yakın ilişkileri ve grubun siyasi amaçlarının gün yüzüne çıkmasıyla Murad'ın yalnız

harcamaları değil, İstanbul içinde özgür dolaşım hakkı ve temasları da kontrol altına alınmıştır:

Yeni Osmanlılar'ın Veliefendi Çayırı'ndaki ihtilal toplantısının öğrenilmesinden, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda *Vatan yahud Silistire*'nin oynandığı gece, tiyatrodan çıkanların Namık Kemal'in evine yürüyerek, "Muradınız nedir? Muradımız budur. Allah muradımızı versin!" sloganlarıyla gösteriler yapmalarından, Jön Türkler'in Avrupa'ya kaçmalarından sonra Murad Efendi'nin temasları da kısıtlandı. (520)

1873'ten sonra Abdülaziz, Murad'a bir ölçüde yeniden serbestlik tanır. Savurganlığı ve borçlarıyla başı dertte olan Murad'ın borçlarını Hazine-i Hassa'ya ödetir ve kendisine ek bir ödenek tahsis eder. Murad'ın bu yeni ödeneğin üçte birini o dönemde sürgünde olan Namık Kemal'e gönderdiği bilinmektedir (521).

Yeni Osmanlıların ve Kanun-i Esasî yanlılarının uzun bir süredir siyasi açıdan yatırım yaptıkları ve büyük umutlar bağladıkları V. Murad'ın henüz tahta çıkmadan önce bozulmaya başlayan sağlığı, kararlaştırılan tarihten bir gün önce sabahın erken saatlerinde gerçekleştirilen hal' olayının yarattığı travma ile kötüleşir (522-25). Murad'ın akıl sağlığının kötüye gitmesi, kardeşi Abdülhamid'in tahta geçirilmesini gerektirmiştir. Veliahtla görüşen Midhat Paşa, ondan Kanun-i Esasî'yi ilan edeceğine dair söz aldıktan sonra 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamid'in 1909'a kadar sürecek saltanatı başlamıştır. Babası Abdülmecid'in sarayında yerli ve yabancı hocalardan özel dersler alarak yetişen Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa gezilerine de katılmıştır. Yeni padişahın Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi dönemin aydınlarıyla görüştüğü de bilinmektedir.

Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Murad'ın sağlığının düzelmesi sonucu ona umut bağlayanların girişimleri sürdü. Aralık 1876'da eski padişahı oğluyla birlikte Avrupa'ya kaçırma girişiminde bulunuldu; girişimciler yakalandı. 1878'de ise Mason Komitesi, Murad'ı kaçırmakla yeniden tahta çıkarmayı amaçladı ama bu girişim gerçekleştirilmeden ertelendi (526). Bu olayda Komite'nin İstanbul'un her semtinde duvarlara yaftalar yapıştıracak kadar cesur hareket ettiğini belirten Sakaoğlu, yaftaların metnini de alıntılar:

Yeter ayyuka çıktı tık tık artık
Çık ey bigâne meşreb çık çık artık
Neden çıkmazsın artık geldi saat
Kapıdan pencereden bakmak mı âdet
Bırakmazlar seni bir lâhza rahat
Çık ey bigâne meşreb çık çık artık! (1999: 526)

Bir hal' girişiminin beyanı olan bir belgede aruzla yazılmış ve söz sanatlarının kullandığı bir manzumenin yer alması, şiirin ve genel olarak edebiyatın Osmanlı halkı tarafından nasıl alımlandığını gösteren ilginç bir örnek olarak değerlendirilebilir. Kamusal alana halkın görebileceği şekilde asılan bu manzumede kişilerin adları açıkça anılmaz ama metnin bağlamı gayet nettir. Dolayısıyla, bu bağlamın, hedeflenen okurlar, bu durumda İstanbul halkı, tarafından bilindiği varsayılmıştır. Bu da, şiirin Osmanlı'da gündelik yaşamın olduğu kadar politik dilin ve üslubun bir parçası olduğunu göstermektedir.

1878'de Ali Suavi'nin düzenlediği ve Çırağan Olayı adıyla anılan bir darbe girişimi de yapıldı. Osmanlı-Rus Savaşı'nın yenilgiyle bitmesinden sonra İstanbul'a kaçmış Rumeli göçmenlerinden ve diğer yönetim karşıtlarından oluşan birkaç yüz kişilik bir toplulukla V. Murad'ın kaldığı Çırağan Sarayı'na baskın düzenleyen Ali Suavi'nin amacı Murad'ı yeniden tahta geçirmektir. Baskın, Abdülhamid'in asker ve polis (zaptiye) güçlerinin müdahalesi ve Ali Suavi'nin öldürülmesiyle sonuçlandı.

Yalnız Abdülhamid dönemine değil bütün 19. yüzyıla damgasını vuran olayın hicri 1293 yılında yapılmış olmasından dolayı "93 Harbi" diye bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı olduğu anlaşılmaktadır. Savaşın siyasi ve toplumsal yaşamın yanı sıra basılı üretime olan etkisi tezin sonraki bölümünde ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Savaştan önceki yaklaşık iki yıllık saltanatında Abdülhamid, önce Meşrutiyet'i ilan etmiş (23 Aralık 1876); sonrasında savaş koşullarını gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etmiştir (13 Şubat 1878). Bu nedenle, Abdülhamid'in bu tarihten sonraki saltanatına tek kişinin yönetimi anlamını taşıyan "İstibdat Dönemi" denmiştir.

19 Mart 1877'de açılan Meclis'in imparatorluğun çeşitli *millet*lerinden gelen 69 Müslüman, 46 gayrimüslim mebusu bulunmaktaydı (Berkes, 1973: 296). Meclis'in tatil edilmesiyle dönemin aydınlarından Namık Kemal'in savunucusu olduğu "terakki" (ilerleme) düşüncesi yerini "ittihad" (birlik) kavramının egemen olacağı, halkın Abdülhamid yönetimini benimsediği "durgun bir rahatlık" dönemine bırakmıştır (300). Bu toplumsal gözlemin edebiyat için geçerli olup olmadığı sorgulanmalıdır.

O dönemde, İran ve Fas gibi birkaç devlet dışında Avrupa egemenliğinde olan İslam dünyasının zihninde İslam Halifesi çevresinde oluşturulacak bir İslam Birliği düşüncesi (İttihad-ı İslam) oluşmuştur. Aynı zamanda bu yüzyılda İmparatorluğun yaşadığı felaketlerin tesellisi olarak İslam dinini bir ideoloji hâline

getirme düşüncesi de etkili olmaya başlamıştır (Ortaylı, 2005: 174). Bunların yansıması olarak Abdülhamid, “Allahın yeryüzündeki gölgesi” gibi “hem Panislamist hem de mutlak monarşi görüşünü yansıtan bir unvan”la (176) Halife olarak İslam dünyasında önem kazanmaya başlamıştır.

Diğer İslam devletlerinden ve Müslüman topluluklardan aldığı destekle gücü elinde toplayan Abdülhamid, parlamento yerine bir dizi özel danışma komitesi oluşturmuştur. Padişaha siyasi, dinî ve askerî konularda danışmanlık yapan bu “istişare” komiteleri, bir tür meşveret usulünün pratiğe geçirilmesi olarak yorumlanabilir. Bu nedenle, Berkes’e göre, Abdülhamid, Yeni Osmanlıların İslam Anayasacılığı olarak saydıkları “meşveret usulünü” onlardan daha tutarlı ve daha doğru yolda uygulamıştır (1973: 301).

Bu dönemde Abdülhamid, yönetimdeki araçları mümkün olduğunca etkisiz kılarak devletin ve başkentten en ufak sorunlarıyla bile doğrudan ilgilenmeyi seçmiştir. Yönetim karşıtlarını kontrol altında tutabilmek amacıyla hafiyelik ve jurnal örgütleri kuran padişah, Yıldız Kasrı’nı bir devlet dairesine dönüştürüp işlerini buradan yönetti. Kasrın dışına nadiren çıkmasına karşın, hafiyeleri sayesinde başkentte olup bitenlerden sürekli haberdardı. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerindeki borçlanmaların ödenmeyen bölümü için 1881’de kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi, padişahın denetimi dışındaki tek kuruluştur (Sakaoğlu, 1999: 534). Düyun-ı Umumiye, Avrupa sermayesine demiryolu, liman, maden gibi alanlarda yatırım ve işletme imtiyazları tanınmasını beraberinde getirdi (Berkes, 1973: 321).

Kendi amaçları doğrultusunda iktidara bağlı yeni bir bürokrasi örgütü oluşturan padişahın “itibarlı bürokrasisinin eğitildiği merkez” Mekteb-i Mülkiye-i Şahane’ydi (302). Yönetim karşıtları kadar memurların ve âmirlerinin devlete bağlılığını denetleyecek kişilerden oluşan geniş hafiyelik ve jurnalci örgütünün en önemli başarısı ise, Berkes’e göre, “rejimin tehlikeli saydığı kişileri, gölgelerinden korkacak kadar uslandırması olmuştur” (302). Bu siyasi paranoyanın ikincil görünen ama amacının tersine “terakki”ye önemli katkıları olacak bir etkisi de gizli şifrelerle İstanbul-vilayetler arası haberleşmelerin yapılabilmesi için telgrafın yaygınlaştırılmasıdır. Berkes, Abdülhamid döneminde Hicaz’a, Yemen’e, Ege ve Akdeniz’deki adalara kadar 30 bin kilometreden fazla telgraf hattı döşendiğini belirtir (302).

Abdülhamid döneminde halkla kaynaşan yeni bir din adamı tipinin ortaya çıktığına değinen Berkes, rejimin asıl dayanağını fakir ve boyun eğen halkta

bulduğunu belirtir. Tarikatların çoğalması, var olanlara yenilerinin eklenmesi de dönemin dinî atmosferinin toplumsal görünüşleri olarak değerlendirilebilir (304). Toplumsal “nizam”da ise modernlik karşıtı sayılabilecek “yeni” bir tutum olarak dincilik egemen olmaya başlamıştır. Halk arasındaki dindarlık havasını bozacak eylemlere kalkışanlar, oruç tutmayanlar, beş vakit namaz kılmayanlar polis tarafından cezalandırılmamak, gelenekselcilerin yenilikçilere taktığı “zındıklık”, “conluk”, “dehrîlik” gibi sıfatlarla yaftalanmamak için dikkatli davranmak zorunda kalmıştır (305). Bu anlamda, Abdülhamid rejiminin bir tür dinî polis devleti yarattığı öne sürülebilir.

Abdülhamid, 1880-1895 yılları arasında İstanbul’un bir ticaret merkezi ve liman olarak gelişmesi doğrultusunda hizmetlerde bulunmuştur. Başkentini yanı sıra taşranın da imarına ve kalkınmasına önem vermiştir. Bu dönemde lüks tüketim ve israfa karşı alınan önlemler arasında kadınların sokağa çıkmasının kısıtlanması da yer almıştır (Sakaoğlu, 1999: 534). Kadınların çarşafı dolaşması güvenlik nedeniyle yasaklanmış; buna karşın, çarşaf kullanımını yaygınlaştırmıştır (534-35). Günümüzde eski Ramazanlar anılırken sözü geçen Direklerarası eğlenceleri Abdülhamid döneminde başlamıştır (535).

Abdülhamid döneminin konumuz açısından önemli olaylarından biri, başkent dışındaki Ermenilerin padişah karşıtı eylemlerde bulunmasıdır. Bunun üzerine harekete geçen Abdülhamid, Doğu Anadolu’daki Ermenilere karşı Kürtleri silahlandırılarak Hamidiye Alayları’nı örgütlemiştir (536). Bunun karşılığında padişahı düşman ilan eden Ermeniler, 30 Eylül 1895’te Patrik İzmirliyan önderliğinde başkentte üç gün boyunca terör içerikli gösterilerde bulunmuştur. Abdülhamid, Ermeni militanlara karşı Müslüman halkı, polis ve jandarmayı eyleme geçmeye çağırmıştır (536). Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 26 Ağustos 1896’da ikinci bir Ermeni olayı daha yaşanmıştır. Bir grup Ermeni, Galata’daki Osmanlı Bankası’nı bombalamıştır (536).

21 Temmuz 1905’te ise doğrudan Abdülhamid’i hedef alan bir eylem gerçekleştirilmiştir. Sakaoğlu, bu eylemi, “1389’deki Murad Hüdavendigâr suikastından sonra bir padişaha karşı düzenlenen en ciddi ve en korkunç tek suikast girişimi” olarak niteler (1999: 536).

Suikastı hazırlayanların bir kısmı, Ermeni İhtilal Cemiyeti üyesiydi ve planlarını İstanbul’da görüştikleri Belçikalı anarşist Charles Edouard Jorris’le birlikte yapmışlardı (536). En ince ayrıntısına kadar zaman ayarları ve provaları

yapılan suikast saatli bomba ile gerçekleştirilecekti. Plana göre, Cuma namazı için camiye giden Abdülhamid'in namaz çıkışında arabasına binip hareket ettiği an bir faytona yerleştirilmiş olan bomba patlayacaktı. Ne var ki, Abdülhamid cami çıkışında birileriyle konuşmak için bir iki dakika oyalandığından arabasına binmekte gecikmiş, bombanın patlamasından etkilenmemiştir. 26 asker ve sivili, 20 atı öldüren ve 58 kişiyi yaralayan “bu suikast Osmanlı tarihinde tektir” (537). “Kimi Osmanlı aydınları, suikastın hedefine ulaşmamasını bir şanssızlık saymış, örneğin tarihçi Ahmed Refik (II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra) suikastçıları kutlayan bir yazı kaleme almış; şair Tevfik Fikret de ünlü ‘Bir Lâhza-i Teahhûr’ (Bir Anlık Gecikme) şiirini yazmıştır” (537). Etnik bir grubun siyasi bir girişimi olan bu olayın Tevfik Fikret gibi bir aydın tarafından sahiplenilmesi ilginçtir.

1882'den itibaren eğitime ilgisini yoğunlaştıran Abdülhamid, öncelikle saltanata bağlı kamu yöneticileri ve subaylar yetişmesini hedeflemiştir. Ayrıca, sanayi gelişmesi, tarımın çağdaştırılması, sanat ve iş eğitimi konularına önem veren padişah bu alanlarla ilgi pek çok okul açmıştır. Sakaoğlu şunları kaydeder: Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise, Hendese-i Mülkiye, Tıbbiye-i Şahane, Darülmuallimin-i Âliye, Mekteb-i Fünun-ı Maliye, Eczacı Mektebi, Hanedan ve soylu aile çocuklarına özgü Yıldız Sarayı içinde açılan Şehzadegân Mektebi, taşra aşiret beylerinin çocukları için Aşiret Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Hamidiye Mektebi, Dilsiz ve Âmâ Mektebi, kız ve erkek sanayi mektepleri, Darülfünun ve taşrada da sayıları artan iptidai, rüştiye ve idadiler (1999: 538).

Bu okulların öğretim kadrolarını sıkı bir denetim altında tutan Abdülhamid, bazen bizzat incelediği ders kitaplarını Maarif Nezaretinin kontrolünden geçirmiştir. 1879-1886 döneminde İstanbul'da açılan 17 rüştiyede (orta öğretim kurumu) Arapça ve Farsçanın yanı sıra Fransızca öğretimine de yer verilmiştir (539). Dolayısıyla Fransızca öğrenme yaşı düşmüş, bu dil gittikçe yaygınlaşmıştır. Bunun edebiyat dünyasındaki yansıması ise, ileride gösterileceği üzere, çarpıcı olacaktır.

1881'den sonra İstanbul'da ve başlıca büyük kentlerde özel okullara ilgi artmıştır. Darülfeyz, Burhan-ı Terakki, Numune-i İrfan, Şems-i İrfan gibi adlarla açılan bu tür okulların sayısı 1885'te 10 iken 1900'e doğru 30'u bulmuştur. “Eğitim-öğretimdeki gelişmelere koştur olarak Müze-i Hümayun (bugünkü Arkeoloji Müzeleri), Beyazıt Umumi Kütüphanesi, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi ve Hazine-i Evrak (bugünkü Başbakanlık Osmanlı Arşivi) kurulmuştur. Haydarpaşa'da görkemli

yeni binasında Tıbbiye Mektebi ve hastanesi hizmete girmiştir. Ayrıca, II. Abdülhamid, kendi servetinden ayırdığı parayla Şişli Etfal Hastanesi'ni ve Darülaceze'yi yaptırmıştır (539).

Eğitim ve sağlık alanlarındaki gelişmeleri desteklemesinin yanı sıra II. Abdülhamid'in sanat ve edebiyatın bazı dallarına düşkünlüğü de bilinmektedir. Örneğin, padişahın oymacılıkta gerçek bir sanatkâr olduğu belirtilmiştir. Tiyatroyu seven Abdülhamid, Yıldız Sarayı'ndaki saray tiyatrosunda opera, operet ve çeşitli yabancı oyunların yanında, dönemin ünlü komiklerinden tuluat gösterileri sergilemiştir. Kendisi dışarı çıkmadığı hâlde ziyaretine gelen pek çok Avrupalı ve Amerikalı devlet başkanı ağırlayan padişahın, konuklarıyla birlikte tiyatro izlediği bilinmektedir (538). Kendi fotoğrafının çekilmesi için yalnızca ünlü Abdullah Biraderlere izin veren Abdülhamid, aynı zamanda bir fotoğraf meraklısıdır. Kasrından çıkmayan padişah, başkent ve ülkenin her köşesinin fotoğraf albümlerini hazırlatmıştır (536). Abdülhamid'in kitaplara ve özellikle romanlara duyduğu ilgi ise ileride tartışılacaktır. Bu bağlamda, yalnızca Abdülhamid'in değil, 19. yüzyıldaki Osmanlı hükümdarlarının sanat ve edebiyat alanındaki hamilik rolü sorgulanacaktır.

Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı gelişen örgütlü muhalefet, yurtdışından yurtiçine yayılarak özellikle yükseköğretim öğrencileri ve ordu içinden taraftar toplamıştır. 1889 yılında kurulan yönetim karşıtı İttihat ve Terakki Cemiyetinin beslendiği en güçlü kaynak Rumeli ve özellikle Selanik'teki askerî birliklerdir. 1907'de bünyesine yurtdışından ve Rumeli'den çeşitli devrim örgütlerinin katılmasıyla büyüyen Cemiyet'in, Rumeli'de dağa çıkarak meşruti yönetim talep etmesi üzerine 24 Temmuz 1908'de Abdülhamid, Kanunuesasi'yi yeniden yürürlüğe koymuştur. Bu olay, Abdülhamid'in kişisel yönetiminin sonu olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde toplumsal ve siyasi bir özgürlük ortamının doğuşu olarak nitelenir.

Ne var ki, İttihat ve Terakki Cemiyetinin dolaylı yönetimine tepkilerin gelmesi de gecikmemiştir. 6 Nisan 1909'da muhalif bir gazeteci olan *Serbestî* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin bir Cemiyet mensubu tarafından öldürülmesi İstanbul'da protestolara neden olmuştur. 13 Nisan 1909'da askerî birliklerin ve medrese öğrencilerinin katıldığı bir ayaklanma başlamıştır. Hicri takvime göre 31 Mart Olayı adıyla anılan bu ayaklanma, Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından 24 Nisan'da bastırılmıştır. 27 Temmuz'da yeniden toplanan Meclis, olaylardan

Abdülhamid’i sorumlu tutarak padişahın tahttan indirilmesine karar vermiş, yerine V. Mehmed Reşad getirilmiştir.

* * *

Bu bölümde III. Selim döneminden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi modernleşmesi gözden geçirilmiştir. Aynı zamanda, 18. yüzyıldan ve II. Meşrutiyet (1908) sonrası dönemden de söz edilmiştir. Genel bir değerlendirme olarak Osmanlı modernleşmesinin kalbinde askerî yenileşmeye duyulan gereksinim olduğu söylenebilir. Ordunun yeniden düzenlenmesiyle eşzamanlı olarak, askerî reformları destekleyecek biçimde ekonomik altyapının ve eğitim sisteminin de değiştiği anlaşılmıştır. Bu değişimlerin bürokratik yapıyı da etkilediği gösterilmiştir.

III. Selim döneminde ekonomik altyapı hazır olmadan, yeni asker ve bürokrat kadroları henüz yetişmemişken atılan adımların yeniçeriler tarafından duraklatılmasına karşın, II. Mahmud dönemiyle çağdaşlaşmanın hız kazandığı gözlemlenebilir. II. Mahmud, başta ordu olmak üzere yalnızca pek çok siyasi ve toplumsal kurumda yenileşmeyi gerçekleştiren bir padişah olmakla kalmamış, kendi yaşantısı ve görünüşüyle de modern Osmanlı insanının öncülüğünü yapmak istemiştir. Böylece modernleşme, yönetici tabakadan halka doğru bir yön izleyerek toplumsal yaşantıyı da kapsamaya başlamıştır. Abdülmecid döneminde hız kesmeden süren reformların Abdülaziz’in Avrupa’yı bizzat gören ilk hükümdar olmasına karşın gelenekselci karakteri nedeniyle yön değiştirdiği söylenebilir. Âli Paşa’nın öldüğü 1871 yılının siyasi açıdan Tanzimat Dönemi’nin sonu olarak kabul edildiğine değinilmiştir. Bu tarihten sonra, özellikle Abdülhamid döneminde hükümdarın yetkiyi yeniden tek elde topladığı istibdat rejimiyle yüzyıl noktalanmıştır.

Başta Niyazi Berkes olmak üzere pek çok sosyolog ve tarihçi, yüzyılın son çeyreğinde modernleşme açısından önceki dönemlerle taban tabana zıt bir seyir izlendiğini iddia etmektedir. Buna karşılık, Abdülhamid döneminde etkin ve yaygın bir şekilde hayata geçirilen reformlar dolayısıyla Abdülhamid’i Tanzimatçı bürokratların gerçek vârisi olarak görenler de bulunmaktadır (örn. bkz. Lewis, 1970: 177). Bu tartışmada Abdülhamid’in devraldığı siyasi ve toplumsal mirasın niteliğini de göz önüne almak gerekir. Siyasi modernleşme açısından Abdülhamid dönemini tartışmak tarih araştırmalarının konusudur. Edebiyat ve kültür açısından durumun nasıl olduğu irdelenirse, bu alanlarda modernleşmenin siyasi alandaki farklı eğilimlerden etkilenmiş olmakla birlikte, kendine özgü bir gelişimi olduğu iddia edilebilir. Bu savı desteklemek amacıyla önce 19. yüzyılda Osmanlı

İmparatorluğu'nun kültürel bağlamını Osmanlı'nın özgül devlet yapısı göz önüne alınarak değerlendirmek uygun görülmüştür.

B. Kültürel Bağlam

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle II. Mehmed (Fatih)'in İstanbul'u fethinden itibaren (1453) çok dinli ve çok kültürlü bir devlet yapısına kavuşmuştur. İmparatorluk, Ortodoks kilisesine bağlı halkları yönetmeye başlamasıyla Rusya Çarlığı'yla birlikte Ortodoksların bulunduğu ikinci devlet olmuştur. Ortodokslar dışında da Hıristiyan ve Musevi topluluklarını bünyesinde barındıran İmparatorluk, İslam hukukundaki zimmet kurumuna bağlı olarak din esasına göre oluşturduğu "millet" sistemiyle gayrimüslim cemaatlerin temel kültürel ve dinî özelliklerini koruyarak yaşamalarına olanak tanımıştır (Anzerlioğlu, 2003: 105). Resmî dini İslam olan İmparatorluktaki, yani "Darü'l-İslam"daki gayrimüslimler, "zimmî" olarak adlandırılmıştır (Ortaylı, 2005: 21). Berkes'e göre, "Avrupa'da bir İslâm devleti (Halifeliği) olarak gözüken Osmanlı devleti, bu yanlarıyla gerçekte bir İslâm-Hıristiyan Ortodoks birliğinin dünyasal gücü niteliğindedir" (1973: 131).

Millet sistemini Ortaylı, "toplumun resmen din esasına dayanan millet denen gruplara bölünmesi, vergilerin bu esasa göre salınıp toplanması, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dinî cemaat liderleri tarafından örgütlenilip yürütülmesi" olarak tanımlar. Bunun da adli ve yönetsel örgütlenmede dine dayalı bir tür adem-i merkeziyetçilik, yani yerinden yöneticilik ve çeşitlilik anlamına geldiğini ekler (2005: 173). Milletlerin ayrımında dil ve ırk esası gözetilmemiştir. Örneğin, aynı dili konuşan Ermeniler, bağlı oldukları kiliseye göre, "Ermeni" (Gregoryen), "Ermeni-Katolik", 19. yüzyılda bir kısım Ermeniler de "Protestan" milleti olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık, Bulgarlar ve Rumlar aynı millet sayılmıştır. Benzer şekilde, Türkler, Arnavutlar ve Araplar "İslam" olarak kabul edilmiştir. "İmparatorluk dağılana kadar, nüfus sayımında bile etnik ayrım değil, dinsel gruplama esas alınmıştır. Dinî cemaat örgütlerinin liderleri, yargı, eğitim, maliye, beledi hizmet alanlarında sorumlu ve yükümlü tutulmuştur" (173-74).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin 19. yüzyıldaki konumları açısından Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkilerinden söz etmek gerekir. Georgios Nakracas'a göre, Osmanlı millet sistemi, 1839'da yayımlanan Tanzimat

Fermanı'yla yeniden tanımlanmış, gayrimüslim cemaatler tam ulusal milletler olarak değilse bile, ulusal-dinî milletler olarak ilk kez tanınmıştır. İstanbul Patriği de “Rum” olarak adlandırılan tüm Ortodoks Hıristiyanların “Genarkhes”i, yani “Milletbaşı” olarak yasallaştırılmıştır (2003: 68).

Nakracas, Tanzimat'ın ilanının en önemli sonuçlarından birinin büyük toprak ağalarının topraklarında çalışan köylüleri toprak kölesi olarak kullanma haklarının kaldırılması olduğunu belirtir. Bu toplumsal reform, Osmanlı'daki Ortodoks nüfusunun demografik ve kültürel yapısını karmaşıklaştıran bir sonuca yol açmıştır. Mora'dan, Ege Adaları'ndan, Makedonya'dan ve Yunan anakarasının diğer bölgelerinden gelen Ortodoks Hıristiyanların Anadolu'ya göçleri hızlanmıştır. Bu göçmenler, özgür üreticiler olarak Anadolu'ya yerleşmiş, toprak ağalarının sömürsünden kurtulmak için köylerini terk edip dağlık bölgelere sığınmış olan Türk toprak kölelerinin yerini almıştır. Bu büyük göç hareketi, Anadolu'daki Ortodoks Hıristiyanların sayısında önemli bir artışa neden olmuştur (68). Bu göç hareketiyle paralel olarak, ileride tartışılacağı üzere, yerli Ortodoksların ekonomik merkezlere doğru göçü de söz konusudur.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının diğer etkileri arasında özellikle dinî kurumlardaki değişimden de söz etmek gerekir. Ortaylı'nın deyimiyle, modernleşme olgusu Osmanlı'da hâkim dinin tartışılmasını, ona atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirmiştir. Aynı durum, gayrimüslim cemaatler için de söz konusudur (2005: 10). Berkes, Islahat Fermanı'nın Müslüman ulemasını memnun etmediği gibi, kilise ruhanilerini de sevindirmediğini belirtir. Bunun nedeni olarak da kilisenin cemaatler üzerindeki yetkilerinin ve çıkarlarının kısıtlanmasını görür (1973: 191).

Ortodoks kilisesi açısından Yunan Bağımsızlığı da kilisenin ruhani ve siyasal erkinin bölünmesine ve evrensel niteliğinin yitmesine neden olmuştur. Osmanlı'nın 1865'te Rumen kilisesini, 1870'te de Bulgar Eksarhlığı'nın bağımsızlığını tanınması da bu sürece katkıda bulunmuştur (Nakracas, 2003: 69). Osmanlı modernleşmesinin getirdiği dinî kurumlardaki değişim, Ortaylı'nın da belirttiği gibi, cemaat tipi örgütlenmenin gerilemesine neden olmuştur. Bireyler, bir süre sonra dinî özdeşleşmeden çok, ekonomik ve siyasal özdeşleşme ile bir araya gelmeye başlamıştır. “Yarım yüzyıl sonra ayrı dinden insanlar bir siyasi cemiyetin etrafında Meşrutiyet devrimine katılacaklardı[r]” (2005: 95).

Cemaatlerin etrafında birleştiği ögenin değişmesinde yeni mezheplerin ortaya çıkışı ile eğitim ve hukuk kurumlarının laikleşmesi de önemli rol oynamıştır. Daha önce Katolik Ermenilerin Fransız elçisinin girişimiyle önem kazandığına değinilmişti. İngiliz elçisi Canning'ın Babıali nezdindeki ısrarlı girişimleriyle, 1850'de Protestan cemaati de resmen tanınmış ve Ortodokslarla Katolikler gibi millet statüsü elde etmiştir. Bu tarihten sonra yayılmaya başlayan Protestanlık, özellikle Osmanlı Ermenileriyle Suriye ve Filistin'deki Araplar arasında taraftar toplamıştır. Protestanlık, ilginç bir şekilde, İngiliz değil Amerikan misyonerleri tarafından yayılmış ve imparatorlukta İngiliz diplomasisi ve Amerikan misyonerlerin işbirliği sayesinde tutunabilmiştir (Ortaylı, 2005: 117).

1856'dan sonra ülkenin birçok yerinde açılan kiliselerin yanı sıra gayrimüslim cemaat okullarının sayısı artmıştır. Cemaatlere ait okulların ve kütüphanelerin özellikle Rum milleti bağlamında tüccarlar tarafından desteklenen vakıflarca kurulduğu da olmuştur (Clogg, 2008: 25). Bu okullarda Türkçenin de eğitim dili olarak kullanıldığını kaydeden Ortaylı, bazı hâllerde gayrimüslimlerin okullarında Türkçenin Müslüman okullarından daha iyi öğretildiğini de belirtir (2005: 114). Laik bir hukuk ve eğitimin gelişmesi de yeni cemaatlerin ortaya çıkmasına eklenince ulemanın toplumsal denetimi zayıflamıştır. Modern okulların kurulması ve basının etkili bir kamusal yayın organına dönüşmesiyle “toplumda ideolojiyi üreten yeni merkezler” oluşmaya başlamıştır (90).

Abdülhamid'in istibdat yönetiminin seleflerinkine göre daha zorlu sınavlarla karşılaşması, padişahın merkezîyetçi egemenliğini korumak için yeni yöntemlere başvurmak zorunda kalması, toplumsal değişimin boyutları hakkında fikir verebilir. Ortaylı'ya göre, Abdülhamid'in, “[d]edesii II. Mahmud'dan çok daha masum, kanuna uyan bir hükümdar olduğu hâlde Osmanlı tarihinin despot padişahı diye bilinmesinin nedeni budur [...] Çünkü toplum değişmiş, 19. yüzyılın Osmanlı toplumunda insanın hayatı ve maddi varlığı geçmiş yüzyıllardakinden çok daha pahalı ve dokunulmaz olmuştu[r]” (2005: 91).

Laik eğitim ve hayat tarzı gayrimüslimler arasında yayıldıkça, Rum ve Ermeni kiliselerinin cemaatleri dağılmaya başlamıştır. Bu çözülmeyi durdurmak için İmparatorlukta kiliseler laik ve ulusalcı bir ideolojiyi ister istemez benimsemek zorunda kalmıştır (117). Bu durumun gayrimüslim cemaatlerin modern kimlik oluşumuna bugünden paradoksal görünen bir katkı yaptığı öne sürülebilir. Kilisenin

ulusalcı bir ideolojiyi benimsemesinin, dinin ulus kimliğinin önemli bir bileşeni hâline gelmesi sonucunu doğurduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da gayrimüslim milletlerin geçim kaynağı olarak ticaretin ön sıralarda yer aldığı gözlemlenebilir. Robert Mantran, İstanbul'daki gayrimüslimlerin 16. ve 17. yüzyıllardaki konumunu incelediği makalesinde yabancı tüccarlarla ilişki içinde olan grupların Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar ile çevirmenler olduğunu belirtir. Uluslararası ticaret söz konusu olduğunda, Osmanlı'nın ekonomik ve idari sisteminin, yabancı tüccarların yöneticilere ulaşmasını güçleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, yabancı tüccarların dilini konuşabilen gayrimüslim aracılar ticari evrenin önemli aktörleri konumuna gelmiştir (1985: 20).

Mantran, yabancı tüccarlarla gayrimüslim tebaa arasında kurulan ilişkinin psikolojik yönüne de dikkat çekerek, farklı mezheplere ya da uygulamalara sahip olsalar da Hıristiyanların dindaşlarına daha kolay güvendiklerini, bu nedenle, bu gruplar arasında ilişkilerin daha kolay kurulduğunu öne sürer. Avrupalı tüccarlar ile yerli gayrimüslimler, özellikle Ermeniler arasında 16. yüzyıldan sonra arttığı gözlemlenen karma evliliklere rastlanmasını da bu durumun bir kanıtı olarak değerlendirir (20).

Ermeni ve Rum milletlerinin ticarete oynadıkları etkin role dayanarak Osmanlı'ya özgü bir ticaret burjuvazisinin geliştiği öne sürülebilir. Clogg, Yunan ulusalcı hareketinde tüccar sınıfının Fenerlilerden daha önemli olduğunu kaydeder. Yunanlı tüccarların uluslararası ticaretteki etkin konumlarından dolayı Yunancanın Balkan ticaretinin ortak dili hâline geldiğini belirtir (2008: 21). Mantran'a göre, yönetici unsurun ticaret dışında kalmayı sürdürdüğü 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalı devletlere tanınan ayrıcalıklar olarak bilinen kapitülasyonlarla genişleyen bu sistem, gayrimüslim cemaatlerin ticaretteki önemini artırmış, yabancılarla olan temaslarını teşvik etmiştir (1985: 20, 22).

Yabancıların Osmanlı ile ilişkilerinde aracıya gereksindikleri tek alan ticaret değildir. 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'da elçilik açan Avrupa devletleri, diplomatik alanda kendi yetiştirdikleri "dil oğlanları"nın yanı sıra yerel gayrimüslimleri de kullanmışlardır. ("Dil oğlanları" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Balcı, 2006: 13-16.) Benzer şekilde, Osmanlı yöneticileri ve diplomatları da gayrimüslim milletlerden tercümanlar istihdam etmişlerdir. Divanhümayun Tercümanlığı olarak bilinen resmî göreve başlangıçta, çeşitli etnik kökenlerden sonradan Müslüman olmuş ya da devşirilmiş kişiler getirilmiştir (Balcı, 2006: 45). 17. yüzyıl sonlarından

itibaren Divanihümayun tercümanlığı Osmanlı Rumlarına geçmiştir (55). Onların bu görevdeki konumlarını nasıl değerlendirdiği Osmanlı siyaseti ve modernleşmesi açısından önemlidir.

1. Fenerli Rumlar ve Tercüme Odası

II. Mehmed'in bilinçli olarak Ortodoks kilisesinin tek elden yönetilmesini istediği ve Gennadios'u Roma Katoliklerine karşı patrik olarak atadığı konusunda tarihçiler hemfikir görünmektedir. Bulgarların ve Sırpaların da kiliselerinin bağımsızlığını kaldıran padişah, İstanbul patriğini bütün Balkan Ortodoksları üzerinde ruhani, mali ve adli yetkilerle donatmıştır. Bu nedenle, Ortodoks Rumlar, Osmanlı Devleti'nde seçkin ve ayrıcalıklı bir grup hâline gelmiştir. Ortodoks kilisesinin de ayrıcalıklı konumu nedeniyle Yunan dili ve eğitimi herhangi bir engelle karşılaşmadan sürdürülmüştür (Ortaylı, 2005: 61-62).

Ortaylı, Babıali tarafından yerine göre Rumca fermanlar da kaleme alındığını ve Rumcanın yarı resmî bir dil olarak yaşadığını belirtir. Ayrıca, devlet bürokrasisinde, kitabet hizmetinde kullanılan tek gayrimüslim grubun da Fenerli Rum beyleri olduğunu söyleyen yazar, bu yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Rumların herhangi bir etnik gruba göre en iyi durumda olduğunu vurgular (62). Richard Clogg'un *A Concise History of Greece* adlı çalışmasında belirttiği üzere Rum milleti, Müslümanlardan sonra İmparatorluğun en çok nüfusuna sahip cemaatidir (2008: 10). Dolayısıyla, sayıca çok olmanın da belli ayrıcalıkları beraberinde getirdiği düşünülebilir.

17. yüzyıldan beri ticaretle zenginleşen Rumlar, Mora ve Epir'in yanı sıra Karadeniz kıyılarında ve Batı Anadolu'da okullar açmışlardır. Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs ve Girit'te de bu süreç devam etmiştir. Ayrıca, Osmanlı egemenliğinde olmayan İyon Adaları'nda Fransa ve İtalya'nın kültürel etkileri bulunmaktaydı; buralarda İtalyanca, Fransızca ve daha sonraları İngilizce rağbet edilen yabancı dillerin başında gelmekte, eğitim dili olarak klasik Yunanca da kullanılmaktaydı. Bu okulların yanı sıra Avrupa devletleri ile kurulan ticari ilişkiler ve ticaret burjuvazisinin Avrupa'da eğitim gören çocukları, Ortaylı'nın deyimiyle "Yunan Aydınlanması"na katkıda bulunmuştur. Erken dönemlerden itibaren Avrupa ile

yoğun ilişkiler kuran Yunanlılar, diğer Balkan ulusları üzerinde de kültürel ve ideolojik etkiler yaratmışlardır (2005: 63).

Osmanlı'da İstanbullu Rum nüfusunun Divanihümayun tercümanları olarak özel bir toplumsal ve siyasi statüsü bulunduğu söylenebilir. Divanihümayun'da tercümanların, davası olan ve dil bilmeyen kişilerin ifadelerini çevirmek ve devletin yabancı ülkelerle ilişkilerini yönetmekte reisü'l-küttaba yardımcı olmak gibi görevleri vardı (Seyitdanlıoğlu, 2008: 50, 50.5). İstanbul'da Patrikliğin bulunduğu Fener semtinde yoğun olarak yaşadıklarından dolayı "Fenerli" olarak anılan bu grup, 1699-1821 yılları arasında Osmanlı yüksek bürokrasisi içerisindeki konumlarını korumuşlardır (Clogg, 2008: 21; Baker, 2002: 8).

18. yüzyıldan başlayarak Fenerli Rumların İslam dinine geçmek zorunda kalmadan doğrudan tercüman olarak atanması yöntemi benimsenmiştir. Bunlar arasında yükselenler, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarına, yani yöneticiliklerine atanmıştır. Clogg'a göre, voyvodalardan birçoğu başkentteki Osmanlı padişahının küçük bir modeli sayılabilecek saraylarında Yunan kültürünün ve edebiyatının hamiliğini yapmış, Avrupa kültürünün Ortodoks cemaatleri arasında tanınmasına olanak sağlamıştır (2008: 21).

Fenerli Rumların esasen dil becerilerine ve özellikle Osmanlı edebî dilini en iyi şekilde bilmelerine borçlu oldukları özel statüleri, onların bir tür aristokrasi geliştirmelerine olanak tanımıştır. Johann Strauss, "The *Millets* and The Ottoman Language" başlıklı makalesinde Fenerli Rumların Osmanlıca bilgisini bir aile mülkiyeti gibi gördüklerini ve bu bilgilerini bir tekel gibi yönettiklerini vurgular; kendilerine yüksek derecede devlet görevinin kapılarını açan bu bilginin başka cemaatler ya da *millet*lerce öğrenilmesi konusunda son derece tutucu olduklarını ekler (1995: 194). Aynı duruma Mona Baker da işaret eder (2002: 10).

Devletin yüksek kademesinde uzun süre korudukları statülerine karşın, Fenerli Rumların kültür ve edebiyat alanında Osmanlı Türkleriyle paylaştığı çok az şey olduğuna değinen Strauss, bu konuda tarihlerin ve alan araştırmalarının da kayda değer bir bilgi içermediğini belirtir (1995: 189). Bu anlamda, Fenerli Rumların kendi içlerine kapalı bir cemaat görüntüsü sergilediği düşünülebilir. Ne var ki, Yunan bağımsızlığından sonra Divanihümayun tercümanlığı görevini yitiren Fenerlilerin iç ve dış göçlerle kozmopolitleşen İstanbul kent yapısının içinde yarı-liberal bir sektör olarak gelişen matbaacılık ve buna bağlı olarak çevirmenlik mesleğinde ne oranda yer aldığı konusunda henüz ayrıntılı çalışmalar yapılmamıştır. Dolayısıyla,

Strauss'un bu gözleminin 18. yüzyıldan 1821'e kadar olan dönem için geçerli olabileceği anlaşılmaktadır. Kendisinin de belirttiği gibi, Karamanlıca edebiyat ve halk edebiyatı alanı dışarıda bırakıldığında (1995: 190) anlamlı olan bu savın Tanzimat dönemindeki gelişmeler ışığında yeniden değerlendirilmesi gerekebilir. Bu konuda örnekler tezin üçüncü bölümünde sunulmuştur.

Divanhümayun tercümanlığının Fenerli Rumlara dışişleri alanında etkin bir rol oynama fırsatı sunduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Balcı şunları kaydeder:

Divan-ı Hümayun Tercümanlarının ilk zamanlarda müzakerelerde bulunmasına izin verilmezken XVIII. yüzyılda bu kural terk edilmiş ve devletin bütün diplomatik işleri tercümanların elinden geçmeye başlamıştır. Bir müzakerenin başarılı ya da başarısızlığı tercümanın yetenek ve deneyimine bağlı kalmıştır. Böylelikle Divan-ı Hümayun Tercümanları "esrar-ı devlete" sahip önemli bir memur konumuna yükselmişlerdir. İş başına getirilen tercümanların önemli bir kısmının dil bilgisi ve tercüme yeteneği yanında Avrupa ve dünyadaki gelişmeler hakkında bilgi sahibi oldukları, "ibraz-ı sadakat" ile hizmet ettikleri, idrak ve dirayet ashabından oldukları bilinmektedir. (2006: 78)

Bu yeteneklerin devlete sadakati tehlikeye sokacak biçimde kullanıldığında ölümle cezalandırılabilirdiğine önceki bölümde değinilmişti. IV. Mustafa döneminde Divanhümayun tercümanı Fenerli Rum Sarıbeyzade Aleko'nun göreviyle ilgisi olmayan devlet işlerine karıştığı ve casusluk yaptığı gerekçesiyle idam edilmesi bu tür olaylardan yalnızca biridir. Ruslarla işbirliği yaptığı anlaşılan Divanhümayun tercümanlarından Aleksander Gika 1740'ta, Nikola Drako 1769'da, Bükreş Antlaşması'nda bulunan Dimitraško 1812'de idam edilmiştir (Balcı, 2006: 79).

Osmanlı'nın Avrupa'da daimî elçilikler kurduğu dönemde de bu tür olaylara rastlanmıştır. Tercümanların devlete ihanetlerinin zaman zaman skandal boyutuna vardığı gözlemlenebilir. Moralı Ali Efendi'nin Paris elçisi olduğu dönemde (1797-1802) sefaret tercümanı olan Godrika (Panayoti Kodrika), Fransa hesabına çalışmış; İstanbul ile Ali Efendi arasında gidip gelen yazışmaların kopyasını Fransa başkanı Talleyrand'a vermiş; hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını öngören bir proje hazırlamıştır (80).

Yunan ayaklanmasından hemen sonra, Divanhümayun tercümanı olan Morozi ailesinden Kostaki (Konstantin Mouroussi)'nin ulusalcı Yunanlılarla işbirliği yaptığı açığa çıkarılmış; 1821'de önce Morozi, ardından Donanma-yı Hümayun tercümanı Hançerlizade Mihalaki ile Yorgaki Mavrokordato idam edilmiştir (Beydilli, 1995: 315). Bu olaylardan sonra Rum tercümanlara devletin güveni

kalmadığından devlet hizmetinde Rumların kullanılmamasına karar verilmiştir (Balcı, 2006: 82). Konumuz açısından, Fenerli Rumların ve Yunan bağımsızlığının Osmanlı modernleşmesine ve özellikle edebiyat alanındaki modernleşmeye yaptıkları dolaylı katkı önem taşımaktadır.

Yunan Krallığı'nın kurulmasından sonra elindeki uzmanları büyük oranda bertaraf eden Osmanlı, tercümanlık işlerinde kullanacağı yeni bir kadroya gereksinim duymuştur. Bu yeni kadro da Müslüman tebaa arasından seçilerek oluşturulmuştur. Müslümanlara yabancı dil, özellikle de Fransızca eğitimi sağlamak amacıyla 1821'de Yahya Naci Efendi'nin baştercüman olarak atandığı Tercüme Odası kurulmuştur (Yahya Naci Efendi'nin kökeni hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. Balcı, 2006: 85-87). Strauss, Tercüme Odası'nın kurulma tarihini belki de bir baskı hatası sonucu 1832 olarak gösterir (1995: 210). Oysa, Osmanlı devletinin 19. yüzyıl başında yabancı devletlerle ilişkilerini 11 yıl boyunca askıya alması söz konusu olamazdı. (Odanın kuruluş tarihi ile ilgili ayrıntılı bir kaynak karşılaştırması için bkz. Balcı, 2006: 84.15.)

Yahya Naci Efendi'nin ve onu izleyen baştercümanların Mühendishane'den yetişmiş olması, bu kurumun Osmanlı modernleşmesi açısından önemini gözler önüne sermektedir (Balcı, 2006: 88; Ortaylı, 2005: 176). Tercüme Odası'nda yetişen memurlar, Osmanlı'nın bürokrat kadrosunun değişmesine de neden olmuşlardır. II. Mahmud döneminde Müslümanlaşan bu kadrolara Tanzimat'tan sonra gayrimüslim cemaatler arasından Ermeniler ve Museviler de geniş ölçüde girmiştir (Ortaylı, 2005: 141). Bununla birlikte, bu kalemde Müslüman memurların yetiştirilmesine özel bir önem verilmiştir. Ortaylı'ya göre, “[b]u tutumda bir ayrımcılık kadar, Batı dilleri ve kültürüne en kapalı kalan unsurun, yani Türklerin yetiştirilmek istenmesinin de rolü vardır” (235).

Başlangıçta yetersiz bir kadroyla Osmanlı dış ilişkilerinin yükünü sırtlamaya çalışan Tercüme Odası, zamanla bütün devlet teşkilatının en önemli ofislerinden biri olmuş, geleceği parlak memurlar yetiştiren bir okul hâline gelmiştir (235). Ortaylı'ya göre, “Tanzimat aydını” da Tercüme Odası'nın yetiştirdiği bir tiptir. Bu ofisten yetişen yetenekli gençler, Batı dillerinin yanı sıra Avrupa politikasını da en iyi şekilde öğrenmekteydi. “Mısır Çarşısı'nda kapıcılık yapan bir fakirin oğlu olan Âli Paşa bu Oda'da Fransızcayı öylesine öğrenmiştir ki ünlü Lamartine kendisinden, Avrupa'da tahsil ettiğinden Fransızcası benim kadar düzgün, diye söz etmektedir”. Lamartine'in “Avrupa tahsili” sandığı, Tercüme Odası'nın eğitimidir (235).

Tercüme Odası, yalnızca devletin reformcu bürokratik kadrosunu yetiştirmekle kalmamış, Berkes'e göre, burada öğrenilen Fransızca aracılığıyla Fransız edebiyatı ve fikir hareketleriyle tanışıklık gelişmiştir. Bu gelişmenin ışığında Berkes, Tercüme Odasının, divan edebiyatından Tanzimat edebiyatına geçişi sağladığını öne sürer (1973: 176-77). Tercüme Odası, gerçekten de Avrupa kültürüne ve diline aşına pek çok edebiyatçının yetiştiği bir okul olarak Osmanlı edebiyatının modernleşmesinde kilit bir kurum rolü oynamıştır. Ne var ki, buradaki "geçiş" düşüncesinin niteliğini tartışmak gerekir. İleride görüleceği üzere, 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatı türlerin kendinden öncekileri ikame ederek varlık gösterdiği bir gelişim çizgisi izlememiştir. Bunun yerine, yeni türlerin edebiyat evrenine katılırken var olan türlerle diyalog kurduğu, bu yolla onları dönüşüme uğrattığı, bazılarıyla yüzyıl sonuna kadar yan yana yaşarken bazılarını da tasfiye ettiği metinler ve türler arası bir ilişkiler ağı görüntüsü bulunmaktadır. Bu nedenle, pek çok edebiyat tarihçisinin Berkes'le paylaştığı bu görüş, yani bir edebiyat tarzının ya da türünün biterek yeni bir edebiyat tarzına geçildiği düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Bunun ayrıntılarını tartışmaya geçmeden önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks cemaatin niteliğini biraz daha araştırmak yerinde olacaktır.

2. "Anadolu Ortodoksları" (Karamanlılar) ve Laik Eğitimin Gelişmesi

Osmanlı'nın egemenliği altındaki tek Ortodoks cemaat Yunanlılar değildi. Anadolu'nun yanı sıra Balkanlar'da da Sırp, Bulgar, Romen, Arnavut ve Araplar gibi farklı Ortodoks cemaatleri yaşamaktaydı (Anzerlioğlu, 2003: 106). Bunlar arasında Türkçe konuşan cemaatler de bulunmaktaydı. Bunlar, yalnız Anadolu ve İstanbul'da değil, Rumeli, Basarabya, Güney Rusya (Odessa) ve Mariupol'da (bugünkü Zdanov) varlık göstermekteydi (Anhegger, 1988: 644). Bunlar arasında Rum Ortodoks kilisesine bağlı olan ama Türkçe konuşan bir topluluk olarak Karamanlılar da bulunmaktaydı.

Samim Akgönül'ün sınıflandırmasına göre 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum-Ortodoks cemaati, birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamış olmakla birlikte, dört kategoride toplanabilir: 1) Yunan milliyetçiliğini destekleyen ve bu yolda etkin varlık gösteren, genellikle Ege Adaları'nda ya da Anadolu'nun batı ve kuzey kıyılarında yaşayan Rumlar; 2) Bu grubun aksine, Osmanlı iktidarına yakın

olan Rum asilzadeleri ve Fener Patrikhanesi çevreleri. İstanbul'da yaşayan bu grup, ne yetkilerini ne de saygınlığını kaybetmek istemiştir. Bununla çatışık biçimde, Yunan bağımsızlığından sonra en sert cezalandırılanlar bu grup olmuştur; 3) Batı Anadolu'nun iç kısımlarında yaşayan ve milliyetçilik propagandalarının hedefi durumuna gelen sade Rum köylüleri; 4) Karamanlı olarak adlandırılan Türkçe konuşan Ortodokslar (2007: 41).

Akgönül'ün Karamanlıları ayrı bir kategoride ele almasına karşın, Gerasimos Augustinos gibi Yunanlı araştırmacıların Anadolu Rumlarını bütün hâlinde değerlendirdiği görülebilir. Osmanlı millet sisteminin dine dayalı yapısına göre aynı milletten sayılan bu grupların ileride tartışılacağı üzere, dil ve gelenek görenek bakımından farklı özellikler sergilediği gözlemlenebilir. Bu farkların, onları ayrı bir kategoride saymayı gerektirecek düzeyde Ortodoks kilisesi tarafından da sorunsallaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Richard Clogg'un verdiği bilgilere göre, Anadolu'da Türkçe konuşan Hıristiyanların varlığından ilk kez söz eden belgeler 15. yüzyıla dayanmaktadır (1996a: 68). Anzerlioğlu, "Karamanlı" adını ilk kez kullanan kişinin 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'yu dolaşan Alman seyyah Hans Dernschwam olduğunu belirtir (2003: 108). Evangelinos Misailidis ise *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş* adlı romanında "Karamanlı" adının bir yanlış anlama sonucu yerleştiğini anlatır. Karakterlerden birinin Karamanlılar hakkında olumsuz yargılarına karşılık anlatıcı Favini şöyle yanıt verir:

Karamanlılara dahl etmekle (dil uzatmakla), İstanbullulardan dahl etmiş olursun, zira asıl Karamanlı ararsan, İstanbullulardır, cümle İstanbullular'ın ahvaline taaccüp ederim ki, Üsküdar'dan ötede bulunan kâffe-i Anadolu'lulara Karamanlı tabir ederler [...] eğerçi Anadolu'nun bir ufak sancağın Karaman tabir olunmakla, kâffe-i Anadolu'luların Karamanlı denilmesi lâzım gelir ise, nefsi-i İstanbul'da Sultan Mehmed civarında Büyük Karaman, Küçük Karaman ismi ile iki Karaman bulunduğu takdirde, İstanbullu'ların asıl Karamanlı denilmesi lâzım gelmez mi?

Malûm ki, Anadolu'da Konya vilâyeti dahilinde Karaman ismi ile bir sancak var ise de, Hıristiyan ehalinin eseri olmayup, misafireten bera-i ticaret maksadıyla birkaç Rum ve Ermeni vardır.

Ve Anadolu'lulara Karamanlı ismi tâ Sultan Murat Han-ı Gazi hazretlerinin asrından sehven (yanlışlıkla) İstanbul'un Karamanından dolayı kalmıştır, şöyle ki, Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşçı ve duvarcı ve sıvacı ustaların ve amelenin cümlesi büyük Karaman ile Küçük Karaman'da otururlar idi. Ve [d]evlet ebniyesine (binalarına) ve yahut onun bunun binasına ustalar iktiza ettiğinde (gerektiğinde) "Gidin bir kaç nefer Karamanlı usta getirin" derler idi, yani

Karaman'da oturan ustalardan demek idi. Ve o ustaların kâffesi Anadolu'ya olduklarından vakit geçerek, İstanbullu'lar kâffe-i Anadolu'ya Karamanlı zanneylediler. Ve böylelikle bu isim kalmış ise de yanlıştır, asıl Karaman İstanbul'dadır. (1988: 117-18)

Misailidis'in Evliya Çelebi'nin ad kökenlerine ilişkin verdiği bilgilere benzeyen bu hikâyesine karşılık uzmanlar, bu Ortodoks halka Orta Anadolu'nun Karaman bölgesinde rastlanmasından ya da Karamanoğlu Beyliği'nin egemenliğindeki topraklarda yaşamış olmasından dolayı Karamanlı adının verildiğini iddia etmektedir (Karamanlıların kökenine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Anzerlioğlu, 2003: 109-18). Karamanlıların yoğun olarak yaşadığı kentler Kapadokya bölgesindeki Kayseri, Nevşehir ve Niğde olarak kabul edilmekle birlikte Konya, Isparta, Burdur ve Antalya dolaylarında kayda değer sayıda Karamanlının yaşadığı da bilinmektedir. Trakya ve Kırım'da da daha az sayıda Karamanlı nüfusu bulunmaktaydı (Clogg, 1996: 69).

Anhegger, Karamanlıların kökenini genel hatlarıyla iki grupta toplar: 1) Bizans döneminden kalma Hıristiyan Türkler; 2) Zamanla Yunanca yerine Türkçeyi benimseyen Hıristiyanlar (1988: 644-45). Bu tartışmalara göre, Karamanlıları Türk sayan Anzerlioğlu gibi araştırmacıların karşısında bu halkın Yunan kökenli olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Kökenleri ne olursa olsun Karamanlılar hakkında savunabileceğimiz belki de tek gerçek onların "Osmanlı" olduklarıdır. Bu iddia ilerideki bölümlerde Karamanlıların Osmanlı edebiyatındaki yerleri tartışılırken somutlaştırılacaktır.

Anzerlioğlu, Karamanlılar ve genel olarak Rum Ortodokslar hakkındaki değerlendirmesinde 19. yüzyılda bu cemaatlerin modern anlamda kimliklerini inşa ederken dil ve din öğelerinin öne çıktığını vurgular (2003: 166). Anzerlioğlu'na göre, 19. yüzyılda yaşanan ekonomik gelişmeler, Anadolu'nun iç bölgelerinde yaşayan ve ağırlıklı olarak tarımla uğraşan Karamanlıların başta İstanbul ve İzmir olmak üzere ekonomik merkezlere doğru göçüne neden olmuştur (165). Osmanlı'nın klasik toplumsal yapısının kilise, okul, lonca ve ihtiyar heyeti gibi kurumlar tarafından belirlendiğini kaydeden Gerasimos Augustinos, göçün cemaatlerinden ayrılan Rumların kimliklerine yeni bir boyut eklediğini öne sürer. Augustinos'a göre, yeni ve daha geniş bir ekonomik evrene açılan Anadolu Rumları, kendilerine daha geniş bir cemaat yaratmak zorunda kalmıştır. Bu yeni cemaatte kendi yerel kimlikleri ne kadar yetersiz kalıyorsa, İmparatorluğun sunduğu seçenekler de o kadar tatmin etmekten

uzaktır. Bunun üzerine, yerel kimliğin en temel öğeleri olan dil ve din, yeni kimliğin belirleyici öğelerine dönüşmüştür (1992: 188).

Misailidis'in Karamanlı adının kökeni hakkında yaptığı itiraz niteliğindeki açıklama, toplumsal bir gerçeklik olarak büyük kentlerde öncekinden farklı yapıda Ortodoks cemaatlerinin oluşmaya başlaması bağlamında anlam kazanmaktadır. Misailidis'in başkarakteri Favini'ye göre, 1870'lerin İstanbul'unda Türkçe konuşan Ortodoksların oluşturduğu grup, Anadolu'ya geldiğini yadsımamakla beraber, İstanbul'a özgü bir yerel kültürle özdeşleşen "Karamanlı" sıfatından da hoşnut görünmemektedir. İlk paragraftaki argüman başka bir açıdan değerlendirildiğinde, Türkçe konuşan Ortodoksların asıl "İstanbullu"lar olduğunun savunulduğu çıkarsanabilir. Bu anlamda, Misailidis, Favini karakteri yoluyla Türkçe konuşan Ortodoksların kimliğini kent kültürüyle özdeşleştirerek yeniden tanımlamaktadır.

Osmanlı Rumlarının yeni kimlik inşasında Yunan Krallığı'nın kurulmasının da payı olduğu gözlemlenebilir. Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının tümü adına yetkili bir devlet olarak Osmanlı'yla ilişkilerini yürütmeye çalışan Krallık, yüzyılın ikinci yarısında Rum milleti arasında, özellikle Balkanlar'da Yunan karşıtlığının gelişmesinde rol oynamıştır. Buna karşılık, Yunan ulusalcıları, bilinçli bir kültürel ideoloji kurma yolunda kendilerini geliştirme fırsatı bulmuşlardır (Augustinos, 1992: 189). Bununla ilişkili olarak, özellikle Yunan ruhban sınıfında Karamanlıların "kültürel yozlaşmaya uğraması" nedeniyle dinî kimliklerinin yitmeye başladığı yolunda artan bir endişe baş göstermiştir. Bu sorunun çözümü, eğitim alanındaki girişimlerin artırılmasında bulunmuştur (190).

İstanbul'un yanı sıra özellikle Anadolu'daki gayrimüslimlerin ulusalcı kimlik inşasında İmparatorluğun sunduğu temel eğitimin gediklerinden yararlanarak yaygınlaşan misyoner okulları son derece etkili olmuştur. Bu konu sonraki bölümde ayrıntıyla tartışılacaktır. Anadolu Ortodoksları söz konusu olduğunda önemli olan nokta, misyoner okullarına karşı Patrikhane'nin eğitim alanında etkinliğini artırma yoluna gitmesi ve yerel eğitim derneklerinin kurulmaya başlamasıdır.

Yonca Anzerlioğlu, büyük kentlerde kurulan misyoner okullarında Rum milletinden pek çok gencin eğitim gördüğünü belirtir. "1840'larda Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlerinin kurduğu bu okullarda, her ne kadar misyon yetkililerinin istediği başarı elde edilemese de, eğitim gören gençlerin sayısı 10.000'den fazladır" (2003: 166). Ayrıca, laik eğitim kurumları da din adamlarının karşı çıkmalarına rağmen yaygınlaşmaya başlamıştır. "Ticaret, Avrupa ile ilişkiler ve

ulusalcılık gibi olgular iç içe geçince, dinî eğitim Rumlar-Ermeniler ve Museviler arasındaki yeni burjuvazinin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gel[miştir]” (Ortaylı, 2005: 187). Museviler arasında laik nitelikli eğitim veren “Allience” okulları kurulmuştur. Rumlar da 19. yüzyılın başında İzmir, Ayvalık gibi dış dünya ile ticaret yapan Rum burjuvazisinin yaşadığı yerlerde laik okullar açmışlardır. Bu okullar, İmparatorluğun yerli Hıristiyan ve Musevi gençlerini yabancı misyon okullarının eğitiminden bir dereceye kadar uzaklaştırmıştır (189).

Misyoner eğitimin yanı sıra laik eğitim kurumları, kilise merkezli eğitimin etkinliğinin azalmasına neden olmuştur. Patrikhane, eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve tek tip bir okul sisteminin kurulması konusunda zamanla modern eğitimi destekleyen kesimle uzlaşma yoluna gitmiştir (Anzerlioğlu, 2003: 166-67). Bunun sonucu olarak, ruhban sınıfı üyeleri ve yerel cemaat eşrafi arasındaki işbirliğiyle kurulan eğitim dernekleri, eğitimin yaygınlaşmasına önemli oranda katkıda bulunmuştur (167).

Eğitim derneklerinin desteğinde 18. yüzyıl sonlarına doğru kurulmaya başlanan okulların 19. yüzyıl boyunca etkinliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Okulların genel olarak amaçlarının Anadolu’daki Ortodoks nüfusunun “yozlaşmış” kültürünü yeniden aslına kavuşturma, yani “Yeniden Helenleştirme” ideolojisi çevresinde şekillendiği gözlemlenebilir. Anzerlioğlu’nun verdiği örneğe göre, Nevşehir’de bir eğitim derneğinin desteğiyle kurulan bir anaokulunun amacı şöyle ifade edilmiştir: “[B]üyük bir şanssızlık eseri kaybedilen kutsal, ata dillerinin öğretilmesi ve çocukların ahlaki formasyonunun gerçekleştirilmesi” (2003: 168).

Bu okullarda Anadolu kökenli öğretmenler dışında Yunan Krallığı’ndan gelen birçok öğretmen de görev yapmıştır. Osmanlı yönetimine karşı Yunan milliyetçiliğini yaymayı amaçlayan bu eğitimcilerin İmparatorluk topraklarında öğretmenlik yapması yasaklanmış ve Helenizm propagandası yapan yayınların ithali konusunda sansür uygulanmıştır. Buna karşın, yasakların sıkı bir şekilde hayata geçirilmediği de bilinmektedir (170).

Eğitim derneklerinin dışında İstanbul’da ve Anadolu’da yaşayan Ortodoksları yeniden Helenleştirme ideolojisine hizmet eden diğer kurumlar edebiyat ve kültür dernekleridir. Clogg, 1878’de başkentte bu tür derneklerden yirmi kadarının bulunduğunu, bunların arasında Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi’nin İmparatorluk çapında yaklaşık iki yüz okul kurduğunu belirtir (1996a: 79). Okullar açmanın yanında dernekler, gazete ve dergi yayıncılığına da önem vermiş,

kütüphaneler ve kıraathaneler açmış, arkeolojik ve tarihî değeri olan kitapların ve sanat yapıtlarının toplanmasıyla ilgilenmiştir. Derneklerin etkinlikleri ekonomik ve siyasi açıdan Yunan Krallığı tarafından desteklenmiştir (80).

Yüzyıl sonuna doğru Rum milletine ait okul sayısının 4.000'e ulaştığını belirten Anzerlioğlu, bununla birlikte Karamanlıların yaşadıkları Anadolu'nun iç kesimlerine yaygın bir erişimin gerçekleşmediğini vurgular. Bunda en büyük etkenin dil problemi olduğunu belirten araştırmacı, Türkçe konuşan Ortodoksların kilise için önemli bir sorun olduğunu gözlemler (2003: 170). Sorunun çözümü yolunda girilen programda kilisenin önceliği Karamanlılara Rumca öğretmek olmuştur. "İlk başta Ortodoks dininin kitaplarının yazıldığı dil olduğundan dolayı gençlerin yazıların aslını okuyabilmeleri için Rumca öğrenmeleri istenirken, bu durum giderek Türkçe konuşan Ortodoksları Yunanlığa kazandırmak için yapılmaya dönüşmüştür"; çünkü, bu gençlerin Rumca öğrenmeleri zamanla Helenleşmelerini de beraberinde getirecektir (171).

Bu çabaların başarısını sorgulayan Anzerlioğlu, bu tür etkinliklerin Karamanlıların Türkçe konuşmayı bırakmasında etkili olmadığını gözlemler (172-73). Yazar, Karamanlının yayımların ve basın organlarının sayısının artmasını, Yunanca yanında Türkçe yazılan dernek tüzüklerinin de bulunmasını bu durumun dolaylı kanıtları olarak değerlendirir. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da hâlâ yaygın olarak konuşulan Karamanlının 20. yüzyıl başında da yaşadığı bilinmektedir (173). Bu konuda 1914 yılında Nevşehir'de yayımlanmış bir salnameyi örnek gösteren Anzerlioğlu, Karamanlılarla Yunanca konuşan Rumlar arasında bir gerginliğin söz konusu olduğunu vurgular. Nevşehirli üyelerin on kişilik yönetim kurulu adına yıllığa önsöz yazan J. Jonanidis şöyle demektedir: "Hemşehrilerimizden bazıları, Anadolu dilini terk etmemizi ve bu salnameyi Yunanca yayımlamamızı tavsiye ediyor. Onlara şu soruyla cevap veriyoruz. Yunancayı yeterince bilenler yüzde kaçtır bilmeyenler kaç? Bu türden bir eseri anlamak içinse iyi Yunanca bilmek gerekir. Vaktiyle okullarımızda Yunanca öğrenmiş olanlardan hangisinin aklındadır bunlar?" (173).

Patrikhane'nin Yunan kilisesinin dilinin Yunanca olduğunu vurgulamasına karşın, pratikte bunun geçerli olmadığını gözlemleyen Anzerlioğlu, kilisede kendi dilini kullanmak isteyen Bulgarları bu duruma örnek gösterir. Patrikhane'yle Bulgarlar arasındaki bu konudaki tartışma 1872 yılında Osmanlı hükümetinin Bulgarlardan yana tavır almasıyla çözülebilmştir (173-74). Benzer şekilde,

Karamanlılar da kendi dillerinde ayin yapma ve Kayseri'ye Türkçe konuşan bir metropolitin atanması talebinde bulunmuştur. Ayrıca, Kayseri'deki okul sisteminin yeniden düzenlenmesinde yaşanan sorunların da dışarıdan gelen öğretmenlerin yerli halkın dilinin yanı sıra örf ve âdetlerine uyum sağlayamamasından kaynakladığı anlaşılmaktadır. Bu gözlemler ışığında Anzerlioğlu, Karamanlıların Türkçe konuşmaları için Türk idaresi tarafından zorlandığı görüşünün tersine Rumca konuşmaları için belirli politikaların izlendiğini öne sürer (174).

Anhegger, Karamanlı edebiyatının da bu politikaların bir sonucu olarak doğduğunu düşünür. Anhegger'e göre, Ortodoks kilisesi, Anadolu'da yaşayan ama Yunanca konuşmayan dindaşları üzerindeki etkisinin zamanla yiteceği korkusuyla dinsel metinlerin Türkçeye çevrilmesi ve bu çevirilerin halkın anlayabileceği bir dille yazılması projesine girişmiştir (1988: 647). Bu dil, Anhegger'e göre, "basit" sözcüğünün iki anlamıyla da tanımlanmaktadır: açıklık ve yavanlık. Anhegger, 19. yüzyılda İstanbul, Karamanlıların kültür ve yayın merkezi hâline gelince yayınların içeriğinde ve dilinde gelişme görüldüğünü vurgular. İstanbul'da 1853'te basılan *Robinson Crusoe* çevirisinden [çev. Dimitrakis Çelebi] örnek veren Anhegger, "basit Türkçe" kavramının "alessevi[ye] istimal olunan Türkçe lisanı", yani İstanbulluların konuşma dili olarak tanımlandığına dikkat çeker. Anhegger, yüzyıl sonuna doğru, Yunan harfli Türkçe metinlerde konuşma dili ile daha karmaşık Osmanlı Türkçesinin birlikte kullanıldığı da kaydeder (647-48).

3. Osmanlı Ermenileri

Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite* başlıklı yapıtında Ermeni modernleşmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle İstanbul'un etkin rolünü değerlendirirken Osmanlı hükümdarlarının gayrimüslim tebaayla kurdukları ilişkinin de bu açıdan önemine değinir. "Genel olarak Sultanların gayrimüslim tebaaya yaklaşımları, özellikle Ermenilere tanıdıkları haklar ve gösterdikleri itimat, başkentte Ermenilerin dört yüz yılı aşan bir süre boyunca gittikçe çoğalan ve İmparatorluğun yaşamında birçok bakımdan temel bir unsur oluşturmaya yüz tutan bir topluluğa dönüşmesine yol açmıştır" (2001: 9).

İstanbul'un fethinden sonra (1453) Tokat, Sivas ve Doğu Anadolu'nun bazı kentlerinden Ermeni aileler başkente getirilmiştir ve burada bir Ermeni Patrikliği

kurulduğu söylenmektedir (İstanbul Ermeni Patrikliğinin tarihi hk. bkz. Bardakjian, 1982). 17. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'daki Ermeni nüfusunun önemli ölçüde arttığını, buna karşı önlem olarak IV. Murad'ın 1635'te İç Anadolu'dan gelen bazı Ermenilerin yerlerine gönderilmesini istediğini kaydeden Mantran, bu emrin tam anlamıyla uygulanmadığını da belirtir (1985: 22). Mantran'a göre, Ermenilerin başkente yoğun göçü, onların Doğu ve Akdeniz ticaretinde giderek daha önemli bir yere sahip olmaya başladıkları döneme denk düşer. Erzurum ve Doğu Anadolu'dan İran'a yönelik transit ticareti yöneten Ermenilerin İran'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yolunun önemli menzillerine yerleştiği gözlemlenebilir. 18. yüzyılda başkentin en önemli gayrimüslim toptancıları hâline gelen Ermenilerin sarraf ve bankerler arasında da adları geçmeye başlamıştır (22).

Yücel Özkaya, arşiv belgelerinden yola çıkarak yaptığı araştırmasında Ermenilerin, 18. ve 19. yüzyıllarda diğer gayrimüslim cemaatler gibi ülkenin çeşitli yerlerinde genellikle ticaret yaparak geçimlerini sağladığını belirtir. İstanbul dışında çoğunlukla Sivas, Tokat, Kayseri, Ankara, Bursa gibi kentlerde yaşayan Ermenilerin koyun ve keçi yünü, ipek, tütün ve pastırma gibi ürünlerin ticaretiyle meşgul olduğu gözlemlenmektedir. Kendi kiliselerinde ibadetin yanı sıra nikâh, boşanma gibi toplumsal olaylarını da yöneten Ermenilerin rahipleri padişah tarafından atanmaktadır (1985: 150).

Osmanlı egemenliği altındaki Ermenilerin Osmanlı toplum yapısını oluşturan etnik-dinî cemaatler arasında özel bir yeri olduğuna değinen Ömer İzgi, yönetici unsur ile Ermeniler arasındaki etkileşimin en önemli göstergesi olarak dildeki değişimi görür. Gayrimüslim reayadan yalnız Ermenilerin önemli bir kısmı, dinlerini korurken giderek artan oranda Türkçeyi anadil olarak konuşmaya başlamıştır (2001: 9-10). Ayrıca, Ermeniler, diğer gayrimüslim reayadan farklı olarak devşirme sisteminden de muaf tutulmuştur (10).

16. yüzyıldan itibaren hızla büyüyen Ermeni cemaatinin bazı varlıklı üyeleri, Osmanlı hükümeti nezdinde, dolayısıyla cemaat üzerinde nüfuz elde etmeye başlamıştır. "Çelebi" olarak adlandırılan bu Ermeniler, nüfuzlarını cemaatin çıkarları ya da İstanbul'daki hamilerinin istekleri doğrultusunda kullanmışlardır (Bardakjian, 1982: 95).

Osmanlı Ermenileri, özellikle Fenerli Rumların Divanihümayun tercümanlığından el çektirilmesinden sonra devlet görevinde yoğun olarak istihdam edilmeye başlanmıştır. Ermenilerin Türkçeye hâkim oluşu, onların kültürel ve edebî

düzeyde İmparatorluğun egemen unsuruyla Ortodoks Rumlardan daha yakın bir ilişki kurmasını sağlamıştır. Tercüme Odası'nın kuruluşundan sonra da Müslümanların yanı sıra Ermenilerin burada çalıştıkları bilinmektedir.

Bunların yanı sıra İzgi, 19. yüzyılda Ermeni kökenli yirmi dokuz paşa, yirmi iki nazır, otuz üç mebus, yedi elçi bulunmasının yanında tarım ve ekonomiyle ilgili memuriyetlerde ve yerel yönetimlerde çok sayıda Ermeninin görev aldığını kaydeder (2001: 10). Sonraki bölümde gösterileceği üzere, kültür ve edebiyat alanındaki rollerinden dolayı 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatını kuşatıcı biçimde değerlendirmek için Osmanlı Ermenilerinin çalışmalarını göz önünde tutmak gereklidir. Müzik ve tiyatronun yanı sıra özellikle basım ve yayıncılık sektöründe Ermenilerin etkin biçimde yer aldığı gözlemlenebilir.

Osmanlı devlet hizmetinde önemli mevkilere gelen Ermeni aileleri arasında mimar Balyanlar, Darphane müdürlüğü ve sarayda kuyumcubaşılık yapmış olan Düzyanlar, esasen barutçubaşılık yapmış olmakla beraber devletin çeşitli kademelerinde hizmet vermiş olan Dadyanlar sayılabilir. Bu Ermeni ailelerin “amira” olarak adlandırılan özel bir toplumsal statüleri vardır. Amiralik, Osmanlı sisteminde resmî bir unvan olmamasına karşın, Ermeni milleti tarihi açısından özel güçleri ve ayrıcalıkları olan bir sınıfı niteler (Barsoumian, 1982: 171).

Gelenekselci olmakla birlikte cemaatin kültürel yaşamına önemli katkılarda bulunan amira sınıfının cemaat üzerinde egemen bir denetimi olduğunu savunan Barsoumian, amiraların kendi nüfuzlarının korunması doğrultusunda bazı kurumların yeşermesini desteklediğini belirtir. 1790'da Kumkapı'da ilk laik Ermeni okulu, ileri gelen amiralardan birinin parasal desteğiyle kurulmuştur. Bu tarihten itibaren, başkentteki her Ermeni kilisesinin yanına ya tek bir amira ya da bir amira grubu tarafından desteklenen bir okul yapılmıştır. 1831'de ilk Ermeni kız okulu Samatya'da kurulmuştur. Bazı amiralar, okulların yanı sıra edebiyatın ve gazetelerin desteklenmesi amacıyla kültür dernekleri açmışlardır (177).

Osmanlı Ermenilerinin modernleşme ve uluslaşma süreçlerinde Fenerli Rumların toplumsal statüsünün değişmesi kadar Ermeniler arasındaki mezhep ayrılığının rol oynadığını da görmek ilginçtir. Osmanlı'da Ermeniler, genel olarak Gregoryen, yani Ortodoks mezhebine mensupturlar; bu nedenle Ortodoks milleti içinde sınıflandırılmışlardır. Erdal Çetintaş'ın “Osmanlı reform Çağında Ermeni Milleti (1808-1876)” başlıklı yayımlanmamış doktora tezinde belirttiği üzere, Ermeni

cemaati arasında Katoliklik, 12. yüzyıl sonlarına doğru Haçlı Seferleri etkisiyle Çukurova’da (Kilikya) yayılmaya başlamıştır (aktaran Erginci, 2007: 31).

Gregoryen Ermenilerin Osmanlı devlet yönetimindeki konumlarını, Katolik Ermenilerin uzun süre millet olarak tanınmasını engelleyen nedenler arasında gören Çetintaş, aynı zamanda Osmanlı’nın Katolikliğin merkezi olan Roma karşıtı bir politika izlemesinin de bunda payı olduğunu belirtir (aktaran Erginci, 2007: 31-32). 1831 yılına dek iki mezhep arasında birleşme çabaları kadar ayrılığı körükleyen yaklaşımların da sergilendiği anlaşılmaktadır. Katolik Ermenilerin 1828 yılında çeşitli nedenlerle İstanbul’dan sürüldüğüne değinilmiştir. Bu olay üzerine Fransa elçiliğinin girişimleri ve Avusturya’nın baskıları sonucunda Katolikler millet olarak tanınmış ve sürülenlerin İstanbul’a dönmelerine izin verilmiştir.

Ermeniler arasındaki bu mezhep ayrılığı, Katolik Ermenilerin İmparatorlukta kendilerine yer bulamamaları sonucunda 19. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim için Avrupa’ya, özellikle Venedik, Paris ve Viyana’ya gitmesine neden olmuştur. “Katolik olmalarından dolayı Ermeni cemaati işlerinde aktif rol alamayan bu eğitilmiş gençler özellikle edebiyat ve çeviri alanında çalışmış, Ermeni reform hareketine önemli katkılarda bulunmuşlardır” (Çetintaş’tan alıntılanan Erginci, 2007: 32).

Avrupa’da eğitim görmelerinden dolayı, özgürlük, demokrasi, eşitlik ve milliyetçilik gibi dönemin modern kavramları ve liberal düşünce akımlarıyla tanışıklık kurmuş olan çoğunluğunu Katolik Ermenilerin oluşturduğu bu genç grup, İstanbul’a döndüğünde 1849 yılında bir cemiyet kurarak eğitim, dil ve cemaat işlerinin yönetiminde reformlar talep eden bir kuruluş bildirgesi yayımlamıştır (Erginci, 2007: 33). Osmanlı devlet yönetiminde bulunan gelenekselci Gregoryen “Amira sınıfı”nın tepki gösterdiği bu cemiyet, engellemelere karşın, bazı politik kazanımların mimarı olacaktır. Cemaat yönetiminde sivillerin egemenliğini öne çıkaran Ermeni Milleti Nizamnamesi 1863 yılında ilan edilecektir (33).

1856 Islahat Fermanı’nı genel olarak Hıristiyan milletlerin anayasal gelişmesinin başlangıcı sayan Berkes, Fermanı, gayrimüslim tebaanın ulusal bağımsızlıklarının bir “manifest”i olarak görür (1973: 192). Ermeni Anayasası olarak da anılan Ermeni Milleti Nizamnamesi’ni 1856 sonrası özgürlükçü ortamın bir ürünü olarak değerlendirmek de olasıdır. Tanzimat hükümetinin onayladığı Ermeni Anayasası, Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendini yöneten bir ulus statüsü vermiştir (201).

Paul Dumont, “Ermeni Milleti tüzüğü” olarak nitelediği Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin Ermeni cemaatinin niteliğini pek değiştirmeden iç yönetime dair kazanılmış olanakları öne çıkaran bir düzenleme gerçekleştirdiğini belirtir. “Bununla beraber [tüzük], Protestan milletin tüzüğünü örnek alarak, çoğunluğu laiklerden oluşan yüz kırk üyeli bir meclisle, bu meclisçe iki kurulun seçilmesini öngör[mektedir]. Söz konusu iki kuruldun biri dinseldir ve manevi işlerle uğraşacaktır, öteki sivildir, iktisadi ve eğitimsel konulara el atacaktır” (alıntılardan Erginci, 2007: 33). Bu iki kurullu meclisi Ortaylı, Hıristiyanlar arasında Ortodoks kilisesinin üstünlüğünü zedeleyen, Ermeni cemaati içinde de ruhbanın rolünü azaltan laik bir gelişmeye yol açması bakımından önemli görür (2005: 180).

“Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi” başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde Erginci, Avrupa eğitimi almış genç Ermenilerin çabalarının yalnız siyaset alanında değil kültür alanında da sonuç verdiğini belirtir. İlk Ermeni harfli Türkçe roman olan *Akabi Hikâyesi*’nde (1851) Vartan Paşa, anlattısını mezhepler arası çatışmanın anlamsızlığı üzerine kurarken Hovhannes Balıkcıyan’ın *Karnig, Gülüniya ve Digranın Dehşetli Vefatları Hikâyesi* adlı romanında (1863) Ermenice adıyla “Sahmanatrütün”, yani Ermeni Milleti Nizamnamesi’ni savunan karakterler bulunmaktadır (2007: 33-34).

Osmanlı’nın gayrimüslim cemaatlerini genel olarak değerlendirdiğimizde Ortaylı’nın “Osmanlılık” kavramına yaptığı vurguyu anmak yerinde olacaktır. Ortaylı, “Tanzimat adamı”nı Müslümanlar kadar gayrimüslimleri de kapsayan bir “Osmanlılık” kimliğine sahip olarak değerlendirir. Osmanlılığın yeni bir yurtseverlik olduğunu belirten yazar, gayrimüslimlerin içinde de bu kimliği benimseyerek hükümdara ve devlete sadakatle hizmet edenlerin olduğunu kaydeder (2005: 236).

Ortaylı’ya göre, “19. yüzyılda hiçbir imparatorlukta egemen dinin üyeleri dışındakiler devlet hizmetinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu kadar geniş ölçüde kullanılmamıştır”. Ortaylı, bu olgunun dış baskıdan ziyade İmparatorluğun kültürel niteliğinden kaynaklandığını düşünür: “[İ]mparatorluğun kozmopolit kültürü Osmanlılıktı; bu memurlar Osmanlıydı, içlerinde Sava Paşa gibi yazdığı *İslam Hukuku* hâlen kullanılan, Mu[s]urus Paşa gibi Osmanlı yurtseverliğinin örneğini veren, Osmanlı yüksek sınıfının düşünüş ve hayat tarzını eksiksiz benimseyenler de vardı”. Bunun yanı sıra, Tanzimat döneminin Osmanlılık ideolojisi ve politikası toplumsal kaynaşma konusunda önemli bir etkendi (2005: 141).

Bu ideolojinin edebiyat evrenindeki yansımalarını ayrıntılı olarak değerlendirmeden önce Osmanlı'nın eğitim sistemine göz atmak yerinde olacaktır. Reformcu Osmanlı aydınının yetiştiği önemli kurumlardan birinin Tercüme Odası olduğuna değinilmiştir. Mekteb-i Sultani (Galatasaray), Mekteb-i Mülkiye, Tıbbiye gibi çağdaş eğitim kurumlarının olgunlaşmasıyla buralardan yetişen aydınlar, Osmanlı'nın siyasi ve kültürel ortamının şekillenmesinde rol oynamıştır. Bu konuda misyonerlerin eğitim alanındaki faaliyetlerinin de Osmanlı modernleşmesine dolaylı yoldan kayda değer katkılarda bulunduğu öne sürülebilir.

4. Osmanlı'da Misyonerler

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerlerin Katolikler olduğunu belirten Ayten Sezer, Cizvit, Dominiken, Kapuçin gibi çeşitli Katolik mezheplerine mensup misyonerlerin 16. yüzyılın sonlarına doğru özellikle İstanbul'da dinî kurumlarının yanı sıra okullarını da kurduğundan söz eder (1999: 172). St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi adlar taşıyan ve 1914'e gelindiğinde sayıları 500'e ulaşan bu okullarda 59.414 öğrencinin öğrenim gördüğü bildirilmektedir (173).

Protestan misyonerlerin ise 19. yüzyılda etkinliklerini yaygınlaştırdığı gözlemlenebilir. Katoliklerin hamiliğini Avusturya ile Fransa'nın üstlenmesi, Rusların da Ortodoksları desteklemesi üzerine İngiltere, Protestanlığın yaygınlaştırılması girişiminde bulunmuştur. "Osmanlı topraklarına gelen ilk Protestan misyonerin 1815'te Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society'ye bağlı olan bir papaz olduğu kaydedilir" (173). Benzer amaçlarla, 1842'de Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmıştır. 1856 Islahat Fermanı'nın din ve mezhep konularında getirdiği serbestlik Protestan misyonerlerinin etkinliklerini yoğunlaştırmasına olanak tanımıştır (173).

İlginç olan nokta, daha önce de değinildiği gibi, büyük kentler dışında yayılan Protestan misyonerlerinin Amerikan kaynaklı olmasıdır. Bu grup, Anadolu'da dinî kurumlarının yanı sıra çeşitli düzeylerde eğitim kurumları da açmıştır. "Bu okulların büyük kısmı 1810'da Boston'da kurulan ve kısaca American Board olarak anılan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli teşkilat tarafından açılmıştır" (173). Misyonerlerin amacı, gittikleri yerlerdeki halkın yaşam biçimi ve dinî kurumları hakkında bilgi edinerek "Bu mukaddes ve vadedilmiş

toprakların silahsız bir haçlı seferiyle geri alınmasını sağlamak” üzere gerekli çalışmaların yapılmasıdır (173).

Sezer, 20. yüzyılın başında Doğu, Batı ve Merkezî Türkiye Misyonerlarına ait 337 okulda yaklaşık 20 bin öğrencinin öğrenim gördüğünü belirtir (1999: 174). Bu okullar, ilk, orta ve yüksek eğitim kurumlarıdır. Okulların yanı sıra kurulan hastane, yardım kuruluşları ve özellikle matbaalar, konumuz açısından önem taşımaktadır. Misyoner okullarındaki eğitimle yeni bir okur kesimin yetiştiği, misyoner matbaalarında basılan yapıtlarla Osmanlı kültür ve edebiyat dünyasının çeşitlendiği gözlemlenebilir. Misyoner yayınlarının niteliği ve niceliği ilerideki bölümde tartışılacaktır. Yeni bir okur kesimi, daha doğrusu modern bir insan tipi yetiştirme açısından öne çıkan misyoner okulları arasında 1863’te İstanbul’da kurulan Robert Kolej’den söz edilebilir.

Kurucuları, yöneticileri ve öğretim elemanlarının çoğu misyonerlerden oluşan Robert Kolej’in programında Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerinin yanında başta Bulgarca ve Ermenice olmak üzere on beşe yakın değişik dil öğretilmekteydi. Kolej’in kuruluşundan 1903 yılına kadarki dönemde mezunları arasında Bulgar öğrencilerin çoğunlukta olduğuna dikkat çeken Sezer, bu ilk mezunlardan beşinin Bulgaristan’da başbakanlık görevinde bulunduğunu ve I. Dünya Savaşı öncesinde kurulan Bulgar kabinelerinde Robert Kolej mezunlarının görev yaptıklarını belirtir (1999: 174). Bu bilgiler, Kolej’in siyaset adamı ve üst düzey bürokrat yetiştirecek derecede bir eğitim vererek Osmanlı’ya bağlı milletlerin ulus-devletleşme sürecine yaptığı katkıyı ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Sezer, Beyrut’ta açılan Protestan Kolejini de Osmanlı Araplarının eğitildiği ve ulus bilinci kazandırıldığı bir eğitim kurumu olarak değerlendirir (175).

Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde açılan kolejlerin ise daha çok Ermenilere yönelik çalışmalar yaptığını belirten Sezer, bu tür kurumlar arasında 1852’de Harput’ta kurulan misyoner merkezini, 1878’de aynı yerde açılan Osmanlıların Fırat Koleji dedikleri Ermenistan Kolejini sayar. Aynı dönemde Merzifon’da Anadolu Koleji; İzmir’de Uluslararası Kolej ve kızlar için Amerikan Koleji; Antep ve Maraş’ta kızlar ve erkekler için Merkezî Türkiye Kolejleri; Tarsus’ta St. Paul Enstitüsü açılmıştır (175). Sezer, Amerikan Protestan misyonerlerinin yanı sıra daha dar çapta İngiliz, Alman ve İtalyan misyonerlerinin de özellikle yüzyıl sonuna doğru ve I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında faaliyet gösterdiğinden söz eder (176-77).

Ortaylı'ya göre, misyoner eğitimi, Osmanlı yönetiminin eğitim ve sosyal hizmet getiremediği bölgelerde bir ölçüde tutunabilmiştir (2005: 189). Bu tür eğitim kurumlarının Osmanlı Hıristiyanlarına dinî ve etnik kimliğe dayanan Avrupa merkezli modern ulus bilinci kazandırmak doğrultusunda çalıştığı anlaşılmaktadır. Dinî temeller üzerinde kurulmasına karşın, misyoner okullarının Osmanlı milletlerinin laikleşme sürecine katkıda bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle yabancı dil eğitiminin bu konuda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce tartışıldığı üzere, Ortodoks cemaati açısından da misyoner okullarının laik eğitimin gelişmesine ve laik kimlik algısının yerleşmesine dolaylı bir etkisi olmuştur.

5. Osmanlı Eğitim Sisteminde Çoklu Yapı

Roderic H. Davison, “The *Millets* as Agents of Change...” başlıklı makalesinde, gayrimüslim cemaatlerine ait okulların Osmanlı Türkleri üzerinde kendi okuryazarlık düzeylerini geliştirme konusunda etkili olduğunu tartışır. Ziya Paşa'nın, askerî eğitim uzmanı Süleyman Paşa'nın ve Ahmed Midhat'ın bu konudaki görüşlerine atıfta bulunan yazar, gayrimüslimlerle karşılaştırma yapan dönemin aydınlarının 19. yüzyılda eğitimin geliştirilmesi gerektiği konusunda hemfikir olduğunu göstermeyi amaçlar (1982: 331).

Charles Issawi'nin İstatistik Umumi İdaresinin 1898 yılına ait kataloğuna dayanarak verdiği bilgilere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1896'da Müslüman ortaöğretim kurumları olan rüştiyelerde 31,000 öğrenci bulunmasına karşılık gayrimüslim okullarında 76,000 ve yabancı okullarda büyük çoğunluğu gayrimüslim olmak üzere 7,000 öğrenci eğitim almaktaydı. İdadilerde de oranlar 5,000'e karşı 11,000 ve 8,000'di (1982: 277).

Osmanlı'da devlet destekli çağdaş eğitim kurumlarının hayata geçirilmesinde III. Selim döneminde Mühendishane'nin yeniden yapılandırılmasıyla önemli bir adım atıldığına değinilmişti. Pürüzsüz bir süreklilik izlememekle birlikte, II. Mahmud'dan sonraki dönemde, özellikle Tanzimat'ın ilanının ardından açılan okullar ve eğitim sistemindeki değişiklikler, ülkenin modernleşme sürecinde önemli rol oynamıştır. Siyasal bağlamın ele alındığı bölümde yeni açılan eğitim kurumlarından söz edildiği için burada, okulların tek tek sayılması yoluna gidilmeyecektir. Bunun yerine, Osmanlı eğitiminin yapısını daha iyi kavrayabilmek

amacıyla orta ve yüksek öğretimdeki gelişmenin ilköğretimdeki gelenekselcilikle çatışmasından doğan olguya işaret edilecektir.

Ortaylı, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim kurumları arasında hiyerarşik bir düzen olmadığını belirtir. Pragmatik amaçlarla kurulan teknik okullara öğrenci yetiştirecek ilköğretim kurumları düzenlenip yaygınlaşmamıştır (2005: 44-45). Osmanlı Türkleri, “plansız ve denetimsiz bir ilköğretimden sonra yüksek eğitim düzeyinde programlanmış askerî-teknik okullara geçmek durumundaydılar” (183). Tanzimat bürokratları eğitimdeki bu temel sorunu yükseköğretimi destekleyecek örgütlü ve yaygın bir ilköğretim sistemi oluşturarak gidermeye çalışmıştır (183).

Bunun yanı sıra, medrese eğitiminin de yüzyıl boyunca sürdüğü anlaşılmaktadır. Ortaylı'ya göre, Osmanlı reformcuları din adamlarıyla ve dinî kurumlarla açıkça mücadele etmemiştir. Ulemanın ve medreselerin dışında laik eğitimi örgütleyip laik bir bürokrasi yetiştirmişlerdir. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplumun yaşamında etkisini artırdıkça ilmiye sınıfının etkisi ve etkinliği azalmıştır (2005: 182). Bununla birlikte, bu süreçte, Osmanlı'nın Müslüman tebaası için eğitimde ikili bir yapı olduğu açıktır. Ortaylı, yalnızca eğitim alanında görülmeyen bu ikicilliği şu biçimde değerlendirir:

Osmanlı İmparatorluğu, tebaaya adaletin iki çeşit mahkemede (şer'î ve nizami) iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki tür okulda yapıldığı, bürokraside iki sınıf memurun yan yana çalıştığı (daha doğrusu birbiriyle çeliştiği), iki tür dünya görüşünün birbiriyle çatıştığı bir toplum sistemi halinde ömrünü tamamladı. (182)

Bu tür eğitimin iki sonucu konumuz açısından önemlidir. İlkini Berkes'in dönemin eğitimlilerini değerlendirmesinde buluruz. Berkes'e göre, eğitimde ikilik, çift kişilikli bireylerin yetişmesine neden olmuştur. İlköğretimde dinî eğitim alan Osmanlı gençleri, orta ve yükseköğretimde çağdaş ve dünyevi eğitimle tanışmaktaydı. Dolayısıyla, ya dinî eğitim basamağında kalarak gelenekselci ulemaya katılmakta, ya ortaöğretim ve sonrasında yükselerek “münevver” olmakta ve Avrupa eğitimi görmekteydiler. Daha yaygın olarak ikisinin karması, çifte kişilikli bireyler yetişmekteydi (1973: 180-81).

Bu tür bir sistemle yetişen kuşaklar birbirine zıt topluluklar oluşturmaktaydı. Her şeyden önce, eğitilmiş azınlığın karşısında geniş bir cahil kitlesi bulunmaktaydı. Eğitimin düzeyi arttıkça, bu iki topluluk arasındaki ayrımların derinleştiğini tahmin etmek zor değildir. Basit bir kuşak çatışmasından farklı olarak toplumsal tabakalar ve

sınıflar arası boşluklar oluşmaktaydı. Berkes'e göre, "[U]lusal bütünlük bilincinin gelişmesini geciktirmekte bu boşlukların büyük payı olmuştur" (1973: 181). Bu durum, "yenilikleri yukarıdan aşağı uygulama" olgusunu doğurmuştur (181). Buradaki tartışmalardan da görüleceği üzere, Osmanlı modernleşmesinde İmparatorluğun askerî ve yönetsel ihtiyacına göre yön verilen devlet destekli bir kadro oluşturma projesi çekirdek görevini görmüştür.

Osmanlı'da eğitim sistemindeki gelişmenin önemli sonuçlarından ikincisi, ortaöğretim alanında "inâs rüştiyeleri" açarak kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Kız çocuklarının eğitim derecelerinin 19. yüzyıl sonunda liseye kadar yükselmesi, yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışına sağlamıştır: "Muallime hanımlar". Ortaylı, aynı dönemde Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da kızların yükseköğretimden gereği gibi yararlanamamasına karşılık Osmanlı'da bazı yüksekokullarda kız öğrencilerin bulunmasını olağanüstü bir gelişme olarak değerlendirir (2005: 246.35). Sanayileşmenin ve kentleşmenin Avrupa'ya oranla çok daha yavaş geliştiği Osmanlı toplumunda kadın, 19. yüzyıldan itibaren "ılımlı bir özgürleşme süreci"ne girmiştir (246).

Gerçekte, Ortaylı ve Berkes'in Osmanlı'nın Müslüman tebaasını merkeze alarak öne sürdükleri ikili yapı düşüncesi, burada örneklerinden söz edilen misyoner okulları, gayrimüslim okulları ve yabancılara ait okullar göz önüne alındığında siyaset, toplum ve kültür alanlarında olduğu gibi çoklu bir yapı oluşturmaktadır. İleride gösterileceği üzere, edebiyat alanındaki çoklu yapıda da bu durumun yansımalarını bulmak mümkündür.

Osmanlı'da eğitimin gelişimini değerlendirirken anılması gereken iki girişim bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 1851'de Avrupa'daki bilim akademileri örneğinde kurulan Encümen-i Daniş'tir. Encümenin amacı, edebiyat ve bilim alanlarında eğitim kurumlarında kullanılacak kitapları hazırlamak ve Türkçenin gelişimine katkıda bulunmaktır. Encümen'in tüzüğünde amaçlar şöyle belirtmiştir: "Encümen-i Daniş lisan-ı Türkîde fûnun-ı mütenevvi'aya da'ir lazım gelen kitabların teksirine ve lisan-ı Türkînin ilerlemesine hizmet [edecek]" (alıntılayan Strauss, 1995: 212.76).

Encümen, görece kısa ömrüne karşın (1851-1862), çoğunluğu tarih konusunda olmak üzere kayda değer sayıda yapıtın yazılmasını ve çevrilmesini sağlamıştır (Strauss, 1995: 213). Encümenin 40 "dâhilî", 30 "haricî" üyesi vardı. Kurucuları ve dâhilî üyeleri arasında Mustafa Reşid Paşa ve Âli Paşa gibi Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamlarının yanında edebiyat ve bilim alanlarında yapıtlar kaleme

almış Cevdet Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Ahmed Vefik Paşa gibi bürokratlar da bulunmaktaydı. Haricî üyeler arasında ise Osmanlı Rumlarından ve Ermenilerinden bilginlerin yanı sıra tercüman ve sözlükçü X. T. Bianchi, James Redhouse ve tarihçi Joseph von Hammer gibi seçkin Avrupalı Türkiyatçıların adlarına rastlanmaktaydı.

Sözü edilmesi gereken ikinci girişim, Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye adı altında kurulan bilim derneğidir. Cemiyet'in kuruluş tarihi hakkında kaynaklar farklı bilgiler sunar: Ortaylı'ya göre Cemiyet, Encümen-i Daniş'in lağvedilmesinden sonra 1862 yılında hayata geçirilmiştir; Strauss, 1860 tarihini kullanırken 1861'i kuruluş yılı sayan araştırmacılar da bulunmaktadır. Benzer şekilde, Ortaylı, Cemiyetin kuruluşunda Âli ve Fuad Paşaların etkisinden söz ederken (2005: 190) Strauss, Münif Efendi'nin (sonradan Paşa) girişimlerinin önemine değinir (1995: 218).

Cemiyet, Osmanlı'nın ilk bilim dergisi olarak kabul edilen *Mecmua-i Fünun*'u yayımlamış ve 1862-1865 yılları arasında “müstakbel bir üniversitenin temeli olacağı düşüncesiyle” doğa bilimleri konusunda halka açık dersler vermiştir (Ortaylı, 2005: 190). Konumuz açısından bu iki kuruluşun önemi, tüzüklerinde de kaydedildiği üzere, Avrupa bilimleriyle tanışıklığı sağlama amacıyla yürüttükleri edebî ve bilimsel etkinliklerin yanı sıra, çok milletli ve çok dinli yapılarıyla sergiledikleri laik karakterdir.

6. Kamusal Alanın Değişimi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin yanı sıra ekonomik dengelerin değişimi, iç ve dış göçler, mahalli yönetim sisteminin ve kentlerin yeniden düzenlenmesi gibi etkenlerle kamusal alanın niteliğinin de farklılaştığı gözlemlenebilir. II. Mahmud'un önderliğini yaptığı çağdaşlaşmaya yönelik reform hareketlerinin toplumsal yansımaları, Abdülmecid döneminde Topkapı Sarayı'nın terk edilmesiyle başlayan köklü değişikliklerde açık biçimde görülmeye başlar.

Eski iskân yasaları ve yasaklamalarının yürürlükten kalkmasıyla da, gayrimüslim cemaatler ve yabancı uyruklu yerliler, mülk edinme olanaklarından yararlanarak Batı tarzı yapılaşmaya ve yaşamaya öncülük etmişlerdir. “İstanbul, aynı yılların Avrupa kentlerindeki Barok, Rokoko, Ampir ve Neogotik üslupların karışımını yansıtan seçmeci formlarda, resmî, özel, askerî hatta dinsel yapılarla değişik bir görünüm almaya başla[mıştır]” (Sakaoğlu, 1999: 498). Daha önce ulema

sınıfının önde gelenlerinin örneklik ettiği ince yaşam zevki, yerini laik bürokrasinin modern ve pahalı yaşam biçimine bırakmaktadır (Ortaylı, 2005: 242-43). Bu yeni yaşam biçimi, Avrupa tarzının Osmanlı’da yansıması sayılabilecek biçimde “alafrangalık” olarak tanımlanır.

1845’te Haliç’in iki yakasının, Karaköy-Eminönü meydanları arasında ikinci bir köprüyle bağlanması, ticaret yaşamını olduğu kadar günlük yaşamı da etkilemiştir. Dersaadet ile Galata arasında “iş hayatında ve gündelik ilişkilerde kaynaşma” gerçekleşmiştir (Sakaoğlu, 1999: 500). Kent yaşamına hareketlilik getiren bir diğer olay da Mısır’da yaşanan gelişmelerin dolaylı etkilerinden biridir. Mısır valisi Abbas Paşa’nın (1848-1854) reformlara ve Batılılaşmaya karşı çıkışı, 1850’ye doğru, Mısır’ın Batı yanlısı elit zümresinin İstanbul’a göçmesine neden olmuştur (499).

Cevdet Paşa, 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve toplumsal olayları kaleme aldığı *Maruzat* adlı yapıtında “Mısır döküntüleri” olarak nitelendirdiği bu göçmenlerin başkentin ahlakını bozduğunu vurgular. Yüksek fiyatlarla aldıkları yalılar ve konaklar, bunların dekorasyonu için getirttikleri lüks eşyalar ve tüketim alışkanlıklarıyla Osmanlı yüksek sınıfını etkileyen göçmenlere Kırım Savaşı yıllarında (1853-1856) İstanbul’a gelen İngiliz, Fransız, İtalyan birlikleriyle subay ve diplomatlarının getirdikleri alafranga görenekler de eklenince orta hâlli aileler de tüketiciliğe ve lükse yönelmiştir (498). Aynı dönemde Sultan Efendiler, yani padişah kızları ve kız kardeşleri de lüks tüketim akımından etkilenmiştir (498). Kadınlar, eski giyim alışkanlıklarını bırakarak Avrupa’dan getirtilen iç çamaşırı, korse, şemsiye ve eldiven gibi aksesuarlara yönelmiştir (499).

Tüketicinin artmasına koşut olarak ortaya çıkan zevkler arasında, kaçgöçün büyük ölçüde sürmesiyle birlikte, mesire yerlerinde kadınlı erkekli gezintilerin başlaması, Boğaz’da mehtap sefası eğlencesinin yaygınlaşması, sayfiyedeki köşklere kadınlı erkekli saz ve söz meclislerinin kurulması dikkate değerdir (Ortaylı, 2005: 242). Bu tür eğlence anlayışı, bu dönemde kaleme alınmış pek çok oyun, öykü ve romanın konusu olmuştur.

Kadının kamusal alanda görünür olmaya başlaması, tarihçilerin genellikle atıfta bulunduğu Cevdet Paşa’nın *Maruzat*’ında da yorumlanmıştır. Cevdet Paşa, kadın erkek ilişkilerinin geliştiğini ve doğallığa kavuşmaya başladığını, birtakım “muaşaka”, yani işaretlerle anlaşma yöntemlerinin yaygınlaştığını anlatır. Ayrıca, Abdülmecid’e değin kadınların sokağa çıkmasında sınırlamalar olduğunu, bunların

eseri sayılması gereken eşcinselliğin kadının toplumsal yaşama katılımıyla ortadan kalktığını belirtir: “Zendostlar çoğalıp mahublar azaldı, Kavm-i Lût sanki yere battı. İstanbul’da öteden beri delikanlılar için mâ’ruf ve mutad olan aşk u a’lâka hâl-i tabiîsi üzere kızlara müntakil oldu” der (alıntılayan Sakaoğlu, 1999: 499).

Kadının kamusal alandaki varlığının artması, gerçekten de toplumsal yapıdaki değişimin yansıması ve itici güçlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu durum, belki de en çok edebiyat alanında kendini hissettirir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı divan şiirindeki eş cins aşkına dayanan yapı, hem dilsel hem de imgesel açıdan mesnevi gibi karşı cins aşkı ilişkilerinin de işlendiği anlatıların estetik evrenini biçimlendirmiştir. Tiyatro, öykü ve roman gibi türlerin üretilip okunmaya başladığı 19. yüzyılda ise cinslerarası ilişkilerin gerçekçi anlatımına doğru bir yönelim oluşmuştur. Bu konu, “19. Yüzyılda Basılı Mesneviler” bölümünde daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Görünüşte moda ve tüketim kalıplarındaki farklılaşma, yabancı dilleri öğrenmeye duyulan merak ya da piyano çalmak gibi yeni zevklerin gelişimi olarak kendini duyuran alafranga yaşam tarzının bunlardan ibaret sayılmaması gerektiğini düşünen Ortaylı, aile yapısında daha köklü değişimler olduğunu vurgular. “19. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal gelişmeler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojideki devrimin Osmanlı topraklarına da yansıması, klasik aile yapısını büyük şehir kadar kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlayacaktır” (2005: 244).

Bu yaşam tarzının gelişmesinde kamusal alanın etkin araçlarından biri olan basını kullanan Osmanlı düşünürlerinin fikirlerinin de payı vardır. Daha demokrat ve özgür bir rejim isteyen Osmanlı aydınları, aile ve toplum yaşamında, eğitim ve yönetimde daha katılımcı ve daha özgür hedefler taşımaktadır (25). Ortadoğu ülkelerinde de kadının özgürleşmesi sorununun bu dönemin modernleşme ideolojilerinde önemli bir yer tuttuğuna değinen Ortaylı, Tanzimat döneminin getirdiği sosyokültürel değişimin üst ve orta tabaka kadınının toplumsal hayata girişini hazırladığını vurgular (244-45).

Osmanlı’nın 19. yüzyıldaki kültürel yaşamını karmaşıklaştıran konulardan birinin de tekke ve tarikatların oynadıkları toplumsal rol olduğu gözlemlenebilir. Ortaylı, Avrupa edebiyatının takip edilmesi ve Batı siyasal düşüncesine ilginin yanında tarikatlara da rağbet edildiğinden söz eder. “Ara sıra bir tekkenin havasına sığınıp bir tür tecerrüde (meditasyon) hayatın çalkantılarından uzaklaşmak, tekke

şii ve tasavvufun tarihiyle ilgilenmek yeni hayat tarzının bir parçası[dır]” (2005: 243). İlginç olan nokta, Mevlevilik ve Bektaşilik gibi tarikatlarla Müslümanlar kadar gayrimüslim okumuş zümrenin de bağları olmasıdır (243). Ayrıca, kadınların da bazı tekkelere devam ettiği bilinmektedir (242). Ortaylı, Yeni Osmanlıların da Bektaşiliğe liberal bir nitelik atfedip sempati duyduklarını kaydeder (243). Bu durumun şiirde yansımaları basılı şiir yapıtlarının ele alındığı bölümde tartışılacaktır.

Kamusal alanın değişimiyle birlikte yeni bir kamuoyunun şekillenmeye başlaması yöneticilerin dikkatinden de kaçmamıştır. II. Mahmud’la birlikte devletin tebaa üzerindeki denetimini artırma yollarından biri de basını kullanmak olmuştur (Ortaylı, 2005: 191). 1831’de ilk resmî gazete olan *Takvim-i Vakayi*’nin yayımlanması, bu bağlamda değerlendirilebilir. Asıl etkileyici olan, 1860’larda özel gazetelerin basılmasına izin verilmesiyle basım ve yayıncılık alanında gerçekleşecek olan sıçramalı gelişimdir. Bu durum, basılı üretimin yıllara göre izlediği ilerleme ve matbaacılık tartışılırken ayrıntıyla gösterilecektir.

BÖLÜM II

BASILI TÜRKÇE YAPITLARIN ÜRETİM ORTAMLARI VE BİÇİMLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki siyasal ve kültürel durumunu modernleşme çerçevesinde gözden geçirdikten sonra bu bölümde öncelikle, bu yüzyılda kullanılan diller, alfabeler ve İmparatorluğun çeşitli milletleri arasındaki dilsel etkileşimler irdelenecektir. Ardından, bu yüzyılda basılmış olan yapıtların biçim ve dil özellikleri incelenecektir. Daha sonra, yapıtların türlerine, basım yıllarına ve yerlerine göre genel dağılımları sunulularak Osmanlı'nın basılı kültür evreni betimlenmeye çalışılacaktır. Sonraki bölümde, basılı kültürün temel kaynaklarından olan matbaalara odaklanılarak 19. yüzyıl yayıncılığı değerlendirilecektir. Son olarak üç farklı alfabeye (Arap, Ermeni, Yunan) basılmış olan Türkçe yapıtların karşılaştırmalı incelemesi yapılacaktır.

A. Osmanlı'nın 19. Yüzyıldaki Dil Ailesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda edebiyatçı olmak, öncelikle iyi bir yabancı dil bilgisi gerektiriyordu. Osmanlı yazar ve şairlerinden pek çoğunun aynı zamanda çevirmen olduğu göz önüne alınırsa bu bilginin önemi daha açık anlaşılabilir. Yüzyıllar boyunca Osmanlı yazar ve şairleri Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça öğrendiler. Bu dillerde karmaşık bir edebî geleneği anlayacak, ezberleyecek ve kendi katkılarıyla yeniden üretecek düzeyde bir öğrenim sürecinden geçtiler. Osmanlı Türkçesinin Arapça ve Farsçayla paylaştığı ortak özellikler, bu dillere hâkimiyetin kolay edinilen bir beceri olduğunu düşündürebilir. Oysa, Osmanlı Türkçesi temelde

Türkçe söz dizimi ve tümce yapısına dayanmaktadır; Arapça ve Farsçayla ortaklığı daha çok sözcük düzeyinde kalmıştır.

Dolayısıyla bir Osmanlı edebiyatçısı temelde üç farklı dil ailesine mensup dili (Türkçe: Ural-Altay; Arapça: Hami-Sami; Farsça: Hint-Avrupa) iyi bilmek durumundaydı. Bu durumun genellikle devlet memuriyetiyle geçimini sağlayan birçok gayrimüslim edebiyatçı için de geçerli olduğu görülmektedir. 19. yüzyılda da süren bu eğitime yeni Avrupa dillerinin eklenmesi, edebiyatçının yükümlülüğünü artırmıştır. Bu yüzyılda iyi bir şair, yazar olmak için Arapça ve Farsçanın yanı sıra başta Fransızca olmak üzere en az bir Avrupa diline belirli düzeyde hâkimiyet çoğu zaman gerekliydi. Gayrimüslimler için bu diller ailesi kendi anadillerinin eklenmesiyle de çeşitlenmekteydi. Farklı *millet*lerden pek çok Osmanlı yazarı, bu temel yükümlülüklerin yanında birbirlerinin dillerine ve kullandıkları alfabelere de ilgi duymuştur.

Çok dinli ve çok kültürlü bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan diller ve bunların yazılma biçimleri de çeşitlidir. Bu bölümde öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan diller ve alfabeler hakkında genel bilgi verilmiş; ardından Osmanlı Türkçesinin gelişimine değinilmiştir. Son bölümdeyse Osmanlı'da yaşayan Müslüman Türkler ile Rum ve Ermenilerin birbirlerinin dillerine gösterdikleri ilgi tartışılmıştır.

1. Diller ve Alfabeler

İstanbul'da Ermeni asıllı bir matbaacı ve yayıncı olan Kevork Zartanyan, 1870'de kurduğu matbaasında öldüğü yıl olan 1888'e kadar çıkaracağı sekiz dilli bir duvar takvimi bastı (BE 386). Demek ki, dönemin başkentinde en az sekiz farklı dil okunup yazılıyordu. Peki, bu diller nelerdi? Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda kullanılan diller hakkında bilgi edinmek istenirse öncelikle bakılacak yerler arasında bu yüzyıldaki sözlük ve dilbilgisi kitapları gibi dilbilim alanında üretilmiş malzeme gelir. İmparatorluğun bu dönemdeki basılı üretiminde dilbilim kategorisinin hatırı sayılır bir düzeyde olduğu gözlemlenebilir. Genel tür dağılımlarının inceleneceği bölümde gösterileceği üzere, bu yüzyılda basılan türler arasında dilbilim alanındaki yapıtlar yüzde 9'luk oranıyla dördüncü sıradadır. Bu yüzdenin yüksek oluşu ve bu alandaki basılı yapıtların dilleri, 19. yüzyılda Osmanlı toplumundaki

kültürel çeşitliliği imler. Aynı zamanda, dünyanın çeşitli coğrafyalarındaki dillere ve kültürlerle duyulan ilgiyi de gösterir.

Bu dönemde Osmanlıca / Türkçe konuşup yazanlara hitaben bu dilin yanı sıra Almanca, Arapça, Bulgarca, Çağatayca, Ermenice, Farsça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca / Yunanca ve Rusça sözlükler ve dilbilgisi kitapları basılmıştır. Bunların yanı sıra İbrahim Edhem Paşa'nın hazırladığı Boşnakçaya dair iki yapıtı anmak gerekir⁷. Ayrıca Türkçeden Kürtçeye⁸ ve Sırpçaya⁹ çevrilmiş ilmihal kitapları da yayımlanmıştır.

Türkçe konuşup yazmayan cemaatlerin kullandığı diller söz konusu olduğundaysa yazılı dille etnik dilin her zaman örtüşmediğini göz önünde bulundurmamak gerekir. Ayrıca dillerin yazıldığı alfabeler de topluluktan topluluğa çeşitlilik göstermektedir. Richard Clogg'un "*Anadolu Hristiyan Karındaşlarımız: the Turkish-speaking Geeks of Asia Minor*" makalesinde belirttiği üzere, Nikya (bugünkü İznik), Nikomedia (bugünkü İzmit) ve Kalkedon (Kadıköy) piskoposluklarında küçük gruplar hâlinde Ermenice konuşan ve Ermeniceyi Yunan alfabesiyle yazan Rumlar bulunmaktaydı (1996a: 67). Rumca konuşan ve Rumca'yı Latin alfabesiyle yazan Doğu Akdeniz Katolikleri içinse 1950'lere kadar Latin harfleriyle Rumca dua kitapları ve ilmihaller yayımlanmaya devam etmiştir (68). Turgut Kut'un verdiği bilgiye göre Latin harfleriyle Rumcaya "Frankohiotika" denmektedir (1993: 19).

Bu toplulukların yanı sıra, başkentin Rumca konuşan Yahudi cemaatleri, Rumca'yı İbrani alfabesiyle yazmaktaydı. İstanbul'da basılan ilk Rumca yapıt, Eski Ahit'in modern Yunanca çevirisinin İbrani harfleriyle 1547'de yapılmış olan basımıydı. Çok dilli bir İncil baskısı olan "Soncino"nun içinde yer alan bu yapıtın yanında Eski Ahit'in İspanyolca çevirisinin İbrani harfleriyle yapılmış bir baskısı da yer almaktaydı (Clogg, 1996a: 68). İbraniceye dayanan *raşi* harfleriyle yazılan İspanyolca (Strauss, 2009: 209), yani Ladino, Sefarad Yahudilerinin büyük bir çoğunluğunun ana diliydi. Sakinlerinin büyük oranda Yahudi olduğu İstanbul'un

---

⁷ *Hatt-ı Osmani ile İmla-yı Cedideyi Havi Elifba-yı Bosnevi*. Yyy.: yy., 1304 / 1887; *Boşnakça Türkçe Muallimi*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1313 / 1895.

⁸ *Türkçeden Kürd Lisanına Mütercem İlm-i Hâldir*. Çev. Ömer Ferid. Mamuretü'l-Aziz [Elazığ]: Mamuretü'l-Aziz Matbaası, 1303 / 1886; Yyy.: Vilayet Matbaası, 1308 / 1892. Başlığı, çevirmeni ve sayfa sayıları aynı olan bu kitaplar, büyük olasılıkla aynı kitabın aynı yerde yapılmış farklı baskılarıdır.

⁹ *İlm-i Hâl ve Sırpça Tercümesi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1316 / 1899.

Hasköy mahallesi, dilsel çeşitlilik açısından ilginç bir örnektir. Burada Ladino konuşan Rumlar da yaşamaktaydı (Clogg, 1996a: 68).

Buna karşılık, Strauss'un da belirttiği gibi, Yunanca, 18. yüzyıldan başlayarak eğitilmiş Bulgarların ve Rumenlerin kültür dili hâline gelmiştir. Bulgarların Yunanca kullanmasına örnek olarak Strauss, Bernardin de St. Pierre'in birçok yapıtının yanı sıra *Paul et Virginie* adlı ünlü romanının da ilk çevirmeni olan Nikola Pikolo (1792-1865)'dan söz eder. Pikolo, Bulgar asıllıdır fakat Rum okullarında eğitim görmüştür (2009: 209). Onun Yunancaya çevirdiği *Paul et Virginie* ilk olarak 1824'te Paris'te basılmıştır (yeniden basımları 1841 ve 1860). Romanın Bulgarcaya A. Granitski (1825–1879) tarafından *Pavel i Virginiya* adıyla büyük olasılıkla Yunanca çevirisinden yapılmış olan ilk çevirisi de 1850'de İstanbul'da basılmıştır (2009: 252.15).

Bosna'daki, Arnavutluk'taki ya da Yunan topraklarındaki Müslümanlar, kendi dillerindeki edebiyat üretiminde Hıristiyan hemşerilerinin kullandığı alfabenin yerine Arap harflerini tercih etmekteydi (209). Bunun yanında Yunan ya da Latin harfleri kullanan Arnavutlar da bulunmaktaydı (Clogg, 1996b: 55). Tanzimat'tan sonraysa Türkçe, özellikle Balkanlardaki Boşnaklar, Giritliler gibi Türkçe konuşmayan Müslümanların “millî lisan”ı hâline gelmiştir (Strauss, 2009: 252.16). Türkçe konuşan Balkan Müslümanları arasında Türkçeyi Kiril alfabesiyle yazanlar da vardı. “Öte yandan, Arapça konuşan Hıristiyanlar, Arap harflerine geçmeden önce çok uzun bir süre aslen Süryaniceye ait olan *karşûni* alfabesini kullanmıştır” (209).

Önceki bölümlerde değinildiği üzere, Karamanlıların yanında Osmanlı Ermenilerinin çoğunluğu Türkçe konuşmaktaydı ve Türkçeyi kendi dinî cemaatlerinin alfabelerini kullanarak, yani Yunan ya da Ermeni harfleriyle yazmaktaydı. 19. yüzyıl Osmanlı basılı kültüründe, özellikle de edebiyat alanında Yunan ve Ermeni harfli Türkçe yapıtların kayda değer bir varlığı olduğu anlaşılmaktadır. Rum ve Ermeni milletlerinin basılı kültürün çevirmenlik, matbaacılık ve yayıncılık gibi üretim araçlarında da önemli rol oynadığı görülmektedir.

Strauss'un gösterdiği gibi, 19. yüzyılda, yazılı dillerde okuma alışkanlıklarını da etkileyen birtakım önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Öncelikle, klasik diller yerlerini giderek yerel çeşitlemelere bırakmıştır. Ermenice açısından en çarpıcı gelişme, Viyana ve Venedik'teki Mihitaristlerin ve takipçilerinin tüm yaşatma çabalarına karşın, Modern (Batı) Ermenice'nin klasik varyantının (*krapar*) yüzyıl

sonuna doğru giderek gözden düşmesi olmuştur. Bu durum, Ermeni Türkçesi yayınların artışına da katkıda bulunmuştur (2009: 209).

Vartan Paşa, *Tarih-i Napolyon Bonaparte* adlı kitabının önsözünde “Ermeni milletinde *krapar* bilenlerin çok az sayıda olması, yerli dile dayanan yeni edebî dilin (*aşkarhapar*) hâlâ yeterince gelişmemiş ve *krapara* gereğinden fazla bağımlı kalmış olması gerekçesiyle kitabımı Türkçe yazdığımı belirtir” ve ekler: “Ermeni milletinde Türkçeyi iyi bilen ama Ermeniceye aşına olmayanların sayısı Ermenice bilip Türkçeye aşına olmayanların sayısından fazla olduğundan, çoğunluğa saygı göstermek açısından bu kitabın zorunlu olarak Türkçe yazılması yeğlenmiştir”¹⁰ (alıntılayan Strauss, 2009: 209). Görüldüğü üzere, gayrimüslimler arasında kendi “ulusal” (ya da “kutsal”) dilini bilmeyen cemaat üyeleri için Türkçe, edebî anlatım aracı olarak artan bir önem kazanmıştır. Strauss’a göre, bu durum, hem Karamanlıcada, hem de Ermeni Türkçesinde basılı yapıt üretimini ve basının gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir (210).

Diller konusunda bir diğer önemli gelişme, Fransızcanın yeni bir dil olarak Osmanlı basılı kültür evrenine girmesidir. Fransızcanın yaygınlaşması, Strauss’un deyimiyle bu dilin Osmanlı İmparatorluğu’nda “yarı resmî bir statü” kazanması olarak değerlendirilebilir (210). Farklı dilsel cemaatlerin okuryazarları arasında iletişim dili olarak kullanılan Fransızca, Sefarad Yahudileri açısından da üst sınıfların dili hâline gelmiştir. Yerel kitapçılarda bulunan Fransızca yapıtlar, hem Müslüman, hem de gayrimüslim cemaatlerin okuryazarları tarafından rağbet görmüştür (210).

Bunda Fransa’yla kurulan diplomatik ilişkiler kadar Fransızcanın yabancı dil olarak İmparatorluğun çeşitli okullarının müfredatına eklenmesinin etkili olduğu düşünülebilir. Emile Otto’nun 1301 / 1884 yılında W. Wiezenhal tarafından çevrilip Mahmud Bey Matbaasında basılan *Usul-i Tedris* başlıklı Fransızca dilbilgisi kitabına ait olduğu anlaşılan gazete ilanında Fransızca, “lisan-ı umumî” yani “genel bir dil” olarak tanımlanmıştır:

Lisan-ı umumî hükmüne girmiş olan Fransız lisanını sür’at ve suhuletle [kolaylıkla] tahsil etmek için usul-i cedidedir [yeni yöntemdir]. Bu eser umum askerî ve mülkiye rüşdiyyelerinde kabul ve

¹⁰ “milleti Ermeniyande, lisanı Türkiye oldukca vakıf olub ibarei Ermeniyane aşna olmayanlar, lisanı Ermeniyane vakıf olarak ibareyi Türkiyeyi aşna olmayanlardan ziade olduklarından ekserietin hatırına riayeten bu te’lifimizde dahi lisanı türki bilicab tercih olunmuşdur” (*Tarih-i Napolyon Bonaparte İmberatoru Ahalii Fransa*. Cilt 1. İstanbul: Hovhannes Mühendisyan, 1855. 8-9). Strauss (2009: 252.18)’un alıntılıdığı bu metnin bulunduğu yapıtın künye bilgileri, Stepanyan (2005)’a göre yazılmıştır.

tedris edilmekte bulunduğundan bu def'a üçüncü def'a olarak gayet nefis ve ilaveli olarak tab' olunmuş, bilhassa Babiâli Caddesi'nde Karabet ve Kasbar efendilerin 25 numarolu Vatan kitabhanesinde fûruht olunduğu gibi sair kitabcılar vasıtasıyla dahi almak mümkündür. (*Tarik* 9 Ekim 1884; der. Kocabaşoğlu, Ekim 1984: 57)

1850'ye kadar Paris ve Viyana'da basılan Fransızca-Türkçe sözlüklerin bu tarihten sonra Osmanlı sınırlarında da basıldığı görülmektedir. Bu yüzyılda 50'den fazla yalnızca Fransızca-Türkçe, 30'un üstünde de aralarında Fransızcanın da bulunduğu çok dilli sözlükler basılmıştır. Bunun yanı sıra 150 kadar Fransızca dilbilgisi kitabı, aralarında Fransızcanın da olduğu çeşitli dillerde konuşma kitapları ve atasözleri derlemeleri yayımlanmıştır. Örneğin, 1873'te basılmış olan *Hikâye Usuliyle Tedris-i Lisan-i Fransevi. Contes pour les enfants*¹¹ başlıklı yapıt, Fransızcanın eğitim ve edebiyat etkinliğindeki yerine dair vereceği fikir açısından anılmaya değer.

Ayrıca 150'den fazla yapıtın Fransızca-Türkçe olmak üzere çift dilli basıldığı da görülmektedir. Bunlar arasında devletlerarası antlaşmalar ya da diplomatik görüşme kayıtlarının yanında tohum kataloglarından eczacılığa, inşaat mühendisliğinden tıp eğitimine, hukuktan tarihe kadar çeşitli tür ve konularda yapıt bulunmaktadır. Edebiyat açısından bakıldığında da bazı çift dilli yapıtların basıldığı gözlemlenebilir. Örneğin, Alphonse Mougeol'un bir yapıtı, *Kont-Parabol. Hikâyat, Emsal, Fıkârat ve Vukuat-ı Tarihiyeyi Cami Kıraat Kitabıdır. Lectures courantes. Contes parables, anecdotes et traits d'histoire* başlığıyla ve sonunda Fransızca bir sözlükçeyle birlikte basılmıştır¹². Bazı çeviriler de çift dilli yayımlanmıştır. Bunlar arasında Le Sage'in *Gil Blas*'sı¹³, Frédéric Soulié'nin *Netice-i Garam* başlığıyla çevrilmiş bir yapıtı¹⁴ ve Guyau'dan *Genç Bir Tacirin Sergüzeşti* başlıklı yapıt¹⁵ sayılabilir. Ermeni cemaatinden Osmanlı edebiyat etkinliğine katkıda bulunmuş isimlerden biri olan Mihran Apikyan'ın *Letaif-i Asar* başlığı altında yayımladığı

¹¹ İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1290 / 1873.

¹² İstanbul: Asır Kütüphanesi, 1889.

¹³ *Rehber-i Tercüme der Lisan-ı Fransevi Tarz-ı Nevin Sergüzeşt-i Jil Blas [Gil Blas]*. Çev. İstapan. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299 / 1882.

¹⁴ Çev. Reşad Midhat. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1315 / 1898.

¹⁵ Çev. H. Bedreddin ve E. Aznavur. İstanbul: Asır Matbaası, 1316 / 1899.

derlemelerinden bazıları da Fransızca ve Ermenice açıklamalı basılmıştır¹⁶. Bunlardan birinin alt başlığı da *Morceaux Choisi* (Seçilmiş Parçalar)'dir¹⁷.

Fransızcanın 19. yüzyıldaki etkisi konusunda, İmparatorluktaki Fransız basınının yanı sıra ülke dışından gelen basılı malzemenin rolünün de araştırılması gerekir. Niyazi Berkes, Abdülhamid dönemindeki sansür uygulamalarının geçerliğini sorgularken, o dönemdeki yabancı yapıt “kaçakçılığı”ndan söz eder. Berkes’in dile getirdiği üzere, Avrupa devletlerinin imtiyazlarından biri olan postaneler, Abdülhamid’in hafiyelerinin çalışma alanı dışındadır. Yazar, “gençlerin bu yoldan kaçak giren fikir araçlarını elde etmek için fazla uğraşmalarına bile lüzum olmadığını” belirtir. Postaneler aracılığıyla gelen “Fransızca gazeteler kolaylıkla elden ele dolaş[makta]; hiç kimse bunların hangi kaynaktan hangi yolla geldiğini soruşturmayı bile umursam[amaktadır]” (1973: 332).

Berkes, Fransızcanın yaygınlaşmasında Abdülhamid döneminde Arap kültürüne gösterilmesi telkin edilen ilginin de payı olduğunu düşünür: “Abdülhamit döneminin Arapçılığı, aydınları Arapça düşmanı yapmıştı. Bu dilin ancak gerici fikirler taşıyan bir dil olduğu sanısı o dönemden kalmadır” (332). Bu savı desteklemek amacıyla Berkes, II. Meşrutiyet aydın kuşağının anılarında yer verdikleri Fransızca ve Fransız edebiyatı hakkındaki görüşlerini aktarır. Hüseyin Cahit (Yalçın [1875-1957]), *Edebî Hatıralar*'ında şöyle demektedir:

Hiç birimiz artık öğrendiğimiz Arapçayı ve Farsçayı ilerletmeye çalışmıyorduk. Bu dillerde yazılmış hiçbir kitabı okumak istemiyorduk [...] Kafamı iskolastiğin bataklıklarından kurtaran, gözlerimin önüne yeni ufuklar açan, ruhumu özgürlüğe kavuşturan güçler nelerdi? Şimdi düşünüyorum da her şeyin üstünde uyanışımın etkisi olan gücün Fransız dili ve kültürü olduğunu anlıyorum.
(alıntılayan Berkes, 1973: 332-33)

Fransızcanın ve Fransız kültürünün Osmanlı edebiyat etkinliğinde edindiği yeri biraz daha aydınlatmak açısından 1897'de İstanbul'da basılmış olan *Les Mystères de Péra* (Beyoğlu'nun Esrarı) adlı Fransızca romandan söz etmek uygundur. Strauss'un değerlendirdiği yapıtlardan biri olan bu roman, 932 sayfalık hacmiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda basılmış en uzun edebiyat yapıtlarından biri

¹⁶ İstanbul: Matbaa-i Zartanyan, 1303 / 1886; yy., 1887; Ahter Matbaası, 1315 / 1888; Hakkâk Serviçen Matbaası, ty.

¹⁷ İstanbul: Aramyan Matbaası, 1884.

olma özelliğini de sergilemektedir. Özgün bir yapıt olan roman 16 sayfalık bölümler hâlinde tefrika edilmiştir (2009: 248).

Romanın başlığı, Eugène Sue'nün ilk tefrika romanlar arasında yer alan ve birçok taklidi yazılmış olan *Mystères de Paris* (1842) adlı yapıtından esinlenmedir (248-49). Romanın olağanüstü bir başarı elde ettiğine değinen Strauss, “yalnızca aile ya da arkadaş grupları içinde değil tiyatrolarda, vapurlarda ve hatta kiliselerde bile aylarca konuşul[duğunu]” belirtir. “Rumlar da İtalyanlar da bu yetenekli ama o zamana dek adı duyulmamış olan yazarın kesinlikle kendi cemaatlerinden olduğunu iddia etmişti[r]” (248). Roman, Ladinoya da çevrilmiştir (265.216). *Mystères de Péra*'nın popülerliği, yarattığı etkiden de anlaşılmaktadır. Bu romana benzeyen Almanca bir roman *Osmanische Post* gazetesinde tefrika edilmiştir. Aynı başlıkla Ep. C. Kiryakidis tarafından Yunanca bir roman da yazılmıştır: *Ta Apokrypha tou Peran* (1889), Karamanlıcaya çevrilerek Misailidis'in *Anatoli*'sinde yayımlanmıştır (249).

Strauss'un belirttiği üzere, romanın yazarı olan Jacques Loria, “Alliance Israélite Universelle”in hocalarından biridir ve Fransız dilinin ve kültürünün Osmanlı Yahudileri arasında yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Strauss'a göre, “Fransızca, Yahudi İspanyolcası ve Türkçe yapıtlar kaleme alan Loria'nın tipik bir Osmanlı edebiyatçısı olduğu düşünülebilir” (2009: 249). Strauss, II. Meşrutiyet'ten sonra yayımlanmış Türkçe bir roman olan *Topkapı Hazine-i Hümayunu*'nun yazarının da Prinkipo Bey takma adıyla “Beyoğlu Esrarı müellifi”, yani Jaques Loria olduğunu söyler. “Üstelik yeni bir roman olan *Topkap[i] Hazine-i Hümayunu*'nun, ‘millî roman’ olarak adlandırıldığını da” belirtir (249).

Bu örnek, Osmanlı edebiyat evreninde Fransızcanın kazandığı önemi gösterdiği gibi, İmparatorluktaki edebiyat etkinliğinin karmaşık doğası hakkında da fikir verebilir. Tezin üçüncü bölümünde Avrupa edebiyatının, özelde de Fransız edebiyatının Osmanlıca edebiyat bağlamında etkisi daha ayrıntılı değerlendirilmiştir.

Fransızca dışında Almanca, İtalyanca ve İngilizcenin de 19. yüzyılda Osmanlı dil ailesine belli bir düzeyde girdiği gözlemlenebilir. Almanca, özellikle 1870'lerden sonra sözlükler, dilbilgisi ve konuşma kitaplarıyla Osmanlı'da hakkında yayın yapılan Batı dillerinden ikincisi konumundadır. Örneğin, Emile Otto'nun Almanca

dilbilgisi kitapları birkaç kez basılmıştır. Bunlardan birinin çevirmeni de Beşir Fuad'dır¹⁸.

İngilizcenin İmparatorlukta yaygın olarak tanınması 1880'lerden sonradır. Özellikle eğitim amaçlı İngilizce dilbilgisi kitaplarının basımının bu tarihten sonra arttığı görülmektedir. James W. Redhouse'un sözlük çalışmalarına daha erken başlamış olması ve 1861'de Londra'da İngilizce-Türkçe sözlüğünü¹⁹ yayımlamasına karşın, sözlüğün İstanbul'da basımı daha sonradır. *EHB*'de 1884 yılındaki baskının 3. baskı olduğu belirtilmiştir²⁰. Sözlük 1890 yılında bir baskı daha yapmıştır.²¹

İtalyanca, 19. yüzyılda Müslüman Türklerin pek ilgilendiği bir dil olmamış gibi görünmektedir. *EHB*'de yüzyıl sonuna doğru basılmış iki kitap²² dışında bu dille ilgili Arap harfli kayıt bulunmamaktadır. Buna karşılık, İtalyanca, İmparatorluğun Rum ve Ermeni cemaatleri arasında bilinen diller arasındadır. Rumların İngilizce ve İtalyancayla ticari nedenlerden dolayı ilgilendiği gözlemlenebilir. Evangelinos Misailidis'in bastığı Yunan harfli bir İngilizce-İtalyanca-Rumca-Türkçe konuşma kılavuzunda "Esnafların kullanması için" açıklaması vardır²³. Benzer başlıklar taşıyan konuşma kitapları birkaç kez basılmıştır. Ermenilerin ise İtalyancayla Mihitaristler dolayısıyla ilgilendiği anlaşılmaktadır. İtalyancanın da aralarında olduğu çok dilli sözlükler, Ermeni harfleriyle genellikle Venedik ve Viyana'daki Mihitarist matbaalarında basılmıştır.

Ruşçanın eğitimde kullanılmaya başlamasıyla İmparatorlukta yaygın olarak bilinen diller arasına katılması yüzyıl sonuna doğrudur. Çoğunlukla Mekteb-i Fünun-i Harbiye için hazırlanan Rusça dilbilgisi ve okuma kitapları, diğer dillere oranla az sayıda 1890'larda basılmıştır. Osmanlı'nın 18. ve 19. yüzyıllarda birkaç kez sıcak savaşa girdiği, yoğun diplomatik ilişkiler içinde olduğu komşusunun diliyle bu kadar geç bir dönemde ilgilenmeye başlaması düşündürücüdür.

¹⁸ Emile, Otto. *Almanca Muallimi*. Çev. Beşir Fuad. İstanbul: Mihran Matbaası, 1303 / 1885.

¹⁹ *Kitab-ı Lehcetü'l-maani. A Lexicon English and Turkish*. Londra: W. M. Watts Matbaası, 1861.

²⁰ *Kitab-ı Lehcetü'l-maani. A Lexicon English and Turkish*. 3. baskı. Amerikan Misyoner Şirketi Neşriyatı. İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1884.

²¹ *Kitab-ı Maani-i Lehce Li-Ceyms Redhavsü'l-İngilizî. A Turkish and English Lexicon*. Amerikan Misyoner Şirketi Neşriyatı. İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1890.

²² Mehmed Ruhi. *İtalyanca Konuşalım. İtalyanca ve Türkçe Mükâlemeler. Conversatione in Lingua Turca e Italiana*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309 / 1892; Ahn, F. *İtalyanca Yeni Usul-i Tedris*. Çev. Kemankeş Salimpaşazade Ahmed Rüşdi. İstanbul: Matbaa-i Safa ve Enver, 1311 / 1894.

²³ *Dialogoi Ellino-Türko-Gallo-Anglo-İtalikoi Meta Hellinikôn kharaktîrôn pros khrîsin tôn suntekhniôn*. İstanbul: Tupoğrafeion "hî Anatoli" Euangelinû Misaîlidû, 1860.

Strauss, 19. yüzyılda yeni bir edebî dil olarak ortaya çıkan Modern Bulgarcada ilk kitabın 1806'da basıldığını belirtir. 1878 yılına dek Bulgarca basın ve yayıncılık etkinliği hemen hemen yalnızca başkentle sınırlıdır (2009: 210). Bununla birlikte, İmparatorluğun Selanik ve Rusçuk gibi Balkan kentlerinde de az sayıda Bulgarca dilbilgisi kitapları ve sözlükler basılmıştır. Mustafa Sabri'nin *Tuhfe-i Sabri an Lisan-i Bulgarî*'si ise 1879'da İstanbul'da yayımlanmıştır²⁴.

Son olarak Çağatayca yapıtlardan söz etmek gerekirse, Şeyh Süleyman Özbekî el-Buharî'nin hazırladığı sözlük²⁵, Osmanlı sınırları içinde basılmış tek kayıt olarak görünmektedir. Bunun dışında Pavet de Courteille'in *El-Lügatü'n-Nevaiyye ve'l-İstişhadati'l-Çağatayyye. Dictionaire Turc-oriental* başlıklı sözlüğü, 1870 yılında Paris'te basılmıştır²⁶.

Osmanlı edebiyat üretiminde kullanılan diller arasında Farsçayı ayrı bir konumda değerlendirmek gerekebilir. Strauss'un da belirttiği gibi, Osmanlı'da Farsça bir etnik dil olmak yerine Osmanlı Türkleri arasındaki eğitimli sınıf için bir kültür dili işlevindedir (2009: 208). Giriş bölümünde Halil İnalçık'ın görüşleri doğrultusunda tartışıldığı üzere, Farsça yazmanın bir saygınlık göstergesi olduğu İmparatorluğun kuruluş döneminde (bütünü ya da bir kısmı) bu dilde yazılmış divanlar ve mesneviler gibi çok sayıda klasik Osmanlı edebiyatı örneği bulunmaktadır.

15. yüzyıldan itibaren Farsçanın Osmanlı edebiyat üretimindeki etkisi giderek azalacak ve 19. yüzyıl, Türkçenin gelişimi açısından önemli aşamaların kaydedildiği bir dönem olacaktır. Bununla birlikte, bu yüzyılda da Osmanlı'da kullanılan diller arasında Farsçanın belirli düzeyde yaşamayı sürdürdüğü söylenebilir. Yüzyıl boyunca basılan Farsça sözlüklerin sayısı 100'den fazladır. Bunların arasında Sünbülzade Vehbi'nin manzum *Tuhfe*'sinin özel bir popülerliği olduğu görülmektedir. Bu sözlük, Ermeni harfleriyle de basılmıştır²⁷. 18. yüzyılın son çeyreğinde basılmaya başlanan bu sözlük, çoğunluğu eğitim amaçlı olmak üzere, şerh ve haşiyeleriyle birlikte 1800-1891 yılları arasında 90 kez basılmıştır. Bir diğer Farsça sözlük olan Mütercim Asım'ın çevirdiği *Tıbyan-ı Nafi' der Tercüme-i*

---

²⁴ Ahter Matbaası.

²⁵ *Lügat-ı Çagatai ve Türki-i Osmani*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1300 / 1883; Mahmud Bey Matbaası, 1304 / 1887.

²⁶ Imprimerie Imperiale.

²⁷ İstanbul: Şirket-i Şarkiye, 1863.

Bürhan-ı Kat (yazarı Hüseyin b. Halef Tebrizî), 1800-1885 yılları arasında birden fazla kez basılmıştır. Bu sözlüklerin yanı sıra, 1898 gibi yüzyılın geç bir döneminde *Ferheng-i Şu'uri*'nin yeniden basılmış olması, Farsçanın özellikle dil eğitiminde yüzyıl boyunca etkisini koruduğunun işareti olarak değerlendirilebilir.

Bunun bir diğer göstergesi, sayısı sözlükleri aşan Farsça dilbilgisi yapıtlarıdır. Bunların arasında Şeyh Hafız Mehmed Murad Nakşibendî'nin *Kavaid-i Farisiyye*'si en çok basılanlardandır. Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Rasim gibi dönemin önde gelen isimlerinin yanı sıra Şemseddin Sami'nin kardeşi Mehmed Naim Fraşeri de bu konuda yapıtlar kaleme almıştır. Farsça sözlükler ve dilbilgisi yapıtları hakkında değerlendirme yaparken, eğitimle ilgili basılmış tüm yapıtlarda olduğu gibi, yaygın eğitimin gelişmesini göz önünde bulundurmamak gerekir. Artan okul sayısına bağlı olarak okullu nüfusun da arttığı bir gerçektir. Okulların ihtiyacını karşılamak amacıyla eğitimde kullanılan yapıtların basımı da doğal olarak artmıştır. Dolayısıyla, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında eğitim amaçlı kullanılan yapıtların sayısal değerlendirmesinde bu etkeni akılda tutmak yararlıdır.

Asıl dikkati çeken ise, Ermeni yazarların da Farsçayla ilgilenmiş olmasıdır. *Les Aventures de Télémaque*'in Ermeni Türkçesine²⁸ çevirmeni Bedros Zeki Garabetyan'ın ilk baskısı 1896'da yapılan *Usul ve Müntahabat-i Zeban-i Farisi*²⁹ adlı yapıtı 1912'de yeniden basılmıştır. "Mihrî" mahlasıyla şiirler kaleme almış, hem Ermeni Türkçesinde, hem de Osmanlıcada çok sayıda düzyazı ve şiir derlemesi yayımlamış olan Mihran Apikyan'ın da yapıtları arasında *Muallim-i Farisi*³⁰, *Zübde-i Farisi* ve *Zübde-i Sarf-i Farisi*³¹ başlıklı üç tanesi Farsça öğretimine ayrılmıştır. Müslüman Türk cemaatinin yanı sıra Ermeni milletinden okuryazarların da Farsçayla ilgilenmesi, bu dilin Osmanlı'da kullanılan diller ailesindeki yerini belli düzeyde koruduğunu göstermektedir.

Farsça şiir yazma geleneğinin az sayıda olmakla birlikte 19. yüzyılda da sürdüğü anlaşılmaktadır. Ömer Necmi (ö. 1886)'nin Farsça-Türkçe divanı 1864, 1867 ve 1871'de İstanbul'da basılmıştır. Azeri şair Seyyid Ebü'l-kasım Nebati Mecnunşah (1800?-1860)'inkiler ise 1858, 1865 ve 1867'de Tebriz'de

²⁸ *Télémaque*. İstanbul: yy., 1894.

²⁹ İstanbul: Nişan Berberyian Matbaası, 1313 / 1896; İstanbul: Karabet Matbaası, 1912.

³⁰ İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308 / 1891.

³¹ İki yapıt da İstanbul: Nişan Berberyian Matbaası, 1307 / 1890. Sayfa sayılarının farklı oluşu (sirasıyla 48 ve 56), bunların ayrı yapıtlar olduğunu ortaya koyar.

yayımlanmıştır. Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet (1786-1859)'in 1867'de basılan divanında Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yer almaktadır. Fuzulî'nin Farsça ve Türkçe yapıtlarından bir derleme de Tebriz'de yayımlanmıştır³². Bunlardan daha ileri bir tarihte ise Kahire'de *Ümera-yı Mısriyyeden Merhum İsmail Timur Paşa'nın Duhter-i Ferhunde-Güheri Edibe-i Zaman Nadire-i Devran Ayşe İsmet Hanım'ın Farisî ve Türkî Divanı* basılmıştır³³. Bunlar dışında da basılan divanlarda Farsça şiirler olduğu tahmin edilebilir ama bu konuda henüz ayrıntılı çalışmalar yapılmamıştır.

Farsçanın yanında Arapçanın da Osmanlı'da kullanılan diller arasındaki ayrıcalıklı konumundan söz etmek gerekir. Kur'an'ın dili Arapça, İmparatorluğun yönetici unsurunun dinî dili olarak 19. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür. Kur'an'ın yanı sıra İslam dini hakkında pek çok kitap, Arapça asıllarından okunmaktaydı. Ayrıca, kavram ve terimleriyle şer'î hukukun söz dağarı da Arapçaya dayanmaktaydı. Kur'an'ın Türkçeye çevrilmeyişi, Arapçanın 19. yüzyılda da iktidarını korumasının başlıca nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir. Medrese eğitiminin önemli bir parçası olan Arapça, modern eğitim kurumlarında da okutulmaya devam etmiştir.

Basım yerleri açısından incelendiğinde Arapçayla ilgili yapıtların başkent dışında Osmanlı'nın Arap tebaasının yaşadığı Basra, Beyrut, Şam, Trablusgarb, Trablusşam gibi vilayetler ile yönetim açısından kesintili ya da özerk olan Kahire, Mekke, San'a gibi bölgelerde yayımlandığı görülmektedir. Eğitimi verilen dillerden olması nedeniyle çok sayıda Arapça sözlük ve dilbilgisi kitabı basılmıştır.

Sayısı 100'ü geçen sözlükler arasında yüzyıl başında basılmaya başlanan Mütercim Asım'ın çevirdiği *El-Okyanusu'l-basit fî Tercümeti'l-Kamusü'l-muhit* ve Mustafa b. Şemseddin Karahisarî Ahterî'nin 2 ciltlik *Ahterî-i Kebir*'i yüzyıl boyunca birden fazla kez basılmıştır. Sünbülzade Vehbi'nin *Nuhbe-i Vehbi*'si ve *Feriştehoğlu Lügatı* ya da *Lügat-ı Firiştezade* adıyla basılan manzum sözlüklerinin de Arapça konusunda rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Bunlar dışında Arapça-Farsça-Türkçe sözlükler de çok sayıda yayımlanmıştır.

---

³² *Kitab-ı Fuzulî. Gazeliyyat - Sakiname-i Farisi - Beng ü Bade*. Tebriz: Darü't-Tıbaati's-sultaniye, 1274 / 1858.

³³ El Mahruse Matbaası, 1315 / 1898.

19. yüzyılın müstesna kişiliklerinden Rum Aleksandros Konstantinidi (Aleksandros Kônstantinidîs)'nin³⁴ hazırladığı Arapça-Farsça-Rumca-Türkçe bir sözlüğün 40 sayfalık ilk cüzü Yunan harfleriyle 1873 yılında İstanbul'da basılmıştır³⁵. Ayrıca 1826 gibi erken bir tarihte Ermeni harfleriyle bir *Farsça-Türkçe-Ermenice-Arapça Lugat* da yayımlanmıştır³⁶. Sözlüklerden başka basılan Arapça dilbilgisi ve konuşma kitaplarının sayısı 200'e yaklaşmaktadır. Bunların yanında, din konulu Türkçe metinlerin az sayıda bir kısmı Arapça asıllarıyla birlikte yayımlanmıştır.

Arapça söz konusu olduğunda Abdülhamid dönemindeki Arap uygarlığının yeniden keşfedilmesine yönelik politikaları anmak gerekebilir. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İslam Halifesi'nin otoritesi altında birleşme düşüncesi Avrupalı devletler tarafından işgal edilen Müslüman Arap ülkelerinde taraftar topladığından, Abdülhamid'in de bunu Avrupa karşıtı bir politika geliştirmek için kullandığından söz edilmişti. Niyazi Berkes'e göre, bu politikayı düşünsel alanda desteklemek amacıyla eski İslam ve Osmanlı yazarlarının siyaset sanatı üzerine yazdıkları risalelerdeki fikirler yeniden değerlendirilmeye başlanmış ve bunların yayılmasına çalışılmıştır (1973: 308).

Gerçekte, Abdülhamid döneminde "siyasetname" türündeki yapıtların basılmasında özel bir artış olduğu görülmemektedir. 1876'dan sonra basılan yapıtlar arasında Fuzulî'nin *Beng ü Bade'si*³⁷ ve *Habname-i Veysi*³⁸ bulunmaktadır. Ne var ki, bu yapıtlar, Abdülhamid döneminden önce daha fazla basılmıştır. Devlet matbaasında basılan el-Mutasımî'nin aslı Arapça olan *Sülükü'l-malik fi Tedbiri'l-memalik* adlı siyasetnamesinin³⁹ Abdülhamid dönemine özgü bir keşif olduğu söylenebilir. Nusret Paşa, *Nusratü'l-hamid alâ Siyaseti'l-abid* üst başlığıyla çevirdiği kitaba anayasa karşıtı bir önsöz de yazmıştır (Berkes, 1973: 285).

---

³⁴ Yaşamı hk. bkz. Strauss, 1995: 227-30.

³⁵ *Leksikon Aravo-Perso-Türko-Graikikon-Ellînikon*. İstanbul: Tupografeion İ. A. Vretû, 1873.

³⁶ Kevork Tıbir der Hovhannesyan Baladtsvo. İstanbul: Arabyan, 1826.

³⁷ İstanbul: Ahter Matbaası, 1308 / 1891; İstanbul: Hurşid Matbaası, 1315 / 1897.

³⁸ İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1293 / 1876; İstanbul: Muhammed Cemal Efendi Matbaası, 1303 / 1886.

³⁹ Şahabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ebel-Rebi [abi'r-Rabî] el-Mutasımî. *Nusratü'l-hamid alâ Siyaseti'l-abid. Tercüme-i Sülükü'l-malik fi Tedbiri'l-memalik*. Çev. Mehmed Nusret Paşa. İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-âmire, 1296 / 1879.

Musa b. Yusuf el-Abdü'l-vadi'ye ait *Vasitatü's-süluk fi Siyaseti'l-Müluk*, bu dönemden önce rastlanmayan ikinci yapıttır⁴⁰. İzmir'de basılmış olan bu siyasetnamenin ne oranda Abdülhamid'in başkentte yürüttüğü politikalara bağlı olduğu yanıtlanmayı bekleyen bir sorudur. İstinsah tarihi belirtilmiş yazmaların araştırılması da benzer bir sonuç ortaya koymaktadır. Yazmalar arasında Arapça ve Arap edebiyatına dair yapıtlar, basmalar gibi genellikle din alanında kaleme alınmış ve eğitim amaçlı kullanılan yapıtlardır. Siyasetname türünde yazma olarak da yeni bir yapıtın yazılmadığı ya da çevrilmediği görülmektedir. Bununla birlikte, belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Yazmaların büyük bir çoğunluğunun istinsah ya da telif tarihlerinin bulunmaması, ne konuda olursa olsun yazmalara dayanarak kesin çıkarımlarda bulunmayı engelleyen bir durumdur.

Anlaşılabacağı üzere, Abdülhamid'in Arap kültürünün yeniden keşfine yönelik politikalarına dayanan "kitap" hacminde ürün az sayıda basılmıştır. Bununla birlikte, kayda değer sayıda "reddiye" türünde yapıtın yayımlandığı görülmektedir. Berkes, reddiyeciliği Abdülhamid dönemi düşünün özelliklerinden sayar ve bu tür yapıtlarla "bütün bilim ve fenlerin aslında Arapların yarattığı olduğu", Batı uygarlığının temelinde de Arap uygarlığının bulunduğu tezinin savunulduğunu öne sürer (1973: 310-11).

Ernest Renan'ın "Bilim ve İslamiyet" konusundaki konferansına karşılık olarak Namık Kemal'in kaleme aldığı *Renan Müdafaaanamesi* en ünlü reddiye örneklerinden biridir. Abdülhamid döneminde kitap olarak yayımlanmadığı anlaşılan bu müdafaaamenin benzerleri Ahund Ataullah Bayezidof⁴¹ ve Ali Ferruh ibnü'r-Reşad⁴² tarafından yazılmıştır.

Reddiye söz konusu olduğunda Bayezidof'un yapıtını da basan Ahmed Midhat'ın bu türde kaleme aldığı yapıtları anmak gerekir. 1883-1885 yılları arasında yazdığı 3 ciltlik *Müdafaa'sı*, 1896'da yayımladığı 4 ciltlik *Niza-i İlim ü Din-İslam* ve

---

⁴⁰ Çev. İbrahim Rahmi Giridî. İzmir: Aydın Vilayet Matbaası, 1296 / 1879. Yapıtın *Terceme-i Vesiletü's-süluk fi Siyaseti'l-müluk* başlığıyla bir yazma kaydı bulunmaktadır.

⁴¹ *Redd-i Renan. İslamiyet ve Fünun*. Çev. Gülnar Olga de Lebedef ve Ahmed Cevdet. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1308 / 1892.

⁴² *Teşhir-i Ebatul*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306 / 1889.

Ulum'u⁴³, Ahmed Midhat'ın Hıristiyanlık karşısında Müslümanlığı ve İslamiyet'in doğduğu Arap kültürünü savunan yapıtlar olarak bilinmektedir.

Arap uygarlığı konusunda iktidarın desteklediği bu yoğun ilgiye karşılık çağdaş Arap edebiyatının takip edildiğine dair kesin bir gözlem yapmak olanaklı değildir. Bu dönemde, eğitimde kullanılan dinî içerikli “Kaside-i Bürde”, “Kaside-i Zeynebbiye”, “Banet Suad” gibi şiirler ve bunlar hakkında şerhler basılmaya devam etmiştir. Bunların yanında, aralarında Muallim Naci'nin *Hurde-füruş* ve *Sanihatü'l-arab* adlı yapıtlarının da bulunduğu derlemeler yayımlanmıştır. Bu derlemelerin çağdaş Arap edebiyatını ne oranda içerdiği ayrıca araştırılmalıdır.

Osmanlıcanın gelişim serüvenindeki bazı girişimlerin beklenmedik sonuçlara yol açması, Arapçanın 19. yüzyılda dolaylı olarak etkisini sürdürmesine neden olmuştur. İmparatorlukta modern eğitim kurumlarının açılması, tıp ve fen bilimleri gibi eğitimi verilmeye başlanan alanlardaki özel jargonun Türkçeleştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. 1866'da bu amaçla kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyye, o zamana dek kullanılan yalın ama gelişigüzel terimleri standartlaştırmak, yeni terimlere de Türkçe karşılıklar önermek üzere bir *Lügat-ı Tıbbiyye* hazırlamıştır. Ne var ki, kullanılan kaynakların Arapça olması, terimlerin de Arapçadan aktarılmasını beraberinde getirmiştir. Sonuçta, eskisinden daha karmaşık bir dil kullanılmaya başlanmıştır (Levend, 1972: 104-06).

Benzer şekilde, bilim dışında da Avrupa kaynaklı siyaset ve düşün kavramlarını karşılamak üzere çoğu kez türetme yoluyla yeni Arapça sözcükler ve tamlamalar bulunmuştur. Bunların konuşma diline girip yerleşmesi, Türkçeyi yalınlaştırmak yerine Arapçayla daha yüklü bir dil hâline getirmiştir (112). Bunun edebiyata yansımaları da 1895'ten sonra *Servet-i Fünun* dergisi çevresinde toplanan ve “Edebiyat-ı Cedide” olarak nitelendirilen yazar ve şair grubunun bilim dilini şiire taşımanın yanı sıra konuşma dilinde yaygın olmayan sözcük ve tamlamalara yönelerek, Arapça köklerden yeni sözcükler türeterek yeni bir dil arayışına girmesi olmuştur (179-80).

Bu, Osmanlı modernleşmesinin dile yansıyan yüzüdür. Hayatın her alanında yeni bir dünya görüşünün şekillenmeye başladığı 19. yüzyılda dil konusu da en çok tartışılan meselelerden biri olmuştur. Dilin gelişimi, edebiyatın yönünü de

⁴³ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 313 / 1896. Bu yapıt, *EHB*'de çeviri olarak görünmektedir. Yapıtın *Niza-i İlm ü Din* kısmı William John Draper'in yapıtının çevirisi, *İslam ve Ulum* kısmı, Ahmed Midhat'ındır.

etkilemiştir. Bu nedenle, Osmanlı Türkçesinin sadeleşme serüvenini gözden geçirmek yararlı olacaktır.

2. Osmanlı Türkçesinin Gelişimi

II. Mehmed (Fatih) döneminden sonra edebiyat dilinde Türkçenin lehine doğru dengelerin değiştiği gözlemlenebilir. İstanbul'un başkent oluşuyla birlikte yerleşik kent kültürünün önem kazandığı dönemden itibaren Osmanlı şairlerinin, İranlı şairlere karşı üstünlük iddiasında bulunduğu görülmektedir. Bilinçli bir orijinal ("taze") üslup arayışına giren şairler, Türkçe'ye özgü deyimleri ve atasözlerini şiire taşımaya başlamışlardır (İnalcık, 2003: 22).

Dil açısından bakıldığında edebiyattaki tercihler doğrultusunda beliren yerleşme eğilimlerinin arkasındaki siyasal dinamikler genellikle sorgulanmamıştır. Oysa, klasik Osmanlı edebiyatının üretim ve tüketim ortamlarıyla siyasal erkin yakından ilişkili olduğu bilinmektedir. Halil İnalcık, *Şâir ve Patron* adlı incelemesinde iktidarla edebiyat etkinliği arasındaki bu ilişkiyi değerlendirmiştir.

İnalcık'a göre, Osmanlı gibi sosyal onur, statü ve mertebelerin egemen bir hükümdar tarafından belirlendiği "patrimonyal" bir yönetim yapısına sahip toplumlarda bilim adamı ve sanatçı egemen kültür çerçevesinde sanatını ifade eder (2003: 9). Patrimonyal devletlerde "hükümdar sarayı ve ekâbir sarayları, toplumda şeref ve itibârın, servet ve becerinin tek kaynağı ve sığınağı[dır]". Bu anlamda yüksek kültür, Saray kültürüyle özdeşir. "Hanedanlar arasında rekabet ve üstünlük yarışı, yalnız muhteşem saraylar, hadem ve haşemde değil; ilim ve sanatın hâmilliğinde de kendini göster[miştir]". Dolayısıyla bilgin ve sanatkârlar, hükümdarın itibarını, sarayın görkemini ve ününü yüceltmek için gerekli sayılmaktaydı (10). Böylece, patronaj, yani himaye, hem sarayın hem de bilgin ve sanatkârın itibar görmesini sağlayan iki yönlü bir sistem özelliği sergilemekteydi (13).

Bu sistemin işleyebilmesi için bilim ve sanatın koruyucusu olan hükümdarın kendisinin de doğal olarak bilim ve sanattan anlaması gerekmektedir. İnalcık, Osmanlı edebiyatındaki zenginliğin padişahların şiire ilgisiyle ilişkili olduğunu şu sözlerle vurgular: "Divan sahibi şâir hükümdarlar olmasa idi, Türk edebiyatının büyük dehâları belki ortaya çıkmazdı" (2003: 10).

İktidarın sanatı, sanatın da iktidarı belirlediği bir toplum yapısında edebî dilin siyasetten yalıtılmış bir karakter sergilemesi olanaklı değildir. Bu nedenle, Osmanlıcanın klasik şiir ve inşa dilinden 19. yüzyılda yeni bir şiir ve düzyazı diline doğru evrimini değerlendirirken siyasi eğilimleri de göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır.

Bu konuda, İnalçık'ın bir saptaması, Osmanlı divan şiirinin toplumsal niteliği hakkında da ipuçları barındırır. İnalçık'a göre, yüksek saray kültürü ile yerel halk kültürü arasında hiçbir zaman tam anlamıyla bir kopukluk yaşanmamıştır. “İlk Osmanlı beyleri, Babaî-Kalenderî dervişlerine, dinî-epik halk edebiyatına, bir kelime ile Türkmen kültür çevresine bağlı idiler”. Sonraki yüzyıllarda da Türkmen kültür geleneği etkisini sürdürmüştür (2003: 14).

İlber Ortaylı da Osmanlıcanın gelişimini Osmanlı yönetim sistemindeki eğilimlerle yakından ilişkili bulur. Ortaylı'ya göre, 17. yüzyıldan itibaren devşirme düzeninin terk edilmesiyle Osmanlı yönetimi ve egemen Osmanlı kültüründe Anadolu Türklüğü öne geçmiştir (2005: 59). Enderun'dan yetişen devşirme gençlerin yerini Anadolu halkından gelen gençler almaya başlamıştır. Anadolu'ya yerel mütesellimler atanmıştır. Böylece, Osmanlı siyaset anlayışında “kaba Türk”, “etrâk-ı bî-idrâk” olarak nitelenen zümre, “18. yüzyıldan itibaren kesinlikle devlet yönetimine sahip olu[muştur]” (69). 18. yüzyılın ünlü sadrazamları, vezirleri, komutanları daha çok Türk kökenlidir (70).

Ortaylı'ya göre, yönetimdeki Türkleşme, sanat ve kültür alanına da yansımıştır. “Divan şiirinde, 18. yüzyıl şairleri, ağıdalı, Arapça, Farsçalı bir dil yerine daha temiz Türkçe kullanmayı tercih etmişlerdir”. Nabî, Nedim gibi şairler, İstanbul halkının konuştuğu Türkçeye eski şairlerinkinden daha yakın bir dil kullanmıştır. “Şiir, hayata daha dönük ve coşkulu bir karakter kazanmıştı[r]” (2005: 70). Ortaylı, bu durumu, devrin şairlerinden Sadi'nin bir beytiyle aydınlatır:

Nice Türkî dinür ol şi're kim her lâfzunun halli
Lûgatler bakmaya muhtac ide mecliste yaranı⁴⁴

19. yüzyılda özellikle Tanzimat'tan sonra bürokratik merkeziyetçiliğin gelişmesi, eğitim ve kültürel yaşamın yanı sıra yazı dilini de etkilemiştir (Ortaylı, 2005: 123). “Yoğun iş hacmi nedeniyle daha üretken olan ve genişleyen kadro her şeyden önce yazışma dilini sadeleştirmek, işlemleri belirli normlara göre yapmak,

⁴⁴ “Meclisteki dostlar her sözünü anlamak için lügata bakmaya gereksinim duyarsa, o şiire nasıl Türkçe denir?” (Ortaylı, 2005: 70).

dosyalama ve kayıt sistemlerini değiştirmek zorunda” kalmıştır (139-40). Buna bağlı olarak, pratik nedenlerden dolayı Tanzimat bürokrati, 16. yüzyıl memurlarının kullandığı “inşa” üslubu yerine daha yalın bir dil ve üslubu yeğlemeye başlamıştır (142).

Osmanlı İmparatorluğu’nda gazetelerin yayımlanmaya başlaması, yayıncılıkla birlikte basılı üretim hızla gelişmesi de yazı dili ve noktalama konusunda yeni düzenlemeler yapılmasını beraberinde getirmiştir (142-43). Yaygın ve modern eğitim de bu sürece katkıda bulunmuştur. “Maliye, adliye, eğitim örgütlerinin artan eleman sayısı” gerçeği karşısında “ok kişinin kolayca yazmayı öğrenip çabuk ve doğru hizmet verecek biçimde sade bir yazı dilli kullanması gerek [miştir]” (143). Agâh Sırrı Levend’in verdiği bilgiye göre, okullarda yalın dil kullanılması hakkında 1894’te bir genelge de yayımlanmıştır (1972: 142). Ayrıca, Babıali, Maarif Nezaretine Anadolu’dan sözcük derleme görevi de vermiştir. Ne var ki, dille bilim olarak uğraşma düşüncesi gerçekleştirilememiştir (147).

Bu dönemde Yozgatlı Hacı Akif Paşa gibi klasik Osmanlı bürokrasisinin yeniliğe ayak uydurabilen üyelerinin yanında *Kamus-i Trk* başlıklı sözlüğünde Arap harfleriyle Türkçenin fonetiğine uygun yazmayı ve noktalamayı geliştiren şemseddin Sami gibi aydınlar da yetişmeye başlamıştır. Ortaylı, Yozgatlı Hacı Akif’in *Tabsıra* ve *Mnşeat* başlıklı yapıtlarını yazışma dilinin sadeleşmesinde büyük rolü olan rehber kitaplar olarak değerlendirir (2005: 226). şemseddin Sami’nin *Besa yahud Ahde Vefa* adlı oyununun 1874’te Güllü Agop’un Osmanlı Tiyatrosu’nda sahneye konması üzerine de şunları söyler: “Bu bir rastlantı değildi. Türk dilini tiyatroya getirmeye alışan Ermeni asıllı bir aktör, bir Arnavut oyununun⁴⁵ Türkçesini sahneliyordu. 19. yüzyılın Osmanlı aydınları, sanatın ve bilimin her dalında dedelerinin yaşadığı ayrı kompartımanları terk ediyor ve Osmanlılık düzeyinde bir araya geliyorlardı” (235).

19. yüzyılda yetişmiş önemli devlet adamlarından Ahmed Vefik Paşa’nın da Türkçe ve halk kültürü konusundaki duyarlılığının yanı sıra Moliere’den yaptığı uyarlamalar, bu dönemin edebiyat ve kültür yaşamına değerli katkılar olarak görülmelidir. Ortaylı’ya göre, Ahmed Vefik Paşa “Türk diline düşkündü; yönetim ve eğitimde Türkçeye stnlk tanımak konusundaki ısrarından, bazen bu politikayı

⁴⁵ Ortaylı, şemseddin Sami’nin *Besa yahud Ahde Vefa*’yı önce Arnavutça yazdığını, dolayısıyla yapıtın Arnavutça ilk tiyatro yapıtlarından biri olduğunu kaydeder (2005: 233). Oyun, Türkçeye evrilerek 6 Nisan 1874’te sahnelendikten sonra 1875’te Tasvir-i Efkar Matbaasında basılmıştır.

devlet ricali arasında âdetâ tek başına sürdürmek pahasına da olsa vazgeçmemiştir”. Ayrıca, Macar Türkolog Ignacz Kunosz’u halk edebiyatı araştırmalarına yöneltmiş ve desteklemiştir (2005: 232). Konuşulan Türkçenin yazılması konusunda Tanzimat aydınlarının çoğu gibi kararlı olan Paşa’nın, “sözlük çalışmaları konağının bir Türkologlar dergâhı hâline gelmesin neden olmuştu[r]” (232).

Osmanlıcanın çağdaşlaşması sürecinin önemli yanlarından biri de yalnızca konuşulan Türkçeye yaklaşılması ve noktalamanın yeniden düzenlenmesi değil, Avrupa’da kullanılan çağdaş siyaset, düşünce ve sanat kavramlarının karşılığı olarak yeni sözcüklerin ya da yeni anlamların Osmanlıcanın söz dağarına katılması olmuştur. Bu konuda öncü kişiliklerden Şinasi, yazılarında kullandığı kavramlarla söz dağarının genişlemesine katkıda bulunmuştur. Örneğin, onun *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin yayın yaşamına başlaması üzerine gazetenin toplumsal işlevi hakkında kaleme aldığı “Mukaddime”de kullandığı “halk”, “vatan”, “ma’ârif”, “mille-i mütemeddine” gibi sözcükler, Avrupalı ulus-devletlerin kavram dağarının Osmanlıcaya aktarılması olarak düşünülebilir:

Mâdam ki bir hey'et-i ictimaiyyede yaşayan *halk* bunca vezaif-i kanuniye ile mükelleftir, elbette kalen ve kalemen kendi *vatanının* menafiine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukuk-ı müktesebesinden addeyleyler. Eğer şu müddeaya bir sened-i müsbit aranılacak olsa, *maarif* kuvveti ile zihni açılmış olan *mille-i mütemeddinenin* yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir. (vurgular bana ait)

Burada kullanılan “halk” kavramı, “bir hey'et-i ictimaiyyede yaşayan”, yani toplumsal bir birlik oluşturan kişiler anlamında modern bir tanımdır. Bu tanımda kişiler, din, dil ya da etnik özelliklere bakmaksızın aynı topluluğun üyesi olmaktan dolayı nitelenir. Şinasi’nin “bunca” sıfatıyla belirsiz bir şekilde niteleyerek Tanzimat ve Islahat Fermanları’na gönderme yaptığı “vezaif-i kanuniye” yani yasal görevler, halkı bağlayıcıdır. Bunun karşılığında Şinasi’nin gözünde halkın da “hukuk-ı müktesebesi”, yani kazanılmış hakları vardır. Modern hukuk sistemlerinde vatandaş-devlet ilişkilerini düzenleyen bu düşüncenin Fermanlarda açıkça belirtilmemiş olmasına karşın kullanılması epey ilerici bir tavır olarak değerlendirilebilir. Şinasi’ye göre, “kalen ve kalemen kendi vatanının menafiine dair beyan-ı efkâr etmek”, yani sözle ve yazıyla kendi vatanının çıkarları doğrultusunda düşüncelerini belirtmek, kazanılmış haklardan sayılır. Böylece Şinasi, bir arada yaşayan kişilerin üzerinde buldukları coğrafya parçasını, yönetenle yönetilenin karşılıklı yasal sorumlulukları

bulunduğu hukuksal bir birim olarak “vatan” kavramıyla tanımlar; buna göre, “halk” da modern “vatandaş” kavramına yakın bir nitelik kazanır.

Şinasi'nin bunun bir “müddea”, yani sav olduğunu söylemesi ve bunu kanıtlamak için “maarif kuvvetiyle zihni açılmış olan millel-i mütemeddinenin politika gazetelerini” göstermesi örnek alınan kültürel ve siyasi bağlamı açıkça ortaya koyar: bilgi, bilim, eğitim yoluyla gelişmiş olan uygar milletler. Buradaki “maarif” kavramının içeriği belirsizdir. İleride alıntılanan cümlelerde de görüldüğü üzere, sözcük “bilim” ve “eğitim” anlamlarını içerdiği gibi doğrudan “bilgi” sözcüğünün karşılığı olarak da kullanılmıştır.

Burada kullanılan anlamıyla bu kavramlar, daha sonra Namık Kemal'in yazılarında ve şiirlerinde de geliştirilmiş, 19. yüzyıl ilerici fikir hareketlerinin söz dağarını oluşturmuştur. Dolayısıyla, gazetenin ve genel olarak basım ve yayıncılığın fikir hareketlerinin ve dilin gelişmesinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bunun yalnızca Müslüman Türklere özgü olmadığını da anımsatmak gerekir. Basının gelişmesi ve yaygınlaşması Ermeniler, Müslüman Araplar ve Rumlar için de dilin çağdaşlaşmasında, modern toplumsal ve düşünsel kavramların yerleşmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir (Strauss, 2005: 232).

Şinasi'nin öne sürdüğü üzere, sözle ve yazıyla düşüncelerini belirtmenin kazanılmış bir hak sayılması olgusu, kamuoyunun da modern biçimde yeniden tanımlanması olarak düşünülebilir. Halkın yönetimde doğrudan söz hakkı olmadığı bir sistemde basım ve yayıncılık yoluyla olgunlaşan kamuoyunun, yönetimin denetleyicisi durumuna yükseldiği savlanabilir. 19. yüzyıldaki uygulamalar da bunu doğrular niteliktedir. Abdülhamid'in iktidarını sağlamak üzere sansürü sıkılaştırmak yoluyla kamuoyunu kontrol altında tutma politikası, bu savın kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda, basım ve yayıncılığın, 19. yüzyılda Osmanlı yönetim sisteminin demokratik aracı işlevini taşıdığı söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Türkler tarafından yayımlanan bu ilk özel gazetenin başlığının “Tercüman-ı Ahval” olması da ayrıca anlamlıdır. Şinasi, bu konuda aynı yazıda şunları söyler: “İmdi işbu gazete ahval-i dâhiliye ve hâriciyeden müntehap bâzı havadisi ve maarif-i mütenevvia [çeşitli bilgiler] ile sair mevadd-ı nâfiaya [yararlı şeyler] dair mebahisi neşr ü beyana vasıta olacağından nâşî, **Terceman-ı ahval** ünvanı ile tesmiye olunmak münasib görüldü”.

Burada gazete haberi “ahval-i dâhiliye ve hâriciyeden müntehap”, yani iç ve dış durumlardan, olaylardan seçilmiş biçiminde nitelenmiştir. Dolayısıyla, “ahval”, iç

ve dış durumlar, olaylardır. Gazete de bunların “terceman”ı biçiminde tasarlanmıştır. Başka deyişle, gazete, bunları okurları için seçecek, onların diline çevirecektir. Bunu yaparken de Şinasi'nin örneklik ettiği gibi, kavramları, tanımları da çevirecek, gerekirse onları yorumlayacaktır. Buna bağlı olarak, gazetenin kültürler arası bir tercüman olarak üstlendiği rol de açığa çıkmaktadır.

Gazetenin tercümanlık işlevinin tamamlayıcı boyutunu Şinasi, *Tasvir-i Efkâr*'ın “Mukaddime”sinde şöyle dile getirir:

Herbir devlet idaresine müvekkel olduğu bir hey'et-i mecmua-i milliyenin bekasıyla pây-dâr ve hayr-ü menâfiine muvafık surette tedbir-i meham eylemekle kavî-ül iktidar olmak kaziyesi mânend-i bedihî-i evvelî burhandan müstağnîdir. Bir hâl-i medeniyette bulunan halk ise kendi menâfiinin husulü hakkında ne suretle sarf-ı zihin eylediği, terceman-ı efkârı olan gazetelerin lisanından malûm olur.

Alıntının ilk paragrafında Şinasi, devletin halka karşı sorumluluğunu betimler: yönetmekle görevli olduğu toplumun sürekliliği ve çıkarları doğrultusunda gerekenleri yapmak. İkinci paragrafta ise “bir hâl-i medeniyette bulunan halk”ın, yani uygar bir toplumun kendi çıkarları hakkındaki düşüncelerinin gazete aracılığıyla anlaşılacağı vurgulanır. Gazete, bu anlamda, halkın düşüncelerini yönetime taşıyan bir tercümandır.

Burada gösterildiği üzere, dilin çağdaşlaşması açısından bakıldığında yeni bir dünya görüşünün şekillenmesinde ve buna uygun yeni bir söz dağarının oluşmasında, basım ve yayıncılığın yaşamsal bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlıcanın çağdaşlaşması açısından önemli gelişmelerden biri de 19. yüzyılda alfabe değişikliklerinin önerilmesidir. Arap ve Fars alfabelerinin karışımı olan Osmanlı alfabesinin özellikle sesli harfleri gösterme konusunda Türkçenin fonetiğiyle tam olarak uyuşmayan sistemi, bu konunun düşünülmesinde başlıca etkindir.

Alfabe sorununa dair ilk çözüm arayışları 1862'de Münif Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Münif Paşa, harflerin harekeli ya da bitiştilmeden yazılmasını önermiştir (Levend, 1972: 152). Bunun gibi Osmanlı alfabesinin ıslahı çalışmalarının yanında başka alfabelerin kabul edilmesi de düşünülmüştür (tartışmaların ayrıntıları için bkz. Alpay, 1976: 2-6; Berkes, 1973: 233-34; Levend, 1972: 152-162). Sonuçta, Latin harflerinin kabul edildiği 1928 yılına kadar alfabe sorununun çözümsüz kaldığı anlaşılmaktadır.

3. Milletler Arası Dilsel Etkileşimler

Osmanlı alfabesinin yerine kullanılması önerilen alfabeler arasında Latin alfabesinin yanında Ermeni alfabesi de bulunmaktaydı. Bu önerinin nedenleri arasında Ermeni alfabesinin sesli harfler açısından Türkçenin fonetiğine Osmanlı alfabesinden daha uygun olabileceğinin düşünülmesinin yanı sıra Ermeni Türkçesinin yaygınlığının, basın ve edebiyat alanında etkinliğinin de rol oynadığı anlaşılmaktadır. Dönemin gazetelerinde de yabancı basının yanında gayrimüslim cemaatlerin gazeteleri de takip edilmekteydi. Bunların arasında Ermeni harfli gazeteler de bulunmaktaydı.

Ayrıca, Müslüman Türkler arasında Ermeni harfli yapıtları doğrudan okuyanların bulunduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin, *Servet-i Fünun* dergisinin sahibi Ahmed İhsan [Tokgöz], anılarında, Fransızcadan Ermeni Türkçesine çevrilen çok sayıda romanı okuyabilmek için Ermeni alfabesini öğrendiğini yazmıştır (aktaran Strauss, 2005: 239-40). Bu konuya ilgisi olanlar için Ermeni alfabesini öğreten kitaplar basılmaktaydı. Arakel Karamatosyan tarafından hazırlanan *Miftâh-ı Kıraat-i Huruf-i Ermeniyeye fî Lisan-ı Osmanî* adlı yapıtta, kitabın “huruf-i ermeniyenin sehil kıraat ve taallümüne arzu keş olan Osmanlılardan ekser-i zevat-ı muteberenin âcizlerine vâki olduğu teklifi üzerine”, yani Ermeni harflerini kolay yoldan öğrenmek isteyen saygın Osmanlıların önerisi üzerine hazırlandığı belirtilmektedir (alıntılanan Strauss, 2009: 260.136)⁴⁶.

Osmanlı'nın farklı cemaatlerinin birbirlerinin dillerine olan ilgisini gösteren tek örnek bu değildir. Her şeyden önce, değinildiği gibi, Osmanlı devlet hizmetinde çalışan Ermeniler ve Rumlar, resmî dil olan Türkçeyi Arap harfleriyle en iyi şekilde okuyup yazabiliyordu. Bunun yanında Türkler için Ermenice öğreten kitaplar da basılmıştır. İlginç bir şekilde, bunlardan bazıları, dili hızlı öğretmek konusunda birbiriyle yarışır durumdadır. Çalışmaları arasında kadın şairlerle ilgili *Şair Hanımlarımız*⁴⁷ adlı bir yapıt da bulunan Hacı Beyzade Ahmed Muhtar, Ermeni harflerini dört günde öğretmeyi vaat etmekteydi: *Osmanlıca Bilenlere Dört Günde Ermenice Okumanın Usûlü*⁴⁸. Bundan beş yıl sonra Ermeni Artin (Harutyun)

⁴⁶ Strauss, kitabın 1850'lerde İstanbul'da basılmış olduğunu belirtirken yazarının adını vermez. *EHB*'de kitabın yazarı belirtilmiş, basım yeri ve yılı kaydedilmemiştir.

⁴⁷ İstanbul: Matbaa-i Safa ve Enver, 1311 / 1894.

⁴⁸ İstanbul: Boyacıyan Agop Matbaası, 1308 / 1891.

Kayseryan, bu süreyi bir hayli kısaltmıştır: *Altı Saatte Ermenice Tamamıyla Okuyup Yazmak*⁴⁹.

Kayseryan'ın altı saatte Ermenice (muhtemelen yalnızca alfabe) öğretme iddiasının pek de asılsız olmadığını düşündüren bir yazarlık kariyeri vardır. Yazarın 1889 yılında hazırladığı *Türkçe ve Ermenice Muhtasar Mükâleme*⁵⁰ adlı kitabı, 1892 yılında ikinci baskısını yapmıştır. Kayseryan, bundan bir yıl önce de idadi mektepleri için hazırlanmış bir *Elifba-yı Lisan-ı Ermeni*⁵¹ yayımlamıştır. Hukuk alanında 1896 ve 1897 yıllarında Ermeni harfli iki kanunname şerhi⁵² kaleme almış olan yazarın *Ölüme Bir Nazar*⁵³ başlıklı “Asır Kütüphanesi Romanlarından” serisi altında yayımlanmış 46 sayfalık bir yapıtı da bulunmaktadır.

Buna karşılık, Ermenilere Osmanlıca'yı öğretmek için hazırlanmış çok sayıda yapıt da basılmıştır. Mihran Apikyan, Boğos Kalıpçıyan ve Bedros Zeki Garabetyan, bu konuda öne çıkan yazarlardır. Örneğin, Karamatosyan'ın “Ermeni Harflerini Okuma Anahtarı” anlamına gelen yapıtının bir benzeri *Osmanlı Dilinin Anahtarı* başlığıyla Kalıpçıyan tarafından yayımlanmıştır⁵⁴. *Talim-i Kıraat-i Osmaniye*, 1870'lerden itibaren basılan çeşitli yazarlara ait birçok Yunan ve Ermeni harfli okuma kitabının ortak başlığıdır. Bunların yanı sıra, Ermeni harfli Türkçe atasözü derlemeleri de basılmıştır.

Dilde sadeleşmenin yalnızca Müslüman Türk cemaatinin meselesi olmadığı da anlaşılmaktadır. *Arı Ermenice Konuşmak için 6000 Kelime* başlıklı bir yapıt, 1880 yılında basılmıştır⁵⁵. 1890 yılında yayımlanan Ermeni harfli bir başka yapıtın başlığı ise yalınlık konusunda son derece çarpıcıdır: *Öyle Sade Söyle ki, Kolayca Anlayalım*⁵⁶. Ayrıca, Türkçe okuma yazma eğitiminde yeni bir yöntem geliştiren

---

⁴⁹ İstanbul: Kasbar Matbaası, 1314 / 1896.

⁵⁰ İstanbul: Kayseryan Kasbar, 1889 ve 1892.

⁵¹ İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308 / 1891.

⁵² *Avukat Aynası yahud Şerhli Kavanin ve Nizamat Hülasası*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313 / 1896; *Teşrih ve Telhis-i Kanunname-i Ticaret-i Berriye ve Bahriye*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1314 / 1897.

⁵³ İstanbul: Kasbar Matbaası, 1309 / 1892.

⁵⁴ İstanbul: Hovsep Kafafyan, 1884.

⁵⁵ Tirakyan, Kalusd. İstanbul: Markatyan, 1880.

⁵⁶ İstanbul: Arşak Boyacıyan, 1890.

Hafız Refî'nin dilbilgisi kitapları Yunan harfleriyle de yayımlanmıştır⁵⁷. İstanbul dışında İzmir'deki Rum okullarında da Osmanlıca eğitiminde kullanılmak üzere dilbilgisi kitapları basılmıştır⁵⁸.

Bu yüzyılda cemaatlerin birbirlerinin dillerine karşı ilgisini gösteren bir diğer örnek de çok sayıda basılmış olan sözlüklerdir. Basılan sözlüklerin 30'u yalnızca Ermenice-Türkçedir; çoğunluğu Ermeni harfli olan bu sözlüklerin dört tanesi de Arap harfleriyle yayımlanmıştır. Aralarında Ermenice ve Türkçenin bulunduğu çok dilli sözlüklerin sayısı ise 40'ı aşkındır. Bunların yanı sıra Ermenice-Rumca-Türkçe ve Ermeni harfli Rumca-Türkçe sözlükler de yayımlanmıştır. Yunan harfli sözlüklerden biri dışında hepsi Rumca-Türkçedir. Bu bir sözlük de daha önce sözü edilen Aleksandros Konstantinidi'nin hazırladığı Arapça-Farsça-Rumca-Türkçe sözlüktür.

İlginç olan, Arap harfleriyle Rumca-Türkçe sözlük ve dilbilgisi kitaplarının da yayımlanmış olmasıdır. Bunların arasında Patrikhane'nin bastığı *Türkçeden Rumcaya Kamus-i Osmani*⁵⁹ gibi sözlükler vardır. Kesedarzade Fevzi'nin yazma hâlinde de bulunan *Tuhfetü'l-uşşak*'ı da Rumca öğretmeyi amaçlayan sözlüklerden biridir (Gerçek, 2002: 77). Dolayısıyla, Müslüman Türk okuryazarların Ermenice kadar Rumcaya da ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

B. Yapıt Biçimleri

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda basılı edebiyat üretimini sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için yapıtların üretim ortamlarını yakından incelemek gerekir. Bu ortamlar arasında yapıtların sunulmuş biçiminin yanı sıra basım ve dağıtım biçimleri de yer almaktadır. Çok dilli ve çok alfabeli olan Osmanlı basılı kültüründe yapıtların biçimleri de çeşitlilik gösterir. Günümüzde basılı edebiyat yapıtı, süreli

⁵⁷ Refî (Khafûz Efendi). *Grammatikî Othômanikî*. İstanbul: Tupois Vûtura kai S/AS, 1875; *Elifba-i Cedid Osmani*. 1884'ten önce; Refî (Khafûz Efendi) ve Dîmîtrios K. Makridîs Bey. *Othômanikî Grammatikî*. İstanbul: Tupois S. İ. Vûtura, 1887.

⁵⁸ Antôniadîs, İôannîs V. *Othômanikon Alfavîtarion*. İzmir: yy., 1882; *Sarf-i Osmani*. İzmir: Tupolithografeion V. Tatikian, 1895; Doktoridîs, Aristotelîs. *Stoikheîôdis Othômanikî Grammatikî*. İzmir: Tupois "Diethnûs Tupografeîû", 1893; Karagianîs, A. ve İôannîs V. Antôniadîs, *Ellino Türkikoi Dialogoi Epi Ritôn Lekseôn*. İzmir: Tupografeion N. A. Damianû, 1880; Vitalis, Alfred İ. *Tehsil-i Tahsil-i Kavaid-i Lisan-ı Türki*. İzmir: Nikolaki Daveroni Matbaası ve Tupografeion Diethenes, 1894; *Elifba-yi Cedid Osmani*. İzmir: Tupografeion Amaltheias, 1895.

⁵⁹ Yanko, Hloros. *Türkçeden Rumcaya Kamus-i Osmani*. 2 cilt. İstanbul: Patrikhane Matbaası, 1899.

yayınlar ve gelişen İnternet teknolojisinin sunduğu çevrimiçi biçimler dışında “kitap” olarak algılanmaktadır. Oysa, 19. yüzyılda yalnızca kitap biçimindeki yapıtlar basılmamıştır. Örneğin, çok basılan ve çok okunan belirli edebiyat türlerinin hacim bakımından kitap olarak nitelenemeyeceği açıktır. Basılan kitapların bazıları da günümüzdeki kitaplardan birçok yönden farklıdır. Basılı yapıtların kitap biçimini almadan önce belirli evrelerden geçtiği de gözlemlenebilir.

Özellikle edebiyat türündeki yapıtların gazetelerde tefrika edilerek okuyucuya sunulduktan sonra kitaplaşması yöntemi ve buna benzer kısım kısım basarak dağıtma gibi yöntemler, üretimin tek tip bir görüntü sergilemesini engeller. Bunda matbaacılık tekniklerindeki farklılıkların da payı olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, 19. yüzyılda derleme biçiminde basılmış yapıtlar da günümüzdeki derleme anlayışından bir hayli farklı özellikler taşır.

Bu konuda araştırılması gereken bir diğer nokta da yabancı dillerden yapıtların Osmanlıcaya aktarılma biçimidir. Bu dönemde çevirilerin yanında şerhlerin de büyük oranda basıldığı gözlemlenebilir. Ayrıca dikkati çekecek kadar çok sayıda yapıt da iki dilli basılmıştır. İzleyen bölümlerde basılı üretimin bu çok biçimli görüntüsü betimlenmeye çalışılacaktır.

1. Bir Arada Basma

19. yüzyılda basılmış yapıtların bir kısmı, birden fazla yapıtın bir araya getirilmesiyle hazırlanmıştır. Bu çalışmanın ana kaynağı olan *EHB*'de ve *AKK* gibi kütüphane kataloglarında bu tür yapıtların ayrı ayrı kaydedildiği saptanmıştır. Bunların büyük bir bölümü edebiyat yapıtıdır. Din konulu yapıtlar, sözlükler, dilbilgisi ve hukuk kitapları da bu biçimde basılmış yapıtların yoğun olarak bulunduğu kategorilerdir.

Bir arada basma yöntemi, günümüzdeki derleme anlayışına yakın bir mantıkla yapılabildiği gibi, artık örneklerine rastlanmayan “haşiye” ve “derkenar” biçimlerinin de yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenebilir. Derlemelerin de farklı biçimlerinden söz edilebilir. Bazı kitaplar, tek bir yazarın farklı konulardaki yapıtlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuşken bazıları farklı yazarlardan seçti özelliği taşır. Bu konunun ayrıntıyla tartışılmasının nedeni, hem 19. yüzyıl basılı

kültüründe “kitap” kavramından ne anlaşıldığını irdelemek, hem de günümüzdeki sınıflandırmaların ve tanımların geçerliğini sorgulamaktır.

Öncelikle, 19. yüzyılda “haşiye” ve “derkenar” kavramlarının günümüzde kabul edildiği biçiminden farklı da kullanıldığı gözlemlenmiştir. Türk Dil Kurumunun İnternet üzerinden yayımladığı *Büyük Türkçe Sözlük*’e göre “haşiye” ilk anlamıyla günümüzdeki “dipnot” sözcüğünün karşılığı olarak kabul edilmiştir. İkinci anlamıyla “Kitaplıkbilim Terimleri”nden sayılmış olan sözcüğün tanımında, İngilizce kökenli olduğu belirtilen “post scriptum”⁶⁰ sözü, kavramın karşılığı olarak kullanılmış ve şu tanım yapılmıştır: “Bir yazmada yazarın verdiği bilgiyi açıklamak ya da aynı konuda daha ayrıntılı bir bilgi vermek amacıyla[a] başka bir yazarca oluşturulan yazma”. Ferit Devellioğlu’nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’ında da kavram, benzer biçimde tanımlanmıştır: 1) kenar, pervaz, bir kitabın sahifeleri kenarına veyâ altına yazılan yazı; 2) bir eserin metnini şerh ve îzah eden kitap.

“Haşiye” sözcüğünün 19. yüzyılda basılan yapıt başlıklarındaki kullanımı ise bu tanımın genişletilmesini gerektirebilir. Her şeyden önce, anlaşılacağı üzere bu kavram, yalnızca yazmalarda değil, basma yapıtlarda da kullanılmıştır. Bu yapıtların bazıları taş baskı (litografya) tekniğiyle basılmıştır. Bu teknik, yapıtların yazıldığı biçimiyle basılmasını sağlar; bu anlamda yazmaya en yakın yapıt biçimi olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, haşiye sözcüğünün taş baskısı olmayan yapıt başlıklarında da kullanıldığı gözlemlenebilir.

19. yüzyılda haşiye kavramının hem “açıklama”, hem de “birlikte basılmış” (yani bir tür derleme) anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Haşiyenin “açıklama” anlamındaki kullanımına şu başlıklar örnek gösterilebilir: Düzyazı eğitimi için basılmış *Haşiyeli İnşa* kitapları⁶¹, *Haşiyeli Cedit İlâveli Nüzhetü’l-münşeât*⁶² gibi düzyazı derlemeleri, *Pend-i Attar ve Haşiyesi*⁶³ gibi çevirmeni ya da hazırlayanı tarafından açıklamalar eklenerek basılmış yapıtlar.

---

⁶⁰ Sözüün etimolojisi hakkında bkz. *Oxford English Dictionary*. Bu kaynağa göre, “post scriptum” ya da İngilizcede daha yaygın kullanımıyla “post script”, ana metinden sonra yazılmış, ek bilgi içeren yazı anlamını taşır.

⁶¹ İstanbul: Şirket-i Hayriye-i Sahafiye Matbaası, 1297 / 1880 ve Matbaa-i Osmaniye, 1311 / 1894.

⁶² İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1290 / 1873.

⁶³ İstanbul: yy., 1267 / 1851.

Özellikle dinî yapıtlarda haşiyenin sıklıkla kullanıldığı görülebilir. Örneğin, Birgivî'nin yapıtlarının çoğu haşiyeli basılmıştır. *Vasiyetname*'nin kenarında “Beypazarî'nin Haşiyesi” bulunmaktadır⁶⁴; yüzyıl boyunca birden fazla kez basılan *Şerh-i Niyazi alâ Şerhi'l-Birgivî* (1846, 1848, 1852, 1871, 1884) başlıklı yapıt da “Risale-i Birgivî üzerine Konevî Şerhine Haşiyedir” biçiminde bir açıklamayla kaydedilmiştir.

Bu son örnekten anlaşılacağı üzere “haşiye”, yapıtların kenarına yazılmış açıklayıcı bilgi metinleri olmanın ötesinde türleşmiştir. Örneğin, manzum Farsça sözlük *Tuhfe-i Vehbî*'nin Ali Mahvi tarafından yapılmış haşiyesinde (1859, 1864, 1877, 1880, 1886, 1889) olduğu gibi bazı haşiyelerin yazarları özellikle belirtilirken, bazı “haşiye”ler de yapıtların kenarlarından çıkarak metnin başlığına geçmiş, ayrı bir yapıt olarak basılmıştır. Bunlara mantık alanındaki yapıtlardan *Fenarî Haşiyesi*⁶⁵ ve *Haşiye-i Tasavvurat*⁶⁶, hukuk alanında *Haşiye ale'd-Dürri'l-Muhtar*⁶⁷ örnek gösterilebilir.

“Birlikte basılmış” anlamında kullanılan haşiyelere ise daha çok edebiyat alanında rastlanmaktadır. *İskender-i Zülkarneyn'in Tevellüdü ve Haşiyesinde Süleyman Aleyhisselâm ile Belkıs'ın Kıssası*⁶⁸, “İşbu kitabda Leyla ile Mecnun Hikâyesi ve Haşiyesinde Melik Şah ile Güllühanın Hikâyesi Mestur ve Otuz Altı Sahıfanın Haşiyesinde Tekmil Olarak Âşık Ömer Divanı Derc Olunmuştur” açıklamasıyla basılan *Hikâye-i Leyla ile Mecnun* kitapları⁶⁹ bunlara örnek gösterilebilir.

Bazı kitapların başlıkları doğrudan açıklama biçimindedir: *İşbu Kitabda Sekiz Aded Gazavat Cem' Olunmuş Birinci Derunda Billur-i Âzam İkinci Haşiyede Hayber Kalesi Üçüncü Haşiyede Kan Kalesi Dördüncü Haşiyede Berber Kalesi Beşinci Haşiyede Muhammed Hanife Ba-Gazanfer Altıncı Haşiyede Ba-Ejderha Der Magrib Yedinci Haşiyede Gazavat-ı İmam Hasan Sekizinci Haşiyede Gazavat-ı İmam*

---

⁶⁴ İstanbul: Bosnavi El-Hac Muharrem Efendi Destgâhı, 1301 / 1884.

⁶⁵ İstanbul: Matbaatü's-Sultaniyat El-Âmire, 1259 / 1843.

⁶⁶ İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-âmire, 1254 / 1838.

⁶⁷ İstanbul: yy., 1286 / 1870.

⁶⁸ İstanbul: yy., 1287 / 1871.

⁶⁹ İstanbul: yy., 1309 / 1892; İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, ty.; İstanbul: İbrahim Efendizade Ali Raif Matbaası, ty. ve katalog bilgileri ayrı, basım bilgileri kayıtlı olmayan iki basım.

*Hüseyin Cem' Tertip Olunmuştur*⁷⁰. Bu tür yapıtlar, “başlık” kavramının evrimini göstermesi açısından da ilginçtir.

Bu örneklerde kullanılan anlamıyla haşiyenin ana metni açıklayan ekler yerine “birlikte basılmış” ayrı yapıtlar niteliğinde olduğu açıktır. Haşiyenin iki anlamını da içeren bir örnek olarak şu kitaptan söz edilebilir: 1894 yılında basılmış olan bir hesap risalesi, “*Haşiyeli İnşa'nın haşiyesindedir*” açıklamasıyla kaydedilmiştir⁷¹. Bu künyeyi başka türlü yazacak olursak “*Açıklamalı İnşa*’yla birlikte basılmış hesap risalesi” tanımı elde edilebilir. Buradan anlaşıldığı üzere, iki yapıtın bir arada basılması için konu benzerliği de gerekmemektedir.

“Haşiyе” gibi birden çok anlamda kullanılan “kenar” sözcüğü de 19. yüzyılda basılmış yapıtların başlıklarında yaygın olarak görülebilir. “Kenar” en genel anlamıyla sayfanın ana metin dışında kalan boşluklarıdır. Buraya yazılmış metinleri tanımlamak için sözcüğün ad biçimi olan “derkenar” kullanılır. *Büyük Türkçe Sözlük*’e göre Farsça kökenli “derkenar” sözcüğü, “Sayfa kenarına kaydedilen yazı, çıkma” şeklinde tanımlanmıştır. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’ta yer alan tanım da çok benzerdir: “kenara yazılmış olan yazı, çıkma yazı”.

Osmanlıca basılı yapıtlarda da özellikle dinî metinlerin şerhlerinin kenarda basıldığı gözlemlenebilir. Bununla birlikte, derkenarlar, metnin kenarına kaydedilmiş yazılar olmasının ötesinde ayrı ve bütünlüklü yapıt özellikleri de sergiler. Bu anlamda haşiyе ile eş anlamlı bir kullanım söz konusudur. Örneğin, *Tevatür ile Meşhur ve Mütearef Olan Âşık Garib Hikâyesi ve Kenarında Tahir ile Zühre Hikâyesi ve Kenarında Ferhad ile Şirin Hikâyesi ve Derununda Mehru ile Hurşid Hikâyesi Cem' Olunarak Tab' Olunmuştur*⁷² ya da *Arzu ile Kanber, Âşık Kerem Hikâyesi Kenarında*⁷³ gibi halk edebiyatı yapıtlarında derkenar biçiminde birkaç hikâyenin bir arada basılması yöntemi yaygındır. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın *Kıyafetname*’si de *Tabirname-i Muhiddin-i Arabi* kenarında basılmıştır⁷⁴.

Örneklerden anlaşılacağı üzere, haşiyе ve derkenarlar, açıklama ya da ek metinler olmanın yanı sıra pek çok kitapta ayrı yapıtları bir arada basma, yani bir tür

⁷⁰ İstanbul: yy., 1285 / 1869.

⁷¹ İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1311 / 1894.

⁷² İstanbul: Şirket-i Hayriye-i Sahafiye Matbaası, ty.; Ali Raif Efendi Matbaası, ty. ve yy., ty.

⁷³ İstanbul: Hakkâklarda İbrahim Efendi Matbaası, 1303 / 1886; Valide Hanı’nda Şirket-i İraniye Matbaası, ty.; Yyy.: yy., 1311 / 1894 ve sayfa sayısı ayrı, basım bilgileri kayıtlı olmayan iki basım.

⁷⁴ İstanbul: El-Hac Halil Efendi’nin Taş Destgâhi, 1277 / 1860.

“derleme” yöntemi olarak da kullanılmıştır. Birlikte basılan yapıtların bazılarında ise yapıtın sayfa üzerindeki konumu yerine kitap içindeki konumu belirtilmiştir. Bu tür yapıtların künye açıklamalarında “beraber”, “başında”, “sonunda” ya da “içinde” gibi sözcükler kullanılmıştır. Enderunlu Fazıl’ın yapıtlarının çoğunluğu bu biçimde basılmıştır: *Defter-i Aşk*, “Aynı kitap **içinde** şairin *Hubanname*, *Zenanname* ve *Çenginame* adlı Mesnevileriyle Sümbülzâde Vehbi’nin *Şevkengiz* adlı Mesnevisi vardır”⁷⁵; *Rakkasname-i Fazıl Bey*, “Taş baskı. Aynı cilt **içinde** şairin *Hubanname* ve *Zenanname* adlı eserleri vardır”⁷⁶.

Ahmed Midhat’ın *Schopenhauer’in [Şopenhavr’ın] Hikmet-i Cedidesi* başlıklı yapıtında şu açıklama bulunur: “Kitabın **başında** aynı yazarın *Ben Neyim Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa* adlı eseri vardır”⁷⁷. Tokadlı İshak Rızaî’nin *Akaid Manzumesi*’nin açıklaması da derleme anlayışın karmaşıklığını göstermesi açısından ilginçtir. Bu kitapta, başka bir yapıtın ikinci baskısı da yer almaktadır: “Bu kitap, *İmam-i Âzamin Menakibi* adlı kitabın sonundadır. Aynı kitabda *Tezkiretü’l-hikem fî Tabakatü’l-ümem*’in 2. basımı vardır”⁷⁸. Şu yapıtın kitaplaştırılma biçimi ise bütün sınıflandırmaları zorlayan bir niteliktedir: *Tercüme-i Netayicü’l-itikadiye fî Usulü’l-firaki’l-İslamiye*, “Taş baskı. *Hacamat Risalesi* ve diğer risaleler ile beraber ve kenarda”⁷⁹. İslam’ın mezheplerinden söz eden bu yapıt, aralarında o dönemde tıbbi bir tedavi yöntemi olan “hacamat”ın anlatıldığı bir yapıtın da bulunduğu tanımlanmamış risalelerle birlikte ve kenarda basılmıştır.

Bir arada basılan yapıtlar arasında kayda değer sayıda risale olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 19. yüzyılda “risale” başlığını taşıyan pek çok yapıt da basılmıştır. *Büyük Türkçe Sözlük*’e göre risale, “Küçük kitap, broşür” ve “Birkaç yapraktan veya nihayet bir iki formadan ibaret küçük kitap” biçiminde tanımlanmıştır. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’ta da “kısa yazılmış küçük kitap” nitelmesi yapılmıştır. Risalelerin bir araya getirilerek basılması, onların tek başına “kitap” oluşturmayacak hacimde olduğunu düşündürür. Ne var ki, Osmanlıca basılı risaleler söz konusu olduğunda belirli bir standardın gözetilmediği de

⁷⁵ İstanbul: Darü’l-Tıbaatü’l-âmire, 1253 / 1837 ve Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286 / 1870.

⁷⁶ Yyy.: yy., 1255 / 1839.

⁷⁷ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1304 / 1888.

⁷⁸ İstanbul: Hattat Tevfik Efendi Matbaası, 1291 / 1874.

⁷⁹ Ahmed Ziyaeddin Gümüştanevi. İstanbul: yy., 1300 / 1883.

anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda birkaç sayfalık yapıtların yanında birkaç yüz sayfalık yapıtlar da “risale” olarak adlandırılmıştır.

Örneğin, *Risale-i Rehber-i Necat*, sırasıyla 484, 374 ve 280 sayfalık üç ciltten oluşmaktadır⁸⁰. Ahmed Midhat’ın çevirdiği Alexandre Dumas’nın *Amiral Bing* adlı romanı 154 sayfadır ve alt başlığı şöyledir: “*Tercüman-ı Hakikat*’ta tefrika olarak neşr olunduktan sonra ilk def’a olarak ayrıca risale şeklinde dahi tab olunmuştur”⁸¹. Buna benzer açıklamalar, Ahmed Midhat’ın çevirdiği diğer bazı romanlarda da bulunmaktadır⁸². Ahmed Midhat gibi, 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatının ve yayıncılığının önde gelen kişiliklerinden birinin “risale” sözünü günümüzdeki “kitap” kavramıyla eş anlamlı kullanması durumun karmaşıklığını göstermesi bakımından düşündürücüdür. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere risale konusunda tür, konu ya da sayfa sayısına dayalı bir standart gözetilmemiştir.

19. yüzyılda derleme yapıtlar arasında yıllık anlamına gelen “salname” ya da “nevsal”leri de katmak olasıdır. Bu dönemde devlet ya da ordu tarafından yayımlanan salnameler bulunduğu gibi, illere ya da yayın organlarına özel salnameler de basılmıştır. Özellikle taşra illerde yayımlanan vilayet salnamelerinin buralardaki Osmanlıca yayın hayatını besleyen önemli yapıtlar olduğu anlaşılmaktadır. *EHB*’de basım yeri olarak Beytdin, Çanakkale, Trablusgarb gibi bazı illerin adı yalnızca bu türdeki yapıtlar dolayısıyla kaydedilmişken pek çok ilin de basılı yapıtlarının çoğunluğunu salnamelerin oluşturduğu gözlemlenebilir.

Salnamelerin özelliği, pek çok türü bir arada barındıran yapıtlar olmalarıdır. Salnamelerin içeriği hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmekle birlikte, bunu tam olarak saptamak şimdilik imkânsız görünmektedir. Örneğin, içeriği kaydedilmiş az sayıdaki salnamelerden biri olan Yunan harfleriyle basılmış *Anadol Salnamesi*, salnameleri konularına göre sınıflandırmanın güçlüğüne gösterebilir: *Anadol Salnamesi. 1890. Birinci Sene. Münderecatı Evkatnüma, Hükümat ve Hükümdaran, Sefaret, Rüesa-i Ruhaniye, Diniye, Fenniye, Tarihiye, Hikayat, Mütenevve ve*

---

⁸⁰ İstanbul: Mahmud Bey Matbaası-Ceride-i Askeriye Matbaası-Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, 1297 / 1880; Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1298 / 1881 ve 1300 / 1883.

⁸¹ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1298 / 1881.

⁸² Alexandre Dumas, *Bir Kadının Hikâyesi*, (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1298 / 1881; 400 sayfa) ve Emile Richebourg, *Merdud Kız*, (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300 / 1883; 618 sayfa): “*Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*’nde tefrika olarak derc ve neşr olunduktan sonra ilk def’a olarak ayrıca risale şeklinde dahi tab olunmuştur”.

İlanat.⁸³ Başlıktan salnamenin devlet yöneticileri, elçiler ve din önderleri hakkında bilgi vermenin yanı sıra din, fen bilimleri ve tarih konularında yazılar, hikâyeler, ilanlar ve takvim içerdiği anlaşılmaktadır. Salnamede, “mütenevve” yani “çeşitli” başlığı altında tanımlanmamış bir içerik de bulunmaktadır.

Bir başka salnamenin içeriği de şöyle açıklanmıştır: “Bir sene zarfında küre-i arz üzerinde vukua gelen vukuat-ı mühimmeyi, şunun-ı medeniyeyi, ihtiraat ve keşfiyatı, vefat eden zevat-ı âliyenin teracim-i ahvalini, fotoğrafya ve posta pulu koleksiyonculuğuna ait malumatı muhtevidir”⁸⁴. Buradaki bilgilerden de salnamenin yeryüzünde son bir yılda meydana gelen önemli olaylardan posta pulu koleksiyonculuğuna kadar çok geniş bir yelpazeye yayılmış konular hakkında olduğu görülmektedir. Şiir ve hikâye gibi edebiyat yapıtlarını da içerdiği anlaşılan salnameler, içerik çeşitliliği nedeniyle bu çalışmada ayrı bir tür olarak kabul edilmiştir.

Derlemelerin bu türleri dışında az sayfalı yapıtları bir araya getiren mecmualar da bulunmaktadır. “Mecmua” sözcüğü dua, hikâye, ilahi, münşeât, şarkı, şiir derlemelerinin yanı sıra resmî antlaşmalar (ahidnameler), kanun ve düzenlemeler (nizamât)’in bir arada basıldığı yapıt başlıklarında da kullanılmıştır. Diğer derleme türlerinden farklı olarak, kayda değer sayıda mecmuanın Ermeni ve Yunan harfli olarak basıldığı gözlemlenebilir. Örneğin, *Apanthisma î Mecmua-i Makamat. Periekhon men Diafora Tûrkika Asmata*⁸⁵ başlıklı yapıt, Yunan harfli bir şarkı mecmuasıdır; *Mecmua-i Gazeliyat*⁸⁶ ise Bidar Arabacıyan tarafından hazırlanmış bir gazel derlemesidir ve Ermeni harfleriyle basılmıştır.

Derleme türleri arasında günümüzdeki antoloji kavramına en yakın olanların “müntahab” yani seçki biçimindeki yapıtlar olduğu söylenebilir. Atasözü derlemeleri ya da sözlük başlıklarında da yer alan kavram, en çok edebiyat seçkilerini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Genellikle hikâye, makale ve şiir türündeki yapıtlar “müntahab” olarak yayımlanmıştır. Bunların arasında, Firdevsî-i Tusî’nin

---

⁸³ Çev. Yoanis G. Sadeloğlu. İstanbul: İ. G. Margaritis Matbaası, 1889. 162 sayfa.

⁸⁴ *Musavver Salname-i Fennî I. Sene. 1315 Senesine Mahsus*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1889. 58+3 sayfa.

⁸⁵ İstanbul: Tupografia Thaddaiû Tividosian, 1856.

⁸⁶ İstanbul: yy., 1888.

Şehname'si⁸⁷, Fuzulî'nin *Leyla ile Mecnun*'u⁸⁸, Muslihiddin Sadi-i Şirazi'nin *Gülistan*'ı⁸⁹ gibi Osmanlı edebiyatının klasik yapıtlarının ve Bakî, Nabî, Nefî⁹⁰ gibi klasik şairlerinin yanı sıra çağdaş yazar ve şairlerinin yapıtları da bulunmaktadır.

Dönemin ilerici aydınlarından Namık Kemal ve Şinasi'nin yanı sıra verimli yazarlarından Ahmed Midhat'ın da kendi yapıtlarından seçkiler için "müntahab" sözünü kullandığı gözlemlenebilir: sırasıyla *Cümel-i Müntahabe-i Kemal*⁹¹; *Eş'ar-ı Acizanemden Bazı Müntahabat*⁹² ve *Müntehab-ı Eş'arım*⁹³; *Dağarcık (Müntehabat-ı Asar, Garaib-i Keşfiyat ve Bazı Teracim-i Ahvali Havidir)*⁹⁴ ve *Müntahabat-ı Ahmed Mithat*⁹⁵. Ebüzziya Tevfik, *Müntahabat-ı Tasvir-i Efkâr* başlığı altında Namık Kemal ve Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayımladıkları yazılarından oluşan ve birkaç baskı yapan bir dizi yapıt da hazırlamıştır (1885-1894).

Bu tür derlemelerin başlıklarında "müntahab" sözünün yanı sıra "güldeste", örnek anlamına gelen "numune" ya da doğrudan "seçme" sözcükleri de kullanılmıştır. Örneğin, Hacı Zahid adlı bir çevirmenin La Fontaine'den yaptığı hikâye çevirileri *Güldeste-i Ahlak* başlığıyla basılmıştır⁹⁶. Bu tür başlıkların en tanınmışlarından biri de Ebüzziya Tevfik'in *Numune-i Edebiyat* adlı antolojisidir⁹⁷. Yazarı Muallim Naci olarak kaydedilmiş ve Bedros Zeki Garabedian tarafından çevrilmiş (ya da çevrimyazısı yapılmış) *Osmanlı Edebiyatından Seçmeler* başlıklı bir

---

⁸⁷ *Müntahabat-ı Şehname*. Çev. Kemal Paşa. İstanbul: yy., 1281 / 1864; *Müntahabat-ı Şehname-i Firdevsi-i Tusî*. Çev. Yozgadlı Hasan Hayripaşazade Yusuf Ziya. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306 / 1889.

⁸⁸ *Derbendname ve Müntahabat-ı Leyla ve Mecnun*. Yyy.: yy., 1273 / 1857.

⁸⁹ *Yeni Müntahabat-ı Gülistan*. Çev. M. Ali Nazima. İstanbul: Babıali Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa [Kasbar Matbaası], 1310 / 1893 ve Çev. M. Naim [Fraşeri]. Kasbar Matbaası, 1312 / 1895.

⁹⁰ *Bakî'nin Eş'ar-ı Müntehabesi*. Der. Şemseddin Sami. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1317 / 1900; *Müntehabat-ül Eş'ari Bergüzide*. Fuzuli, Ragıp Paşa, Bakî, Haşmeti, Nabî, Nefî ve Şeref Hanım. Haz. B[ıdar] Arabacıyan. İstanbul: Kantar Eğb. Biraderler, 1879 ve Hovsep Kafafyan, 1887. Ermeni harfli Türkçe.

⁹¹ İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1299 / 1882; 1303 / 1886 ve 1311 / 1894.

⁹² İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 1279 / 1862.

⁹³ İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1287 / 1870; Matbaa-i Âmire, 1289 / 1872 ve Matbaa-i Ebüzziya, 1303 / 1886.

⁹⁴ İstanbul: Ahmed Midhat Matbaası, 1288-1289 / 1872-1873.

⁹⁵ 3 cilt. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1306-1307 / 1889-1890.

⁹⁶ Bursa: Matbaa-i Emiri, 1307 / 1890.

⁹⁷ İstanbul: Mihran Matbaası, 1296 / 1879; Matbaa-i Ebüzziya, 1302 / 1885; 1306 / 1889 ve 1308 / 1891.

yapıt da Ermeni harfleriyle basılmıştır⁹⁸. Bunların yanı sıra, başlığında seçilen yapıt türlerinin çoğul biçiminin (örn. asar, eş'ar, letaif, mektubat, vb.) yeğlendiği ya da hiçbir özel sözcüğün kullanılmadığı pek çok derleme de yayımlanmıştır.

Derlemeler, 19. yüzyılda basma kitap kavramının karmaşıklığını göstermesi açısından ilginç örnekler olmanın yanı sıra bu dönemdeki edebiyat “kanon”u hakkında önemli kaynaklar niteliğindedir. Burada sunulan örneklerden yola çıkılarak Osmanlı edebiyatının klasik yazarlarından 19. yüzyıla taşınan adları görmek mümkün olduğu gibi, çağdaş yazarları ve halk edebiyatını içine alan “popüler” edebiyatın niteliği de irdelenebilir. Bu konular, tezin üçüncü bölümünde tartışılacaktır. Antoloji niteliğindeki derlemelerin de dönem edebiyatının nasıl alımlandığını kavramak açısından önemleri göz ardı edilemez.

Antolojilerin önemi, içerdikleri yapıtların yalnızca dönemlerinde çok okunmasına göre seçilmiş olması değildir. Hazırlayanların birçoğunun kendisinin de edebiyatçı ya da yayıncı olduğu antolojiler, edebiyat dünyasının içinden önemli figürlerin kendi çağdaşları ya da yakın geçmişteki meslektaşları hakkında yargılarını yansıtmalarının yanı sıra klasik edebiyat varlığını nasıl değerlendirdiğini de gösterir. Antolojiler, gelecek kuşakların geçmişe bakışını şekillendirmede rol oynadıkları gibi hazırlandıkları dönemin edebiyat anlayışını da etkileme potansiyeline sahiptirler. Ziya Paşa'nın *Harabat* adlı antolojisi⁹⁹ ile Namık Kemal'in bu yapıtı eleştiren *Tahrib-i Harabat*¹⁰⁰ ve *Takib. Ziya Paşa Merhumun Cild-i Sani-i Harabat'ını Muahezdir*¹⁰¹ adlı çalışmaları, bir antolojinin dönemin edebiyat gündemini nasıl etkilediğini gösteren tanınmış örneklerdendir.

Antolojilerin içeriğinden yola çıkarak dönem edebiyatı hakkında değerlendirmelerde bulunmak bu tezin kapsamı dışındadır. Bununla birlikte, bu konuda yapılmış bir çalışmayı kısaca değerlendirmek yerinde olacaktır. Safiye Akdeniz, “Arap Harfli Yeni Türk Edebiyatı Antolojilerinin (1839-1928) Karşılaştırmalı İncelemesi” başlıklı makalesinde Tanzimat'ın ilanından Latin alfabesinin kabulüne kadar basılmış edebiyat antolojilerini tarayarak bunlardan 16 tanesini çeşitli ölçütlere göre seçer. Akdeniz'in birincil ölçütü, incelenecek antolojilerde birden çok yazardan örnekler yer almasıdır. İkinci olarak yazar,

---

⁹⁸ İstanbul: yy., 1894.

⁹⁹ 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1291-1292 / 1874-1875.

¹⁰⁰ İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1303 / 1886 ve 1304 / 1887.

¹⁰¹ İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1303 / 1886 ve 1312 / 1894 (3. baskı).

“edebiyat tarihleri ve benzer kaynaklarda” adı en sık geçen antolojileri seçtiğini belirtmiştir (2000: 34). Akdeniz’in kaynakçasında bu tanıma uyan iki yapıt bulunmaktadır: *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (Kenan Akyüz) ve *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (Dergâh Yayınları). Dolayısıyla araştırmanın ikinci ölçütünün bu yapıtlara dayanarak uygulandığı anlaşılmaktadır.

Kullanılan kaynaklar açısından ve 19. yüzyıldaki üretimle karşılaştırıldığında kapsamı dar bir araştırma olmakla birlikte Akdeniz’in çalışması, Osmanlı edebiyatı “kanon”u hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır. Akdeniz’in incelediği antolojiler arasında 19. yüzyılda basılmış olanlar şunlardır: *Harabat* (Ziya Paşa 1874), *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (Ebüzziya Tefvik 1879), *Hadikatü’l-üdeba* (Emin Osman 1882), *Müntahabat-ı Cedide* (Mustafa Reşid 1885), *Asar-ı Meşahir* (Mustafa Reşid 1886), *Muharrerat-ı Nadire* (Faik Reşad 1890), *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri* (Mehmed Celal 1894), *Mahşerü’n Nefais* (Faik Esad Andelip 1895). Yazar, bu yapıtların farklı basımlarını da karşılaştırmıştır.

Yapıtların basım yıllarına bakıldığında makalenin başlığında verilen dönemin başlangıç tarihinden (1839) en erken otuz beş yıl sonra basılmış olan (1874) yapıtların seçildiği görülebilir. Yazar, 1865 yılına ait Refik ve Tefvik tarafından hazırlanmış 5 ciltlik *Letaif-i İnşa* başlıklı yapıtı yalnızca Divan şairlerinin mektuplarından oluştuğu için dışarıda bıraktığını belirtmiştir (34.1). Böylece, antolojileri seçme ölçütlerine bir yenisini daha eklemiştir. Yapıtlara ulaşılabilirliğin de dolaylı olarak Akdeniz’in ölçütleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Akdeniz’in karşılaştırmalı olarak incelediği antolojilerde adı en sık geçen edebiyatçılar şöyledir: Rezaizade Mahmud Ekrem (15), Abdülhak Hâmid (12), Namık Kemal (12), Şinasi (8), Ziya Paşa (8), Tefvik Fikret (8), Cenab Şehabeddin (8), Rıza Tefvik (8), Muallim Naci (8), Sadullah Paşa (7), Cevdet Paşa (6), Ali Ekrem (6), Halid Ziya (6), Arif Hikmet (6), İsmail Safa (6), Ahmed Midhat (5), Faik Ali (5), Fazıl Ahmed (5), İbrahim Alaaddin (5), Mehmed Emin (5), Nabizade Nazım (5), Said (5), Samipaşazade Sezai (5), Süleyman Nazif (5), Ahmed Hikmet (4), Ahmed Rasim (4), Emin Bulend (4), Fuzulî (4), Hamdullah Suphi (4), Hüseyin Cahid (4), Hüseyin Siret (4), Hüseyin Suad (4), Münif Paşa (4), Nedim (4), Ömer Seyfettin (4) (50).

Bu listede ilk sıralarda yer alan edebiyatçıların çoğu 19. yüzyılda ürün vermiştir. Akdeniz’in değerlendirmesine göre, “Tanzimat ve Servet-i Fünun edebiyatının ileri gelenleri [...] yerlerini diğer edebiyatçılara ancak Milli edebiyat

döneminden sonra bırakmaya başlamışlardır” (50). Kapsamı ve ölçütleri bakımından sınırlı olan bu çalışmanın sonuçlarından yola çıkılarak 19. yüzyıl edebiyatı hakkında genel değerlendirmelere varmak sağlıklı olmayacaktır. Bunu, Akdeniz’in kendisi de belirtir: “söz konusu eserler üzerinde yapacağımız incelemelerden elde edilecek sonuçlar bu dönemde basılmış antolojilerle ilgili genel bir fikir edinilmesini sağlamasına rağmen özelden, doğrudan doğruya, seçilmiş antolojileri bağlayan sonuçlardır” (34). Bununla birlikte, örnek niteliğindeki bu çalışmanın kapsamı genişletilip ölçütleri geliştirilerek 19. yüzyıl Osmanlı edebiyat “kanon”u üzerine geçerli sonuçlara ulaşmak da olasıdır. Burada gösterildiği üzere farklı derleme biçimlerini göz önüne alarak incelemek yapılacak yapıtları seçmek, kapsayıcı değerlendirmeler açısından gerekli olabilir. Özellikle farklı alfabelerde hazırlanmış derlemeleri karşılaştırmak, farklı cemaatlerin birbirlerinin edebiyatına ve genel olarak Osmanlıca edebiyata bakışlarını göstermek açısından da yararlı bir yöntem sunabilir.

2. Bölerek Basma ve Yayma

19. yüzyılda farklı yapıtların bir araya getirilmesiyle hazırlanmış kitapların yanında, bunun tersi bir yöntemle kitapların kısım kısım yayımlandığı da gözlemlenebilir. Tıpkı derleme yapıtlar gibi bunların da *EHB*’de ve *AKK* gibi kütüphane kataloglama sistemlerinde ayrı ayrı kaydedildiği saptanmıştır. Bölerek basma yönteminde yapıt bölümleri çoğu zaman eş anlamlı biçimde “cild”, “cüz”, “defter”, “fasıl”, “forma”, “kısım”, “kitap” sözcükleriyle tanımlanmıştır. Örneğin, Ahmed Cevdet Paşa’nın altı ciltlik *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa* (farklı baskılarıyla 1874-1891)’sı sayfa sayısı 150 ile 200 arasında değişen ciltler hâlinde basılmış olmasına karşın, “cüz” sözcüğüyle tanımlanmıştır. Benzer şekilde, Ahmed Midhat’ın *Letaif-i Rivayat* (farklı baskılarıyla 1870-1899) dizisi de cilt hacmindeki kitaplar içermesine karşın cüz olarak basılmıştır. Buna karşılık, aynı yazarın ortalama otuz sayfalık kısımlardan oluşan *Musahabat-ı Leyliye* (1887-1890) dizisi “kitap” olarak nitelenmiştir.

Yapıt bölümlerinin hacmine göre belli bir hiyerarşik düzen oluşturulduğu da gözlemlenebilir. Örneğin, “2. Cilt 1. Fasıl 2. Kısım” ya da “3. Cilt 8. Kitap” biçiminde tanımlamalar da kullanılmıştır. Burada ilginç olan nokta, günümüzde basılı bir yapıtın tür, konu ve hacim açısından en bütün hâlini niteleyen “kitap”

kavramının 19. yüzyılda bazı basılı yapıtların bölümlerini tanımlamak için kullanılmış olmasıdır.

Özellikle yüzyıl sonuna doğru gazetelerde yeni çıkan yapıtların ilanları sıklıkla yer almıştır. Bu ilanların büyük bir çoğunluğunda yapıtların kısım kısım yayımlandığı ve bazen daha sonra birleştirilerek de satıldığı duyurulmuştur. Bu yöntem, kitapların çevrilme ya da yazılma aşamaları tamamlanmadan basıldığını da gösterir. Durumu birkaç örnekle aydınlatmak yerinde olacaktır.

Xavier de Montépin'in *Mecnuneler Tabibi* adıyla çevrilen romanının ilanı 17 Haziran 1889 tarihli *Tarik* gazetesinde şu biçimde sunulmuştur: “Bu romanın on birinci cüz’ü on iki sahifeden ibaret yani yüz yirmi birinci sahifeye kadar olan takımı Babiâli Caddesinde Ceride-i Şarkıyye Gazetesi Matbaasında neşr olunmuştur. Fî 40 para”. Aynı sayıda Muallim Naci’nin bir kitabının ilanı da bulunur: “(Çocuklara Lügat Kitabı) unvanıyla Muallim Nâci efendi tarafından yazılmakta olan kitabın yirmi ikinci forması neşr olundu” (der. Yetkin, Haziran 1989: 5). Bu ilanda görüldüğü üzere, yapıtların yazımı henüz tamamlanmadan basımı gerçekleştirilmektedir.

Bu yöntem, yalnızca edebiyat yapıtlarına uygulanmamıştır. Şemseddin Sami’nin Fransızca-Türkçe sözlüğü *Kamus-ı Fransevi* de formalar biçiminde basılıp satılmıştır (Strauss, 1993: 9; 2005: 231, 247.53¹⁰²). Aynı yazarın Mihran Matbaası tarafından basılan altı ciltlik *Kamusü’l-a’lam* adlı ansiklopedik yapıtının 250 cüzde tamamlandığı dönemin ünlü kitapçısı Arakel’in bir abonesine yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır (mektubu yayımlayan Seymen, 1993: 76; bkz. tezin “İstanbul’da Basım ve Yayıncılık” bölümü).

Bazı romanların da âdeta bir süreli yayın gibi düzenli aralıklarla yayımlandığı anlaşılmaktadır: “[*Katil Bernar*¹⁰³ başlığı altında] Güzel ve okumaya şâyân bir romandır. Her Perşembe günü bir cüz’ü çıkar. Şimdiye kadar on dokuz cüz’ü çıktı” (*Tarik*, 11 Mart 1886). Bazı yayıncıların da satışı arttırmak amacıyla belli yöntemler

---

¹⁰² Buradaki alıntıda 1630 sayfalık sözlüğün 102 sayı boyunca tefrika edildiği söylenmiş, yıl belirtilmemiştir. Sözlük, ilk olarak 1875 yılında *Tasvir-i Efkâr* Matbaasında basılmıştır. Mihran Matbaasında ise 1882 yılında iki, 1885, 1887, 1896 ve 1898 yıllarında birer baskısı yapılmıştır. 1630 sayfalık basımlar 1882 yılındaki ikinci basımda ve 1896’da yapılmıştır. Diğer basımların sayfa sayıları sırasıyla 2240 (1882 ilk basım; AKK’ye göre 3. baskı), 1206 (1885), 651 (*Küçük Kamus-ı Fransevi*, 1887) ve 1920 (1898)’dir. Alıntının tarihi 1883 olduğu için büyük olasılıkla Mihran Matbaasındaki ikinci baskıdan söz edilmektedir.

¹⁰³ Edmond Tarbe’a ait olan bu yapıtın başlığı kullanılan kaynakta yanlışlıkla “*Katil Bir Nar*” biçiminde okunmuştur (der. Şen, Mart 1986: 47).

denediği anlaşılmaktadır. Örneğin, Asır Kitabhanesi (ya da Kütübhanesi)'nin sahibi Kirkor, yayımladığı yeni roman dizisinin ilgi çekmesi amacıyla dizinin ilk kitabının ilk cüzünü ücretsiz olarak dağıtmıştır:

Kitap-fürüş-i gayûr [gayretli, çalışkan kitap satıcısı] Kirkor efendinin bu defa dahi şâyân-ı takdir olan hidemâtına bir zamîme [ek] olmak üzere Asır Kitabhanesi Romanları nâmı altında bir roman silsilesi teşkiline başlamış ve bunun birinci cüz'ü (Mösyö Lökök¹⁰⁴, un Kızı) nâm kitabın ilk cüz'ü olduğu hâlde zinet-bahş-ı mevkî-i intîşar olarak yalnız cüz'-i mezkûr meccanen [ücretsiz] dağıtılmakta bulunmuştur. (*Tarik*, 7 Ağustos 1889)

Bundan yaklaşık sekiz ay sonra romanın tamamlandığını şu ilanda okuruz:

Gayet meraklı ve musanna bir romandır. İki muktedir müellif tarafından kaleme alınmıştır. Umûr-ı adliyyede maharetiyle romanlarda meşhur olan Mösyö Lökök'un bizzat yazdığı hatîrâtı şâmildir. Lökök hakkında yazılmış romanların tetimmesi [tamamlayanı] ve en güzelidir. Bu meşhur zabîta memurunun kızı[nın] nasıl maharetle pederinin intikamını aldığını musavverdir. Otuz yedi cüz'de tamam olmuştur. Eczânın [cüzlerin] fiyatı on sekiz kuruştur. (*Tarik*, 23 Mart 1890; der. Yetkin, Mart 1990: 5)

Bu ilanlardan kitapların muhtemelen çevrilmekteyken cüzler hâlinde basılıp satılmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bunun yanında romanların âdeta anonim yapıtlar gibi algılanması, roman karakterlerinin de gerçek insanlar gibi sunulması ilginçtir. Örneğin, *Mösyö Lökök'un Kızı* adlı romanın yazarları William Bertrand Busnach ve Henri Chabrillat'dır. İlanda adları anılmamış olan yazarlardan “iki muktedir müellif” diye söz edilmektedir. Mösyö Lökök'un ise “umur-ı adliyyede” yani “adli işlerde” maharetinden dolayı “romanlarda meşhur olduğu” belirtilmiştir. Gerçekte, “Mösyö Lökök” Fransız romancı Emile Gaboriaux'nun yazdığı bir dizi dedektif romanının başkarakteridir. Bir roman karakterinin bu biçimde algılanması kurmaca evren ile gerçek yaşam arasındaki sınırların geçişken kabul edildiğini gösterir. Bu aynı zamanda, dönem insanının genel olarak Avrupa edebiyatına, özeldeyse roman türüne bakış açısını yansıtır. Bu bakış açısını kavrayabilmek, diğer dillerde yazılmış yapıtların Osmanlıcaya nasıl aktarıldığını sorgulamayı da gerektirir.

Bu konuya geçmeden önce 19. yüzyılda yapıtların yazım, basım, dağıtım ve okuma aşamalarını kesin çizgilerle belirlemenin mümkün olmadığını vurgulamak gerekir. Burada gösterildiği üzere, bazı durumlarda yapıtlar henüz yazılırken kısım

¹⁰⁴ Kaynakta “Le Kok” biçiminde çevrimyazısı yapılmıştır (der. Yetkin, Ağustos 1989: 5). *EHB*'de “Lökök”tur.

kısım basılıp satılmaktaydı. Bazı yapıtların kısımları, süreli yayınları andırır biçimde düzeni aralıklarla yayımlanmaktaydı. Daha yaygın olarak süreli yayınlarda tefrika yöntemi kullanılmaktaydı. Tefrikası ya da kısımlarının basımı biten yapıtlar, kitapçılar tarafından ciltlettirilip satıldığı gibi çoğu kez bu iş okurlara bırakılmaktaydı. Böylece, yazar, gazeteci, matbaacı, yayıncı, kitapçı ve okur, basılı bir yapıtın ortaya çıkma sürecine etkin olarak katkıda bulunmaktaydı.

3. Çeviri, Şerh, Uyarlama

19. yüzyılda basılmış Osmanlıca çeviri edebiyat yapıtlarının telif metinle içerik yönünden karşılaştırılmasının yapıldığı, sonuçların çeviribilim ve kültür araştırmaları bağlamında tartışıldığı çalışmaların sayısı çok azdır. Bunun yerine, bu dönemde Avrupa edebiyatından roman, öykü ve tiyatro oyunu gibi modern türlerin çok sayıda çevrilmiş olmasına dayanarak genellikle kutuplaşmış biçimde yergi ya da savunma özelliği sergileyen fikir yürütme niteliğinde değerlendirmeler yapılmıştır. Oysa 19. yüzyılda yalnızca edebiyat alanında, bu alanda da yalnızca Avrupa edebiyatından çeviriler yapılmadığı gibi o dönemdeki çeviri anlayışının tek biçimli olmadığı da görülmektedir. Burada, çeviri yapıtların içeriklerine değinilmeyecek, çeviri türleri ve çeviri yapıtların basılı üretimdeki yeri sorgulanmaya çalışılacaktır.

19. yüzyıl basılı üretiminde “şerh” sözcüğü kitap başlıklarında yer almakta, bu yapıtlar bazı yönleriyle türleşmiş bir görüntü sergilemektedir. *Büyük Türkçe Sözlük*'te şerh, şöyle tanımlanmıştır: “1) Açma, ayırma. 2) Bir anlatım veya kitabı açıklama, yorumlama. 3) Bir şeyi açıklamak amacıyla yazılmış kitap. 4) [mecazen] Açık ve ayrıntılı anlatma”. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ta da benzer tanımlar sunulmuştur: “1) açma, ayırma. 2) açıklama, açımama [bir ibâreyi veya eseri-]. 3) bir kitabın ibâresini kelime kelime açıp îzah ederek yazılan kitap. 4) açık anlatma”.

Buradaki tanımlardan özellikle tür bildiren üçüncü anlamlar, Osmanlı basılı kültüründe sıklıkla rastlanan şerh yapıtlarının en uygun tanımı olarak kabul edilebilir. Çeşitli konularda şerh “tür”ünde birçok yapıt yayımlanmıştır: örneğin, *Şerh-i Cedid li-Kanuni'l-arazi* (1893, 448 sayfa); *Şerh-i Niyazi alâ Şerhi'l-Birgivi li'l-Konevi* (1846-1884 arası yedi baskı, 187 ila 430 sayfa); Muslihiddin Sadi-i Şirazi'nin yapıtlarına dair birden çok baskısı bulunan *Şerh-i Bostan*, *Şerh-i Gülistan* başlıklı

şerhler. Bu örneklerden ilki, 19. yüzyılda sıklıkla rastlanan kanunname şerhlerindedir. Bu tür yapıtlarda şerhin “açıklama, açıklama” anlamının öne çıktığı düşünülebilir. Diğer örneklerin hacimleri ve sunuluş biçimleri göz önüne alındığındaysa “şerh” kavramının Osmanlıcadan farklı dillerde yazılmış karmaşık yapıtların Osmanlıcaya açıklamalı biçimde aktarımı anlamını taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda “şerh”, bir tür “çeviri”dir.

Bununla birlikte, Osmanlı basılı üretiminde şu başlıklara da rastlanmaktadır: *Tercüme ve Şerh-i Mesnevi-i Şerif, Tercüme-i Düreri'l-hükkâm fi Şerh-i Gureri'l-ahkâm, Tercüme-i Şerh-i Siyeri'l-kebir*, vb. Bu başlıklarda tercüme ve şerh sözcükleri bir arada kullanılmıştır. İlk başlıkta, Mevlana'nın *Mesnevi*'sinin çevirisi ve açıklamasının bir arada sunulduğu anlaşılırken diğer iki örnek, şerhlerin çevirisidir. Bu örnekler, Osmanlı kültüründe “şerh” ve “tercüme” kavramlarının birbirinden farklı algılandığını da göstermektedir.

Cemal Demircioğlu, “Tuzaklar ve ‘Kapılar’: Osmanlıda Çeviri Tarihini Araştırırken Nereden Başlamalı?” başlıklı bildirisinde Osmanlı kültüründe çeviriye dayalı metin üretme yollarındaki çeşitliliğin altını çizer (2006). Demircioğlu'na göre, günümüzde, “özgün” ve “çeviri” gibi sınırları belirgin olan modern kavramlarla ve bunlarla ilişkili “telif-tercüme”, “çevirmen-yazar” gibi ikili karşıtlıklarla geçmişi değerlendirmeye çalışmak verimli değildir. Demircioğlu, “Osmanlı kültüründeki *nakl, iktibas, taklid, tanzir, tefsir, şerh, tahvil, hülasa* gibi Arap-Fars-Türk geleneğine dayalı kültüre özgü çok çeşitli metin üretme ve çevirme biçimlerinin 19. yüzyıl boyunca devam ettiği[ni], hatta Cumhuriyet dönemine de uzandığını” gözlemler. Demircioğlu, burada sıraladığı kavramları “From Discourse to Practice: Rethinking ‘Translation’ (*Terceme*) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition” başlıklı yayımlanmamış doktora tezinde ayrıntıyla irdelenmiştir (2005).

Konumuz açısından önemli olan nokta, “şerh”in Osmanlı'ya özgü çeviri yöntemlerinden sayılmasıdır. Berrin N. Aksoy da “Teknik Çeviri” adlı makalesinde 16. yüzyıldan önceki dönemlerde Osmanlıcaya yapılan çevirilerin daha çok şerh biçiminde olduğunu belirtir (1998: 73). Genellikle Arap ve Fars kültür ve edebiyatından yapıtların Osmanlıcaya aktarılmasında kullanılan bu kavram, roman, öykü ve oyun gibi modern türlerdeki yapıtların çevirilerinde hemen hemen hiç

kullanılmamıştır¹⁰⁵. Buna karşılık, “terceme” ya da “tercüme” sözcükleri, çeşitli dillerden yapılmış farklı türlerdeki yapıtların başlığında kullanılmıştır.

Buradaki terimlere bir yenisini eklemek gerekebilir. “Şerh”, “haşiye” ve “derkenar” sözcükleriyle hem anlam hem de kullanım açısından benzer olan “talikat” (ta’likat) sözcüğü de yapıt başlıklarında kullanılmıştır. *Büyük Türkçe Sözlük*’te, “talikat” şöyle tanımlanmıştır: “1)Yazmanın içindekileri göstermek ve (ya da) bir düzeltme yapmak amacıyla sayfa kenarına yazılan yazılar, a. bkz. sayfa kenarı. 2) Bu tür yazılardan oluşan kitap a. bkz. haşiye”. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’ta da tanım şöyledir: “bir kitabın açıklaması olarak kenarına veyâ ayrı bir eser olarak yazılan düşünceler, notlar”. 19. yüzyılda basılı talikatların ayrı ve bütünlüklü yapıtlar olması, sözcüğün ikinci tanımına uygun düşmektedir. *Talikat-i Cevdet ale’ş-Şafiye* (1877) ve *Talikat-ı Belagat-i Osmaniye* (1882) bu tür yapıtlara örnek gösterilebilir. Ayrıca, şerhlere talikatlar da yazılmıştır: *Talikat alâ Şerhü’l-ist’ara li-İbn Karatepeli* (1844). Sayısal değerlendirmede talikatlar, şerhlerle aynı kategoride sayılmıştır.

Çeviri olup olmadığı açıkça belirtilen yapıtlar dışında da özellikle edebiyat alanında birçok yapıt, Demicioğlu’nun sözünü ettiği klasik çeviri yöntemlerinden yararlanılarak kaleme alınmıştır. Örneğin, Ahmed Midhat, iki ciltlik *Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar* (1874-1875) adlı romanını Alexandre Dumas’ın *Le Comte de Monte-Cristo* adlı romanından “esinlenerek” yazmıştır. Benzer şekilde, Evangelinos Misailidis’in *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş* adlı romanı, İstanbullu bir Rum tarafından Yunanca yazılmış ve 1839 yılında Atina’da basılmış olan başka bir romanın “uyarlama”ıdır. Bu durum, yakın zamanda Sula Boz’un bir araştırmasıyla ortaya konmuştur.

Yapıtların içeriğini incelemeyen onların Osmanlı’ya özgü çeviri yöntemleriyle yazılıp yazılmadığını belirlemek olanaksızdır. Ayrıca, bu yöntemlerin kullanıldığı yapıtlar “metinlerarasılık” kavramı bağlamında değerlendirilirse bunların “çeviri” olmaktan ziyade “özgün” nitelikler taşıdığı da gösterilebilir. Bu nedenle, Ek 2’de sunulan grafikte yalnızca çeviri olduğu açıkça belirtilmiş yapıtlar sayılmıştır. Başlığında açıkça belirtilenler dışında özellikle uyarlama yapıtlar konusunda ikincil kaynakların verdiği bilgiler kullanılmıştır. Aynı yazardan derleme ya da seçkiler

---

¹⁰⁵ Bu duruma bir istisna gibi görünen *EHB*’deki 39991 numaralı künyede Jules Verne’nin romanının başlığı yanlışlıkla *Şerh-i Seyyar. Bir Deniz Yolcusunun Jurnalı. Seyahat-i Harikulade* biçiminde kaydedilmiştir. Doğru başlık, 39710 numaralı künye: *Şehr-i Seyyar. Bir Deniz Yolcusunun Jurnalı. Seyahat-i Harikulade*.

sayılmamıştır. Halk hikâyesi, meddah hikâyesi ya da Nasreddin Hoca fıkraları gibi anonim edebiyat yapıtları da grafiğe dâhil edilmiştir. Sorunlu bir kavram olduğu kabul edilmekle kullanışlılık açısından “anonim”, “çeviri”, “derleme”, “şerh” ya da “uyarlama” olmayan yapıtlar için “telif” sözü kullanılmıştır. (Aynı ölçütler tezin üçüncü bölümünde edebiyat yapıtları bağlamında hazırlanan grafik için de geçerlidir.) Sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek amacıyla kutsal kitaplar, katalog, rehber, fihrist, yıllık, takvim gibi türler ile antlaşmalar, mali veriler, kanunnameler ve benzeri resmî ve hukuki evrak kapsam dışı bırakılarak 17.531 künye değerlendirilmiştir.

Grafiğe göre, 19. yüzyılda basılmış yapıtların toplamda yüzde 23’ü çeviri, şerh ya da uyarlamadır. Bilinen uyarlama yapıtların sayısı çok düşük olduğu için (33 tane) grafikteki yüzde 1’in altında bir değerdedir. Anonim yapıtlar yüzde 4’lük bir dilimdedir. Derleyen emeğini yansıtmakla birlikte derleyicinin özgün yapıtlarından oluşmayan yapıtlar da yüzde 4 oranına sahiptir. Basılı üretimin yüzde 69 gibi büyük bir çoğunluğunun “telif” olduğu görülebilir. Genel üretim biçimlerini bu şekilde değerlendirdikten sonra basılan kategorilerin sayısal incelemesine geçilebilir.

C. Genel Dağılımlar

Bu bölümde, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda basılmış tüm ürünlerin genel dağılımları sunulmuş ve yorumlanmıştır. İlk bölümde yapıtların kategorilerine göre dağılımı incelenmiştir. İkinci bölümde zamandizinsel yapıt üretimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise basım yerlerine göre kültürel coğrafya tartışılmıştır.

1. Kategorilere Göre Genel Dağılım

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda basılmış yapıtların kategorilerine göre genel dağılım grafiği Ek 3’te sunulmuştur. (Grafiğin hazırlanmasında kullanılan sınıflandırmanın yöntemi ve ayrıntıları tezin Ek 1 bölümünde açıklanmıştır.) Görüldüğü üzere, bu yüzyıldaki üretimin dörtte biri edebiyat yapıtlarıdır. Edebiyatın bu kadar yüksek bir yüzdeyle basılmış olması beklenmedik bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Osmanlı modernleşmesinin orduda başladığı ve eğitimin düzenlenip yaygınlaştırılmasıyla geliştiği daha önce tartışılmıştı. Basım ve

yayıncılığın modernleşmenin aynası olduğu düşünülürken, askerî ya da eğitimle ilgili yapıtların daha çok basılmış olması beklenebilirdi. Osmanlı'da dine dayalı şer'î hukukun 19. yüzyılda da yaygın olarak uygulandığı, dinî içerikli medrese eğitiminin sürdüğü, modern eğitim kurumlarının açılmasına karşın özellikle ilköğretimde din temelli eğitimin korunduğu göz önüne alındığında basılmış dinî yapıtların en büyük yüzdeye sahip olması gerekebilirdi. Üstelik, burada Müslümanlığın yanında diğer dinlere ait yapıtların sayıldığı da düşünülürken Osmanlı basılı kültürünün beklenenden daha düşük düzeyde dinî bir yapı sergilediği öne sürülebilir. Modernleşme sürecinde yazılı kültür açısından devrimsel dönüşümler yaşayan Osmanlı bürokrasisinin “Yönetim ve Sosyal Hizmetler” kategorisinde temsiliyetinin de yüzde 3'ten daha yüksek olması beklenebilirdi.

Bu dağılım, iki açıdan önemli bir sonuç ortaya koymaktadır. Öncelikle, Osmanlı insanının edebiyatla çok sıkı bir ilişki kurduğu, edebiyatı yoğun olarak ürettiği ve okuduğu, kendisini edebiyatla ifade ettiği anlaşılmaktadır. İkinci olarak, Osmanlı modernleşmesini sağlıklı biçimde kavrayabilmek için edebiyatın oynadığı anahtar rolü gözler önüne sermektedir.

Burada genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Osmanlı'da edebiyatın gerçekten de yaşamın her alanında tamamlayıcı bir öge olarak, gereğinde işlevsel, gereğinde estetik amaçlarla kullanıldığını söylenebilir. 19. yüzyıldan önce tarih, “hikmet”, tıp ve din gibi çeşitli konulardaki yapıtlar genellikle mesnevi biçiminde manzum olarak yazılmaktaydı. Düzyazıda ise edebî bir inşa üslubunun geliştirildiğine değinilmişti. Edebiyatın yaşama ne oranda içkin olduğunu gösteren ilginç bir örnek olarak 16. yüzyılda kaleme alınmış bir “vakfiye”den söz edilebilir. Mehmet Arslan'ın “Edebî Hüviyet Taşıyan Bir Vakfiye Örneği...” makalesinde belirttiği üzere, vakıfnameler ya da vakfiyeler, vakıf edilen şeylerin niteliği ve vakfedilme koşullarını içeren ve kadı tarafından onanan hukuksal bir belgedir (2000a: 371). 16. yüzyıl şair, yazar ve tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Âlî, Bağdat mal defterdarlığından azledildiği 994 / 1586 yılında Kerbelâ'da bir sebil yaptırmıştır. Bu sebilin idaresi hakkında kaleme aldığı mensur vakıfnamede yazar, özyaşamöyküsüne yer vermiştir (375). Arslan'a göre, bu belge, bir yandan yazarın ailesine, yaşamına ve yapıtlarına ilişkin bilgiler verirken öte yandan Osmanlı vakıf geleneği içinde bir vakfın hangi koşullarda oluşturulduğunu gösteren edebî bir belge niteliğindedir (383). Edebî nitelik taşıyan vakıfnameler yazma geleneğinin basılı

kültürde de sürdüğü görülmemektedir. Örneğin, Beşiktaş Mevlevihanesi Postnişini Şeyh Nazif Efendi'nin manzum bir vakıfnamesi basılmıştır¹⁰⁶.

Edebiyatın türsel sınıflandırmalara direnen bu yaygınlığı, 19. yüzyıl basılı üretiminin de tipik özelliğidir. Bugün sosyal bilimler ve doğa bilimleri olarak tanımlanan bilim ve konuların yaratım ortamının çoğunlukla edebî tür ve biçimler olduğu gözlemlenebilir. Örneğin, dilbilim alanında en çok rağbet gören yapıtlar arasında manzum sözlüklerin olduğuna değinilmiştir. Sözlüklerin yanında manzum atasözü derlemeleri de yayımlanmıştır. Ahmed Midhat'ın *Durub-ı Emsal-i Osmaniye Hikemiyatının Ahvalini Tasvir* adlı atasözlerini hikâyeleştiren yapıtı, dilbilimle edebiyatı buluşturan ilginç çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir¹⁰⁷. Âli Bey'in *Lehçetü'l-hakayık*¹⁰⁸ adlı mizahî sözlüğü de bu alanda anılmaya değer.

Edebiyatın siyasete içkin olduğu da anlaşılmaktadır. Siyasi bağlamın tartışıldığı bölümde değinildiği üzere, V. Murad'ın yeniden tahta çıkarılması girişimlerinden birinde Mason Komitesinin İstanbul'un semtlerinde duvarlara yapıştırdığı bildiri niteliğindeki ilanların şiir biçiminde olması bunun belki de en çarpıcı örneklerinden biridir. 19. yüzyıldaki fikir hareketlerinin ifade ortamı da genellikle şiirdir. Gazeteciliğin öncülerinden Şinasi de *Tercüman-ı Ahval*'in "Mukaddeme"sini bir beyitle sonlandırmaktadır: "Değil mi Tanrı'nın ihsânı akl-ü kalb-ü lisan / Bu lûtfu etmelidir fikr-ü şükr-ü zikr insân".

19. yüzyıldan önce mesnevi biçiminde siyasetnameler kaleme almış olan Osmanlı yazarlarının yapıtlarının 19. yüzyılda da basıldığı ve siyaset bilimi alanında kullanıldığı gösterilmiştir. Şanizade Mehmed Ataulah'ın tıp alanında beş mesneviden oluşan hamsesinin yüzyılın basılan ilk yapıtlarından olduğu görülmektedir¹⁰⁹. Bu yüzyılda ayrıca, İslam hukuku alanında manzum feraiznameler yayımlanmıştır. 19. yüzyıldan önceye dayanan mesnevi biçiminde tarih yazma geleneğinin bu yüzyılda da manzum tarihler biçiminde sürdüğü düşünülebilir. Bazı silsilenamelerin yanında İslam ve Osmanlı tarihine dair birçok manzum yapıt basılmıştır. Bunlar arasında

---

¹⁰⁶ Şeyh Nazif. *İşbu Risale-i Manzume Beşiktaş Mevlevihanesi Postnişini Şeyh Nazif Efendi'nin Vakfidir*. İstanbul: yy., ty.

¹⁰⁷ İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1288 / 1871.

¹⁰⁸ İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1315 / 1898.

¹⁰⁹ *Hamse-i Şanizade*. İstanbul: Darü't-tıbaatü'l-âmile (Üsküdar Matbaası), 1235 / 1819; Kahire: Bulak Matbaası, 1244 / 1828.

Abdullah Sabri'nin *Manzum Osmanlı Tarihi*¹¹⁰ ve Manastırlı Mehmed Rıfat'ın *Tuhfetü'l-İslam*'ı¹¹¹ sayılabilir.

Ayrıca, dinî eğitimde, İslam dininin temel kurallarını öğretmek amacıyla kullanılan yapıtların birçoğunun manzum olduğu da belirtilmelidir. Yalnızca Osmanlı'ya değil bütün Müslüman kültürlerine özgü bu uygulamanın ezberleme kolaylığı sağlamak amacıyla yeğlendiği anlaşılmaktadır (Arslan, 2000b: 117). Genellikle aruzla yazılmış *El-Emali*, *El-Kasidetü'n-Nuniyye*, *Cevheretü't-Tevhid* gibi manzum akait yapıtları, 19. yüzyılda da çok sayıda basılmış ve kullanılmıştır.

Osmanlı'da felsefe ile edebiyat arasındaki sınır çizgilerinin de belirsiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun, Avrupa Aydınlanmasının öncüsü olan düşün insanların aynı zamanda edebiyat alanında kalem oynatmalarından ileri geldiği de anlaşılmaktadır. Örneğin, Voltaire'in bilimkurgu türündeki öyküsü *Micromegas*, Ahmed Vefik Paşa tarafından *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega* başlığıyla çevrilmiştir¹¹². Osmanlı edebiyatı tarihlerinde ortak olarak Osmanlıcada ilk edebî çeviri olarak kabul edilen Fénelon'un *Les Aventures de Télémaque*'ı, *Cümel-i Hikemiyye-i Telemak* başlığıyla Arap kültürüne ve İslamiyete dayanan bir felsefe anlayışı olan "hikmet" kavramına gönderme yapılarak da basılmıştır¹¹³.

Edebiyat yapıtlarını bu biçimde algılayanın Osmanlı'nın Müslüman Türk tebaasına özgü olmadığı da anlaşılmaktadır. Voltaire'in aynı yapıtının Ermeni Türkçesine çevirisi *Mikromega Hikaye-i Feylesofiya* başlığıyla yayımlanmıştır¹¹⁴. Yunan harfleriyle iki cilt olarak basılan bir kitabın başlığı da şöyledir: *İrfan Name. Yani, bir kitaptır ki, cemin zamanlerde gelmiş geçmiş olan filozofların kitaplarından toplanmaca çok tohaf ve menfaatli hikayetler ve çok fayideli masallar bunun içinde mevcuttur, bunların topu neçe Urumca kitaplardan şimde bu defa Türkçeye tercüma olunup tab olunmuştur*¹¹⁵. Bu başlıkta Antik Çağ filozoflarının metinleri "hikâye" ve "masal" olarak sunulmuştur. Edward Young'ın *Night Thoughts* adlı uzun şiirinin Ermeni Türkçesine *Yung Feylesofun Figanleri yahut Yungun*

¹¹⁰ İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311 / 1894; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314 / 1898.

¹¹¹ Dimaşk [Şam]: Şam Vilayet Matbaası, 1306 / 1888 ve 1308 / 1891; İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1315 / 1898.

¹¹² İstanbul: Babıali Karşısında 57 Numaralı Matbaa, 1288 / 1872.

¹¹³ Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1307 / 1890.

¹¹⁴ İstanbul: Aramyan Canig, 1869.

¹¹⁵ Asitane-i Aliye [İstanbul]: Agati Elpis Basmahanesi, 1846.

*Geceleri*¹¹⁶ başlığıyla çevrilmiş olması da şair ve filozof arasında kavramsal bir fark gözetilmediğini gösteren bir diğer örnektir.

Anlaşılabileceği üzere, edebiyat, 19. yüzyıl insanı için felsefeden tıbbı, dilbilimden hukuka, siyasetten dine kadar çeşitli alanlarda sözlü ve yazılı ifadenin üretim ve paylaşım ortamı olmayı sürdürmektedir. Bunun yanında bu yüzyılda basılmış divanların ve modern kurmaca türlerden özellikle romanın sayıca çok olması da edebiyatın tüm basılı türler içindeki yüzdesine katkıda bulunmaktadır. Edebiyat kategorisinde sayılan türler ve bunların 19. yüzyıldaki varlığı, çeşitli açılardan tezin üçüncü bölümünde tartışılmıştır.

19. yüzyılda edebiyat yapıtlarından sonra en çok basılan kategori, yüzde 15 ile dinî yapıtlardır. Dinî olarak sınıflandırılan başlıca yapıtlar, kutsal kitaplar, din öğretisini açıklayan akaid ve kelimeler yapıtları ve ilmihaller gibi doğrudan dinle ilgili yapıtlardır. Bunun yanı sıra İslam hukukuna dayalı fıkıh kitapları, din konulu edebiyat, felsefe ve tarih yapıtları da bu yüzdede kesişim oranlarında temsil edilmektedir. Disiplinler arası geçişkenliği göstermesi açısından bu yüzyılda dinle tıbbı birleştiren geleneksel sağaltım yöntemlerine dair kitapların basıldığından söz edilebilir. Örneğin, kaslarla ilgili hastalıklarda okunacak duaları içeren bir *Seğirname* 1863'te basılmıştır¹¹⁷. Bu uygulama yalnızca Müslümanlara özgü değildir. Hıristiyanlıkta da sağaltım için dua okunması yaygındır. Bu tür dualar, 19. yüzyılda basılmış Yunan ve Ermeni harfli dua derlemelerinin içinde yer aldığı gibi ayrı yapıtlar olarak da yayımlanmıştır¹¹⁸.

Abdülhamid döneminde basılan şu kitaplar da padişahın Avrupa kaynaklı doğa bilimleri karşısında Arap ve İslam kültürünü destekleyen siyasetiyle ilişkilendirilebilir niteliktedir: *İlaveli İlm-i Hâl-i Tıbbi yani Ahkâm-ı İslamiyenin*

---

¹¹⁶ İngilizceden çev. A. Çizmeciyan (Hayguni). 3 cilt. İstanbul: Rupen Kürkciyan, 1858. Kitabın Fransızca çevirisinden Ermeni Türkçesine Hovhannes Yeremyan tarafından yapılmış benzer başlıklı çevirileri Venedik Sen Lazar Mihitarist Matbaasında 1816, 1819 ve 1858'de yayımlanmıştır.

¹¹⁷ İstanbul: Askerî Litoğrafya Matbaası, 1279 / 1863.

¹¹⁸ Örn. Nikodimos (Monahos ho Hagioritis). *KANÔN PARAKLÎTİKOS EİS TON AGİON, İEROMARTURA KAİ THAUMATURGON HARALAMPÎN. Psallomenos en kairô loimikis nosû. HASTALIK VAKTİNDE OKUNUR, Hayos Haralampos'un şefaatinin dilemek için niyazlı PARAKLİSİS*. Yunan harfli Türkçe. Atina: Tupografia L. Papadopûlû, 1840; *Evde Haste için Dualer*. Ermeni harfli Türkçe. İzmir: Dedeyan, 1860 ve 1862.

*Menafi-i Tibbiyesi*¹¹⁹, *Müslümanların Tababete Etdikleri Hizmet yahud Sevabik-i Maarifimizden Bir Nebze*¹²⁰, *Namazın Tıbben Faidesi*¹²¹.

Bu yüzyılda basılan dinî yapıtların yaklaşık yüzde 23'ü İslamiyet dışındaki dinlerle ilgilidir. Bunların yaklaşık beşte biri de İncil, Tevrat ve Zebur kitaplarıdır (toplam 185 tane). Kur'an'ın basılmamış olmasına karşın, çok sayıda ilmihal, akaid ve kelam kitabı yayımlanmıştır. Alfabelere göre karşılaştırmalı çözümlemede bu konu ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Yüzde 10'luk değeriyle üçüncü sıradaki eğitim kategorisi, eğitim amaçlı kullanılan çeşitli türlerdeki tüm yapıtların temsil edildiği bir yüzdendir. Aynı zamanda çeşitli konularda yazılmış ders kitapları, öğretmenler için kılavuz kitapları ve eğitim kurumlarının müfredatına ve yasal düzenlemelerine ilişkin metinler de bu kategoride sayılmıştır. Bunlar dışında doğrudan eğitimi ilgilendiren bilim ve yöntemlerle ilgili çok az sayıda yapıt yayımlanmıştır. Gerçekte, eğitim amaçlı kullanılan yapıt sayısının daha fazla olduğu düşünülmektedir çünkü buradaki sayım, büyük oranda eğitim kurumlarında okutulduğu açıkça belirtilmiş olan yapıtlara dayanır. Bunlar dışında da birçok yapıtın ders kitabı işlevi gördüğü tahmin edilebilir ama bu çalışmada yalnızca tahmine dayalı bir sınıflandırma yapılmamıştır. Zaten kuramsal olarak da yalnızca eğitim kategorisindeki değil diğer tüm kategorilerdeki yapıtlar için kullanım amacına göre sınıflandırma yapmanın mümkün olmadığı ortadadır.

Bu yüzyılda basılan sözlük ve dilbilgisi kitapları gibi dilbilim alanındaki yapıtların sayıca çokluğu, bu kategorinin diğer sosyal bilimlerden ayrı gösterilmesinin daha uygun olacağını düşündürmüştür. Belagat yapıtları da dilbilim kategorisinde sayılmıştır. Genel dağılımda yüzde 9'luk bir paya sahip olan dilbilim, Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki dil ailesinin tartışıldığı bölümde gösterildiği üzere, yoğun bir yayıncılık etkinliğinin gerçekleştiği alanlardan biridir.

Diller konusunda yüksek oranda üretim, öncelikle, Osmanlı'nın yazılı kültürü benimsemekte olan okuryazar kesiminin arttığını gösterebilir. İkinci olarak, dille ifadesini bulan kültürel ve "ulusal" kimliklerin yaygın olarak tanınmaya ve tanımlanmaya başladığını düşündürür. Bu da kimliğin inşasında dinin ikinci plana düştüğünü, giderek laikleşen sosyopolitik yapıtların ortaya çıktığını gösterebilir.

---

¹¹⁹ Miralay Hüseyin Remzi. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1305 / 1888.

¹²⁰ Dr. Narucan. Çev. Hüseyin Hulki. İstanbul: Mihran Matbaası, 1300 / 1883.

¹²¹ Milaşlı İsmail Hakkı. İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1316 / 1899.

Üçüncü olarak, bu oran yoğun bir çeviri etkinliğini imler. Gerçekten de 19. yüzyıl, yalnız edebiyat alanında değil, düşünce ve siyaset alanlarında da sözcüklerin, kavramların, kültürel ifadelerin “çevrildiği”, yorumlanıp temellük edildiği bir çağ karakteri sergiler. Bu durum, son olarak, hem sözlü, hem de yazılı iletişimin önem kazandığını gösterir. 19. yüzyılın insanı farklı diller konuşan insanlarla daha dolaysız iletişim kurmaya başlamış, komşusu olmayan kültürlerle de dilsel alışverişini sıklaştırmıştır.

Doğa bilimleri ve matematik kategorisinde Ek 1’de listelenen türler sayılmıştır. Bunların tek başlarına yüzdeleri matematik ve tıp dışında yüzde 1’den küçüktür. Matematik yüzde 1,81; tıp yüzde 1,97’dir. Benzer bir durum sosyal bilimler alanı için de geçerlidir. Burada sayılan türlerden ahlak yapıtları yüzde 1,64; coğrafya yüzde 1,40’la en yüksek yüzdelerle sahiptir. Diğerlerinin değeri yüzde 1’den azdır. Alanlar arası sınırların geçişkenliği nedeniyle sosyal yaşamı ilgilendiren türlerin de bu kategoride sayılması uygun görülmüştür.

Günümüzde sosyal bilimlerin altında sınıflanan hukuk ve tarih yapıtlarının kendi başlarına sahip olduğu yüzdeler yüksek olduğu için bunların dilbilim kategorisi gibi ayrı belirtilmesinin sağlıklı olacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla, 19. yüzyılda matbaanın edebiyat ve din yapıtlarından sonra en çok sosyal bilimler alanındaki yapıtları basmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hukuksal düzenlemelerin yaygın olarak yapıldığı bir yüzyılda hukukla ilgili yapıtların yüzde 5’lik bir dilimle temsil edilmesi şaşırtıcı değildir. Diğer türlerle ilgili açıklamalar Ek 1’de sunulmuştur.

2. Yıllara Göre Basılı Türkçe Yapıtlar

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Türkçe konuşup yazan Osmanlı dünyasının elyazmasından basılı kültüre etkileyici bir geçiş yapmış olduğu söylenebilir. Bunu göstermek amacıyla öncelikle bu yüzyıldaki basılı yapıtların genel zamandizinsel grafiğine bakalım (Ek 4). Bu grafikte 1800-1900 (1214-1317) yılları arasında Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle basılmış basım yılı belli 16.945 Türkçe yapıt yer almaktadır. Burada 732 ayrı matbaanın üretimi yanında toplam üretimin dörtte biri olan basımevi belirtilmemiş yapıtlar bulunmaktadır. Matbaalarla ilgili ayrıntılı değerlendirme bir sonraki bölümde sunulmuştur.

Grafiğe göre, II. Mahmud'un otoritesini sağlamlaştırdığı 1820'lerden 1860'lara kadar yavaş ama emin bir gelişme görülebilir. Bu dönemde Osmanlı basılı kültürü açısından yaşanan önemli bir gelişmeden söz edilebilir. Orlin Sabev'in verdiği bilgilere göre, 1830'lu yıllarda sahaflara Takvimhane-i Âmire'de kitap bastırmak üzere sipariş hakkı tanınmıştır. Böylece "naşir" in yani yayıncının matbaacıdan ayrılma süreci başlamıştır (2006: 325).

1869'da başlayan ve 1872'de doruğuna ulaşan yükselme dönemi ise dikkat çekicidir. Bu dönemde Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonraki yeni siyasi ve toplumsal düzenlemelerin ve gelişen basının meyvelerini vermeye başladığı düşünülebilir. 1860'ların ikinci yarısında kurulmaya başlayan vilayet matbaalarının yanı sıra aynı dönemde işletmeye açılan özel matbaa sayısındaki artış, 1872 yılındaki doruğun en dolaysız açıklamasıdır. Yüzyıl geneline bakıldığında en çok matbaa 1870'te ilk basımını gerçekleştirmiştir. İleride tartışılacak olan 19. yüzyılda Türkçe yapıtlar açısından en etkin yüz matbaanın (Ek 9) ilk basım yılına bakıldığında, 10'u 1870 yılında olmak üzere otuz bir matbaanın 1865-1872 yılları arasındaki dönemde etkinliğine başladığı görülebilir.

1870'li yıllar, aralarında Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Şinasi, Vartan Paşa, Ziya Paşa gibi devlet adamlarının, edebiyatçı ve tarihçilerin bulunduğu 19. yüzyılın başlarında doğup yetişen kuşağın yapıtlarının yeni basımlarının yapıldığı; Ahmed Midhat, Âli Bey, Namık Kemal, Rezaizade Mahmud Ekrem gibi Tanzimat reformları döneminde yetişmiş yüzyıl edebiyatının önde gelen kişiliklerinin de yoğun olarak üretmeye başladıkları dönemdir.

Bu etkinliği dizginleyen ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Basılı yapıtların sayısı yaklaşık on yıl önceki düzeyine düşmüştür. Meclis-i Mebusan'ın tatil edildiği ve II. Abdülhamid'in saray merkezli bir yönetim anlayışını uygulamaya başladığı savaş sonrası dönemde ise basım ve yayıncılık hızlı bir yükselişe 1880'lerin ortalarına doğru 1872'deki düzeyini yakalamış ve 1891'de yüzyılın doruk noktasına ulaşmıştır. İzleyen yıllarda yavaş bir düşüşe karşın, basım ve yayıncılık etkinliğinin önceki dönemlere oranla bir hayli yoğun olduğu gözlemlenebilir. Yüzyılın sonundaki düşme eğilimi ise 1908'e kadar sürecektir.

Üçüncü bir artış döneminin 1908'den sonra yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu grafikte yer almamakla birlikte, *EHB*'nin ham verilerine göre II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte basılı yapıt sayısında hızlı bir artış olmuş ve 1911 yılında yaşanan dorukta 1600'den fazla yapıt basılmıştır. Bu sayı, 19. yüzyılın en yüksek basımının

yapıldığı 1891 yılındaki üretimin iki katından fazladır. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922) döneminde tahmin edilebileceği gibi basım ve yayıncılık etkinliği azalmış olmasına karşın, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte II. Meşrutiyet dönemi düzeyinin de üzerine çıkmıştır. 1901'den 1928'deki Harf Devrimine dek basılan yapıt sayısı ise tüm 19. yüzyılın toplam sayısını geçmiştir. 20. yüzyılın ilk yirmi sekiz yılında yaklaşık 27 bin Türkçe yapıt basılmıştır.

TYK'da¹²² endekslenmiş yazmaların telif ve istinsah tarihleri açısından incelenmesi ise 19. yüzyılda basılı üretimin tersine bir etkinlik sergilemektedir. Yüzyıl boyunca 10.729 yazma kaleme alınmıştır. Bunların 465'i telifdir. Yüzyıl başından Tanzimat'ın ilanına kadar (1800-1839) 232 yeni yazma kaleme alınmış (telif), 5269 yazma çoğaltılmıştır (istinsah). 1839'dan 1877'ye kadarki dönemde 132 telif, 3777 istinsah edilmiş yazma bulunmaktadır. Basılı üretimin yoğunlaştığı son dönem olan 1878'den yüzyıl sonuna kadar ise yalnızca 101 telif, 1218 istinsah kayıtlıdır. Bu sayılar, elyazması endüstrisinin etkinliğinde 19. yüzyıl boyunca dramatik bir düşüş yaşandığını açıkça gösterir.

Konumuz açısından bu karşılaştırmalı değerlendirme, 19. yüzyılda Osmanlı'nın bilgi ve yazılı sanatı üretme, yayma ve tüketme biçimlerinde önceki yüzyıllara göre bir dönüşüm yaşandığını ortaya koymaktadır. Elisabeth Eisenstein'in Avrupa uygarlığı bağlamında tartıştığı üzere, matbaanın getirdiği bilgiyi çoğaltma ve yayma teknolojisindeki gelişme, insanoğlunun kendini ve dünyayı algılayışında devrim niteliğinde değişimlere yol açmıştır. Dolayısıyla, modernitenin kaynağında bu zihinsel değişime yol açan matbaa bulunmaktadır (1991).

Siyasi bağlamın tartışıldığı bölümde değinildiği üzere siyasi tarih açısından Sadrazam ve Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın 1871'de ölümü, Tanzimat döneminin sonu olarak kabul edilmektedir. Oysa, basım ve yayıncılığın gelişme çizgisi, bu tarihin hiçbir şekilde çağdaşlaşmayı dizginleyen bir milat olmadığını göstermektedir. Tam tersine, Babıali despotizmi olarak tanımlanan dönemin kapanmış olması, basılı üretimde ani bir artışı tetiklemiş gibi görünmektedir.

II. Abdülhamid dönemindeki olağandışı ilerleme, pek çok araştırmacının da dikkatini çekmiştir. Örneğin, Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri" başlıklı makalesinde İstanbul'daki basımevlerinin etkinliğinde "kendisi de bir kitapsever olan ve Yıldız Saray'ındaki kütüphanesine nadir kitapları toplayan

¹²² TYK hakkında Ek 1, "Kaynaklar" bölümünde tartışılan araştırma sorunları nedeniyle bu değerlendirmede dil ölçütü gözetilememiş ve yalnızca hicri yıllara göre inceleme yapılmıştır.

bir koleksiyoncu olarak tanınan II. Abdülhamit'in saltanatı (1876-1909) sırasında dikkate değer bir artış gözlen[diğini]" belirtir (1993: 5). Uyguladığı baskıcı sansüre ve Avrupa karşıtı politikalara karşın, basım ve yayıncılığın en çok Abdülhamid döneminde gelişmiş olması şaşırtıcı görünebilir. Bu dönemde, 20. yüzyılda da çalışmayı sürdürecektir pek çok matbaa kurulmuş, Müslüman ve gayrimüslim milletlere ait farklı dillerde ve alfabelerde yayımlanan gazetelerin sayısı artmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği ekonomik bunalım olmasaydı, 1870'lerdeki gelişimin hız kesmeden süreceği de tahmin edilebilir. Bu durum, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da padişahların yönetim anlayışından ve uygulamalarından belli ölçüde bağımsız bir çağdaşlaşma hareketinin rayına oturduğunu düşündürür.

3. Basım Yerlerine Göre Genel Dağılım

Bu bölümde 19. yüzyılda basılmış Türkçe yapıtların basım yerlerine göre dağılımı incelenerek basım ve yayıncılığın coğrafyası betimlenmiştir. Karşılaştırmalı bir yöntem kullanabilmek amacıyla Osmanlı toprakları dışındaki kentler de araştırmaya dâhil edilmiştir. Merkez konumundaki yerlerdeki üretim tartışılırken yoğunluğa göre bir sıralama gözetilmiştir.

19. yüzyılda İstanbul'da 15 binden fazla Türkçe yapıt basılmıştır (15.720 adet). Bu da Türkçe yapıt üretiminin yaklaşık yüzde 87'si kadardır. Buna göre 19. yüzyılda Türkçe yapıtlar açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli basım ve yayıncılık merkezinin İstanbul olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, İstanbul'un yıllara göre basılı yapıt grafiği genel grafikte benzer bir eğilim çizgisi izler (Ek 5). İstanbul'un bu konumu, buradaki basım ve yayıncılık etkinliğini ayrı bir bölümde incelemeyi gerektirir. Burada, İstanbul dışındaki kentlerin üretimi değerlendirilmiş ve bu amaçla ayrı bir grafik hazırlanmıştır. Türkçe yapıtların basım yerlerine göre basılan yapıt sayısı grafiği, İstanbul dışındaki merkezleri de gözler önüne serer (Ek 6).

Kahire, Türkçe yapıtlar açısından İstanbul'dan sonraki en etkin basım ve yayıncılık merkezidir. Daha önce belirtildiği üzere, 1798'deki Fransız işgalinden sonra Mısır valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa, resmen Osmanlı'ya bağlı bir vilayeti yönetiyor olmasına karşın, oldukça bağımsız bir yönetim anlayışı

sergilemiştir. 1866'da Hıdivlik olan Mısır, 1882'deki İngiliz işgaline kadar özerk bir eyalet konumundadır. İşgale karşın Mısır, İmparatorluktan bütünüyle ayrıldığı 1914 sonuna dek Osmanlı'ya bağlı özerk bir eyalet olarak kalmıştır.

Kahire'deki Türkçe basılı üretimin büyük çoğunluğunu Bulak Matbaası gerçekleştirmiştir (yüzde 75). Bulak matbaasının kuruluşu genellikle 1821 olarak kabul edilse de *EHB*'de bu matbaaya dair ilk kaydın tarihi 1819'dur¹²³. Burada da *EHB*'nin verileri esas alınmıştır. Bulak matbaasının etkinliğini ayrıntılı biçimde görebilmek amacıyla yıllara göre bastığı Türkçe yapıtlar grafiğine göz atmak yararlı olacaktır (Ek 7).

Görüldüğü üzere, Bulak Matbaası, Türkçe yapıtlar basmaya başladığı 1819 yılından itibaren 1840'lara kadar Tanzimat reformları öncesi yükselen bir çizgiyle üretim yapmıştır. Kavalalı Mehmed Ali'nin 1839'da Mısır Valisi olmasından sonraki dönemdeyse matbaanın giderek daha az Türkçe yapıt bastığı anlaşılmaktadır. 1860'lı yıllardan itibaren de üretim yılda en fazla beş yapıt olacak biçimde dengelenmiştir. 1883 yılındaki ani yükselişin İngiliz işgaline karşı bir tepki olup olmadığı, araştırılması gereken ilginç bir durum gibi görünmektedir. Yüzyıl sonuna doğru, matbaanın önceki dönemlerden çok daha az sayıda Türkçe yapıt basmış olması da dikkat çekicidir.

İmparatorluk sınırları içindeki Türkçe yapıtlar basan üçüncü önemli merkez, beklendiği üzere İzmir'dir. Bu kentin yıllara göre bastığı yapıt sayısına bakılırsa (Ek 8) Tanzimat'ın hemen sonrasında yükselen çizgi dikkat çekicidir. Buna karşılık 1870'lerde İstanbul'da yoğun bir etkinlik olmasına karşın, aynı dönemde İzmir'de belirgin bir durgunluk görülmektedir. İzmir'de basılmış olan yapıtların yaklaşık üçte ikisi Arap harflidir. Üçte birlik kısım ise, büyük çoğunluğu dinî kitaplar, sözlükler ve konuşma kılavuzlarından oluşan Ermeni ve Yunan harfli metinlerdir. Bununla birlikte, Yunan harfli metinler açısından İzmir'in önemli bir basım ve yayıncılık etkinliği olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki üretim İstanbul'a oranla çok düşük düzeyde kalmış olsa da İzmir, İmparatorluk sınırları içinde Yunan harfli metinlerin basıldığı ikinci merkezdir.

İzmir'de Yunan harfli basım yapan 10'dan fazla matbaa bulunmasına karşın, Türkçe yapıtlar açısından öne çıkan tek bir matbaadan söz etmek mümkün değildir. Genellikle her matbaa, bir iki Yunan harfli Türkçe basım yapmıştır. Örnek vermek

¹²³ İbrahim el-Halebî. *Siyer-i El-Halebî Tercemesi*. Çev. [Mütercim] Ahmed Asım. Kahire: Bulak Matbaası, 1235 / 1819.

gerekirse, Şu matbaalardan söz edilebilir: Damian, Daveroni, Proodos, Smurni, Stemani, Tatikyan, Yonani ve Arap harfli yapıtlar da basmış olan Amaltheias (Amaltiya). Bunların Türkçe yapıt üretiminin bir hayli düşük düzeyde olması, hitap ettikleri Trkofon Ortodoks kesimin Yunanca ve Fransızca gibi dillerde yazılmış olan yapıtları özgün dilinden okumayı tercih ettiğini düşündürür. Ayrıca, 19. yüzyılın nispeten erken bir döneminde gerçekleŐmiŐ olan Yunan Bağımsızlığından sonra İzmir'in Osmanlı Rumları ve Karamanlılar için bir basım ve yayıncılık merkezi olma konumunu yitirdiği de anlaşılmaktadır.

Öte yandan, İzmir'de kayda değer düzeyde Ermeni harfli basım yapan matbaa da bulunmaktadır. Bunların arasında 1840-1851 yıllarında alıŐan Griffid Guliemos (William Griffith) matbaası ve üretim açısından onu takip eden Dedeyan matbaası gelmektedir (1856-1878). Bu matbaaların üretiminin yarısından fazlasının dinî konularda olduğunu da belirtmek gerekir.

1861 yılında İzmir'de basılan bir Nasreddin Hoca fıkraları derlemesi, 19. yüzyıldaki edebî ve kültürel iletişim yollarının çeŐitliliđini göstermesi açısından ilginçtir. N. Mallf (Mallouf) tarafından Fransızca yayımlanmış olan bu derleme, ikinci baskısından Türkçeye evrilerek Yunan harfli basılmıŐtır¹²⁴. (Fransızca-Türkçe sözlüğü 1856'da Paris'te, 1863-1867 yılları arasında ise iki cilt olarak İstanbul'da yayımlanmış olan Mallf'un Osmanlı tarihine dair Fransızca yazdığı bir yapıt da *31 Sultanın Muhtasar Tevarihi* başlığıyla çevrilerek Ermeni harfli basılmıŐtır¹²⁵.) İzmir'de yayımlanan yapıtlar arasında François-Ren de Chateaubriand'ın *Les Aventures du dernier Abencrage* (1826) adlı romanının Ermeni Türkçesine yapılmış çevirileri de bulunmaktadır¹²⁶.

Bunlar dışında bu kentte yayımlanmış yapıtlar arasında Antik Yunan filozoflarına dair Arap harfli yazılmış ilk yapıtlardan biri olan Krikor Kumaryan'ın Fransızca-Türkçe olarak yayımladığı *Evvel Zamanda Āzam'ŐŐan Olan Filozofların Āmrrar Etmiş Oldukları Ėmrlerinin Ācmalidir* başlıklı yapıt kayda deđerdir¹²⁷. Daha

---

¹²⁴ Nasreddin Khotza Asteia, *Prosetethısan Kai Paroimiai Trkikai*. İzmir: Tupografeion tıs Amaltheias, 1861.

¹²⁵ Fransızcadan ev. B. Tđtabyan. İstanbul: Ceride-i Havadis, 1859.

¹²⁶ *Son Abenserajın Sergüzeşti*. Fransızcadan ev. Krikor ilingiryan. İzmir: Dedeyan, 1860 ve 1877.

¹²⁷ *Abrg de la vie des plus illustres philosophes de l'Antiquit*. İzmir: Daveroni ve Sugyoli [Sougiolli] Matbaası, 1270 / 1854 (Başlığın Fransızca kısmı Strauss, 2009: 257.84'ten alındı).

önce değinildiği üzere *İrfan Name...* başlıklı benzer bir yapıt, Yunan harfleriyle 1846'da İstanbul'da basılmıştır (basım bilgileri için bkz. not 115).

19. yüzyılda İzmir'i Türkçe edebiyat açısından önemli kılan şeylerden birinin, edebiyat tarihçilerine göre özellikle roman türündeki yapıtlarıyla "Tanzimat romanı" döneminin sonunu simgeleyen Halid Ziya (Uşaklıgil)'nin bu kentteki yazarlık ve yayıncılık etkinliği olduğu söylenebilir. Halid Ziya, 1886-1893 yılları arasında Tevfik Nevzat'la birlikte *Hizmet* gazetesini çıkarmış, gazeteye ait matbaada da birçok yapıt basmıştır. Yazar, ilk romanı olan *Sefile*'yi *Hizmet*'te tefrika etmiştir (1885). *Bir Ölünün Defteri* (1037 / 1890), *Nemide* (1307 / 1890), *Mezardan Sesler* (1308 / 1891) gibi ilk kurmaca yapıtlarını ve *Mensur Şiirler*'ini (1307 / 1890) de bu kentte, genellikle gazetesinde tefrika ettikten sonra kitap olarak yayımlamıştır.

Hizmet Matbaasında basılan yapıtlar arasında biyografi türündeki ikisi dikkat çeker. Avrupa'da matbaacılığın öncüsü Gutenberg hakkında Yenişehirli Halid Eyüb'ün hazırladığı *Gutenberg. Fenn-i Tab'ın Mucidi* 1311 / 1894'te; M. Emin'in çağdaş Fransız yazarlarına dair *Fransa Asr-ı Hazır Muharrirleri* başlıklı yapıtının ilk kısmı (1. defter) ise ertesi yıl yayımlanmıştır.

Osmanlı basım ve yayıncılığını konu edinen araştırmalarda adına pek rastlanmayan Bursa'nın üretim yoğunluğu açısından sergilediği yüksek verim şaşırtıcı bulunabilir. Bursa'daki üretimine bakıldığında dinî yapıtların bu kentte çok az sayıda basıldığı görülmektedir. Bunun karşılığında, özellikle vilayet matbaasının edebiyat yapıtları basma konusundaki etkinliği dikkat çekicidir. Genellikle vilayet matbaaları, salnamelerin yayımlanması amacıyla kullanılmıştır. Bu matbaalarda basılan edebiyat yapıtlarının sayısı birkaçı geçmez; bunlar da bir iki yazarın bazen birden fazla kez yayımlanmış yapıtıdır. Oysa, Bursa'daki Hüdavendigâr Vilayet Matbaasının üretiminin yarıya yakını edebiyat yapıtlarıdır (yaklaşık yüzde 45). Buna Mehmed Şakir'in Feraizcizade Matbaasının ve Matbaa-i Emirî'nin üretimi de eklenince, 19. yüzyılda Bursa'nın da Türkçe edebiyat yapıtları açısından bir yayıncılık merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Venedik, Kazan, Viyana ve Paris'in Bursa'yı yakından takip etmesi Türkçe yapıtların Osmanlı toprakları dışındaki yerlerde de kayda değer sayıda basıldığını göstermesi açısından önemlidir. Venedik ve Viyana'daki Ermeni harfli Türkçe yapıtlar basan Mihitarist matbaalarının belli düzeyde bir üretime sahip olduğu gözlemlenebilir. Venedik'teki Sen Lazar Matbaası, Mihitarist matbaaları arasında repertuarı çeşitlilik gösteren matbaalardan biridir. Matbaanın bastıklarının yarısından

fazlası tipik olarak dua ve ibadet kitapları gibi din konulu yapıtlar ile sözlükler ve dilbilgisi yapıtları olmakla birlikte, Sen Lazar'ın bastığı sözlük dilleri arasında Ermenice ve Türkçe dışında Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Toskanca da bulunmaktadır. Ayrıca, matbaa, *Türk Atasözleri* başlığı altında 1877, 1882 ve 1893 yıllarında üç derleme basmıştır. Bu matbaada İngiliz şair Edward Young'ın *Nights Thoughts*¹²⁸ adlı uzun şiirinin ve İtalyan şair Metastasio'nun manzum "oyun"larının¹²⁹ çevirileri de basılmıştır.

Gerçekte bu kentteki matbaalar, 19. yüzyıldan önce de İmparatorluğun gayrimüslim okuryazarlarına özellikle dinî konularda okuma gereçleri sağlamıştır. Örneğin, 1727-1796 yılları arasında Venedik'te Andon Pordol (Antoni Bortoli)'un matbaası çoğunluğu din konulu çeviri metinler olmak üzere hem Ermeni hem de Yunan harfli yapıtlar basmıştır. Pordol'un repertuarı arasında Sivaslı Mihitar (Mihitar Sepasdatsi)'in Ermeni harfli *Yeni Ermenice Dilbilgisi* (1727) ve Yunan harfli Rumca-Türkçe bir sözlük¹³⁰ de yer almaktadır.

Venedik'te yüzyıl başından Tanzimat dönemine kadar etkin olarak çalışan matbaacıardan ikisi de Mihail Glik (Mikhaîl Glukei) ve Nikolaos Glik (Nikolaô Glukei)'dir. Glikiler, çoğu din konulu çeviri metinler olmak üzere yalnızca Yunan harfli metinler basmıştır. Bastıklarının arasında Rumca-Türkçe sözlükler ve dilbilgisi da kitapları bulunmaktadır.

Viyana'daki Mihitarist matbaası da Türkçe yapıtlar söz konusu olduğunda yalnızca Ermeni harfli basım yapan matbaalardan biridir. 19. yüzyıldan önce Trieste'deki Mihitarist matbaasının daha verimli olduğu görülmektedir. 19. yüzyılla birlikte, Trieste'nin yoğunluğunu Viyana'daki matbaa devralmış gibidir. Bu matbaada da Hıristiyanlık öğretilerine yönelik din kitapları çokça basılmıştır. Sen Lazar'ın sözlüğünü bastığı diller dışında bu matbaa aralarında Toskanca yerine Almanca ve Rumcanın olduğu çok dilli sözlükler basmıştır. Matbaanın repertuarından *Konstantinopolisten Avrupaya Danub ile Seyahat Rehberi ve Dört Dil ile Sözlük*¹³¹ başlıklı yapıt dikkat çeker. Burada ayrıca Hıristiyan azizlerinin

---

¹²⁸ *Yung Feylesofun Figanleri yahut Yungun Geceleri*. İngilizceden Fransızcaya çev. Le Tourneur; Fransızcadan çev. Hovhannes Yeremyan. 1819, 1836 ve 1858.

¹²⁹ *Metastasio Şairin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kaside Tercümeleridir*. 1831, 1839, 1859 ve 1893. Son iki basımda: İtalyancadan çev. Hovhannes Yeremyan.

¹³⁰ *Neos Thisauros Angılan Kitap, yane Yengi Hazne*. Çev. Serafim (Adalialı, Hieromonahos). Venedik: Antonios Vortoli, 1756.

¹³¹ Vasalyan, Pilipos. Viyana: Mihitaryan, 1893.

menkıbelerine dair yapıtlar da basılmıştır: *Surp Gıġemes Engürülü Episkoposun Çektiği Siyasetlerin Hikayeti* (1816), *Aziz Vingienso Ferrarinin Hikmetli Ömrünün Muhtasar İcmali* (1835), *Surp Krikor Lusavoriçin Tercemeyi Halı* (1839). Bu tür yapıtlar arasında genel bir Hıristiyan kanonu¹³² dışında “Engürülü” aziz Gıġemes’in menkıbesi gibi yerel din ulularının biyografilerinin de yer alması dikkat çekidir.

Müslüman Türklerin yoğun olarak yaşadığı kentlerden Rusya’nın yönetimindeki Kazan’daki Türkçe yayıncılığın önemine de değinmek gerekir. Kazan, Kur’an’ın 1801’de ilk kez basıldığı kent olarak bilinmektedir. Ayrıca, 17. yüzyıl din bilginlerinden Mehmed Üstüvanî’nin fıkıh kitabı¹³³ İstanbul’dan önce Kazan’da basılmaya başlanmıştır. Kazan’ın İstanbul’daki yayın dünyasını izlediğini gösteren önemli bir olay, Ahmed Midhat’ın çocuklar için yazdığı eğitici hikâyelerden oluşan *Terbiyeli Çocuk* başlıklı okuma kitabının 1886’da yayımlanışından üç yıl sonra Tatar lehçesine çevrilerek Kazan’da basılmasıdır¹³⁴. Ayrıca, ortak bir geleneksel (sözlü) edebiyat repertuarının varlığını ortaya koyması açısından bu kentte basılan halk hikâyeleri anılmaya değerdir: *Hikâye-i Seyfî’l-mülük* (1887), *Hikâye-i Tahir ile Zühre* (1889), *Hikâye-i Kısas-i Yusuf* (1891). Bunların yanı sıra İstanbul’daki “popüler” yapıtlardan (10’dan fazla baskı) Manisalı Birrî Mehmed Dede’nin *Hikâyet-i Bülbülname*’si¹³⁵ ve Beydaba’nın *Kelile ve Dimne*’si¹³⁶ Kazan’da da basılmıştır.

Fransızcanın 19. yüzyılda Osmanlı dil ailesine katılan yeni bir dil olarak özellikle edebiyat alanındaki etkisini ve muhalif Osmanlı aydınlarının gitmeyi seçtikleri yerler arasında önceliğini göz önüne aldıktan sonra Paris’in Türkçe yapıtların basıldığı bir kent olduğunu görmek şaşırtıcı gelmeyecektir. Ne var ki, Paris’te daha çok sözlük ve dilbilgisi kitaplarının ve İncillerin basıldığı görülmektedir. Bu kentte yayımlanmış Ermeni harfli Türkçe metinlerin biri dışında tamamı Canig Aramyan ve Khoren Kalfayan (Nar Bey)’in hazırladığı, 1859-1879 yılları arasında basılan Ermenice-Türkçe ya da Ermenice-Fransızca-Türkçe

¹³² Bu konuda bir tartışma için bkz. Strauss, 2009: 220.

¹³³ *Kitab-ı Üstüvani*. Kazan: yy., 1806; *Üstüvanî*. Kazan: Kazan Ünivirsitinin Matbaası, 1836 ve 1845. Yapıtın İstanbul’daki ilk baskısı 1856’dır; bu tarihten 1896’ya kadar başkentte yapıtın 10 baskısı yapılmıştır.

¹³⁴ Ahmed Midhat. *Terbiyeli Bala*. Tatar lehçesine çev. Hasan Ata b. Molla Mehmed Kazani. Kazan: Kazan Ünivirsitinin Matbaası, 1889.

¹³⁵ Kazan Ünivirsitinin Tab’hanesi, 1883.

¹³⁶ Çev. Abdülallam b. Feyzhan. Kazan: yy., 1889.

sözlüklerdir. Sözlük olmayan tek Ermeni harfli Türkçe metin, Hovhannes Tüysüzyan'ın “Ermeni Harfleriyle Türkçe Gazete Çıkarılması Üzerine ‘Mecmua-i Havadis’in Naşirine Cevaben” başlıklı 22 sayfalık risalesidir¹³⁷. Paris’te basılmış Arap harfleriyle Türkçe yapıtların çoğunluğunu da sözlükler ve konuşma kılavuzları oluşturur. Thomas Xavier Bianchi ve Jean Daniel Kieffer’in hazırladığı bu tür yapıtlar, 1837-1859 yılları arasında Dondey-Dupré matbaasında birkaç kez basılmıştır.

Paris’te yayımlanan konumuz açısından önemli yapıtlardan biri, Ali Suavi’nin bu kentte çıkardığı *Ulum* gazetesiyle birlikte kısım kısım bastığı *Kamusü’l-ulum ve’l-Maarif* adlı ansiklopedik boyuttaki çalışmasıdır¹³⁸. Ali Suavi, “Osmanlıca” ile “Türkçe” tanımları arasındaki farkı tartışan ve yalın bir Türkçe kullanımından yana olan aydınlardan biridir. Bu düşüncelerini ansiklopedisinde uygulamaya çalışmıştır. Ali Suavi, ayrıca, Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin *Sefaretname-i Fransa*’sını yayına hazırlayarak 1872’de çift dilli yayımlamıştır¹³⁹. Bunun yanı sıra, bu kentte Dürri Ahmed Efendi¹⁴⁰ ve Mehmed Vahid’in¹⁴¹ sefaretnameleri de basılmıştır. Bu tür yapıtların Paris’te, bazen çift dilli olarak basılması, İmparatorlukla ilgilenen Fransız okuryazarlarına hitap ettiklerini göstermektedir. Bunlar, aynı zamanda, Fransa’da öğrenci olarak bulunan Osmanlılara yönelik basılmış da olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’da daimî elçilikler kurmaya başladığı dönemde, başta Paris olmak üzere Avrupa’nın belli başlı kentlerine yabancı dil ve tıp, mühendislik gibi bilim dallarında eğitim almak üzere burslu öğrenciler göndermiştir. Bu amaçla Paris’te 1856 yılında Mekteb-i Osmanî adlı bir eğitim kurumu da açılmıştır. Öğrencilerin çeşitli gereksinimleriyle ilgilenmek üzere gittikleri kentlerde öğrenci yardımlaşma dernekleri kurdukları da görülür. Bu tür derneklerden olan “Teavün”ün nizamnamesi 1896’da Paris’te basılmıştır¹⁴².

---

¹³⁷ Paris: Canig Aramyan, 1876.

¹³⁸ Paris: Victor Goupy Matbaası, 1871. Ansiklopedi “a” harfinde kalmıştır (Strauss, 2005: 233).

¹³⁹ *Sefaretname-i Mehmed Efendi. Tacryr de Relation de Mahommed Efendi Ambassadeur de La B. Porte en France 1720*. Paris: Victor Goupy Matbaası, 1872.

¹⁴⁰ *Sefaretname-i İran*. Paris: Imprimerie Litographique de C. Motte, 1820.

¹⁴¹ *Sefaretname-i Seyyid Mehmed Vahid Efendi. Relation de L’ambassade de Mohammed Seid Wahid Effendi*. Paris: Typographie de Firmin Didot Frères, 1843.

¹⁴² *Teavün Talebe-i Osmaniye’ye Mahsus Cemiyet-i İlmiye Nizamnamesi*. Paris: yy., 1896.

Şam, Halep, Hanya (Girit) ve Edirne özellikle vilayet matbaalarının etkinliğiyle dikkat çeken yerlerdir; bu kentlerde salnameler en çok basılan türdür. Örneğin, Halep'teki basılı Türkçe üretimin hemen hemen tamamı salnamelerdir. Merkezden uzak bu kentlerde az sayıda basılan diğer türlerdeki yapıtların özellikle kentin yöneticileri tarafından kaleme alındığı görülebilir. Manastırlı Mehmed Rifat'ın manzum *Tuhfetü'l-İslam* (1888, 1891)'ı ve *Kıyas-ı Enbiya'sı* (1892) ile peygamberin yaşamına dair *Şive-i Muhammediye* (1892)'si kaymakamlığı döneminde Şam Vilayet Matbaasında basılmıştır. Damad Mahmud Celaleddin Paşa da valiliği döneminde Hanya'da şiirlerini yayımlamıştır (1894). Edirne'de ise vilayet matbaasının yayımladığı çok sayıda salnamenin ve daha az oranda dinî ve askerî eğitim yapıtlarının yanında Katolik Bulgar Manastırı matbaasında Ermeni harfli iki yapıt basılmıştır¹⁴³.

Beyrut, etnik çeşitliliği ve tarihi boyunca yerel emirlerinin Osmanlı yönetimiyle gerginliği açısından Kahire gibi kendine özgü bir yapı sergiler. 19. yüzyılda misyoner etkinliğinin yoğunlaştığı bu kentte Arap harfli Türkçe İncil ve Tevratlar basılmıştır. Osmanlı dilbilgisi kitapları ve çoğunluğu Arapça-Türkçe olan sözlükler, bu kentteki Türkçe yapıtların en çok basıldığı türlerdir. Beyrut'ta az sayıda basılı Türkçe edebiyat yapıtı arasında şiir öne çıkmıştır. Bunlar arasında İslam öncesi Arap şairlerinden Antere'nin *Münyetü'n-nefs'i*¹⁴⁴, misyoner etkinlikle ilişkilendirilebilecek bir tercih gibi görünmektedir. Abdurrahman Nacim'in *Gülzar-ı Asar*'ı¹⁴⁵ ve Beyrut'ta yaşamakla birlikte İstanbul'daki gazete ve dergilerde şiirleri yayımlanan Kıbrıslı Hasan Nesib'in dinî-tasavvufî şiirlerinden oluşan *Feyezan-ı Aşk*¹⁴⁶ adlı küçük bir derlemesi de anılmaya değer yapıtlar arasındadır.

Atina, Yunan Bağımsızlığı'ndan sonra Yunan harfli Türkçe yapıtların kayda değer sayıda basıldığı kentlerden biridir. 1835-1840 yılları arasındaki yirmi Türkçe yapıtın basıldığı kent, ileride gösterileceği üzere, bu yıllarda üretimi durmuş olan İstanbul'daki Patrikhane matbaasının Türkçe konuşan dindaşlarına özellikle dinî konularda okuma gereçleri sağlama misyonunu devralmış görünmektedir. 1840'tan

---

¹⁴³ *Çekilen Endişeler ve Balonle Yolculuk*. Çev. M. Kazazyan. Edirne: Katolig Bulgar Manastırın (Gatolig Bulgarats Vanki), 1885; *Bir Ananın Cefası*. Edirne: Katolig Bulgar Manastırın (Gatolig Bulgarats Vanki), 1886.

¹⁴⁴ Beyrut: Matbaa-i Umumiye, 1864.

¹⁴⁵ Beyrut: Matbaa-i Edebiye, 1309 / 1892.

¹⁴⁶ Beyrut: Matbaatü'l-ünsiyye, 1314 / 1896.

sonraysa aralıklı olarak yılda en fazla iki yapıt basılmıştır. Atina’da basılan yapıtların yarısından fazlası Hıristiyan öğretisiyle ilgili yapıtlar, aziz menkıbeleri ve kutsal kitaplardır. Geri kalan kısım Rumca-Türkçe ve İngilizce-İtalyanca-Rumca-Türkçe dilbilgisi kitapları ve edebiyat yapıtlarıdır. Edebiyat yapıtları arasında Rumca-Türkçe şarkı derlemeleri dikkat çekicidir. Yedi Âlimler hikâyesinin Rum versiyonu olduğu anlaşılan Arapçadan çevrilmiş iki metin¹⁴⁷ ile bir Koroğlu hikâyesi¹⁴⁸ de Atina’da basılmıştır. Bunlar hakkında ayrıntılı bir tartışma, tezin üçüncü bölümünde sunulmuştur.

Grafikte Atina’dan sonra yer alan merkezler arasında Trabzon da bulunmaktadır. Burada ele alınmayacak olan Trabzon’daki basım ve yayıncılık etkinliğinin yanı sıra kahvehaneler ve kitabevleriyle ilgili ayrıntılı bir çalışma olarak Kudret Emiroğlu’nun “Trabzon’da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma Kültür ve Siyaset” başlıklı makalesine başvurulabilir.

Kırım Bahçesaray, basım yerlerine göre genel dağılım grafiğinde alt sıralarda yer almasına karşın, Gaspıralı İsmail Bey (Gasprinskiy)’in yayıncılık ve edebiyat alanındaki etkinliği nedeniyle değinilmesi gereken kentler arasındadır. Gaspıralı’nın 1883-1914 yılları arasında yayımladığı *Tercüman* gazetesi kentin en ünlü Türk gazetesi olarak kabul edilmektedir. Bu gazeteye ait matbaa, 19. yüzyılda Türkçe yapıtlar basan ilk yüz matbaa arasında yer almaktadır (bkz. Ek 9). Gaspıralı, Rus İmparatorluğu’nda Türklerin ve Müslümanların eğitim ve kültür reformu için çalışmış olan bir aydındır. Bu amaçla gazetesinin matbaasında tıptan tiyatro oyununa geniş bir yelpazede yapıtlar basmış olan Gaspıralı’nın İstanbul’daki edebiyat etkinliğini de izlediği anlaşılmaktadır. Gaspıralı’nın yayımladıkları arasında Namık Kemal’in *Bahtsız Bala* başlığıyla çevrilmiş *Zavallı Çocuk*’u¹⁴⁹, Mustafa Hilmi’nin *Bahtiyar Piyesinden Seçilmiş Parçalar*’ı¹⁵⁰ ve Mizancı Mehmed Murad’ın *Muhtasar*

---

¹⁴⁷ *MASALİYE HEKAYETTİR ki Zemanı evayilde, Rumistan’da gelmiş geçmiş olan, Padişahlardan, Ponsyanos Kayser naminde bir Padişahın, ve ehli Sultanın, ve evladı Teoklityanos Şah zadenin, ve yedi Filofofların, bir Hikayetidir ki gayet ile güzel ve tohafdır.* Atina: Leonidis Papadopoulos’un Basmahanesi, 1840; Logios Hermis Nam Tabhanesi, 1867.

¹⁴⁸ *KÖROĞLU HİKAYESİ. Gayetle meraklı olan işbu risalede Koroğlu’nun terceme-i hali temamiyle münderic olup bu ane kadar tab idilenlere müreccahdır.* Atina: Stavrianos Matbaası, 1890.

¹⁴⁹ Namık Kemal. *Bahtsız Bala. 3 Perdelik Tiyatro.* Kırım lehçesine çeviri. Bahçesaray: Tercüman Gazetesi Matbaası, 1882.

¹⁵⁰ Mustafa Hilmi. *Bahtiyar Piyesinden Seçilmiş Parçalar.* Bahçesaray: Tercüman Gazetesi Matbaası, 1889.

Tarih-i İslam'ı¹⁵¹ bulunmaktadır. Ayrıca, Ahmed Lütfü'nün çevirisiyle *Robinson Crusoe*'yu¹⁵² Bahçesaray'da basan da Gaspıralı'dır.

Basım yerleri arasında son olarak Cenevre'ye değinmek uygun olacaktır. Bu kentte az sayıda Türkçe yapıt basılmış olmasına karşın, 19. yüzyılın siyasi durumunu kavramak açısından bu yapıtların önemli olduğu anlaşılmaktadır. Yüzyıl sonuna doğru Abdülhamid yönetimiyle ters düşen aydınların bu kentte yönetim karşıtı propaganda metinleri yayımladığı görülebilir. Özellikle Tunalı Hilmi'nin "Hutbe"leri anılmaya değerdir¹⁵³. Mehmed Murad'ın İttihad ve Terakki Cemiyetinin merkezini Cenevre'ye taşımasının ardından (1896) bu kentte cemiyetin matbaasının yanı sıra Mehmed Murad'ın gazetesine ait Mizan Matbaasının etkin olduğu görülmektedir. Bu anlamda Cenevre, Paris'ten sonra muhalefetin yurtdışındaki sığınağı hâline gelen önemli kentlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Ç. Matbaalar, Yayıncılar, Kitapçılar

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk matbaanın 15. yüzyıl sonlarında İspanya'dan gelen Yahudi mülteciler tarafından İstanbul'da kurulduğu pek çok tarihçinin ve araştırmacının ortak görüşüdür. Alpay Kabacalı, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii* adlı araştırmasında ilk Yahudi matbaasının İspanya'dan getirilmediğini, matbaanın Avrupa'da yayıldığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin de matbaa kurduğunu vurgular (1998: 9). Bu matbaanın ardından, İmparatorluğun çeşitli kentlerinde, özellikle Yahudilerin başlıca yayıncılık merkezi olan Selanik'te basımevleri kurulmuştur (Lewis, 1970: 51). Venedik'te matbaacılık öğrenimi yapmış olan Sivaslı Apkar tarafından 1567'de İstanbul'da bir Ermeni matbaası açılmıştır. 1627'de ise Nikodemus Metaksas (Nicodimus Metaxes), İngiltereden getirttiği makine ve harflerle bir Rum matbaası kurmuştur (Kabacalı, 1998: 12; Lewis, 1970: 51). Bu bilginin yanında Kabacalı'nın da dikkat çektiği gibi ilk Yunan harfli Türkçe metnin basım tarihinin 1584 olduğunu anımsatmakta yarar vardır.

---

¹⁵¹ Mehmed Murad. *Muhtasar Tarih-i İslam*. Bahçesaray: Tercüman Basmahanesi, 1890.

¹⁵² Defoe, Daniel. *Hikâye-i Robenson*. Çev. Ahmed Lütfü. Bahçesaray: Tercüman Gazetesi Matbaası, 1889.

¹⁵³ *EHB*'de kayıtlı son hutbenin başlığı *Dokuzuncu Hutbe*'dir (Cenevre, 1315 / 1898).

Yunanca, Ermenice, İbranice ve Ladino kitaplar az veya çok sayıda daha önce bu matbaalarda basılmıştır (Ortaylı, 2005: 42). Bu dillerde basılan kitapların çoğu İncil, dua kitapları ve menakıbnâme türünde metinlerdir. Bunlara Sırp, Rumenler, Bulgarlar, Makedonyalılar gibi halklar tarafından kullanılan Kilise Slavçasının farklı çeşitlemelerinde basılmış az sayıda dinî yapıt da eklenebilir. (Ortaylı, 2005: 42; Strauss, 2009: 252.14).

Osmanlıca yapıtlar basmak için kurulan ilk matbaanın kuruluş serüveni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, bu konuda babası Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e Fransa gezisinde eşlik etmiş olan Said Çelebi'nin rolünü ön plana çıkarırken (örn. Lewis, 1970: 51), bazıları da Avrupa aydınlanmasının temelindeki bu teknolojik buluşun Türkçe yazılı kültür evrenine girişini İbrahim Müteferrika'nın kişiliğiyle özdeşleştirir (örn. Berkes, 1973: 51; Sabev, 2006).

Bu tartışmalarda genellikle gözden kaçan önemli bir nokta, Türkçe yapıtların basımı için kurulan ilk matbaanın gayrimüslim matbaalarının tersine dinî kurumların desteği ya da özel girişim olarak değil de padişahın onayıyla İbrahim Müteferrika ve Said Mehmed'in ortak işleteceği bir devlet matbaası biçiminde düzenlenmiş olmasıdır. Matbaa, 1132 / 1719-1720 yılında tahta kalıp baskı tekniğiyle bir Marmara haritası basmıştır. Bunu 1137 / 1724-1725 yılında basılan “Bahriye-i Bahr-i Siyah”, yani Karadeniz haritası izlemiştir. Matbaanın bastığı ilk “kitap” hacmindeki yapıt, çevirmeni nedeniyle *Vankulu Lügati* olarak da bilinen, Mustafa el-Vanî'nin *Tercümetü's-sıhahî'l-Cevherî* başlığıyla çevirdiği Ebu Nasr İsmail b. Hamad el-Cevherî'nin Arapça-Türkçe sözlüğüdür (1141 / 1729). 1000 adet basılan bu iki ciltlik sözlük, medreselerde okuyan öğrencilerin alabilmesi için toplam 35 kuruşa satılmıştır (Kabacalı, 1998: 21).

Yaygın kanının aksine, ulema, kitap basmanın şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle matbaa açılmasına karşı gelmemiştir. Dönemin şeyhülislamı Abdullah Efendi gereken fetvayı itirazsız çıkarmış, ulemadan on bir kişi ilk kitabın başına konan “takriz”ler, yani övgü yazıları yazmıştır. Bunlarda kitap basmanın şeriata aykırılığından söz edilmemektedir. Fetvada ve fermanında da yalnızca “ulûm-ı âliye” yani din bilimleri dışındaki bilimler üzerine yazılmış olan kitapların basılabileceği belirtilmiştir (Berkes, 1973: 53-54). İlk basma kitapları alanlar da genelde üst düzey devlet adamları, bürokratlar ve ulema mensuplarıdır (Sabev, 2006: 182). Matbaaya

karşı çıkan asıl kesimin hattatlar olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde elyazması pek çok kişinin geçimini sağladığı bir endüstridir.

Bununla birlikte, hattatların karşı çıkmasındaki asıl nedenin geçim kaynaklarını yitirecekleri korkusundan ziyade lonca sistemine yeni bir meslek kolunun eklenmesi olduğu düşünülebilir. Berkes'in verdiği bilgilere göre, Osmanlı sisteminde meslekler, imtiyazlı ve beratlı loncalardır. Basımevi açma izni ise yalnızca İbrahim Müteferrika ile Said Mehmed'e verilmiştir. Matbaa, "padişah vakfına cüz başına bir akçe resim ödemek zorunluğunda olduğundan mühürsüz yani resmi ödenmemiş kitap satamazdı". Başka birinin matbaa açarak rekabete dayalı bir piyasa oluşturması da söz konusu değildi. Basılacak kitapların sayısını ve fiyatını da matbaacı değil, devlet belirlemekteydi (1973: 54).

Buradan anlaşılacağı üzere, matbaacılığa karşı sınırlamalar dinî yorumlardan değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca yapısından kaynaklanmaktadır. Yeni çıkmış bir meslek dalı olarak matbaacılık, hâlihazırdaki Osmanlı esnaf sistemine bağlanmıştır. İlk matbaanın kuruluşundan kısa bir süre sonra atillaşmasının ve matbaacılığın ancak yüzyıl sonra etkin bir sektör hâline gelmesinin en önemli nedeninin bu düzenleme olduğu öne sürülebilir. II. Mahmud dönemine dek devletçe verilen bir tekel olan matbaacılık, özel gazetelerin yayımlanmaya başlamasından sonra özel bir sektör hâlini almıştır (54).

Şirket düzeyinde örgütlenen ilk ticari birliklerden birinin de 1850'lerden itibaren matbaalar olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁴. Türkçe yapıtlar bağlamında 1856-1875 yılları arasında yalnızca Ermeni harfli yapıtlar basmış olan İstanbul'daki Şirket-i Şarkıye matbaasının ilk matbaacılık şirketi olduğu söylenebilir. Arap harfli yapıtlar basan Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye'nin 1858 yılından 1909'a dek etkin olduğu görülmektedir. Yüzyılın en yoğun üreten matbaalarından biri olan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da çalışmaya devam eden Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaasının ise 1863 yılında sektöre girdiği anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Asaduryan,

¹⁵⁴ *EHB*'de Nabi Osman Dede'ye ait olan *Mir'ac-ı Nebi Aleyhi's-selam* başlıklı yapıtın 1837 yılında İstanbul'da Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından basıldığı kaydedilmiştir. Adında şirket sözcüğü geçen ilk matbaa bu olmasına karşın, yüzyılın ikinci yarısına dek bu matbaa adına başka bir kayıt bulunmamaktadır. Bu da, tarihin yanlış okunmuş olabileceğini düşündürür. Bu nedenle, sahibi de belirtilmemiş olan bu matbaa dikkate alınmamıştır.

¹⁵⁵ *BE*'ye göre Asaduryan 1853 doğumludur ve Şirket-i Mürettibiye Matbaasını 1890 yılında satın almıştır. *EHB*'de ise basımevi "Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası" olan 1863, 1868 ve 1873 yıllarına ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu matbaa, 1886 yılından itibaren etkin olarak çalışmıştır ve bu yılda "A. Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiye Matbaası" biçiminde de

çoğunluğu Arap harfli olmakla birlikte Ermeni ve Yunan harfleriyle de yapıt basmıştır.

19. yüzyıldaki matbaaların sayısal değerlendirmesine geçmeden önce bu konuda bazı tarihçilerin gözlemlerini tartışmak yerinde olur. Niyazi Berkes, Osmanlı dilinde matbaanın kuruluşunu “Avrupa dünyası ile düşün yolunda tanışma çabasının ilk olayı olarak” nitelendirir. Matbaanın kuruluşundan yüzyıldan fazla bir zaman geçmesine karşın, İbrahim Müteferrika’nın ölümünden sonra matbaanın tanıma aracı olmaktan çıktığını ve aradan geçen süre içinde çok az sayıda yapıt basıldığını vurgular (1973: 176). Avrupa ve Rusya’da 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında basılan yapıt sayısıyla karşılaştırıldığında Osmanlı Türkçesindeki basılı yapıtların sayısı gerçekten çok düşük düzeyde kalmıştır. Ne var ki, bu düzey, iddia edildiği kadar da düşük değildir.

İlber Ortaylı, 1822-1842 arasında 250 kadar eserin basıldığını, bütün Tanzimat döneminde basılı kitabın birkaç bini geçmediğini; bunun karşılığında Büyük Petro döneminden Ekim Devrimi’ne kadar Rusya’da 200 bini aşkın kitap basıldığını belirtir (2005: 243). Ortaylı’nın sözünü ettiği yıllar arasında (1822-1842) Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bu sayının iki katından fazla yapıt basılmıştır: 543 tane. Niyazi Berkes ise, 1860’lı yılları kastederek “o yıllarda bile Osmanlıca olarak basılmış kitaplar, bir duvarlık kitap rafını ancak doldurabilecek kadar azdı” demektedir (1973: 234). Oysa, 1800-1864 arasında başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarında basılmış 2273 yapıt bulunmaktadır; bu sayının da bir duvarlık kitap rafından biraz daha fazla yer kaplayacağı düşünülebilir.

1. Üretim Yoğunluğuna Göre Matbaalar

Matbaalar hakkında değerlendirmeye geçmeden önce matbaa adlarının büyük bir çoğunluğunun tek biçimli yazılmadığını belirtmek gerekir. Bu, matbaa sahibinin adının farklı yazılışlarından kaynaklandığı gibi matbaanın adında geçen sözcüklerin çeşitli bileşimlerinin kullanılmasından da ileri gelmektedir. Dolayısıyla, burada ele alınan matbaa adlarının farklı yazımlarının olabileceği akılda tutulmalıdır. Sözcük

---

kaydedilmiştir. Dolayısıyla, ilk üç kaydın tarihi yanlış okunmuş olsa bile Asaduryan’ın Şirket-i Mürettebiye’yi 1890’dan önce aldığı anlaşılmaktadır. Burada, *EHB* esas alınmıştır.

kalabalığını engellemek amacıyla bunların hepsine değinilmemiş, yalnız gerekli görülenler belirtilmiştir.

19. yüzyılda Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle Türkçe yapıtlar basan matbaaların üretim yoğunluğuna göre ilk yüz sıralaması Ek 9'da sunulmuştur. Türkçe yapıtlar açısından yayıncılık merkezlerini karşılaştırmalı olarak inceleyebilmek amacıyla tabloda Osmanlı toprakları dışındaki matbaalar korunmuştur. Tabloya göre, 19. yüzyılda basılmış Türkçe yapıtların yaklaşık dörtte birinin (yüzde 23,5) basıldığı matbaa adı belirtilmemiştir. Bu yüzyılda etkin olan toplam matbaa sayısı 732'dir.

Burada sunulan ilk yüz matbaa, dönemin yayıncılığı hakkında oldukça kapsamlı ve temsiliyet düzeyi yüksek bir değerlendirme yapmayı olanaklı kılmaktadır. Tablo, her şeyden önce, Osmanlı yayıncılığının karmaşık yapısını gözler önüne sermektedir. Bu yüzyılda Müslüman Türk cemaatinin yanı sıra Ermeni ve Rum cemaatlerinden girişimcilerin yayıncılıkta önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Üretim yoğunluğu açısından birinci sırada yer alan devlet matbaasından başka özel gazete matbaalarının, eğitim kurumlarına ya da yabancı uyruklu girişimcilere ait basımevlerinin ve vilayet matbaalarının da basılı üretimi yönlendirdiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda basım ve yayıncılık konusunu ele alan başta Johann Strauss ve Ali Budak (2006: 143) olmak üzere bazı araştırmacılar, bu alanda gayrimüslimlerin, özellikle de Ermenilerin rolüne vurgu yapmışlardır. Bu yaklaşımda, araştırmada kullanılan salnameler ve resmî raporlar gibi kaynakların kapsamı ve niteliğinin yanında araştırmacının ilgisi belirleyici olmaktadır. Ermenilerin matbaacılık ve yayıncılık alanında Türkçe edebiyatın gelişmesi açısından da çok önemli bir etkinlik sergilediği ilerideki bölümlerde gösterilecektir. Bununla birlikte, üretim yoğunluğuna göre saptanan ilk yüz matbaanın işletmecilerine / sahiplerine göre dağılımlarına bakmak, bu etkinliği somut ve nesnel biçimde değerlendirmemize olanak tanıyacaktır:

Tablo 1: Üretim Yoğunluğuna Göre İlk Yüz Matbaanın İşletmecisine / Sahibine Göre Dağılımı

Matbaa Sahibi / Yeri	Sayı
Müslüman Türk	60
Ermeni	24
İmparatorluk dışı	5
Rum / Karamanlı	3
Yabancı Uyruklu	3
İran	1
Arap	1
Bilinmeyen	3
Toplam	100

Gösterildiği üzere, matbaaların yüzde 60'ı Müslüman Türk matbaalarıdır. Bunlar arasında devlet matbaası (Matbaa-i Âmire) ve devlet destekli vilayet matbaları, askerî ve sivil eğitim kurumlarına ait matbaalar da sayılmıştır. İleride tartışılacağı üzere, devlet matbaasının dönem dönem gayrimüslim yöneticileri olduğu belirtilmelidir. Ceride-i Havadis Matbaasının, yabancı bir işletmeci (İngiliz William Churchill) tarafından yürütülmekle birlikte yarı-resmî bir statüsü olduğu için bu grupta sayılması uygun görülmüştür. Benzer biçimde, özel girişimcilerin işlettiği matbaaların bir kısmının da devlet destekli olduğu bilinmektedir.

Ermeni matbaalarının sayısı yüzde 24'tür. Bunların çoğu özel girişimcilere aittir. Aralarında Patrikhane matbaasının da bulunduğu Rum / Karamanlı matbaaları yüzde 3'lük bir orana sahiptir. Aynı şekilde, yabancı uyruklu işletmecilere ait üç matbaa bulunmaktadır. Önceki bölümde de değinildiği üzere, İmparatorluk sınırları dışında kalan beş matbaanın ikisi Ermeni (Venedik, Sen Lazar; Viyana, Mihitryan), biri Rum (Venedik, Mihail ve Nikolaos Glik) matbaasıdır. Bahçesaray'daki Tercüman Matbaası da Kırım Müslümanlarından Gaspıralı İsmail tarafından işletilmektedir. Farsça *Ahter* gazetesinin Ahter Matbaası ve Faris eş-Şidyak'ın Arapça *El-Cevaib* gazetesine ait matbaası sırasıyla İran ve Arap matbaaları olarak sayılmıştır. Matbaaların üçü hakkında bilgiye ulaşılamamıştır (Kader Matbaası, Camlı Han Matbaası ve Babıali Caddesi 38 Numaralı Matbaa).

İstanbul'da Türkçe edebiyat yapıtları basan ilk elli matbaa da (Ek 19) benzer bir dağılım sergilemektedir:

Tablo 2: İstanbul’da Türkçe Edebiyat Yapıtları Basan İlk Elli Matbaanın İşletmecisine / Sahibine Göre Dağılımı

Matbaa Sahibi	Sayı	Yüzde
Müslüman Türk	28	%56
Ermeni	17	%34
Rum / Karamanlı	2	%4
İran	1	%2
Bilinmeyen	2	%4
Toplam	50	%100

Görüldüğü üzere, Müslüman Türk matbaacıların oranı edebiyat yapıtları söz konusu olduğunda da genel üretimdeki yerlerine çok yakın bir yüzdeye sahiptir. Ne var ki, bu alanda Ermeni matbaacıların yüzde onluk bir farkla daha etkin olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacıların Ermeni matbaacılar ve yayıncılar konusunda dikkatini çekenin de bu fark olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, Müslüman Türk matbaacıların etkinliğinin sanılanın tersine Ermeni matbaacılarınkinin gölgesinde kalmadığı da açıkça görülmektedir.

Türkçe basılı metin üretimin çoğunluğunu gerçekleştiren matbaaların yüzdeleri bu şekilde sunulduktan sonra ayrıntılı incelemelere geçilebilir. Yüzyılın en üretken matbaası, “Matbaa-i Âmire” ve çeşitlemeleriyle¹⁵⁶ adlandırılan “devlet matbaası”dır. Araştırmacılar, Matbaa-i Âmire’nin kuruluşu konusunda farklı bilgiler vermektedir. Örneğin, Kabacalı, Takvimhane-i Âmire ile Üsküdar matbaalarının birleşme yılı olan 1840’ı milat alır (1998: 37). Strauss ise “Matbaa-i Âmire” adının 1880’lere doğru kabul gördüğünü öne sürer (1993: 15.13). *EHB*’de 1725 yılına ait erken dönem kayıtlardan itibaren bu adın kullanıldığı görülebilir. Buradaki amaç, matbaanın adının tarihini tartışmak değildir. Öyle anlaşılıyor ki, Matbaa-i Âmire, İbrahim Müteferrika ve Mehmed Said yönetiminde çalıştırılmaya başladığından beri doğrudan saraya bağlı bir devlet matbaası olmuş ve bu özelliğini 19. yüzyılda da sürdürmüştür. İlk matbaadan sonra açılan ve birbirinin devamı olan Mühendishane ve Üsküdar Matbaaları da aynı sistemle örgütlenmiş ve ilk matbaanın araç gereci

¹⁵⁶ *EHB*’deki kayıtlarda Matbaa-i Âmire’nin karşılığı olarak şu adlar da bulunmaktadır: Âmire Matbaası, Basmahane-i Âmire, Darü’t-Tıbaatü’l-âliye, Darü’t-Tıbaatü’l-âmire, Darü’t-Tıbaatü’l-ceditetü’l-ma’mure, Darü’t-Tıbaati’s-sultaniye, Darü’t-Tıbaatü’l-ma’mure, Darü’t-Tıbaatü’l-melikiyetü’l-âmire, Matbaa-i Darü’s-saltanatü’s-seniye, Matbaa-i Kürsiyü’l-hilafeti’l-hakaniye, Matbaat-ü Darü’l-Hilafetü’l-âliyye, Matbaatü’s-Sultaniyat El-Âmire, Tab’hane-i Âmire, Tab’hane-i Hümayun. Bunlardan en çok Matbaa-i Âmire adı kullanılmıştır.

buralarda da kullanılmıştır. Bu nedenlerle Matbaa-i Âmire'nin yaptığı ilk basımın tarihi 1719 kabul edilmiş ve 1800-1900 yılları arasındaki üretimi bir bütün olarak değerlendirilmiştir¹⁵⁷.

Bu yüzyıldaki üretimin yüzde onundan fazlasını devlete bağlı çalışan bir kurumun tek başına üstlenmesi, Osmanlı'nın siyasi ve kültürel modernleşmesinde devletin oynadığı egemen rolün basım ve yayıncılıktaki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Buna dayanarak, geleneksel Osmanlı saray hamiliğinin edebiyat ve kültür açısından 19. yüzyılda da belli düzeyde işlemeyi sürdürdüğü öne sürülebilir. Özellikle, Ahmed Midhat gibi yazar, çevirmen, gazeteci ve yayıncı olarak üretkenliği ve cüretkâr deneyselliğiyle dönemin edebiyatına yön veren bir kişiliğin 1869'da Bağdat'taki resmî vilayet gazetesini¹⁵⁸ ve matbaasını kurup yürüttüğü, II. Abdülhamid döneminde de 1877-1908 yılları arası resmî gazete *Takvim-i Vakayi* ve Matbaa-i Âmire'de müdür olarak çalıştığı düşünüldüğünde bu sav, biraz daha gerçeklik kazanmaktadır.

Öte yandan, Matbaa-i Âmire, dönem dönem Ermenilerin de yöneticiliğini yaptığı bir kurumdur. Örneğin, tabloda özel matbaasıyla 77. sırada yer alan Boğos Hovhannisyan Arabyan (1742-1835), ilk nesih ve talik matbaa harflerini yapıp döken matbaacıdır. II. Mahmud, gösterdiği yararlılıktan ötürü Arabyan'ı 1816'da Matbaa-i Âmire müdürlüğüne getirmiştir. Bu atanma, Arabyanların Düzyanlar, Dadyanlar, Balyanlar gibi dönemin imtiyazlı Ermeni ailelerinden biri olmasını sağlamıştır (*BE* 32-33). Tabloda 14. sırada yer alan Hagop / Agop Boyacıyan (1837-1914), 1860'lı yıllarda Matbaa-i Âmire'nin yeniden yapılandırılmasında önemli rol oynayan memurlardan biridir (*BE* 138-39). Tabloda 18. sırada yer alan Canik Aramyan (1820-1879) da 1865 yılında Matbaa-i Âmire müdürlüğüne atanmıştır (*BE* 37; Pamukciyan, Aramyan'ın bu görevi ne kadar süre yürüttüğünü belirtmemiştir).

Matbaa-i Âmire'nin etkinliğini sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için zamandizinsel üretimine göz atmak yararlı olacaktır (Ek 10). Grafikte görüldüğü üzere, Matbaa-i Âmire, 1830'lu yıllardan 1870'lerin ortalarına dek inişli çıkışlı olmakla birlikte yükselen bir eğilimde üretim yapmıştır. Basılı yapıtların yıllara göre

¹⁵⁷ Farklı bir görüş olarak Orlin Sabev, Müteferrika'dan sonraki matbaalarda aynı basma donanımlarının kullanılmış olmasına karşın, bunların satın alındığına, her matbaanın ayrı fermanlarla belirlenmiş statüsü ve kendine özgü yayıncılık politikası olduğuna dikkat çeker (2006: 316). Bu çalışmada çok sayıda matbaa hakkında bilgi sunulduğu için doğrudan devletin hamiliğinde kurulan bu işletmelerin bir bütün hâlinde incelenmesi daha elverişli bulunmuştur.

¹⁵⁸ *Zevra*, *Zewra* ya da *Özön*'e göre *Züverâ* (2009: 188).

genel grafiğiyle karşılaştırıldığında bu dönemde devlet matbaasının üretime yön verdiği anlaşılmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki dönemdeyse basım ve yayıncılıktaki yoğunluğun karşısında Matbaa-i Âmire'nin üretim düzeyinin düştüğünü görmek şaşırtıcıdır¹⁵⁹. Bu bulgu, II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminde özel matbaaların sayısının ve etkinliğinin arttığını düşündürür.

Gerçekten de yüzyılın son çeyreğinde özel gazete ve dergilere ait olan matbaalar ile özel matbaacıların üretiminde gözle görülür düzeyde artış olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Ek 11, 12 ve 13). Bunların arasında bu dönemde işlemeye başlamış olanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Matbaa-i Ebüzziya 1882 yılında ilk basımını yapmış olmasına karşın, yüzyılın ilk yüz matbaası arasında 9. sırada yer almaktadır. Benzer şekilde, 1894 yılında ilk basımını yapmış olan *İkdam* gazetesi matbaası 31. sıradadır. İzmir'de Halid Ziya ve Tevfik Nevzad'ın yönettikleri *Hizmet* gazetesinin matbaası, ilk basımını 1890 gibi geç bir tarihte yapmış olmasına karşın, ilk yüz matbaa arasına girebilecek kadar yoğun üretmiştir (71. sırada).

1870'lerden itibaren basım ve yayıncılık alanında etkin olmaya başlayan özel gazete matbaalarının yükselen grafiklerini 1878'den sonra da koruduğu görülebilir (Ek 11). Benzer şekilde, özel Müslüman-Türk matbaaları, 1850'lerin sonundan 1878'e kadar kayda değer bir üretim gerçekleştirmiştir. 1878'den sonra ise çok hızlı bir yükselişe önceki dönemin iki katından daha fazla basım yapmışlardır (Ek 12). Özel Ermeni matbaalarında ise iki dönem arasındaki fark son derece belirgindir. İlk dönemde yılda birkaç kitap basan Ermeni matbaalarının üretimi ikinci dönemde yaklaşık on kat artarak 1890'larda doruğuna ulaşmıştır (Ek 13).

Matbaa-i Âmire'nin 1878'den sonraki düşük üretimini dengeleyen yalnızca bu matbaalar değildir. Eğitim kurumlarına ait matbaaların 1870'lerden itibaren yoğun bir üretime geçtiği, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da yükselen bir grafikte üretimlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Ek 14). Bu anlamda devletin, basım ve yayıncılık yükünü belli oranda eğitim kurumlarına devrettiği söylenebilir. Basımevi bulunan eğitim kurumlarının hepsi de bu yüzyılda yeni açılmış çağdaş eğitim veren okullardır. Strauss'un da dikkat çektiği gibi medreseler adına kayıtlı basımevlerine rastlanmaz (2005: 227).

---

¹⁵⁹ Bu düşüş, matbaanın mali bir yük hâline gelmesi nedeniyle 1901'de kapatılmasına ve beş yıldan fazla bir süre kapalı kalmasına yol açmıştır. Bu kapatılmanın sansür nedeniyle gerçekleştiği yaygın bir kanıdır. Alpay, bunun yalnızca görünüşteki neden olduğunu tartışır (1976: 31-33).

Bu yüzyılda askerî kurumlara ait matbaaların da belli bir düzeyde etkin olduğu görülmektedir. Bu tür matbaaların üretim yoğunluğu açısından diğerlerinden farkı, faaliyete geçtikleri 1830'lu yıllardan itibaren fazla inişli çıkışlı olmayan, dengeli bir seyir izlemiş olmalarıdır. Bununla birlikte, ortalama yılda birkaç kitabı aşmayan üretimleri diğerlerinden daha düşüktür (Ek 15).

19. yüzyılda vilayet matbaalarından bazıları tek başlarına üretimleriyle ilk yüzde yer almaktadır. Bu durum, taşradaki devlet destekli basım ve yayıncılığının küçümsenmeyecek oranda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 1860'ların ikinci yarısından itibaren faaliyete geçen vilayet matbaaları, yüzyılın geri kalan dönemi boyunca dengeli ve kayda değer sayıda bir üretim gerçekleştirmiştir (Ek 16).

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, kısa ömrüne karşın (1863-1872), ilk yüz matbaa arasında 84. sırada yer almıştır. Bu durum, eğitim amaçlı kurulmuş olan bu cemiyetin etkin bir çalışma sergilediğini göstermektedir. Benzer şekilde, bu yüzyılda pek çok matbaa kısa dönemlerle çalışmıştır. Örneğin, *Basiret*, *Ceride-i Askeriye*, *Hizmet*, *Tasvir-i Efkâr* gibi gazete ve dergilerin matbaaları yalnızca birkaç yıl boyunca işletilmiş olmalarına karşın, Osmanlı basılı üretimine hatırı sayılır düzeyde katkıda bulunmuşlardır. Bursa'nın bir basım ve yayıncılık merkezine dönüşmesinde önemli rol oynadığı anlaşılan Mehmed Şakir'in Feraizcizade Matbaası da kısa ömürlü ama üretken matbaalar arasında sayılabilir.

Osmanlı basılı kültürüne yabancı uyruklu matbaacılar da önemli katkılarda bulunmuştur. Marsilyalı olan Henri Kayol (Henri Cayol) ve yeğeni Jak Kayol (Jacques Caillol), 1831'de kurdukları litografya destgâhıyla Osmanlı'da taş basmacılığının öncülüğünü yapmışlardır¹⁶⁰ (Kabacalı, 1998: 41-45). Ermeni, Osmanlı ve Yunan harfleriyle basım yapan bu litografyada askerlik eğitimiyle ilgili birçok yapıtın yanı sıra şiirler, halk hikâyeleri ve sözlükler de basılmıştır. İmparatorluktaki ilk basılı Fransızca dilbilgisi kitabı olduğu anlaşılan Yorgaki Brazi (George Rhasis)'nin *Grammaire Française*'i Kayollar tarafından iki kez basılmıştır¹⁶¹. Kayolların Ermeni harfleriyle bastıkları *Hikâye-i Âşık Kurbanî*, 1866 ve 1867'de iki baskı yapmıştır. Kayollar, Ermeni harfli bir gazel mecmuası da

---

¹⁶⁰ 1871'e kadar Kayollar adına çalıştırılan matbaa, Henri Cayol'un bu tarihte ölümünden sonra çıraklarından biri olan Dalmaçyalı Antuan Zeliç (Antoine Zellich) ve daha sonra Zeliç'in oğulları tarafından işletilmiş, etkinliğini yirminci yüzyılda da sürdürmüştür (Strauss, 1993: 7). Zeliç matbaasına dair *EHB*'de son kayıt 1928 tarihlidir.

¹⁶¹ *Grammer Fransez yani Sarf-i Fransevi. Grammaire Française*. İstanbul: Lit. de Caillol et Cayol, 1838 ve 1845.

basmışlardır: *Mecmua-yı Gazeliyat[-i] Şuara* (1864). Bu matbaanın repertuarı arasında *Armonia Ítoi Ellínika Kai Tûrkika Asmata*¹⁶² başlıklı Yunan harfli bir şarkı mecmuası da bulunmaktadır.

İmparatorluğun ilk yarı resmî gazetesi olarak kabul edilen *Ceride-i Havadis*, İngiliz asıllı William N. Churchill tarafından yayımlanmıştır. Gazete dilinin gelişmesinde ve Şinasi gibi öncü gazetecilerin yetişmesinde rol oynadığı anlaşılan *Ceride-i Havadis*'in Ermeni, Osmanlı ve Yunan harfli basım yapan matbaasında da dönemin edebiyatı açısından önemli yapıtlar basılmıştır. Araştırmacılar tarafından genellikle Türkçe romanın kaynaklarından sayılan meddah hikâyelerinden¹⁶³ *Hançerli Hikâye-i Garibesi* 1268 / 1852'de bu matbaada basılmıştır. Matbaa, aynı yıl Küçük Çelebizade Âsım İsmail'in divanını, ertesi yıl da Nefî divanını yayımlamıştır. Molla Keçecizade İzzet'in *Mihnet-keşan* adlı mesnevi biçimindeki otobiyografik anlatısı da 1269 / 1853'te *Ceride-i Havadis* Matbaasında basılan yapıtlar arasındadır.

Fransızca bir gazete olan *La Turquie*'nin İstanbul'da bulunan matbaasında 1868-1887 yılları arasında kayda değer bir üretim gerçekleştirdiği görülmektedir. Çoğunluğu Arap harfli olmakla birlikte Ermeni harfli metinler de basmış olan matbaanın yayınları arasında Türkçe-Fransızca olmak üzere çift dilli yapıtlar da bulunmaktadır. Ali Haydar'ın manzum komedisi *Rüya Oyunu* 1292 / 1875'te ve *Hain Birader yahud Eden Bulur* adlı trajedi 1297 / 1800'de bu matbaada basılmıştır.

Son olarak, üretim yoğunluğuna göre Rum ya da Karamanlı matbaalarına bakıldığında diğerlerinden farklı bir grafikte karşılaşılmaktadır. Yüzyılın başında belli düzeyde etkinlik sergileyen bu matbaalar, yaklaşık 1820-1835 yılları arasında bir durgunluktan sonra özellikle 1850'lerin sonundan itibaren üretimde yükselişe geçmişlerdir. Yüzyıl sonuna doğru gelişen üretim patlamasına da ayak uydurdukları anlaşılmaktadır (Ek 17). Bu kendine özgü üretim grafiği, 1821'de başlayan Yunan Bağımsızlık Hareketiyle koşuttur. Bu dönemde burada sayılan matbaalardan yalnızca Patrikhane matbaası aktiftir. Misailidis'in matbaası 1853'te, Yovanaki Panayotidis ise 1885'te ilk basımını yapmıştır. Buna göre, Rumların İmparatorluktan ayrılma sürecinde Patrikhane Matbaasının Türkçe harfli basım ve yayıncılık etkinliklerinin kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Basım yerlerine göre dağılımların incelendiği bir

¹⁶² Vlahopûlos, S. İ. İstanbul: Tupolithografeion E. Kagiol, 1848.

¹⁶³ Örn. bkz. Dino, 1978: 35 vd.; Evin, 1983: 29 vd.; Moran, 1997: 21-37.

önceki bölümde, bu dönemde Atina'nın özellikle din konulu yapıtların basımında Patrikhane matbaasının misyonunu üstlendiğinden söz edilmişti.

Yüzyılın ikinci yarısından sonra İzmir'den İstanbul'a taşınan Misailidis'in ve yüzyıl sonuna doğru açılan Yovanaki Panayotidis matbaasının bastığı yapıt çeşitliliği ise Türkçe konuşan Ortodoksların 19. yüzyılda deneyimledikleri coğrafi değişim ve kültürel dönüşüm bağlamında değerlendirilebilir. Her şeyden önce, kültürel bağlamın tartışıldığı bölümde gösterildiği üzere, bu yüzyılda Anadolu'nun küçük yerleşim yerlerinden başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere göçen Karamanlılar, dinin yanı sıra dilin de belirleyici bir ögeye dönüştüğü, büyük kent kültürüyle özdeşleşen yeni bir kimlik inşasına girişmişlerdir. Patrikhane'nin dine vurgu yapan eğitim anlayışının yanında cemaat okulları laik bir eğitimin gelişimini desteklemiştir.

Misailidis'in bu sürece bir yayıncı olarak önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Evangelia Balta'nın verdiği bilgilere göre, Türkçe *Anadolu* gazetesinin ve onun yayıncısı olan Misailidis'in etrafında, "İstanbul'daki okumuşlardan ve okullara gitmek için Anadolu'dan gelen öğrencilerden bir dernek oluşmuştur. Bunların hepsi her türlü araçla Misaelidis'in eserini desteklemişlerdir". Bu derneğin üyeleri, "yazar ve çevirmen olarak Karamanlıca basılı kitapların üretimine katkıda bulunmuşlardır" (1998: 18). Derneğin üyeleri arasında Panayotidis de bulunmaktadır.

Yüzyılın ilk yarısında daha çok dinî yapıtlar ve sözlükler basan matbaaların tersine Misailidis'in bastığı yapıtların yaklaşık üçte biri, Panayotidis'in üretimini ise yarısından fazlası edebiyattır. Bu gerçek, dinin İmparatorluğun Türkçe konuşan Ortodoks tebaasının yaşamında etkisini belli düzeyde yitirmeye başladığını göstermesi biçiminde yorumlanabilir. Üstelik, iki matbaa arasında yapılacak bir karşılaştırma da bu durumun zaman içindeki gelişimini ortaya koyacaktır.

Misailidis'in matbaası 1860'ta bastığı iki ciltlik bir Rumca-Osmanlıca sözlük¹⁶⁴ dışında yalnızca Yunan harfli yapıtlar basmıştır. Bu matbaanın ürettiği dinî yapıtlarla edebiyat yapıtlarının oranı da hemen hemen aynıdır. Ayrıca, "Alfabelere Göre Karşılaştırmalı Genel Durum" bölümünde gösterileceği üzere Misailidis'in bastığı dinî yapıtların içeriği de farklıdır. Ortodoks Hıristiyan öğretisini telkin eden yapıtların yerini Ortodoks kimliğinin yeniden tanımlanmasına yönelik, Rum Ortodoksluğu ile Ermeni Ortodoksluğu arasındaki farkları irdeleyen ve Protestan

¹⁶⁴ Fardis-Fotyadi, Kostaki Yani. *Hazine-i Lügat-ı Rumiyye ve Osmaniyye*. 2 cilt. İstanbul: Anadolu Gazetesi Matbaası, 1860.

misyonerlerine karşı Ortodoksluğu savunan yapıtların aldığı dikkati çekmektedir. Edebiyat yapıtları söz konusu olduğundaysa Avrupa edebiyatından yapılan Yunan harfli çevirilerin özellikle 1880'lerden itibaren Misailidis tarafından basıldığı görülebilir.

Panayotidis'in üretimi ise büyük oranda Arap harfli Türkçe edebiyattır. Matbaanın bastığı az sayıda Yunan harfli yapıt arasında din konulu olan tek yapıt *Apanthisma Tis İeras Katikhîseôs Yani Hristiyan Mezhebinin Tarif ve Tanımı* (1900)'dir. Yüzyılın sonunda Katolikliği "tarif" eden ve "tanımlayan" bir yapıtın basılması, dinin algılanışındaki dönüşümü göstermesi açısından dikkat çekicidir. Gayrimüslimler söz konusu olduğunda farklı alfabelerde Türkçe yapıtları çok basan ve yayımlayan cemaat çoğunlukla Ermenilerdir. Panayotidis, Ortodoks Rumların "Osmanlı" basım ve yayıncılığına katılım düzeyini sergileyen önemli örneklerden de biridir.

2. İstanbul'da Basım ve Yayıncılık

19. yüzyılda basılmış Türkçe yapıtların basım yerlerine ve matbaalarına göre incelenmesi, İstanbul'un basım ve yayıncılık açısından en büyük merkez olduğunu gözler önüne sermiştir. Başkentteki yayıncılık etkinliğini daha ayrıntılı değerlendirebilmek amacıyla ayrı bir bölüm hazırlanması uygun görülmüştür. Bu etkinliği yönlendiren en önemli kurumun Matbaa-i Âmire olduğu anlaşıldıktan sonra İstanbul'daki basım ve yayıncılığı Matbaa-i Âmire'nin etkinliğiyle karşılaştırmalı biçimde değerlendirmek, çağdaşlaşmanın etkin bir aracı olan basılı kültürün üretim ortamına devletin ne açılardan katkıda bulunduğunu göstermek açısından uygun bir yaklaşımdır.

Üretim yoğunluğuna göre matbaaların incelendiği bölümde Matbaa-i Âmire'nin yıllara göre bastığı yapıt sayısı değerlendirilmiştir. Buna göre, devletin yüzyılın ilk yarısında basılı kültüre yön veren bir hami konumunda olduğu gösterilmiştir. Abdülaziz'in saltanatı dönemindeyse önem kazanmaya başlayan özel matbaacılık, 1878'den sonra hızla büyüyen bir sektör hâline gelmiştir. Bu dönemde eğitim kurumlarına ait matbaalar da basım ve yayıncılığa önemli bir düzeyde katkıda bulunmuştur. Bu gelişmeler, Matbaa-i Âmire'nin etkinliğiyle ters orantılıdır. Başka bir deyişle devlet, yüzyılın özellikle son çeyreğinde basılı kültür alanındaki üretici

rolünü özel girişimcilere ve eğitim kurumlarına devretmiş görünmektedir. Bu durumu, Abdülhamid'in sansürcü yönetim uygulamalarıyla birlikte değerlendirdiğimizde, hacimce büyüyen basım ve yayıncılık sektörü karşısında devletin denetleyici konumunu benimsediği anlaşılmaktadır.

Matbaa-i Âmire'nin bastığı türlerin dağılımını incelemek ve bunu özel matbaalarınkilerle karşılaştırmak Türkçe yapıt üretimini, özellikle de Türkçe edebiyatı etkileyen düzenekleri daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir. Devlet matbaası, *Takvim-i Vakayi*'nin çeşitli dillerdeki bölümleri ve sayıları dışında hemen hemen bütünüyle Arap harfli basım yapmıştır. *EHB*'deki tek Yunan harfli kayıt, 1265 / 1848 yılına ait başlığı eksik olan bir ticaret kanunnamesidir ([*Kanon-i Ticaret*]). Strauss, devlet matbaasının Ermenice yapıtların yanında Rumca bir Osmanlı Türkçesi dilbilgisi kitabı bastığından da söz eder (2005: 245.20). Matbaa-i Âmire'nin yüzyıl boyunca bastığı Türkçe yapıt türlerinin dağılımı Ek 18'de gösterilmiştir.

Grafikte, genel dağılımın tersine, devletin din konulu yapıtları edebiyat yapıtlarından daha fazla bastığı anlaşılmaktadır. Bütün yüzyıl boyunca basılmış basımevi belli edebiyat yapıtlarıninsa yalnızca yüzde 7'sini Matbaa-i Âmire basmıştır (Ek 19). Bu durum, devletin Arap alfabesiyle yazılmış din konulu okuma ve eğitim gereçlerinin resmî sağlayıcısı olduğunu düşündürür. Öte yandan, edebiyat yapıtları açısından aradaki üretim farkının özel girişimciler tarafından karşılandığı öngörülebilir. Gerçekten de 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki edebiyat üretiminin büyük çoğunluğunu devlet matbaası dışındaki basımevleri gerçekleştirmiştir.

Matbaa-i Âmire dışında da devlet destekli kurulan matbaalar bulunmaktadır. Bunların başında vilayet matbaaları ile devletin açtığı eğitim kurumlarına ait matbaalar gelir. Vilayet matbaalarının büyük çoğunlukla salnameler ve takvimler yayımladığına değinilmiştir¹⁶⁵. Bunların arasında Bursa Hüdavendigâr Vilayeti Matbaası gibi edebiyat yapıtlarını yoğun olarak basan vilayet matbaalarının olduğundan da söz edilmişti. Eğitim kurumlarının bastığı yapıt türlerinde ise eğitim amaçlı yapıtlar öne çıkmaktadır. Hatta, ilk yüz matbaa arasında 15. ve 24. sırada yer

---

¹⁶⁵ Burada süreli yayınlar incelenmediği için taşra kültür yaşamında önemli bir yeri olan vilayet gazetelerine değinilmemiştir. Bu konuda karşılaştırmalı sayısal değerlendirmeler de kullanan bir çalışma için bkz. Kocabaşoğlu, 1991.

alan Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye, neredeyse bütünüyle doğa bilimleri konusunda eğitim kitapları yayımlamıştır¹⁶⁶.

Eğitim kurumları arasında yalnızca Mekteb-i Sanayi sıra dışı bir üretimle Fuzuli'nin divanından Jules Verne'nin romanlarına dek uzanan nispeten geniş bir edebiyat repertuvarına sahiptir. Kurumun bu özelliğinde kurucusu Midhat Paşa'nın ileri görüşlülüğünün etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Strauss'un verdiği bilgilere göre, Midhat Paşa, bu okulu mali açıdan desteklemek için Babıali parkının yanında yirmi kadar dükkân yaptırmıştır. Bu dükkânlardan sekiz tanesi Mahmud Bey Matbaasını oluşturacak şekilde birleştirilmiştir (1993: 11). Bu yapıyla okul, günümüzdeki vakıf üniversitelerine benzer bir nitelik taşımaktadır. Bir eğitim kurumunun finansmanında matbaacılığın kullanılması, sektörün ne denli kârlı olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Bu sistemin iyi işlediği de görülmektedir. Mahmud Bey Matbaası, ilk yüz matbaa arasında 2. sıradadır. Edebiyat yapıtları açısından da en üretken dördüncü matbaadır. Dolayısıyla, Mahmud Bey Matbaası, Matbaa-i Âmire'nin 19. yüzyılın son çeyreğinde üretim düzeyindeki düşüşü telafi eden, doğrudan devlet destekli olmakla birlikte kişi adına düzenlenmiş en büyük matbaalardan biridir.

Edebiyat söz konusu olduğunda özel matbaaların asıl basımcılar olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'daki matbaalar arasında edebiyat yapıtı basma düzeyine göre ilk elli sıralaması da bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Sıralamada 2. olan Karabet ve Kasbar'la birlikte 3. sıradaki Ahmed Midhat'ın kendi matbaasının yanı sıra sahibi olduğu süreli yayınlara ait matbaalarda bastığı yapıt sayısının toplamı Matbaa-i Âmire'ninkinden fazladır.

Karabet Matbaasına ait ilk yapıtın basım yılı 1873'tür. 1885 yılından sonra Karabet, Kasbar Kayseryan'la birlikte basım yapmaya başlar. 1887 yılından itibaren Kasbar Matbaasının kendi adına basım yaptığı görülmektedir. 1889 yılında ise ikilinin matbaaları tamamen ayrılır: "Babıâli Caddesinde yirmi beş numarada kâin Karabet ve Kasbar ünvanlı şirketimizin nâmına mensub matbaa ve kütüphaneden dolayı beynimizde mün'akid olan şirket fesh edilmiş[tir]" (*Tarik* 2 Şubat 1889; der. Yetkin, Şubat 1989: 6). Bununla birlikte Karabet ve Kasbar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de ayrı ayrı basım yapmayı sürdürürler. Buradaki değerlendirmede iki

---

¹⁶⁶ Rezaizade Mahmud Ekrem'in *Talim-i Edebiyat*'ı Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaasında basılmıştır (1296 / 1879 ve 1298 / 1881; sonraki basım 1299 / 1882 Mihran Matbaası). Rezaizade'nin Mekteb-i Mülkiye'de edebiyat öğretmeni olduğu ve bu yapıtında burada okuttuğu derslerin notlarına yer verdiği göz önüne alındığında "talim" amaçlı basılmış bu yapıtın kurumun bastığı yapıtlar repertuarında bir istisna oluşturmadığı düşünülebilir.

matbaacının üretimi birlikte ele alınmış ve matbaanın adı da Karabet ve Kasbar Matbaası olarak anılmıştır. Karabet ve Kasbar'ın bastığı yapıtların büyük çoğunlu Arap harflidir. Bunun yanında matbaa, az sayıda Ermeni harfli Türkçe yapıt ile ipek böcekçiliğiyle ilgili Yunan harfli bir risale basmıştır.

Karabet ve Kasbar'ın bastığı yapıtlar arasında din konulu olanların oranı dikkat çekici derecede düşüktür. Matbaanın bastığı edebiyat yapıtları üretimlerinin yüzde 25'ini oluştururken dinî yapıtların oranı yalnızca yüzde 3'tür. Matbaa ayrıca çok sayıda eğitim amaçlı kitap da basmıştır. İptidaiye, rüştiye ve idadiler için ders kitapları dizileri yayımlamıştır. Matbaanın birlikte çalıştığı yayıncılar arasında Kasbar'ın kardeşleri “Asır Kütüphanesi sahibi” Kirkor Faik ve “Vatan Kütüphanesi sahibi” Ohannes Ferid başta gelmektedir¹⁶⁷.

Bu sanlardan anlaşılacağı üzere, o dönemde “kütüphane” sözcüğü yayınevlerinin ve bir yapıtlar dizisinin adı olarak da kullanılmaktaydı. Aynı zamanda “kitapçı”ların da yayıncılık yaptığı anlaşılmaktadır. Karabet ve Kasbar, on yıldan uzun bir süre Asır Kütüphanesi'nin roman ve hikâye dizisinin bir kısmını basmıştır. Kendi adlarına da “kütüphane” kurarak “roman” yayımlamışlardır. Bastıkları yapıtların birçoğunda da adları “kitapçı” olarak geçmektedir. Anlaşıldığı üzere bu dönemde basımcılık, yayıncılık ve kitapçılık işlerini birlikte yürütme yöntemi yaygındır.

İstanbul, 19. yüzyılda yalnızca Türkçe basılı yapıtlar açısından değil süreli yayınları da içeren çeşitli dillerdeki basım ve yayıncılık etkinliğinin de kalbi konumundadır. Çeşitli alfabelerde birçok dergi ve gazetenin yayın merkezi İstanbul'dur. Burada incelenen birçok matbaacı, aynı zaman da gazetecilik de yapmıştır. Yapıt biçimlerinin incelendiği bölümde gösterildiği üzere özellikle edebiyat alanında pek çok yapıt, “kitap” olarak basılmadan önce gazetelerde tefrika edilmekteydi¹⁶⁸. Kitapların yayımlanışı da çoğu kez tefrika yöntemine benzer biçimde kısım kısım basıp satmak yöntemiyle yapılıyordu. Bu yöntemde okur, yapıtın kısımlarını ciltleterek bir araya getiriyordu. Dolayısıyla, dönemin kültürel üretiminde uzmanlaşmadan ziyade çoğu kez rollerin yer değiştirdiği bir işbirliği söz konusuydu.

---

¹⁶⁷ Bu ailenin biyografisi için bkz. İskit, 1939: 117-18.

¹⁶⁸ Özellikle Türkçe dışındaki dillerde basılan süreli yayınlarda tefrika hk. bkz. Strauss, 2005: 230-31.

Bu yöntemi benimseyenlerden biri de Ahmed Midhat'tır. 19. yüzyıl edebiyatının önde gelen kişiliklerinden biri olan Ahmed Midhat'ın basım ve yayıncılık alanında da etkin bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Bağdat vilayet matbaasını kurduğu ve *Zevra* adındaki vilayet gazetesini (bkz. not 158) çıkarmaya başladığı 1869 yılında basımcılığa adım atan Ahmed Midhat, İstanbul'a geldiğinde kendi matbaasını kurmuştur (1871). Önce "muharririn zatına mahsus matbaa" olarak yazdığı kitapları basmak için işlettiği, ailesiyle birlikte dizgi ve dağıtım işlerini yürüttüğü, evinde yer alan bu matbaayı bir yıl gibi kısa bir süre içinde genişleterek önce Sirkeci'ye sonra Beyoğlu'na taşımıştır.

Abdülaziz döneminde yazarlık, yayıncılık ve gazetecilikle geçimini sağlamaya çalışırken Yeni Osmanlılar grubuyla Rodos'a sürülen Ahmed Midhat, II. Abdülhamid'in güvenini kazanmış ve 1877-1908 yılları arası *Takvim-i Vakayi* ve *Matbaa-i Âmire*'de müdür olarak çalışmıştır. 1878'den itibaren de Türk basın tarihinin en uzun ömürlü gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat*'i çıkarmaya başlamıştır (*TBEA*, Cilt 1: 31).

Ahmed Midhat, "Çocuklar Kütüphanesi", "Kırk Anbar İlavesi Hikâye Gözü", "Letâif-i Rivâyât", "Temaşa Külliyyatı", "Tercüman-ı Hakikat Tefrikalarından Mütahassıl Yeni Kütübhane", "Tuhaf Hikâyeler Cüzdanı" gibi diziler yayımlamış, dönemin önde gelen kitapçı ve yayıncılarından Arakel'le de çalışmıştır. Ahmed Midhat'ın bastıklarının yarısından fazlası (yaklaşık yüzde 65) edebiyat yapıtlarıdır.

Sayısal değerlendirmelerin ortaya koyduğu üzere 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra özel matbaalar, edebiyat üretimine yön vermişlerdir. Yüzyıl boyunca en çok basılan türün edebiyat olduğu, dolayısıyla Osmanlı modernleşmesinin edebiyatın gelişimiyle yakından ilişkisi bulunduğu düşünüldüğünde, basım ve yayıncılık sektörünün "özel"leşmesinin anlamı önem kazanır. Ne var ki, bütünüyle özgür bir ortamdan söz etmeden önce, Mahmud Bey ve Ahmed Midhat örneğinde görüldüğü üzere kişilerle iktidar arasındaki ilişkilerin dikkatli bir şekilde çözümlenmesi gerekir.

Tercüman-ı Hakikat'in devlet tarafından desteklendiği bilinmektedir. Bunun dışında da pek çok süreli yayın, devletin hamiliğinde çıkarılmaktaydı. II. Abdülhamid, Nikola Nikolaidis'in Paris'te çıkardığı *L'Orient*'i gibi Avrupa'da yayımlanan bazı gazeteleri de desteklemekteydi (Strauss, 2005: 237). Nikolaidis, Abdülhamid'in saltanatın on altıncı yılı nedeniyle bir tanıtım kitapçığı da hazırlamıştır: *Cülus-ı Hümayunun On Altıncı Senesi. Şevketli Sultan Abdülhamid-i*

Sani Hazretlerine Paris 'de Tab ' Olunan Orient Gazetesinin Takdime-i İhtiramkâranesidir (Paris, 1891).

Daha önce değinildiği üzere, Arabyan, Aramyian, Boyacıyan gibi basım ve yayıncılık alanındaki özel girişimcilerden bazıları devlet matbaasında da çalışmıştır. Üstelik, matbaacılığın 19. yüzyılda epey kazançlı bir iş olduğu da anlaşılmaktadır. Özellikle devletin himayesine mazhar olmuş basımevleri sahiplerinin geliri dikkat çekicidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa II. Abdülhamid döneminde Kur'an basma iznini alan Matbaa-i Osmaniye'nin kurucusu Hattat Hafız Osman Zeki Bey, saray başmabeynciliğinden matbaacılığa geçmiştir (Burçoğlu, 2001: 33). Osman Bey, Abdülmecid döneminde saray çevresinde yetişmiş ve o zamanlarda sultan naibi olan II. Abdülhamid'le arkadaşlık kurmuştur (34). Onun parlak kariyerinde bu arkadaşlığın önemli rol oynadığı açıktır.

Atina'da yayımlanan *Epitvrisiyi* gazetesinin köşe yazarlarından birinin Matbaa-i Osmaniye'nin ününü duyarak burayı ziyarete geldiğini aktaran Burçoğlu, Rum gazetecinin Kur'an basımlarından birine tanıklık ettiğini, bu basımda Kur'an'ın 6000 adet kopyasının hazırlandığını belirtir (36-37). Bu sayı, 19. yüzyıl için çok yüksek bir basım adedidir. Ahmed İhsan [Tokgöz]'in anılarından yola çıkan Strauss, 19. yüzyılda Türkçe yapıtların 2000'den fazla basılmasının çok ender rastlanan bir durum olduğunu belirtir (1993: 5). 1840'lı ve 1850'li yıllarda da İstanbul sahaflarının siparişi üzerine yayımlanan divan ve medrese kitaplarının genelde 1200 adet basıldığını bildiren Orlin Sabev, yalnızca çok aranan sarf ve nahiv yapıtlarından 2400 adet basıldığını vurgular (2006: 302).

Burçoğlu'nun verdiği bilgilere göre, Matbaa-i Osmaniye'de Kur'an'ın yanında Avrupa dillerinde de basım yapan Osman Bey, "kısa sürede, tüm ailesine kuşaklar boyu yetecek bir servete kavuşur" (2001: 40). İstanbul'da Şişli ve Pangaltı semtleri arasında satın almış olduğu geniş araziye bugün de kendi adıyla anılan "Osman Bey" semtini kurar. Orada kendisine, çocuk ve torunlarına konaklar yaptırır. Bu semt, bugün Halaskari Caddesi ile ona paralel olan Matbaacı Osman Bey Sokağı'nı ve Rumeli Caddesi'nin bir kısmını kaplayan bölgedir (40).

Devletin doğrudan desteklemesi dışında da basımcılığı kârlı bir iş kolu hâline getiren nedenler bulunmaktadır. Abdülaziz'in saltanatının son döneminde sayıları artan eğitim kurumlarının gereksinimi basım sektöründe talep yaratmıştır. Okullara ders kitabı basmanın yanı sıra okuryazarlara ders dışı okuma gereçleri sağlama gerekliliği, sektörü büyüten başat nedenlerdir. Bunun yanında, "çalışkan ve başarılı

öğrencilere Fransa’da olduğu gibi mükâfat dağıtım törenlerinde başarılarının karşılığı olarak kapaklarında altın yaldızlı bir *tuğra* olan *aferin* yazılı kitaplar veril[mekteydi]” (Strauss, 1993: 7-8). Kitapçıların bu tür yapıtlardan iyi bir gelir elde ettiği anlaşılmaktadır. 1311 / 1894 tarihli *Kasbar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*’ne göre bu kitapların fiyatları İstanbul için 100 para, taşra için 3 kuruş arasında değişmektedir (15.24).

Devletle kişiler arasındaki ilişkilerin yanında özellikle II. Abdülhamid döneminde sıkılaştırılan sansürün yol açtığı iktidarla genel olarak basılı kültürün öğeleri, özellikle de yazarlar ile basım ve yayıncılar arasında iki uçlu bir gerginlik olduğu anlaşılmaktadır. Bunun bir ucunda devletin bazen akıl dışı olabilen aşırı denetleyici bir konum benimsediği, zorla kabul ettirilmiş bir iktidar anlayışı bulunmaktaydı. Diğer ucundaysa aynı iktidar anlayışının ilkinde ters olan ama onu bütünleyen bir yönü vardı: despot bir rejimde hükümdarın izin veren ve destekleyen hamiliğinin pekiştirilmesi. Bu ikinci yön, rejimin mantığında himaye edilenlerin hamiyet şükran ve saygılarını bildirmesiyle işliyordu. “Yazarlar bilginin ve bilimin yayıcısı olan hükümdarlarına *expressis verbis* methiye düzerek Sultan’a karşı saygılarını göstermek zorundaydılar” (Strauss, 1993: 13).

Özellikle II. Abdülhamid döneminde bunun zorla yaptırılmış olması ise geleneksel saray hamiliği kurumunun modern çağın koşullarına göre kendine yeni yöntemler bulma çabası olarak görülebilir. “Anlatı Ustası Bir Seyyahla Asırlar Arası Seyahat” başlıklı makalede de gösterildiği üzere, Osmanlı’da hükümdarın, yapıtların başında övülen Yaradan ve peygamberden sonraki en önemli figür olmaktan 19. yüzyılda yapıtların sonunda anılmasının bir formaliteye indirildiği bir figüre dönüşmesi son derece ironiktir (Ayaydın Cebe, 2008).

Dönemin önde gelen yayıncılarından Ebüzziya Tevfik’in kariyerinde de iktidarla kurduğu kırılmalı ilişki belirleyici olmuş gibi görünmektedir. Basın yaşamına 1864’te William Churchill’in *Ruzname-i Ceride-i Havadis*’inde atılan genç yazar, Namık Kemal ve Şinasi’yle tanıştıktan sonra *Tasvir-i Efkâr*’da yazmaya başlamış ve Yeni Osmanlılar Cemiyetine girmiştir. Şinasi’nin ölümünden sonra *Tasvir-i Efkâr* Matbaasını devralarak arkadaşlarıyla birlikte genellikle hükümet tarafından kapatılan *İbret*, *Hadika*, *Cüzdan*, *Sirac* gibi süreli yayınları basmıştır. Gazetelerdeki yazıları hükümette rahatsızlık uyandırdığından önce memuriyetten alınan, 1873’te de diğer cemiyet üyeleriyle birlikte sürgüne gönderilen Ebüzziya, Abdülhamid döneminde İstanbul’a dönmüş olsa da Meclis-i Mebusan’ın tatil

edilmesinden sonra Bosna mektupçuluğuna atanarak başkentten uzaklaştırılmıştır. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgali üzerine İstanbul'a dönen Ebüzziya, 1881 yılında matbaasını kurmuştur (*TBEA*, Cilt 1: 343-44).

Daha önce değinildiği gibi, yüzyılın geç bir döneminde açılmış olmasına karşın yoğun bir üretim gerçekleştiren Matbaa-i Ebüzziya, en çok edebiyat yapıtı basan altıncı matbaadır. Abdülhamid'le bir dönem çok yakın bir ilişki kurmuş olan yayıncı, hakkında verilen jurnaller nedeniyle birkaç kez tutuklanmış, Nisan 1900'de de sürgüne gönderilmiştir. Abdülhamid'in tahttan çekilmesinden sonra İstanbul'a dönerek yayıncılığı sürdürmüştür. Bu dönemde de etkinliği kısıtlanmış, 1913'te kalp krizinden ölene dek birkaç kez tutuklanmış, matbaası mühürlenmiştir (*TBEA*, Cilt 1: 344-45).

Düşünceleri yüzünden birçok kez kesintiye uğrayan kariyerine karşın Ebüzziya, Osmanlı basım ve yayıncılığının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Matbaasını son derece modern bir donanımla kurmuş olan Ebüzziya, Arap, Ermeni, İbrani ve Yunan harfleriyle yapıtlar, takvim ve yıllıklar, dergiler yayımlamıştır. Strauss'un verdiği bilgilere göre, Matbaa-i Ebüzziya'nın üstün nitelikli basımları zamanında uluslararası bir beğeni kazanmıştır (1993: 13; 2005: 235). Konumuz açısından Ebüzziya'nın kariyeri, iktidarla kurulan ilişkilerin doğasına dair fikir verir. İdeallerle beklentilerin her zaman örtüşmediği durumlarda kişinin geleceğini başkalarının ağzından çıkan sözler belirleyebilmektedir. Bir dönem Abdülhamid'e başkalarının geleceği hakkında belirleyici sözler taşıyan Ebüzziya'nın kendisidir. Bununla birlikte, Ebüzziya'nın yaşamı, kararlılık ve ileri görüşlülükle iktidara rağmen ayakta kalılabileceğinin de ender örneklerindedir.

Bunun karşılığında, Teodor Kasap (1835-1897¹⁶⁹) gibi iktidarla uzlaşan bazı sıra dışı aydınlar da bulunmaktaydı. Namık Kemal'in yakın arkadaşı olan Kasap, İstanbul'un basım ve yayıncılığında önemli bir yere sahiptir; Ermenice, Fransızca ve Rumca da basılan ilk Türkçe mizah dergisi *Diyojen* (1870-1872)'i¹⁷⁰, onun kapatılmasının ardından *Çingiraklı Tatar* (1872-1873) ve *Hayal* gibi dergileri yayımlamıştır. Kasap, ayrıca, yakından tanıdığı Alexandre Dumas, père'in ünlü romanı *Le Comte de Monte-Cristo*'yu Arap harfleriyle Türkçeye çeviren ilk

¹⁶⁹ Bazı kaynaklara göre 1905. Bu konudaki tartışma için bkz. Strauss, 1995: 232.139.

¹⁷⁰ Derginin tam yayın tarihleri için bkz. Sevinçli, 1986: 127.

kişidir¹⁷¹. Bu çeviri, başta Ahmed Midhat olmak üzere dönemin yazarlarını etkilediği gibi romanın Ermeni ve Yunan harfli çevirilerinin de öncüsü olmuştur. Ayrıca, bu çevirinin edebî Osmanlı Türkçesinin gelişiminde bir dönüm noktası olduğunu düşününler de vardır (Strauss, 1995: 239). Büyük bir potansiyele karşın, Kasap'ın edebiyat alanındaki etkinliğinin bu yapıtın yanında iki Molière uyarlaması¹⁷² ve çağdaş Fransız yazarlarından Alexandre Dumas, fils (1824-1895)'ten bir çeviriyle¹⁷³ sınırlı olduğunu görmek şaşırtıcıdır.

Gerçekte, Kasap yalnızca bu çevirileri yapmamıştır. Onu saray kütüphaneciliğine atanmaya ve burada yalnızca Abdülhamid'in kişisel ilgisiyle sınırlı bir edebiyat etkinliğine götüren gelişmeler epey dolambaçlıdır. Kasap, *Pinti Hamid*'i yazdığında Abdülhamid şehzadedir ve oyunun çağrışımları dolayısıyla bir hayli sinirlenip Kasap'tan oyunu gösterime koymamasını istemiştir. Kasapsa oyunun Abdülhamid'i kızdırmak gibi bir amaçla yazılmadığını öne sürerek Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelenmesini sağlamıştır. Strauss'a göre, bu olaydan sonra Abdülhamid, Kasap'a karşı kin gütmüş ve padişah olduktan sonra 1877'de *Hayal*'i kapattırarak yazarı hapis cezasına çarptırmıştır (1995: 237). Gerçekte Kasap, yayın yaşamının başından beri iktidara muhalif bir konumdaydı ve *Hayal*'den önceki dergileri de Abdülaziz yönetimi tarafından kapattırılmıştı. Bununla birlikte, *Pinti Hamid* olayının Abdülhamid'in yazar hakkındaki düşüncelerini etkilemiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Burada, Kasap'ın muhalefetinin Rum kökeniyle ilişkili olmadığını belirtmek gerekir. Kasap, bir Yunan milliyetçisi değildi; yayımladığı dergilerde İstanbul'daki Yunan basınını tiye almaktan ve Patrikliğin bazı tutumlarını eleştirmekten geri durmamıştır. 1875-1877 yılları arasında çıkardığı *İstikbal*'in sloganı bir süreliğine şöyledir: “Ebna-yi vatan ki cism-i vahiddir; siyaseten taksim kabul etmez” (Vatanın evlatları tek bedendir; siyasi olarak bölünemez). Yunan Krallığı için tek çözümün Osmanlı İmparatorluğu'na katılmak olduğunu düşünen Kasap'ın bu görüşlerini Namık Kemal de takdir etmiştir. Strauss'a göre, Kasap, bu özellikleriyle “gerçek bir Osmanlı”dır (1995: 232, 239-40).

---

¹⁷¹ *Monte Kristo*. 6 cilt. İstanbul: Ahmed Midhat'ın Matbaası ve Çingiraklı Tatar Matbaası, 1288 / 1872. *Diyojen*'de tefrika tarihi 1871 (Strauss, 2009: 231).

¹⁷² *İşkilli Memo* ve *Pinti Hamid* (basım ayrıntıları için bkz. Ek 35).

¹⁷³ *Para Meselesi* [*La Question d'argent*]. İstanbul: Hayal Matbaası, 1292 / 1875. Tiyatro oyunu, komedi.

Kasap, hapis cezasına çarptırıldıktan sonra Abdülhamid'e ariza verip affını dilemiş, padişah lehine yayın yapacak *Naşir* adlı bir gazete çıkarmak üzere kendisiyle anlaşıp bir miktar para da almıştır. Ne var ki, bu parayla Napoli'ye kaçan yazar, orada padişah aleyhine *İstikbal* adlı bir gazete çıkarmıştır (Üyepazarcı, 2007: 107-08). Strauss'a göre Kasap, Fransa'ya da giderek orada Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında yumuşatılmış bir dille Fransızca kaleme aldığı eleştirel görüşlerini yayımlamıştır (1995: 237-38).

Abdülhamid, Ebüzziya Tefvik'in arabuluculuğuyla Kasap'ı affetmiş; onu kütüphanesinin yabancı dillerde yazılmış kitaplar bölümünün başına getirmiştir (Üyepazarcı, 2007: 108). Abdülhamid'in bu tavrı, hasımlarını kendine yaklaştırarak edilgenleştirme politikasının tipik bir örneği olarak yorumlanmıştır (108). Kasap'ın kütüphanede *Gazette de Tribunaux*'yu çevirmekle görevlendirildiği bilinmekte ve Gelenbevîzade Mehmed Tefvik'le beraber Joseph François Michaud (1767-1839)'nun *Histoire des Croisades* başlıklı önceden yalnızca bir kısmının çevirisi basılmış olan "Haçlı Seferleri Tarihi"nin tümünü çevirdiği sanılmaktadır (Strauss, 1995: 238, 238.158)¹⁷⁴.

Kasap, bunların yanı sıra Abdülhamid için çok sayıda roman çevirmiştir. En ilginç ise Kasap'ın padişahın isteği üzerine *Haydutlar Re'isi* başlıklı bir roman yazmış olduğunun söylenmesidir (Strauss, 1995: 238). Kasap'ın Osmanlı edebiyat dünyasına yaptığı bu tek telif katkının sarayın duvarlarının dışına çıkmamış olması üzücü bir durumdur.

Teodor Kasap'ın yaşam öyküsü, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki edebiyat etkinliğini anlamlandırmada üç yönden önemlidir. Öncelikle, çevirmenlik, yayıncılık ve yazarlıkla uğraşan bir 19. yüzyıl aydınınının iktidarla kurduğu ilişkinin niteliğini kavramak açısından Ahmed Midhat, Ebüzziya Tefvik ve diğer birçok isim gibi Kasap'ın yaşamı da aydınlatıcıdır. İkinci olarak, İmparatorluğu oluşturan etnik ve dinî çeşitliliğin Türkçe edebiyat alanındaki yansıması Kasap'ın kişiliğinde temsili bir nitelik kazanır. Ayrıca, Arap harfleriyle Türkçe yazan bir Rum olarak, onun çevirileri ve uyarlamaları, Osmanlı edebiyat etkinliğinin karmaşık doğası hakkında önemli bilgiler sunar.

İstanbul'da matbaacılar ve yayıncılar tartışıldıktan sonra dağıtımdan da söz etmek uygundur. Yapıtların çeşitli biçimlerde basımından sonra okura ulaşma yolları

¹⁷⁴ *EHB*'de Michaud adına tek kayıt *Emrû'l-acib fi Tarih-i Ehli's-salib* başlıklı tarihsiz basımdır. Çev. Ali Fuad, Edhem Pertev ve Ahmed Arifi. İstanbul. 256 sayfa.

da çeşitlilik gösterir ve basım ve yayıncılığın gelişmesiyle koşut biçimde değişip ayrılmıştır. Sektörün henüz gelişmekte olduğu 1870’lerde okurlar, basılmış yapıtları, yapıtların kapak sayfasında yer alan adreslerden sağlamak zorundaydı. “Gerçek sahafların yanında bu ‘dağıtıcılar’ arasında çay satıcıları, kağıtçılar, eczaneler ve bilhassa her çeşit matbuatın dağıtımında dikkate değer rol oynayan İran kökenli bütün satıcıları da bulunuyordu” (Strauss, 1993: 8).

Bir sonraki aşamada kitapçı dükkânlarının öncülleri olan “müvezzi”ler basılı yapıtların satışını üstlenmiştir. Strauss, Ahmed Rasim’in anılarından yola çıkarak şu bilgileri aktarır:

Çemberlitaş’ta II. Mahmud türbesi yakınındaki *tömbekici* Celil Ağa ve Bahçekapı’daki Hasan Ağa gibi bazı *müvezziler* İstanbul’un kitapseverleri arasında efsanevi ün sahibiydiler. Ahmet Rasim onlardan söz ederken “Bu iki müvezzi yüzyılın şöhretlerinin yazdığı her türlü eseri satarlardı. Onlarda bulunmayan eserlere başka yerde hiç rastlanmazdı” demektedir. (1993: 9)

“Okuma evleri” olan kıraathanelerin ve çoğunluğu Babıali Caddesi’nde olmak üzere çağdaş kitapçı dükkânlarının açılmasıyla geleneksel müvezziler giderek önemlerini yitirmiştir. 1875’e doğru İstanbul’da en azından üç ünlü kıraathane bulunmaktaydı. Bunlardan biri Babıali yakınında, bir diğeri Tophane’de, en ünlüsü olan Kıraathane-i Umumî ise Divanyolu’ndaydı. Sarafim adlı bir gayrimüslim tarafından kurulan bu sonuncusu kısa zamanda İstanbul aydınlarının ve kitapseverlerinin buluşma yeri olmuştu. Kıraathane-i Umumî’de yalnızca en son çıkan basılı yapıtlar değil, aynı zamanda çok sayıda süreli yayın da bulunmaktaydı (9). Abdülhamid’in şehzadelik döneminde yabancı basını takip etmek için Serafim’e de başvurduğu bilinmektedir (16.31). İstanbul’un kültürel yaşamına önemli katkılarda bulunan kıraathaneler arasında Cemiyet-i İlmiye’nin ve Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi (1861-1912)’nin kıraathaneleri de anılmaya değer. Cemiyetlere ait kıraathanelerde İmparatorluğun çeşitli cemaatlerinden aydınların katıldığı konferanslar da düzenlenmiştir (Alpay, 1976: 3; Strauss 2005: 231-32).

19. yüzyılın son yıllarında eski İstanbul’un ünlü semtlerinden birinin ana caddesi olan Osmanlı basınının merkezi durumundaki Babıali Caddesi boyunca kitapçı dükkânlarının yoğunlaştığı görülmektedir. Daha önce matbaacılığın yanında

yayıncılığına da değinilen Karabet ve Kasbar dışında dönemin en ünlü kitapçılarından biri olan Arakel'den¹⁷⁵ de söz etmek gerekir.

Arakel'in 1875'de kitapçı ve *EHB*'ye göre 1877'de yayıncı olarak atıldığı basım ve yayıncılık sektöründe 1886 yılından itibaren matbaacı olarak da çalıştığı görülmektedir. Arakel, yayıncı olarak, genç kuşaktan gelecek vadeden Ahmed Rasim, Ahmed Refik, Halid Ziya gibi isimlerle çalışmıştır (Seymen, 1993: 70). Kendisinin hazırladığı, Muallim Naci'nin düzeltilerini yaptığı *Talim-i Kıraat* adlı ders kitapları dizisi 1884-1899 yılları arasında kırk dört baskı yapmıştır¹⁷⁶. Arakel'in başarısında dönemin devlet adamlarıyla yakınlığının rol oynadığını tahmin etmek zor değildir. Arakel'in Sadrazam Said Paşa'yla görüşüğünü Hüseyin Cahid, anılarında yazmıştır (aktaran Seymen, 1993: 71). Ayrıca, Ebüzziya Tevfik'in Abdülhamid'e verdiği jurnallerde Arakel'in adı olumlu nedenler dolayısıyla geçmektedir (Seymen, 1993: 72.22).

İ. Lütfü Seymen, Arakel'i 19. yüzyıldaki çağdaşlaşma hareketiyle birlikte gelen değişimin aktörlerinden biri olarak görür: “Arakel, değişime ayak uydurmaktan çok, değişime katkıda bulunan, dahası değişimin kendisi olan bir ‘ilk kitapçı’ örneğidir” (1993: 71). Yayıncılar arasında rağbet gören kitap kataloğu yayımlama yönteminin de onunla başladığı söylenmektedir.

Gerçekte, 1860'lardan itibaren bu tür kütüphane kataloglarının yayımlandığı anlaşılmaktadır. Önce genellikle devlet matbaası tarafından kişilere ait olan kütüphane katalogları basılmıştır. Ne var ki, bunların tereke defteri biçiminde düzenlenmiş, mirasçılar tarafından ölen kişinin malvarlığını belgelemek ve toptan satışlarda kitapları tanıtmak için basılmış yapıtlardır. Strauss, Türkçe kitap satmayan Rum Depasta biraderlerin (Andonios ve Nikolaos) 1869'dan başlayarak katalog yayımladığını belirtir (2005: 246.39; 2009: 219). 1877'de The Bible House, aralarında yirmi iki Karamanlıca kitabın da bulunduğu İngilizce bir “kutsal metinler

---

¹⁷⁵ Seymen (1993)'e ve Strauss'un çeşitli makalelerinde belirttiğine göre Arakel'in soyadı “Tozluyan”dır. *EB*'de ise bu soyada dair bir kayıt yoktur. Bunun yerine “Biberciyan” soyadıyla 19. yüzyılda kitapçılığı ve yayıncılığıyla ünlü olmuş bir Arakel'den söz edilmektedir (131). Tozluyan soyadı doğru ise A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye Matbaasının, basım yaptığı yıllara göre devamı olduğu anlaşılan Arakel Matbaasıyla ilişkisi aydınlatılmayı beklemektedir.

¹⁷⁶ Seymen (1993), Özege'ye dayanarak baskı sayısının otuz altı olduğunu söyler. Özege'dekilerin yanı sıra çeşitli katalog ve kütüphanelerdeki kayıtları da içeren *EHB*'de kitabın ilk kaydı 1301 / 1884 yılında Ebüzziya Matbaasında yapılmış ikinci baskısıdır. 20. yüzyılda da basımı süren yapıta dair toplam 65 kayıt bulunmaktadır.

ve diğer kitaplar” kataloğu yayımlamıştır¹⁷⁷. İrfan Kütüphanesi’nin ilk kataloğu ise 1882’de basılmıştır¹⁷⁸.

Yayımlanan bu ilk kataloglara karşın Arakel’inkilerin en ünlüleri olduğu söylenebilir. Gerçekten de onun kataloglarından sonra aralarında Karabet ve Kasbar’ın matbaa ve kütüphanesi, Kirkor Faik’in Asır Kütüphanesi ve Parsih¹⁷⁹ Keşişyan’ın yönettiği Tefeyyüz Kitabhanesi’nin de bulunduğu birçok yayıncı ve matbaacı katalog basmıştır. Arakel, 1884-1900 yılları arasında on altısı *Arakel Kitabhanesi Esami-i Kütübü*, biri *Arakel Kitabhanesinde Külliyyat Üzere Satılan Hikâye ve Romanlar* başlığıyla olmak üzere on yedi katalog yayımlamıştır¹⁸⁰. Arakel, ilginç bir biçimde, 1900’de yayımladığı biri hariç, bunlardan hiçbirini kendi matbaasında basmamıştır.

Arakel’in bu katalogları yayımlamasının nedenini onun ilk kataloğuna yazdığı önsözde buluruz:

Mukaddem gazetelere ilan olunduğu veçhe üzerine taşrada bulunan erbab-ı mütalaaya ziyade bir suhulet vermek için vaki olacak siparişleri az olduğu takdirde bedel posta pulu gönderülür ise nakid makamına kabul ve ketb ü matlubda irsal olunacağı ve Dersaadet’te gerek Türkçe ve gerek lisan-ı saire üzere gazetelere ve *Ceride-i Mehakim* ile *Medrese-i Hukuk* risalesi ve *Mecmua-i Ebüzziya* için abone kabul olunduğu ve abone olunan gazete veya risale şayet tatil olunur ise bedeline sair bir gazete veya risale ile ifa-i din olunacağı henüz bilmeyenlere bu vasıta ile ilan olunur. (alıntılıyan Seymen, 1993: 68-69)

Buradan anlaşılacağı üzere Arakel, İstanbul içinde ve özellikle taşrada bulunan okurlar için aboneliğe dayanan bir tür dağıtım sistemi kurmuştur. Seymen’in verdiği bilgilere göre, bu dağıtım ağı Osmanlı’nın yirmi dört büyük vilayetini ve sancağını kapsamaktadır. Çoğunlukla ciltçi, kâğıtçı gibi basım ve yayıncılık sektörünün yan dallarında çalışan esnafla kitapçılar, yazarlar ve kütüphane müdürleri Arakel’in dağıtım örgütünde yer almışlardır (1993: 69). Arakel’in kataloğunun önsözünde belirttiği üzere “abone olunan gazete veya risale şayet tatil olunur ise bedeline sair bir gazete veya risale ile ifa-i din olunacağı” yöntemi, Arakel’in

---

¹⁷⁷ *Catalogue of Sacred Scriptures and Other Books*. İstanbul: yy., 1877.

¹⁷⁸ *Kütübhane-i İrfan Esami-i Kütüb*. İstanbul: Jirayir Matbaası, 1299 / 1882.

¹⁷⁹ Parseh (İskit, 1939: 118) ya da Parşek (Strauss, 1993: 11).

¹⁸⁰ Özege’yi kaynak olarak kullanan araştırmacılar (örn. Seymen, 1993; Strauss, 1993 ve Üyepazarcı, 1993) bu sayının sekiz olduğunu bildirir.

dönemin sansür uygulamalarının yarattığı süreksizlikten kaynaklanan güçlüğü bulduğu bir çözümdür.

Arakel'in 1311-1313 yılları arasında Yemen'deki bir abonesiyle yazışmalarını Seymen yayımlamıştır (1993: 73-111). Mektuplardan “Yemen'de Yedinci Ordu-yı Hümayun Levâzım Dairesi Üçüncü Şubesi Muavini Hüsnü Efendi'nin Arakel adına satış yaptığı da anlaşılmaktadır. Hüsnü Efendi, yalnızca gazete ve dergilere, takvimlere değil basılmakta olan yapıtlara da abonedir. Ne var ki, bu sistemin pek de iyi işlemediği anlaşılmaktadır. 18 Mart 1312 tarihli mektubunda Arakel, bu tür yapıtlara abonelik konusunda müşterisini uyarır:

Bendenize kalsa en iyisi ikmal-i tab' olunduktan sonra almaktır, çünkü evvel emirde: bazı kitablar vardır, ki ne zaman ikmal olunacağı her hâlde itmâm edileceği meçhuldür. Saniyen: alınan formaların bazen yolda vesair mahallerde zayi olduğu vakidir. Bi'lâhire zayi olan o formayı vermezlerse kitab noksan olur. Salisen: kaç forma olacağı şimdiden mâlum olmâyor, ki ne kadar posta ücreti gideceğini haber vereyim. (Seymen, 1993: 80)

Bunun yerine Arakel'in basılan formları müşterisi adına biriktirdiği ve ciltlettikten sonra gönderdiği anlaşılmaktadır. Hüsnü Efendi'nin siparişlerindeki seçim yöntemi de dikkat çekicidir. Müşteri, Arakel'in kataloglarından seçim yapar. Katalog basmayan yayınevlerini ise gazete ilanlarından ya da bastıkları yapıtların arkasına eklediklerini yapıt listesinden takip eder. Çoğu kez, yazarlara ya da ilgi alanına göre çıkan yapıtların başlığını bile bilmeden en yenisini sipariş eder. Arakel, müşterisine piyasadaki yayınlar hakkında önerilerde bulunur. Özellikle takvim ve kataloglardan istenen sayıdan fazla göndererek Hüsnü Bey'in bunları Yemen'de meraklı okurlara satmasını ister. Bunlardan biri de kendi bastırıldığı ve kapsamıyla olduğu kadar düzenlenmesiyle de övündüğü hukuk kitabıdır:

Son neşriyatımızdan biri de Ceza Kanunname-i Hümayûnudur. Yeni tertib ve ilavelisidir. Mevcut ceza kanunnamesinin tarih-i tanzim ve neşrinden beri ne kadar zeyl, 'ilave, tezkire-i 'adliye, tezkire-i saniye ve sa'ire sūdûr etmiş, mevadd-ı ceza'ıyyeye müte'allik ne kadar temyiz-i ceza kararları vaki olmuş ise evvelkilerini, aynen sonrakilerini, yani: temyiz-i ceza kararlarını da hülaseten mündericidir. Bunlar, şimdiye kadar haricde, perakende kalmasından bazı günâ müşkilatı mucib olmuştur. Bu kere hukukiyyundan biri bunları cem' ile her birini 'a'id oldukları mevaddın zîrine getirmişti. Bendeleri de bir kat daha medar-ı suhulet olmak üzere mezkûr 'ilavat ve ta'dilatı asıllarından kolayca tefrik için rik'a hattıyla maddelerde yeniden göze çarpmak için büyük rakamlarla tab' ettirdim [...] Yemen bir vilayet olması, me'murin-i 'adliye ve zabıtaya, hâkim ve müstantıkına, da'va vekilleriyle, ceza işlerine bire günâ 'alakadar olanlara lüzumu ile [...]

İnşallah saye-i hemperverileri ve ma'arifgüsteriyle orada elden ele görülerek başkaca siparişler vaki olacaktır (4 Temmuz 1312). (Seymen, 1993: 82, 101-02)

Arakel, kitabın adını “Ceza Kanunname-i Hümayûnu” olarak ansa da *EHB*'de o yıl Arakel'in yayımladığı, yazarı Avukat Gelibolulu Mehmed Rifat olan *Mir'at-ı Zübde-i Mukarrerat ve Muharrerat. Kanun-ı Ceza Kısmı* başlıklı bir kitap bulunmaktadır¹⁸¹. Arakel'in önemli bir kamu hizmeti olarak değerlendirdiği bu kitap, ne yazık ki Yemen'de beklediği ilgiyi görmez. Bunun üzerine Arakel, şaşkınlığını belirten bir mektup kaleme alırken Yemen'in kültürel durumu hakkında yorum yapmaktan geri durmaz:

Bundan evvel gönderilen takvimleri ehibbâya dağıtub, bedelleri te'diye ettiğinizi, fakat ceza kanunnameler[inin] öyle olmayacağı, bunlar para ile de henüz satılmadığı, sarf olundukta bedelleri gönderilmek üzere hesabınızdan ayrıca tutulması hakkındaki iş'âr-ı 'âlileri ma'a'l-memnûniyye okudum. Koca bir vilayetde birkaç parça eserin sarfınca böyle müşkilât çekilmesi şâyân-ı te'essüfdür. Gerçi Yemen vilayeti 'ulûm ve fûnundan taammüm etmediği ma'lûmdur. Şu kadar ki irsal kılınanların mikdarı az olmakla beraber ihtiyacı zarûfî hükmünde asârdandır (26 Eylül 1312). (Seymen, 1993: 83, 103)

Arakel'in burada yaptığı, Yemen'de “bilgi ve bilim”in yaygınlaşmadığı yorumunu günün koşullarını göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. Başkent'te o yıllarda bu tür yapıtlar yayımlamanın revaçta olduğu görülmektedir. Aynı yıl İstanbul'da farklı yazarlara ait, farklı matbaalar tarafından elliden fazla hukuk kitabı basılmıştır ve Arakel'inkiyle birlikte bunların beşi ceza kanunuyla ilgilidir¹⁸². Arakel'in mektubuna yansıyanın da İstanbul'daki rekabet ortamı olduğu düşünülebilir. Gerçekten de İstanbul'da basım ve yayıncılığın gelişmesi ve kârlı bir iş koluna dönüşmesi, yoğun bir rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bununla başa çıkmak için denenen yollar her zaman Arakel'in yaptığı gibi yeni dağıtım sistemleri geliştirmek, müşterilerine yayınlarını övmek ve önermek gibi yayıncılık etiğine uygun davranışlar da değildir.

Bu dönemde devletin denetimine karşın, bugün “korsan” olarak adlandırılan kaçak baskıların hiç de azımsanmayacak bir düzeyde yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁸¹ İstanbul: Nişan Berberyian Matbaası, 1312 / 1895.

¹⁸² Ahmed Ziya. *Mufassal Kanun-u Ceza ve Fûrkân. yy.; Ceza Kanunname-i Hümayunu. 7. baskı.* Mekteb-i Fûnun-u Harbiye-i Şahane Matbaası; Halil Rifat. *Külliyat-ı Şerh-i Ceza.* Mihran Matbaası; Mehmed Reşad. *Miyar-i Ceza. Kanun-ı Ceza Şerhi.* Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

Bunlardan nasibini alan kitapçılardan biri de Arakel'dir. Onun ilgi gören *Talim-i Kıraat* dizisi Şirket-i Sahafiye-i İraniye tarafından "korsan baskısı" yapılarak daha düşük bir fiyatla satılmıştır (Seymen, 1993: 71, 72.22).

Korsan yayınların önüne geçmek için bulunan yöntemlerden biri basılan her nüshanın mühürlenmesidir. Yayıncılar, okurlarını da mühürsüz yapıtları satın almamak konusunda uyarılmışlardır. Yalnızca kitap hacmindeki yapıtların değil, süreli yayınların da korsan baskılarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Strauss, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan *Mecmua-i Fünun* örneğini verir: "Cemiyetin mührüyle memhur olamayan *Mecmua-i Fünun* nüshaları sahte nazarıyla bakılarak, tâbi ve bâyileri mes'ul tutulacaktır" (1993: 17.69). Bu örnekten anlaşılacağı üzere korsan baskı uygulaması, 1860'lar gibi epey erken bir dönemde de görülmektedir¹⁸³.

Bu konuda bir gazete haberi, dönemin büyük yayıncıları arasında bile bu tür yöntemlere başvurulduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Kendi adını taşıyan matbaasıyla çoğunluğu Arap harfli olmakla birlikte Ermeni ve Yunan harfli yapıtlar da basan Mihran Nakkaşyan, mesleğe Karabet'in yanında çalışmakla başlamış, bir süre sonra kendi matbaasını kurmuştur (İskit, 1939: 119-20). *Sabah* gazetesini çıkaran, "Ceb Kütüphanesi" dizisi altında Beşir Fuad, Ebüzziya Tevfik, Namık Kemal, Semşeddin Sami gibi dönemin önde gelen yazarlarının yapıtlarını yayımlayan, genel üretim yoğunluğu açısından da, edebiyat yapıtlarını basma düzeyinden de yüzyılın en önemli basım ve yayıncılarından olan Mihran'ın adı da bir korsan baskı olayına karışmıştır:

Tâbi-i gayûr-u meşhur [çalışkan ünlü matbaacı] Mihran Efendi matbaasında tab' ettiği kitablardan kendi menafine [çıkartına] olmak üzere ayrıca ve gizlice basmakta olduğu kitapçı Karabet Efendinin istidası üzerine matbaası basılmıştır. Bu sırada Mihran Efendi şaşırıp Darü'l-muallimîn müdiri izzetlü Murad Beyin *Tarih-i Umumî*'sinden bu yolda tab' ettiği nüshaları ittisalindeki [yakınındaki] turşucu dükkânının fiçilerine [...] itmeği kurmuş ise de buna muvaffak olmayıp zikr olunan kitaplar fiçilerden çıkarılmıştır. Rivayet olunduğuna nazaran Dârü'ş-şafakaya mahsus kitaplardan dahi bu yolda ziyade basılmış kitap dahi var imiş. Hakikat, Maarif ve Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinin ihbarat-ı resmiyesinden muntazırdır [Gerçeğin ... resmî bildirimlerinden anlaşılması beklenmektedir]. (*Tarik* 1 Eylül 1884; der. Kocabaşoğlu, Eylül 1984: 6)

¹⁸³ Korsan baskılar hk. ayrıca bkz. Kabacalı, 1981: 28.

Bu olayda korsanın farklı bir yöntemi olarak Mihran'ın zaten basmakta olduğu bir kitaptan beyan ettiğinden fazlasını bastığı anlaşılmaktadır. Haberde, durumun anlaşılması üzerine matbaacının fazla kitapları turşu fiçisine saklayarak yakasını kurtarmaya çalışması gayet canlı biçimde betimlenmiştir. Mihran'ı ihbar edenin kitapçı Karabet olması da matbaacılar arasındaki rekabeti göstermesi açısından dikkat çekicidir.

İstanbul'daki basım ve yayıncılık etkinliğinin önemli parçalarından birinin de yabancı dillerdeki yayınları satan kitapçılar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar genellikle Haliç'in karşı kıyısındaki bir dönem yabancı elçiliklere ev sahipliği yapmış olan Beyoğlu'nda bulunmaktaydı. "Recaizade Mahmud Ekrem'in ünlü romanının kahramanı Bihruz Bey'in Lamartin'in "ikinci, üçüncü ve sonuncu (regret)lerini" boşu boşuna aradığı Mösyö Wick'in dükkânı bunlardan biriydi" (Strauss, 1993: 11). Yabancı dillerin, özellikle de Fransızcanın İmparatorlukta kazandığı önem göz önüne alındığında bu kitapçıların piyasada ciddi düzeyde rekabet yarattığı anlaşılmaktadır.

Hüseyin Rahmi (Gürpınar [1864-1944]), Abdülhamid döneminde sansürden geçemediği için ancak 1327 (1909-1910)'de yayımlanan *Şipsevdi* romanının başında yer alan "Hayat-ı İctimai'yyemiz ve Alafranga" başlıklı yazısında Abdülhamid'in istibdat yönetimini acı bir dille eleştirirken dönemin basım ve yayıncılığı hakkında önemli gözlemlerde bulunur:

İstibdad bizde kaç senedir kütüphaneleri sedd etdi [...] Bir milletin gıda-yı ma'nevîyesi, zâmin-i mevcudiyet ve terakkisi olan her nev'i neşriyatı men' etti. Cerâ'id-i memleketi senâ-hân-ı istibdad mezûr birer varakpare-i ekâzib şekline sokdu. Hep bozdu. Tahrîb, tagrîb etdi. Bu dest-i kahr ve tedmîre karşı yalnız bir şey tamamiyle mağlûb olmuyor, ma'arif, gümrük me'murlarının en şiddetli teftişâtına rağmen bir çok husûsî kütüphanelerde birer mevki'-i ihtiram ve ihtifa buluyor, refte, refte hulûl ile ezhân-ı şübbânı takviyye ediyordu ki, bu da âsâr-ı ecnebiyye idi. Bir şey'e dikkat ediyordum. "İkbal", "Tefeyyüz", "Şafak" gibi parlak nâmlar, koca koca boyalı levhalarla tezyîn-i cebhe eden millî kitabcılarımız ruhsat-ı resmiyye ile münteşir yıldızlı kaplardan 'ibaret zuyûf-ı kütüb karşısında sinek avlarlar, bî-çâre Arakel Efendi gibi en mu'teber en nâmûsluları defter-i iflâsı koltuğunda kapu kapu dolaşırlar iken kütüb-i ecnebiyye satan dükkânlar, karınca yuvası gibi işliyordu. Hem yalnız Bâb-ı 'Âlî civarında bunların 'adedi bir iken iki, üç iken dört oluyordu [...] Avrupanın hükemâsı, fûzelâsı[,] müverrihleri, üdebâsı, şu'arâsı, bizim millî erbâb-ı kalemimizden ziyâde tanınıyor, okunuyor, garbdeki bereket-i matbu'ât buradaki kitabcı camekânlarını da dolduruyordu. Türkçe lisân-ı şî'ir ve edebî saha'if-i matbu'atda memnu'iyet-i isti'maline mebnî lisân-ı mâder-zâdını ihmal etmiş fakat yazdığını

okutacak derecede kitâbet-i Franseviyyede iktidar gösteren genclere müsâdif oldum. (6-7)

Burada Hüseyin Rahmi'nin abartılı bir söylem kullandığı düşünülebilir. Bu bölümde gösterildiği üzere, Abdülhamid döneminde pek çok kütüphane açılmış, yayın hayatı daha önceki tüm dönemlerden daha yoğun bir üretim sergilemiştir. Padişahın kitaplara düşkünlüğü ve sarayındaki geniş özel kütüphanesi de bu durumun göstergeleridir. Ayrıca, Hüseyin Rahmi'nin son cümlesindeki Türkçe şiir ve edebiyatın basılmasının yasaklandığı yönünde verdiği bilgi de II. Meşrutiyet öncesi dönemdeki sansür uygulamalarının gerçekleri biraz saptırarak yorumlanması olarak okunmalıdır.

Bununla birlikte, bu yazıda Hüseyin Rahmi, yüzyıl sonuna doğru yabancı dillerin, özellikle de Fransızcanın İmparatorluğun yayın hayatındaki ve okuma alışkanlıklarındaki önemine değinerek yabancı kitapçıların artmasıyla otaya çıkan koşulları değerlendirir. Yazar, yeni kuşağın yaşamında Fransızcanın anadilden daha büyük bir yer edinmeye başladığını gözlemler. Yabancı dillerdeki yapıtların bu kadar popülerlik kazanmasının Türkçe edebiyatın üretimi ve tüketimini olumsuz yönde etkilediğini düşünen Hüseyin Rahmi, Avrupalı filozofların, tarihçilerin, şair ve yazarların Osmanlı edebiyatçılarından daha çok tanındığını, okunduğunu öne sürer.

Hüseyin Rahmi'ye göre, sansürün basım ve yayıncılığın her alanına müdahale edebildiği bir dönemde yabancı kitaplar satan kitapçılar, bu durumdan etkilenmemektedir. Resmî ruhsata da sahip olan bu kitapçıların gördüğü rağbet karşısında zamanında çok işlek bir kitabevinin sahibi olan Arakel gibi “millî” kitapçılar, iflasın eşiğine gelmiştir.

Bu gözlemleri değerlendirirken Babıali'nin mekânsal dönüşümüne de dikkat çekmek gerekir. Babıali'nin II. Abdülhamid'e kadar devlet bürokrasisinin mekânı olması, bu semtin Osmanlıcanın söz dağarına bir mecaz-ı mürsel (düzdeğişmece) biçiminde eklenmesine neden olmuştur. “Babıali bürokrasisi”, “Babıali despotizmi” gibi deyişlerde mekânın adı, modernleşmeyi yürüten bürokratik kadronun yerine kullanılmıştır. Meclis-i Mebusan'ı tatil ettikten sonraki dönemde Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na taşınarak kendini Topkapı Sarayı'nın çevresindeki bu merkezden yalıtması ve bürokratik kadrolarını Yıldız'a taşınması, padişahın modernleşmeye bakışını yansıtan simgesel bir karar olarak da yorumlanabilir.

Bu dönemde Babıali bürokrasisinin yerini Babıali basım ve yayıncılığı almıştır. Siyasi düzeneklerle sesini yönetime ulaştıramayan aralarında devlet

adamlarının da bulunduğu pek çok aydın, basım ve yayıncılık aracılığıyla fikirlerini yayma ve halkı eğitme projelerini hayata geçirmeyi denemiştir. Çağdaşlaşmanın basım ve yayıncılık aracılığıyla yürütüldüğü bu dönemde Babıali'nin mekânsal dönüşümü de anlamlıdır.

Daha çok Beyoğlu'nda kurulan ve yüzyıl sonuna doğru Babıali'ye de yayılan yabancı kitapçılarla yerli kitapçılığın arasındaki rekabet ise, Osmanlı modernleşmesi bağlamında simgesel yorumları kışkırtır. Devlet eliyle başlatılan modernleşme projesinde Fransız dili ve kültürü özelinde “Batı” kültür ve ideolojisinin yaygınlaşması, devletin denetiminin çok üstünde boyutlara ulaşacaktır. Arakel gibi yerli kitapçıların yabancı kitapçılar karşısında iflasını aslında “Osmanlılık” ideolojisinin iflası olarak görmek mümkündür. Avrupa devletlerinin yüzyıl başından beri sürdürdüğü Osmanlı'nın içişlerine ve ekonomisine müdahil politikalarının uzantısı olarak değerlendirilebilecek yabancı kitapçıların yaygınlaşması, fiilen askerî bir istilaya dönüşecek, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)'nı hazırlayan tarihsel koşullar, Osmanlı'nın çöküşünü de beraberine getirecektir.

D. Alfabelere Göre Karşılaştırmalı Genel Durum

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, özellikle İstanbul'daki basım ve yayıncılığın gelişimini değerlendirmek, iki önemli noktayı aydınlatmıştır. Öncelikle, devlet tarafından da desteklenen Osmanlı basım ve yayıncılığının, despotik rejimde süreklilik kazanamayan çağdaş siyasi ve toplumsal araçların rolünü üstlendiği anlaşılmıştır. İkinci olarak, matbaacılar, yayıncılar ve kitapçıların etnik ve dinî profiline yanı sıra üretim çeşitliliği, çok milletli Osmanlılık ideolojisinin ayrılıkçı hareketlere karşın yüzyıl sonuna, hatta Birinci Dünya Savaşı'na dek belli düzeyde işlediğini göstermiştir.

Bu çok milletli görüntünün yapıtlar düzeyinde Türkçe edebiyata yansımaları değerlendirebilmek için bu bölümde Arap, Ermeni ve Yunan harfli basılı yapıtların türlerine ve basım yıllarına göre sayısal çözümlemesi sunulacaktır. Çözümlemeye geçmeden önce bu alfabelerde yazılmış Türkçe yapıtların sayısını belirtmek yerinde olur. Bu çalışmanın kaynaklarına göre, 19. yüzyılda, Arap harfleriyle 18.140, Ermeni harfleriyle 1377, Yunan harfleriyle 602 Türkçe yapıt yayımlanmıştır.

1. Alfabelere Göre Basılan Türler

Buraya kadar yapılan gözlemlerden ve verilen örneklerden anlaşılacağı üzere, Ermeni ve Yunan harfli basılı Türkçe yapıtların çoğunluğunu dinî yapıtlar oluşturmaktadır. Bunu somutlaştırabilmek ve bu üretimde edebiyatın oranını görebilmek amacıyla alfabelere göre basılan türlerin dağılımı ayrı ayrı inceleyelim.

Arap harfli Türkçe yapıtlar, genel grafiğe benzer bir dağılım sunar (Ek 20). Edebiyat yapıtlarının oranı yüzde 25’le genel dağılımla aynı dilimdedir. Din konulu yapıtlarda ise yüzde ikilik bir fark söz konusudur. Genel dağılımda din konulu yapıtlar yüzde 15’lik bir dilime sahipken Arap harfli Türkçe yapıtlarda bu oran yüzde 13’tür. Diğer türlerin oranlarına bakıldığında da genel grafikte hemen hemen aynı olduğu gözlemlenebilir.

Arap harfli din konulu yapıtlardaki oranı değerlendirirken bu yüzyılda basılmış Arapça Kur’an’ların bu grafikte yer almadığını anımsatmak gerekir. Kur’an’ın kendisine dair tek kayıt, *Kur’an-ı Şerif ve Lügat* başlıklı Şeyh İsmail Rüşhidin el-Ankaravi (ö. 1042 / 1632)’nin hazırladığı yapıttır. Yapıt, 1286 / 1870 yılında İstanbul’da Rıza Efendi Matbaasında basılmıştır. Bu bilgi, 19. yüzyılda basılan tek Kur’an’ın yalnızca Osman Bey tarafından seçilen Hafız Osman yazısı Kur’an olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu yapıtın çeviri olup olmadığı ya da Kur’an’ın tümünü kapsayıp kapsamadığı araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Berkes, 19. yüzyılda Kur’an’ın Türkçeye çevrilmemesinin filolojik bir meseleden kaynaklandığını öne sürer. Berkes’in verdiği bilgilere göre, Ahmed Cevdet Paşa, özel olarak bazı Kur’an pasajlarını çevirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Türkçesini Kur’an’ın çevrilmesi için yeterli görmemiştir. Bunun karşılığında, “İslâm din ve ahlâkiyatının en sert yüzlü kitabı olan Bırgivî Risalesi yerine, okul çocuklarının yarı masal, yarı tarih biçiminde İslâmlığı kavramalarına yardımcı olmak üzere” *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*’yı yazmıştır (1973: 227). İlk baskısı 1291 / 1874’te Matbaa-i Âmire tarafından yapılmış olan bu altı ciltlik (cüz) kitabın sonuncu cildi 1889’da yayımlanmak üzere çeşitli ciltleri yüzyıl boyunca birden fazla kez basılmıştır. Berkes, Kur’an’ın basılmasına devletçe izin verilmesini sağlayanın da Ahmed Cevdet olduğunu belirtir (227). Bundan önce Namık Kemal’in Londra’da Kur’an’ın basılması işini üzerine aldığını söyleyen Berkes (1973: 519.306), “Kur’anın Avrupa’da litoğrafya ile basılması olupbittisi karşısında İstanbul’da da basılmasına razı olun[duğunu]” ifade eder (227).

Kur'an'ın çevrilmemesinin filolojik bir meseleden kaynaklanması Berkes'in yeterince belgeyle desteklemediği bir yorumdur. Bunun nedenleri hakkında fikir yürütmek yerine sonuçlarına bakmak bu çalışma açısından daha yararlıdır. 19. yüzyılda elyazması kitap sektörünü destekleyen önemli kaynaklardan birinin de Kur'an yazıcılığı olduğu düşünülebilir. TYK'nın verilerine göre, bu yüzyılda istinsah edilmiş 243 Kur'an-ı Kerim bulunmaktadır. 38 tane de "el-Ecza mine'l-Kur'an" başlığıyla Kur'an'ın bazı kısımlarını içeren yapıt yazılmıştır.

El yazması yapıtların sanat değeri taşıyan bazı özellikler barındırması da kutsal kitabın bu biçimde çoğaltılmasının yeğlendiğini düşündürür. Orlin Sabev'in değindiği üzere yazma kitap, yalnızca metniyle değil fiziksel görünüşüyle de algılanan bir olgudur (2006: 322). Sabev'e göre, kitap süslemesinin estetik olduğu kadar felsefi bir anlamı da vardır. "Serlevha" kitaba açılan kapı olarak görülürken kitap da metnin evi olarak kabul edilir (310). "Yani, bir Müslüman'ın gözünde Kur'an'ın metni halife Osman zamanında olduğu gibi belirlenmişse, Kur'an'ın şekli de öteden beri yazma olarak var olmuştur. Başka bir ifadeyle, Kur'an'ın metni nasıl değiştirilemezse, Kur'an'ın geleneksel fiziksel özelliği de değiştirilemez" (322).

19. yüzyılda Kur'an'ın Türkçe çevirileri yayımlanmamış olmasına karşın, çok sayıda hadis, tefsir ve ilmihâl basılmıştır. Kur'an'ı açıklayan ya da dinin temel kurallarını anlatan yapıtların yanında şer'î hukuka dayalı pek çok fıkıh kitabının da basılmış olmasına karşın, edebiyat yapıtlarının sayıca üstünlüğü gerçekten de dikkat çekicidir. Ermeni ve Yunan harfli Türkçe metinler söz konusu olduğundaysa din konulu yapıtların edebiyattan daha çok sayıda basıldığı görülmektedir.

Ermeni harfli yapıtlarda din, yüzde 33'le başı çeken tür olurken edebiyat yapıtları yüzde 27'dir (Ek 21). Yunan harfli yapıtlarda ise iki tür arasındaki farkın arttığı gözlemlenebilir: din yüzde 36, edebiyat yüzde 21 (Ek 22). Ermeni ve Yunan harfli Türkçe dinî yapıtların oransal büyüklüğünü değerlendirirken bu yüzyılda Türkçe İncil ve Tevratların defalarca basılmış olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekir. Bu durum, din konulu yapıtların yüzdesinin Arap harfli Türkçe yapıtlarda genel grafikten daha düşük olmasını da açıklamaktadır.

Ermeni ve Yunan harfli Türkçe yapıtlarda dilbilim kategorisi altında sayılan sözlük ve dilbilgisi kitapları gibi yapıtların yüksek oranda olduğu da görülmektedir. Bu durum, önceki bölümlerde matbaacılar bağlamında gösterildiği üzere beklenmedik bir sonuç değildir. Bu yapıtlar sınıflandırılırken genel grafikte ayrı belirtilmiş olan yönetim ve sosyal hizmetler, askerî gibi kategorilerin çok düşük

yüzelere sahip olmasından dolayı, bunlar “Diğer” kategorisine katılmıştır. Bu nedenle, Ermeni ve Yunan harfli Türkçe yapıtların tür dağılımında bu kategorinin yüzelik dilimi genel grafikten daha yüksek bir değerdedir.

Asıl dikkati çeken nokta, Yunan harfli Türkçe yapıtlarda “Resim ve Müzik” kategorisinin yüzde 3’lük bir değerle diğer alfabelere göre daha yüksek bir yüzdeye sahip olmasıdır. Burada, resimle ilgili tek bir yapıta karşılık 35 tane müzikle ilgili yapıt bulunmaktadır. Bunların çoğunluğunu Türkçe ve Rumca halk şarkıları derlemeleri oluşturur. Bu yapıtların edebiyat açısından değerlendirilmesi bir sonraki bölümde sunulmuştur.

2. Yıllara Göre Din ve Edebiyat

Tür dağılımlarında din ve edebiyat en büyük iki yüzdeyi oluşturduğu için bu türlerin yıllara göre üretim grafiklerini karşılaştırmalı olarak incelemek uygun olacaktır. Arap harfli Türkçe dinî yapıtların 1830’lardan başlayarak artan bir düzeyde basıldığı gözlemlenebilir (Ek 23). 1870-1900 yılları arasında ise üretim, 1878 yılındaki genel düşüş haricinde yılda ortalama 60 basılı yapıt düzeyinde sabitlenmiş görülmektedir. Buna karşılık, özellikle 1870’ler ve 1890’lar, edebiyat yapıtlarının dinî yapıtlardan birkaç kat daha fazla basıldığı dönemlerdir. Bu yıllardaki genel üretim yoğunluğunun edebiyat yapıtlarından kaynaklandığı da böylece somutlaştırılmıştır.

Ermeni harfli yapıtlar için de benzer bir durum söz konusu olmakla birlikte yüzyılın ilk yarısında dinî yapıtların basılma oranı edebiyat yapıtlarına göre daha yüksektir (Ek 24). Yüzyıl boyunca basılan dinî yapıtların üretim düzeyinde belirgin değişimler olmamıştır. Edebiyat yapıtlarında ise özellikle 1870’ten sonra artış görülmektedir. Dolayısıyla, yüzyıl sonuna doğru yoğunlaşan edebiyat üretimine Ermeni harfli yapıtların da katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ermeni harfli Türkçe dinî yapıtlar arasında genellikle *Hiristiyan Talimi*, *Dinin Temeli Borçlarının Genç Krisdonyaya Tarifi*, *Krisdonyanın Kılavuzu* gibi dinin kurallarını öğreten yapıtlar, tövbe ve dua kitapları, İnciller yüzyıl boyunca basılmıştır. 1840’lardan itibaren mezhep farklılıklarına dair kalem kavgalarının Osmanlı Ermenileri arasında da okur bulduğu anlaşılmaktadır. Boğos Levon Zekiyan, mezhepler arası farkların belirginleştiği bu polemikleri Ermenilerin

laikleşme sürecinin bir yansıması olarak değerlendirir. Zekiyan'a göre, "Bu tartışmalar, 1867-1880 yılları arasında Kilikya Ermeni Katolik Patriği ve İstanbul Başpiskoposu olan Andon Bedros (IX) Hasun'a atfen, 'Hasunyan / anti-Hasunyan çatışmaları' olarak adlandırılmıştır". Tartışmanın taraflarını, Gregoryen mezhebinin ilkelerini, özellikle kilise kanununu Latinleştirme yönündeki son büyük çaba olan Hasunyan hareketine karşı, Mihitar'ın okulundan yetişmiş entelektüellerin öncülüğünde gelişen tepki oluşturur (2001: 98).

Gerçekte, Osmanlı Ermenileri arasındaki bu çatışmanın Zekiyan'ın belirttiği 1867 tarihinden daha önce başlamış olduğu Ermeni Türkçesinde basılan yapıtlardan anlaşılmaktadır. *Umum-u Hasun Andon Meselesi* başlıklı yapıt, 1846'da İstanbul'da yayımlanmıştır ve ertesi yıl ikinci bir baskı daha yapmıştır. 1850'lerde ise Venedik Mihitarları aleyhine yazılmış bir yapıta karşı reddiye edebiyatı, İstanbul Ermenilerinin ilgisini çekmiştir; bu konuda birkaç yapıt çevrilerek özellikle Mühendisyan tarafından basılmıştır. Bunlardan birini çeviren de Vartan Paşa'dır¹⁸⁴. Cemiyet-i İlmiye de Ermeni Katolikliği hakkında bir yapıt basmıştır¹⁸⁵.

1857'de Evangelinos Misialidis'in Ermeni harfli yayımladığı, çevirmeni belirtilmemiş olan *Risaleyi Mezhebiye, yani Ermeniyan Milletinin, Ortodoks Rum Kilisesiyle olan Fark ve İttifaksızlığına Dair olarak Bir Dindar Kimsenin Rumca Lisanından Bir Telif* başlıklı yapıt dikkat çekicidir. Bu tür tartışmalar, yüzyıllardır Osmanlı'nın millet sistemine göre aynı kilise altında sınıflandırılan Ermeni ve Rum Ortodoksların birbirlerinden farklarını vurgulayan yeni bir kimlik inşasına giriştiklerini ortaya koyar.

Gregoryen ve Katolik mezhepleri arasındaki atışmalara tarihsel açıdan koşut olarak Protestanlığın da misyonerlerle birlikte Osmanlı Ermenileri arasında taraftar bulma arayışında olduğu görülmektedir. 1840'ta İstanbul'da *Katolikler ve Protestanlar* (2. baskı 1860) kitabını basan Minasyan, İngiliz Bibl Şirketiyle birlikte çalışan matbaacılardan biridir. Minasyan'ın Yunan harfli Türkçe üretimi de dikkat çekicidir. Karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde Protestanların, Rum Ortodokslara yönelik Ermenilere hitap edenlerden daha fazla yapıt yayımladığı ve

---

¹⁸⁴ *Memoriya yani Venedik Miapanutyunu Ermeni Mikhitaryan Rahiblerin Aleyhine Müfferren Zuhura Gelen Şekvalerin Sebeplerini Tafsil ü Beyan için Roman Divanlerine Takdim Olunan Bir Resale.* İtalyancadan çev. Hovsep Vartanyan. İstanbul: Kayol, 1853.

¹⁸⁵ Kazancıyan, Sukias. *Uğrize [yazı-cevap] Ermeni Gatoliği Milletinden Bir Kısımının Umumi Millet Sıfatı ile.* İstanbul: Cemiyet-i İlmiye, 1869.

1820'lerin ikinci yarısı gibi daha erken bir dönemde etkinliklerine başladığı anlaşılmaktadır.

Yunan harfli Türkçe dinî yapıtların yaklaşık üçte biri misyoner yayınıdır. İngiliz Bibl Şirketinin yanı sıra Amerikan Misyoner Şirketi de çok sayıda yapıt yayımlamıştır. Evangelia Balta, “Karamanlıca (Karamanlidika) Basılı Eserler” başlıklı makalesinde misyoner yayınlarının ortalama 5.000 gibi çok sayıda basıldığını ve misyoner örgütlerinin kurduğu kilise, okul, hastane ve çeşitli hayır kurumlarına ücretsiz dağıtıldığını belirtir. Balta, “Karamanlı halkının, finansmanına, basımına ve çevirisine herhangi bir katılımın[in] söz konusu olmadığı” bu yayınları, Karamanlıca yapıtlar arasında saymaz ve ayrı olarak inceler (1989: 58). “Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi...” başlıklı makalesinde ise bu yayınlar hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme sunar (1998: 7-9).

Yunan harfli dinî yapıtlar ile edebiyat yapıtları grafikleri (Ek 25) karşılaştırmalı olarak incelendiğinde yüzyılın ilk yarısında dinî yapıtların ağırlıklı olarak basıldığı gözlemlenebilir. Bu dönemde basılan edebiyat yapıtları da çoğunlukla dinî içeriklidir. “Yapıtların başlıklarında ve özellikle önsözlerinde yayıncı ve çevirmenler, amaçlarının Anadolu Hıristiyanları'nı aydınlatmak olduğunu belirtirler (Balta, 1998: 11). Yazarların ya da daha doğru bir deyişle, çevirmenlerin amacı, bu yapıtlar yoluyla Anadolu Hıristiyanlarını dinî görevler ve kilise dogmaları hakkında eğitmektir (11).

Yüzyılın son çeyreğinde ise Yunan harfli edebiyat yapıtlarında din dışı konular öne çıkar. Bu dönemde, genel eğilimle koşut olarak Avrupa dillerinden özellikle de Fransız edebiyatından yapılan modern edebiyat türlerinin çevirileri okurlarca rağbet görmektedir. Balkan dillerindeki Batı Avrupa yazarlarının birçok çevirisinin, yapıtların özgün dili yerine daha önce yayımlanmış ve geniş bir kitle tarafından tanınmış Yunanca çevirilerinden yapıldığı belirten Balta, Karamanlıca yayınların da benzer bir süreçten geçtiğini düşünmektedir.

Balta'ya göre, 1860-1870 yılları arasında Yunan edebiyatındaki çeviri romanların yüzde 90'ını Fransızca romanlar oluşturmaktaydı; “öyle ki ‘çeviri roman’ deyimini ile ‘Fransızca roman’ aynı anlama gel[mekteydi]”. Balta, ayrıca, Karamanlıca yayımlanan Fransızca romanların çevirmen ve yayıncılarının büyük çoğunluğunun Yunan kültürünün etkisinde olduğu ve Yunan Krallığı'ndaki etkinlikleri takip ettiği de öne sürmektedir (1998: 15-16). Bu konuları aydınlatmaya yardımcı olmak

amacıyla, Karamanlıca edebiyatın ne oranda çeviri olduğu ve yapıtların Arap ve Ermeni harfli çevirilerle karşılaştırılması bir sonraki bölümde sunulmuştur.

Din konulu yapıtlara biraz daha yakından bakarsak, aralarında Evangelinos Misailidis gibi yayıncılığı ve çevirmenliğiyle Karamanlıca edebiyata yön veren aydınların bulunduğu bir kesimin Patrikhane ile birlikte misyoner hareketlerine karşı Ortodoks kimliğini savunan bir tutum içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Misyonerlerin Yunan harfli Türkçe yayınlarının başlamasıyla Rum Patrikliği'nin yayın politikasının değiştiği görülmektedir. Patriklik, Anadolu Hıristiyanlarını "Lutherci söylemlerden" korumaya karar vermiştir (13). Bu amaçla Kayseri Metropoliti Paisioa, 1839'da *Doğru Dinin Talimi ki Tarihte 1765 Mosha Mitropolutu Faziletlu Malumatlu Platon'dan Tasnif Oldu* başlıklı çeviri bir yapıt hazırlamıştır¹⁸⁶. Yüzyılın ikinci yarısında ise yeni akait kitaplarının yanı sıra Protestanlara karşı yergi kitaplarının yayımlanmasıyla dinî yapıt repertuarı çeşitlenmiştir (13). Bu tür yapıtlardan *Hami-i Ortodoksya. Yani Protestanlık desiselerine karşı Ortodoksyayı himaye ve itikadını ifade ider bir kitab-ı müstetabdır* başlıklı yapıt önce Patrikhane'nin *Alîtheia* gazetesinde, daha sonra da tercüme edilerek *Anadoli* gazetesinde tefrika edilmiştir. Misailidis, kitabı 1883'te basmıştır. Misailidis'in konuya ilgisi, 1885'te bastığı *Nur-i Ortodoksya* başlıklı yapıtla sürmüştür. Daha geç bir dönemde ise Teknepoulos'un yazdığı *Planôntes kai Planômenoi yani Aldadanlar ve Aldananlar* başlıklı 2 ciltlik yapıt, Patrikhane Matbaası tarafından basılmıştır (1898). Ayrıca, misyonerlerin bedava dağıttığı kitapların etkisini dengelemek için Patrikhane tarafından dinî törenlerle ilgili yapıtların basımına hız verilmiştir (Balta, 1998: 13). Bu durum, yüzyılın ikinci yarısında din dışı yapıtların basımının hız kazanmış olmasına karşın, grafikte de görüldüğü gibi, dinî yapıtların basımının 1870'lerden başlayarak arttığını ve yüzyıl sonuna doğru belli bir düzeyi koruyarak sürdüğünü göstermektedir.

Ermeni ve Yunan harfli din yapıtlarının misyonerlerin yayınlarıyla etkileşimli biçimde gelişen bir repertuar oluşturduğunu gösterdikten sonra misyonerlerin yayınlarının etkisini genel olarak değerlendirmek uygun olacaktır. Johann Strauss'un belirttiği üzere, misyonerlerin yayınları prensipte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm cemaatlerden okurlara hitap etmekteydi. Asıl olarak Hıristiyanları, nadiren Yahudileri ya da Müslüman Türkleri kendine çekmiş olan bu yayınların (2009: 217) en çok Ermeni ve Yunan harfli basıldığı anlaşılmaktadır. Strauss, misyonerlerin

¹⁸⁶ Asitane (İstanbul): Kudüsü'l-Şerif Basmahanesi.

basılı yapıtlardan ziyade süreli yayınlardaki etkinliğinin önemine değinir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hem Bulgarca ilk gazete hem de Ermenice ikinci gazete misyonerler tarafından yayımlanmıştır (2009: 212) Müslüman Türk yayıncılar ve matbaacılar ise misyonerlerin resimli gazeteleriyle bunlardan klişeler ödünç alacak kadar ilgilenmiştir (218).

Misyonerlerin Müslüman Türkleri etkilediği yön, yalnızca yayıncılık alanında değildir. Abdülhamid dönemindeki reddiyecilik akımında da misyonerlerin rolü olduğu görülmektedir. Bu konuda Ahmed Midhat'ın Amerikan misyoner Henry Otis Dwight'la olan tartışması, Rus İmparatorluğu'ndaki Türkler tarafından da takdir görmüştür. Ahmed Midhat, 1883 yılında *Tercüman-ı Hakikat*'te yalnızca misyonerleri değil Avrupa Hıristiyanlığının temel ilkelerini de eleştirdiği bir dizi makale yayımlamış, daha sonra bunları 3 cilt hâlinde kitaplaştırmıştır. Bu makalelere Osmanlı basını tepki göstermiş, Karamanlı ve Ermeni cemaatlerinden sert eleştiriler gelmiştir. Bible House'un Amerikalı yöneticisi Dwight, Osmanlı Türkçesini iyi bilen bir Hıristiyan olarak Ahmed Midhat'ın bu yapıtına bir karşı yazı kaleme almıştır. Bunun üzerine uzayan polemik, *Tercüman-ı Hakikat* sütunlarına taşınmış ve aynı yıl *Müdafaaya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa* başlığıyla kitaplaştırılmıştır (Strauss, 2005: 240-41).

Strauss, bu tartışmanın Türkçe sürmesinden dolayı Hıristiyan cemaatler tarafından ne ölçüde takip edilebildiğini ve Püriten Protestan misyonerliğinin ayrıntılarına Müslüman Türklerin ne oranda ilgi gösterebildiğini sorgular (241). Henüz yanıtlarını bekleyen bu ilginç atışma, burada örnekleriyle gösterildiği üzere, İmparatorluğun Hıristiyan cemaatlerini etkileyen misyoner hareketinin bir uzantısı gibi görünmektedir. Ahmed Midhat'ın bu tartışmayı kitaplaştırdığı yıl, Misailidis'in de İstanbul'da misyonerlere karşı Ortodoksluğu savunduğu yapıtları yayımladığı yıldır.

Bu konuda bir değerlendirme yapmak gerekirse, basım ve yayıncılığın yanı sıra eğitim alanındaki etkinliğiyle misyonerlerin İmparatorluğu oluşturan dinî-etnik cemaatlerin uluslaşma ve laikleşme süreçlerinde bir tür katalizör işlevi gördüğü söylenebilir. Eğitim kurumlarında Osmanlı Hıristiyanlarına dinî ve etnik kimliğe dayanan Avrupa merkezli modern ulus bilinci kazandırmak doğrultusunda çalışan misyonerlerin bu çabası, eğitim sisteminin tartışıldığı bölümde de gösterildiği üzere, amaçlanana aykırı biçimde laik bir ulus bilincinin inşasına da katkıda bulunmuştur.

BÖLÜM III

19. YÜZYILDA BASILI TÜRKÇE EDEBİYAT

İlber Ortaylı, Osmanlı modernleşmesini değerlendirirken Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir ya da iki devletin siyasal tekeli altında bulunmadığına dikkat çeker (2005: 31). Ortaylı'ya göre, Osmanlı, "Büyük devletlerin hepsine karşı güçsüzdü, fakat denge politikası izleyecek kadar bir siyaset yapma yeteneğine sahipti" (32). Kültürel ve toplumsal modernleşme girişimlerinde bulunan ilk İslam devletinin de Osmanlı olmadığını belirten Ortaylı, diğer İslam devletlerine göre Osmanlı'nın modernleşme başarısında siyasal bağımsızlığının rolü olduğunu vurgular (32).

Başka bir deyişle, Osmanlı'nın modernleşme serüveni, açıkça sömürge olmuş ya da sömürgeci devletlerin denetiminden siyasal açıdan daha yoğun etkilenmiş devletlerinkinden farklıdır. Buradaki tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı devleti, kendine özgü çok milletli ve çok kültürlü yapısıyla, özgül bir modernleşme süreci izlemiştir. Dolayısıyla, Osmanlı'da edebiyatın modernleşmesi de kendine özgüdür. Bu alanda, ne bir Avrupa devletinin egemen kültürel değerler dizgesiyle tıpa tıp örtüşür, ne de bir sömürgecinin edilgen dönüşümünü ve etkin tepkisini yaşamıştır. Daha çok, aynı anda var olan farklı türlerin ve üslupların kimi zaman koşut kimi zaman da birbiriyle kesişirken birbirini dönüştüren heterojen birliktelikleri söz konusudur. Bu durumu ayrıntılarıyla görebilmek için 19. yüzyıl Osmanlıca edebiyat üretimini gözden geçirelim.

A. Edebiyat Türlerinin Genel Dağılımları

Bu çalışmada edebiyat kategorisinde sınıflandırılan yapıtların türleri ve konuları geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Yapıtlardaki çeşitlilik, dönemin edebiyat algısıyla koşuttur. Türlerle göre genel dağılımın tartışıldığı bölümde gösterildiği üzere, bu yüzyılda en çok edebiyat yapıtları basılmıştır. Edebiyatla dilbilim, felsefe, tarih gibi alanların arasındaki sınır çizgilerinin belirsizliği ve Osmanlı insanının siyasetten kişisel yaşama değin kendini edebî yollarla ifade etme alışkanlığı, edebî türlerin çeşitliliğine katkıda bulunan başat nedenlerdir. Bunlar göz önüne alınarak burada edebiyat yapıtı özelliği gösteren tüm Türkçe basılı malzeme çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmış ve incelenmiştir.

Sınıflandırma ölçütlerine dair bir anımsatma yapmak gerekirse, edebiyat yapıtları konusunda sıfat kullanımından özellikle kaçınıldığını yinelemek yararlı olacaktır. 19. yüzyılda basılmış “edebî” nitelik taşıyan tüm yapıtların saptanması ve sayılması şu an için mümkün olmadığı gibi bu tür bir araştırma açısından kullanışlı da değildir. Örneğin, Osmanlıca nesir dilinin özellikleri göz önüne alındığında resmî yazışmaların da dâhil olduğu çok geniş bir basılı malzemenin edebî sayılması gerekir. Bu nedenle, diğer türler arasında ancak manzum yazılmış olmak gibi edebî araçların etkin biçimde kullanıldığı yapıtlar edebiyat kategorisinde sayılmıştır.

Edebiyat yapıtlarını türlerine göre sayısal açıdan incelerken genelden özele doğru bir yöntem kullanmanın uygun olacağı düşünülmüştür. Bu amaçla yapıtlar, öncelikle kurmaca olup olmadıklarına göre sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Sınıflandırma hakkında bir noktayı aydınlatmak gerekir. Hikâye, roman, tiyatro oyunu gibi kurmaca türleri, kurmaca olmayan anı, makale, şiir gibi türlerden ayırmak nispeten kolaydır. Ne var ki, dönem edebiyatına özgü menakıbnâme, mesnevi, nasihatname gibi klasik türler kurmaca yapıtlara benzer özellikler taşımakla birlikte özgül niteliklerinden dolayı tam olarak kurmaca sayılamazlar. Bu türleri, kendi aralarında da kesin çizgilerle ayırmak olanaklı değildir. Örneğin, “habname”ler, yazarın rüyada görmüş gibi anlatmasına dayanan yapıtlardır; dolayısıyla, otobiyografik özellikler taşıyabileceği gibi bütünüyle kurmaca da olabilirler. Üstelik habnamenin bu niteliği, dolaysız söylenmesi sakıncalı olanı uygun bir yöntemle dile getirmeye elverdiği için genellikle yazarın eleştirel düşüncelerini ifade edebileceği bir ortam sunar. Böylece habnameler, nasihatname ve siyasetname gibi türlerle ortaklıklar da taşıyabilir.

Bunlara, içeriğinden emin olunamayan ve genellikle derleme biçiminde basılmış belagat, münşeât, mektup gibi türler eklendiğinde üçüncü bir kategori oluşturulması zorunlu hâle gelir. Bu tür yapıtları “yarı-kurmaca” olarak nitelemek bakış açısına göre seçeneklerden biridir. Buradaysa “yarı” kavramının ifade ettiği sayısal değerden özellikle kaçınmak istenmiş, bu yapıtların kurmacayla benzerlikleri ve kurmaca parçalar barındırma olasılıkları düşünülerek “kısmen” biçiminde sınıflandırılmıştır. Buna göre genel dağılım Ek 26’da sunulmuştur.

Grafikteki “Diğer” kategorisi, manzum sözlükler ya da manzum ilmihâl, hadis kitapları gibi edebiyat türleri arasında sayılamayacak yapıtlar ile türü saptanamamış yapıtları kapsamaktadır. Grafikteki dağılımlar, ilginç bir biçimde 19. yüzyılda kurmaca türlerin, kurmaca olmayanlar kadar basıldığını göstermektedir. Kurmaca dışı türlerde en büyük yüzdeyi şiir oluşturur. Osmanlı edebiyatında matbaanın yaygınlaşmasından önceki geleneksel yazma ve çoğaltma yöntemleriyle kaleme alınmış edebiyat yapıtlarının çoğunluğunun şiir olduğu söylenebilir. Bu anlamda, klasik edebiyatın başat türü şiirdir. Klasik edebiyatta “inşa” olarak nitelenen düzyazı türündeki yapıtlar şiire göre çok az sayıdadır. Klasik edebiyatın “edebiyatçı” profili de “şair”dir. 19. yüzyılda ise şiirin hâlen çok sayıda basılmasına karşın, anlatmaya dayalı düzyazı kurmaca türlerde belirgin düzeyde bir gelişme olduğu anlaşılmaktadır. Edebiyat türlerinin ayrıntılı dağılımını incelemek, bu durumu somutlaştırmamızı sağlayabilir.

3. Türlerin Karşılaştırmalı Genel Dağılımı

19. yüzyılda basılmış Türkçe edebiyat yapıtlarının türlerine göre dağılım grafiği Ek 27’de sunulmuştur. Bu grafik, edebiyat türlerini hem belli ölçütlere göre gruplamayı, hem de geleneksel ve klasik türler ile modern türleri karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır. Grafiği yorumlarken sınıflandırma ölçütleri hakkında bazı noktaları aydınlatmak yerinde olacaktır.

Grafikte en büyük dağılım, modern kurmaca türlere aittir. Bunlar, “roman”, “tiyatro oyunu” ve “modern hikâye”dir. Burada çağdaş bir kavram olan “öykü” yerine, 19. yüzyılda kullanılan edebî terimler söz dağarıyla uyum sağlamak açısından “hikâye” terimi yeğlenmiştir. Osmanlı edebiyatının gelişme sürecinde özellikle Avrupa edebiyatı örnek alınarak yazılmaya başlanan bu yeni türün geleneksel

hikâyeden farkını vurgulamak amacıyla “modern” sıfatı kullanılmıştır. Bununla birlikte çalışmada, modern hikâyenin yanında bağlama göre öykü terimi de benimsenmiştir.

Modern kurmaca türlerin kendi arasındaki dağılımda büyüklük bakımından üçüncü sırada yer alan türü bilinmeyen grup, ikincil kaynaklarda bu sayılan türlerin hangisinde olduğu belirtilmemiş yapıtları içerir. Pek çok kaynakta yapıtlar çok genel bir biçimde sınıflandırılmıştır. Örneğin, AKK’de romanlar ve modern hikâyeler “Türk öyküsü” ve bazen de “Türk öyküsü _ Batı” başlıkları altında sunulmuştur. Bu katalogta yapıtların “roman” olarak sınıflandırılması ise 1901 yılından itibaren görülmektedir. Türü bilinmeyenler kategorisinde çoğunlukla Avrupalı yazarlardan yapılmış çeviriler bulunmaktadır. 19. yüzyılda Arap harfli Türkçe çevirilerde özgün yapıtın başlığına çoğu zaman sadık kalınması ya da çok benzer başlıkların kullanılması, yapıtların türlerini belirlemede önemli bir kolaylık sağlamışsa da hakkında bilgiye ulaşılamayan kurmaca yapıtlar, nispeten büyük bir yüzdeye sahiptir. Bu yapıtların modern kurmaca olduklarının anlaşılmasına karşın, genel bir bilinmeyen kategorisinde sunulması, çalışmanın sonuçlarının güvenilirliği açısından sakıncalı görülmüştür. Aynı durum, şiir yapıtları için de söz konusudur.

Kesinlik içermeyen bir diğer kategori de “hikâye-roman”dır. Bu kategorinin oluşturulmasında da benzer nedenler bulunmaktadır. Örneğin, *TBEA*’da bazı yazarların yapıtları yalnızca “yapıtlar” genel başlığı altında sunulmuş, bazılarınıninkiyse “öykü-roman-mensure” ya da “hikâye-roman” gibi yeterince betimleyici olmayan biçimde sınıflandırılmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılda yazılmış hikâye ve romanların teknik açıdan ortaklıkları bunların kuramsal olarak kesin çizgilerle ayrıştırılmasını da zorlaştırmaktadır. Bu nedenlerle bu çalışmada da bazı modern kurmaca türleri “hikâye-roman” başlığı altında sınıflandırılmıştır.

Şiir türünde bilinmeyenler kategorisini ise çoğunlukla 19. yüzyılda doğmuş şairlerin yapıtları oluşturmaktadır. Bu yüzyılda klasik şiir tekniğine sadık kalanların yanında yeni şiir teknikleri deneyen şairler de bulunmaktadır. İkincil kaynaklarda bu yüzyıldaki şairler için kimi kez “Muallim Naci üslubunda yazmıştır” gibi tanımlamalar yapılmıştır. Muallim Naci, klasik şiir taraftarı olarak bilinmekle birlikte yeni bir üslupla da şiirler kaleme almıştır. Ayrıca, klasik şiir, daha önce hamilik konusunda değinildiği üzere, bütünüyle kendine özgü üretim ve tüketim bağlamı olan bir edebî türdür. Bu yüzyılda basılmış ve saray dışında bir okur kesimine sunulmuş şiirin, aruzla ve divan şiiri formlarında yazılmış olsa bile kuramsal olarak ne oranda

“Osmanlı divan şiiri” sayılabileceği tartışmalıdır. Bu konuda henüz ayrıntılı çalışmalardan ve kuramsal yaklaşımlardan yoksunuz. Bu nedenle, genel ve belirsiz tanımlamaların betimleyici olmadığı düşünülerek bu tür basılı şiir yapıtları bilinmeyen kategorisinde sınıflandırılmıştır. Bunun karşılığında, açıkça yeni bir üslup deneyen, şiir dilini değiştiren, aruz kullansa da klasik biçimleri bozan ya da yeni konular işleyen şairlerin yapıtları, “yeni şiir” başlığı altında gruplanmıştır.

Şiir türünde “vezin, kafiye” başlığı altında klasik şiirin kurallarını açıklayan eğitim amaçlı basılmış yapıtlar bulunmaktadır. “Çeviri şiir” kategorisinde ise Arap ve İran edebiyatından yapılmış şiir çevirileri ya da şerhleri yer almaktadır. Bunlar, klasik şiirin kaynakları arasında kabul edilebilirse de Osmanlı şairleri tarafından kaleme alınmadıkları için “divan şiiri” olarak sayılmamıştır.

19. yüzyılda basılmış kurmaca dışı düzyazı yapıtları sınıflandırırken ortak özelliklerden yola çıkılarak “yaşam öyküsü” kategorisinin oluşturulması uygun görülmüştür. Bu kategoride yaşam öyküsüyle eş anlamlı olarak da kullanılan biyografi ve otobiyografi (öz yaşam öyküsü) yapıtları ile bunlarla pek çok açıdan benzeşen “gezi” (seyahat, seyahatname) ve “anı” (hatırat) yapıtları bulunmaktadır. Din ulularının yaşamlarına ve mucizelerine dair hem Müslüman, hem de Hıristiyan edebiyatında çokça kaleme alınmış olan kısmen kurmaca sayılabilecek, tarihî nitelik de taşıyabilen menkıbeler de temelde “yaşam öyküsü” olmalarından dolayı bu kategoride gruplandırılmıştır. Yalnızca Hz. Muhammed’e dair yazılmış olan muhammediye ve siyerler ayrı gösterilmiş, İslam dışındaki dinlerin peygamberlerine dair yapıtlar ise menakıbname olarak sınıflandırılmıştır. Görüldüğü üzere, yaşam öyküsü yapıtları, modern kurmaca ve şiirden sonra en çok basılan türlerdir. Bu saptama, modern kurmacanın gelişiminde bu tür yapıtların etkisinin sorgulanması gerektiğini düşündürür.

19. yüzyılda modern kurmaca yapıtlar dışında geleneksel hikâyelerin de çok sayıda basıldığı görülmektedir. Bunların önemli bir kısmını, sözlü gelenekte âşıkların anlattığı halk hikâyeleri oluşturur. Bunlardan daha az sayfa sayısı ile basılmış olan ve karakterleri, bilinen halk hikâyeleri repertuvarında bulunmayan anonim hikâyeler de geleneksel hikâye olarak sayılmıştır. Bu kategoride yer alan Karagöz hikâyeleriyle ilgili bir açıklama yapmak gerekir. Bunların hepsi de tarihsiz basımlardır ve büyük bir olasılıkla 20. yüzyılda basılmış olanları da içermektedir. Ne var ki, bunların bir kısmı, 19. yüzyılda da işletilen matbaalarda basılmıştır. Tam basım tarihini saptamak şu an için mümkün olmadığından burada tüm tarihsiz Karagöz basımları sayılmıştır.

Son olarak bu kategoride sayıca az olan masallar ve meddah hikâyeleri ayrı gösterilmiştir. Geleneksel hikâyeler arasında da bu türlere girebilecek yapıtlar olduğu tahmin edilebilir. Bu aşamada yalnızca görülen ya da hakkında kaynaklardan bilgi edinilenler sınıflandırılabilmiştir.

“Derlemeler” kategorisi ise türsel bir nitelik belirtmez. “Yapıt Biçimleri” bölümünde tartışıldığı üzere, bu yüzyılda pek çok derleme basılmıştır. Edebiyat yapıtları söz konusu olduğunda bu grafikte yer alan diğer türler arasında da derleme biçiminde basılmış pek çok yapıt bulunmaktadır. Bu yüzyılda önemli oranda basılmış ve ayrı bir tür gibi sunulmuş “inşa-münşeât” yapıtları ile buna benzeyen mektup derlemeleri, antolojiler gibi içerik açısından türler arası bir nitelik taşırlar. Fıkra türündeysen Nasreddin Hoca fıkraları gibi geleneksel konuların yanında çağdaş yazarların fıkraları da bulunmaktadır. “Derlemeler” kategorisinde yer alan grupları ayrı ayrı göstermek ya da “diğer” başlığı altında sunmak da olasıdır. Ne var ki, daha önce değinildiği üzere, dilbilim, tarih gibi diğer türlerle örtüşen ya da türü saptanamamış yapıtlar, “diğer” kategorisinde sayılmıştır. Derlemeler kategorisindeki türlerin ayrı ayrı gösterilmesi de grafikte sayısal olarak düşük ifadelerin kalabalıklaşması anlamına geleceğinden böyle bir sınıflandırma yönteminin uygun olacağı düşünölmüştür.

Klasik türler altında sınıflanan “name”li türler, “habname”, “nasihatname”, “siyasetname” gibi genellikle yazarın düşüncelerini ifade ettiği türleri içermektedir. 19. yüzyılda bu türlerin sayıca çok az basılmış olması, bunların yerine düşüncenin ifadesi için yeni türlerin kullanılmaya başladığını gösterir. Bu klasik türlerle bazı açılardan örtüşmekle birlikte modern bir nitelik taşıyan “deneme”, “makale”, “eleştiri” gibi düzyazı türleri grafikte ayrı bir grup altında toplanmıştır. Bunların “name”li türlere oranı, düşüncenin artık belirgin düzeyde modern düzyazıda ifade yolları bulmaya başladığını ortaya koyar. Bu yüzyılda basılmış bu tür yapıtların daha çok sayıda süreli yayınlarda yer aldığı da akılda tutulmalıdır.

Bu saptamayla birlikte klasik türler arasında özellikle habname üslubunun bütünüyle terk edilmediği de anlaşılmaktadır. Kayahan Özgöl, *Türk Edebiyatında Siyâsî Rûyâlar* başlıklı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu’nda rüya tabirinin dinî ve kültürel önemini vurgulayarak rüya yazma geleneğinin klasik türü olan habnamenin 19. yüzyıldaki edebî düzyazılar kadar 20. yüzyılda gelişen röportaj gibi türler ve modern kurmacayla ilişkisini sorgular (1989: 1-20). Özgöl’ün genel bir bakış açısıyla ele aldığı bu konunun, kuramsal bir zeminde ayrıntılı olarak

irdelenmesi, 19. yüzyılda edebiyat türlerinin gelişimi hakkında önemli ipuçları vadetmektedir. Bu çalışmanın odağında yer almadığı için bu konuya yalnızca değinmekle yetinilecektir.

Tezkire ise klasik bir tür olarak kabul edilse de eleştiri ve inceleme gibi türlerle ortaklığı göz önüne alınarak bu kategoride gösterilmiştir. Mine Mengi gibi bazı edebiyat tarihçilerinin “tezkire”yi biyografik türde yapıtlar arasında saydığı da belirtilmelidir (1994: 240). Mengi, 19. yüzyılda yazılan tezkirelerde eleştirel bakış ve üslup açısından farklılıklar görülmeye başladığını vurgular (240). Yapıt türlerinin oranlarına bakıldığında bu yüzyılda tezkirecilik geleneğinin belli düzeyde sürmesine karşın, modern üslupla kaleme alınmış edebiyat tarihlerinin ve incelemelerin tezkirelerden daha çok sayıda yayımlandığı görülmektedir. Tezkireciliğin kendi içindeki dönüşümü de göz önüne alındığında, edebiyat eleştirisinde de çağdaşlaşma yolunda bir gelişim gerçekleştiği öne sürülebilir.

Bununla birlikte, genel olarak biyografik eleştiri üslubunun yaygın bir biçimde benimsenmesine karşın, bu yüzyılda basılmış kuramsal yapıt sayısının çok az olduğu da belirtilmelidir. Bu konuda Resulzade Hüseyin Hüsnü'nün ders kitabı olarak basılan *Nazariyat-ı Edebiye*'si¹⁸⁷ başlığında “nazariyat” yani günümüzdeki anlamıyla “kuramlar” sözü geçen tek yapıttır. Türkçe ve Fransızca basılmış olan bu yapıtın ne ölçüde kuramsal incelemelere yer verdiği ise tartışmalıdır. Ahmed Midhat'ın *Ahbar-ı Asara Ta'mim-i Enzar* (1307 / 1891)'ını, Halid Ziya (Uşaklıgil)'ın *Hikâye* (1307 / 1890)'sini, Namık Kemal'in *Mukaddime-i Celal* (1305 / 1888; 1309 / 1892)'ini, Rezaizade Mahmud Ekrem'in *Talim-i Edebiyat*'ını¹⁸⁸ da bu bağlamda anmak gerekebilir. Büyük ölçüde Avrupa edebiyatı tarihine betimleyici bir yaklaşımla odaklanan bu yapıtların yerli edebiyatın gelişimi üzerine kuramsal bir bakış geliştirmede göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konudaki tartışmalar daha çok şiir alanında ve makale boyutunda kalmıştır. Bazen yazarlar arası karşılıklı atışmaya varan bu tür tartışmalar edebiyat tarihlerinde oldukça geniş yer bulduğundan bu çalışmada ayrıca değerlendirilmeyecektir. Yalnız, Johann Strauss'un bir gözlemine anmak yerinde olur. Strauss'a göre “Bazı istisnalar dışında Ermeni matbaacılar[,] Ebüzziya Tevfik ve Ahmed Mithat gibi Türk meslektaşları arasındaki edebi münakaşalara hiç karışmamışlardır” (1993: 16.58). Strauss'un ayrıntılı bilgi

¹⁸⁷ İstanbul: Matbaa-i Safa ve Enver, 1311 / 1894 ve Agob Minas ve Biraderler Matbaası, 1312 / 1895.

¹⁸⁸ Bkz. not 166.

vermediği bu istisnaların içeriği ve niteliği araştırılmayı bekleyen önemli bir konudur.

Grafikte açıkça görüldüğü üzere, Türkçe edebiyat yapıtları arasında modern kurmaca 19. yüzyılda en çok basılmış türdür. 1851-1900 yılları arasında 700'den fazla roman basılmıştır. Bilinmeyen kategorisindeki yapıtların büyük kısmının da roman olduğu tahmin edilmektedir. Tiyatro oyunlarının sayısı da hatırı sayılır düzeydedir (300'den fazla); birçok klasik ve geleneksel türden daha fazla oyun basılmıştır. Örneğin, gösterime dayalı diğer türler olan halk hikâyesi, karagöz ve meddah hikâyesinin toplamına yakın sayıda oyun metni yayımlanmıştır.

Modern kurmaca yapıtların ve şiirin edebiyat dışı türlerle karşılaştırmalı grafiğini incelemek (Ek 28), bu türlerin basılma düzeyi hakkında daha açık bir fikir verebilir. Grafikte görüldüğü üzere, 19. yüzyılda dinî yapıtlardan sonra en çok kurmaca yapıtlar basılmıştır. Şiir ve şiirle ilgili yapıtlar ise, aralarında askerî, doğa bilimleri ve matematik, eğitim, hukuk, sosyal bilimler ve sosyal yaşam gibi ana kategorilerin bulunduğu pek çok yapıttan daha fazla basılmıştır. Yüzyıl edebiyatının genel karakterini belirleyen bu iki türün, diğer geleneksel, klasik ve modern türlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi edebiyatın gelişimi hakkında önemli bilgiler sunabilir. Bu amaçla, öncelikle 19. yüzyılda çeviri edebiyat konusu ele alındıktan sonra türlerin yıllara göre üretim yoğunluğunu değerlendirmek yararlı olacaktır.

4. “Çeviri” Edebiyat

19. yüzyılda basılmış edebiyat yapıtlarında çeviri oranını ve kaynak edebiyatların hangileri olduğunu görmek, yüzyıl edebiyatının durumu hakkında önemli bilgiler sunabilir. Burada, daha önce tartışıldığı üzere, “çeviri” ve “telif” terimlerinin günümüzdeki karşılıkları gibi kesin çizgilerle ayıramayacağını anımsatmak yararlı olur. Bu yüzyılda yapılmış çevirilerin kaynak metne sadakati tartışmalı olabileceği gibi telif yapıtların bir kısmında da esinlenmenin ötesine geçen etkileşimler söz konusudur. Ayrıca, şerhlerin de bir tür çeviri sayılması gerekmektedir. Bu noktalar göz önüne alınarak Ek 29'daki grafik hazırlanmıştır.

Grafikte görüldüğü üzere, 19. yüzyılda basılmış Türkçe edebiyat yapıtlarının yüzde 25'i çeviridir. Yüzde 11'lik bir dilimde yer alan yapıtların yazarı belli değildir. Bunlar, çoğunlukla halk anlatıları, fıkra ya da şarkı, türkü gibi şiir türlerindeki

anonim yapıtlardır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, kullanılan kaynakların verdiği bilgilere dayanarak Osmanlı'nın kendi cemaatleri arasındaki edebî alışverişlerin de “çeviri” sayıldığıdır. Bunların bazılarının yalnızca çevrimyazı olması muhtemeldir. Bu konuda ayrıntılı çalışmalar henüz yapılmamıştır. Ayrıca, özellikle Arapça ve Farsça şiirler yazmış olan Osmanlı divan şairlerinden bazılarının yapıtları, Türkçe olmayan şiirlerin çeviriyle birlikte basılmış ve bunlar da kaynaklarda çeviri olarak kaydedilmiştir.

Çeviri edebiyat yapıtlarının büyük bir çoğunluğu Avrupa edebiyatı kaynaklıdır. Bunda modern kurmaca türlerin yüzyılın son yirmi yıllık döneminde yoğun bir şekilde basılmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çeviri edebiyat yapıtlarının yaklaşık yüzde 45'i, uyarlamaların ise yüzde 75'i Fransız edebiyatından yapılmıştır. İmparatorlukta Fransız dili ve kültürünün 19. yüzyılda kazandığı önem göz önüne alındığında bu sonuç şaşırtıcı değildir. Kaynağı Fransız edebiyatı olan türler arasında modern hikâye ve roman yüzde 85'le başı çekmektedir. Geri kalan dilimin büyük kısmını da çeviri oyunlar oluşturur (yüzde 11). Bunların yanında Fransız edebiyatından çevrilmiş birkaç şiir, biyografi ve gezi yapıtı da basılmıştır.

Bazı modern hikâye derlemelerinde Fransız edebiyatından yapılan çevirilerin yanı sıra telif yapıtlar da yer almaktadır. Ahmed Midhat'ın *Letaif-i Rivayat* dizinde bu tür basımlar olduğu gibi, Abdülkerim Hadi'nin *Ezhar-ı Nevbahar*'i¹⁸⁹ da bu duruma örnek gösterilebilir. Ayrıca, Halid Ziya (Uşaklıgil)'in hazırladığı dört ciltlik *Nâkil* başlıklı modern hikâye derlemesinde¹⁹⁰ ve Selanikli Mehmed Tevfik'in *Roman Cüzdani*'nda¹⁹¹ telif metinlerin yanında kaynağı belirtilmemiş çeviri yapıtlar da bulunmaktadır.

Avrupa edebiyatından yapılmış çevirilerde Fransız edebiyatını daha düşük oranlarda sırasıyla İngiliz ve Alman edebiyatları izler. Bu edebiyatlardan çevrilmiş yapıtlar da büyük bir çoğunlukla roman, modern hikâye ve oyundur. Kaynağı İngiliz ve Alman edebiyatı olan yapıtlardan ön çıkanlar ilerleyen bölümlerde tartışılmıştır. Bunların yanı sıra birkaç yapıtla sınırlı kalmakla birlikte İspanyol (Cervantes, *Don Quixote*), İsviçre (Rudolphe Töpffer) ve İtalyan (Metastasio, Francesco Domenico Guerrazzi, Silvio Pellico) edebiyatlarından da çeviriler yapılmıştır.

---

¹⁸⁹ İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312 / 1896.

¹⁹⁰ İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası (ilk iki cilt), 1311 / 1894; Matbaa-i Ebüzziya, 1311 / 1894 (üçüncü cilt) ve 1312 / 1895 (dördüncü cilt).

¹⁹¹ “Millî ve Mütercem Romanları Muhtevidir”. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1311 / 1894.

Fransız edebiyatından sonra en çok çevrilen edebiyatlar, sırasıyla Arap (yüzde 12) ve İran (yüzde 11) edebiyatlarıdır. Arap edebiyatı, özellikle “Kaside-i Bürde”, “Kaside-i Nuniye”, “Kaside-i Mudariye” gibi din konulu şiirlerin ve çoğunluğu siyer ve muhammediye olmak üzere din büyüklerinin yaşam öykülerinin çevrildiği kaynaktır. 19. yüzyılda modern Arap edebiyatına ilgi gösterilmediği anlaşılmaktadır. Ne var ki, bu konu hâlâ ayrıntılı incelemelere muhtaçtır. Örneğin, İbrahim Cudî’nin *Nevadir-i Nefise*¹⁹², Mehmed Raif ve Mehmed Emin’in *Kitabhane-i Edeb*¹⁹³ ve Mehmed Zihni’nin *Muktatafat-ı Asar-ı Arabiyye*¹⁹⁴ gibi derleme yapıtlarında Arap edebiyatının hangi döneminden ve ne tür yapıtlara yer verdiği araştırılmayı beklemektedir.

Bilinen yapıtlar arasında din dışı türlerin de genellikle klasik Arap edebiyatından çevrildiği görülmektedir. “Bin Bir Gece” en popüler anlatılardan biridir. Matbaa-i Âmire’nin tarihsiz olarak bastığı altı ciltlik *Tercüme-i Elf Leyle ve Leyle*, Ahmed Nazif tarafından çevrilmiştir. Aynı çeviri, Mekteb-i Sanayi Matbaasında yine tarihsiz olarak dört cilt hâlinde basılmıştır. Yapıtın H. Tolayan tarafından Fransızcadan yapılmış çevirisi Ermeni harfli olarak 1891’de basılmıştır¹⁹⁵. *Hikâye-i Terceme-i Elf Leyle ve Leyle*, 1885’te Bahçesaray’da da yayımlanmıştır.

Klasik Arap edebiyatı anlatılarından “makame” türünün de Osmanlı’da ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. 12. yüzyıl sonu yazarı El-Harîrî’nin makameleri iki kez basılmıştır¹⁹⁶. Hüseyin b. Ali et-Tuğraî (ö. 1120-1121)’nin “Lamiyetü’l-Acem” adlı şiirinin şerhi¹⁹⁷ ve İbn Zafer (ö. 1168/1169)’in Sicilya Kralı için yazdığı *Sülvanü’l-muta fî Udvani’l-etba’sı*¹⁹⁸ din dışı Arap edebiyatına gösterilebilecek diğer örneklerdir. Ayrıca, Cahiliye dönemi şairlerinden İmru’l Kays’ın şiirleri de basılmıştır¹⁹⁹.

¹⁹² Trabzon: Trabzon Vilayet Matbaası, 1309 / 1892.

¹⁹³ İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313 / 1896.

¹⁹⁴ İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314 / 1897.

¹⁹⁵ İstanbul: Garabed Biberyan.

¹⁹⁶ *Tercüme-i Makamat-i Harirî*. Çev. Ahmed Hamdi Şirvani. 2 cilt. İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1290 / 1873; *Kitabü’l-makamati’l-Harriri ve Şerhi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1316 / 1899.

¹⁹⁷ Çev. Lebib. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1271 / 1855.

¹⁹⁸ Çev. Karahalilzade Mehmed Said. İstanbul: El-Hac Mehmed Salih b. El-Şeyh Mehmed Sadık Matbaası, 1285 / 1869.

¹⁹⁹ *Tercüme-i Muallakât-ı Seb’a*. Çev. Hersekli Mehmed Kâmil. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1305 / 1888; *İmru’l-Kays Kaside-i Muallakasının Şerhi*. Çev. Abdullah Hasib Faruki. İstanbul: Âmire Matbaası, 1312 / 1895 ve 1316 / 1899.

Klasik Osmanlı edebiyatının en önemli kaynağı olan İran edebiyatından yapılan çevirilere bakıldığında bir edebiyatçılar “kanon”u oluşturmak mümkün görünmektedir. Firdevsî-i Tusî (934-1021), Ömer Hayyam (1048-1131), Feridüddin Attar (1120-1194), Nizamî Gencevî (1141-1209), Sadi-i Şirazî (1193-1292), Hafız-ı Şirazî (1325-1390) ve Abdurrahman Camî (1414-1492), en çok ilgi gören İran edebiyatçılarıdır. Bu yazar ve şairlerin yapıtları, eğitim kurumlarında da okutulduğundan dolayı yüzyıl boyunca çok sayıda basılmıştır. Burada, İran edebiyatından çevrilmiş yapıtların 10.-15. yüzyılları kapsadığı vurgulanmalıdır. Bu durum, şiir bağlamında tartışılacağı üzere, Osmanlı divan edebiyatının gelişimi açısından önem taşımaktadır.

Çevirisi yapılan edebiyatçılar arasında Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273)’nin özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Yüzyıl boyunca *Mesnevi*’nin bütünüünün yanı sıra ondan yapılmış seçkiler ve şerhler, en çok çevrilen yapıtlar arasında dördüncü sıradadır. Bugünkü Afganistan’ın sınırları içerisinde bulunan Belh kentinde doğmuş olan Mevlana, pek çok yer gezmiş olmakla birlikte yaşamının büyük bir bölümünü Anadolu Selçukluları döneminde Konya’da geçirmiş bir mutasavvıftır. Mevlana’nın bu özelliğiyle, yapıtlarını Farsça yazmış olmasına karşın, kültürler üstü bir kimlik taşıdığı öne sürülebilir. Bu nedenle, Osmanlı dinî-tasavvufi edebiyatını olduğu kadar klasik şiirini de etkilemiş bu kişiliğin ayrı değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Çeviri yapıtlar arasında Osmanlı’nın kendi içindeki cemaatler arası alışverişler ve yapıtlarını Arapça ve Farsça yazmış olan Osmanlı edebiyatçılarının çevirileri beşinci sırada gelmektedir. Müslüman Türk edebiyatçılar ile Ermeni ve Rum edebiyatçılar arasındaki etkileşimler, ilerideki bölümlerde ayrıntıyla ele alınmıştır. Basılma yoğunluğuna göre bir sonraki kaynak edebiyat, özellikle *Tutiname* ve *Beydaba* (yak. MÖ 1. yüzyıl)’nın *Hümayunname*’siyle Hint edebiyatıdır.

19. yüzyılda Yunan edebiyatı da belli düzeyde ilgi görmüştür. Bu edebiyata dair ilk kayıt, *Avraam’ın Kurbanı* adlı din konulu Girit tiyatro oyununun 1783’te yapılmış Yunan harfli çevirisinin yüzyıl başındaki basımıdır²⁰⁰. Ezop (Aisopos, MÖ 6. yüzyıl)’un fabllarının ise, İmparatorluğun çeşitli cemaatleri tarafından ortak olarak okunduğu görülmektedir. İlginç olan nokta, Johann Strauss’un verdiği bilgiye göre,

²⁰⁰ Çev. Andreas (Kayserili İkonomos Papa). İstanbul: Patrikhane Basmahanesi, 1800; sonraki basım (3. baskı) 1844.

Ezop'un ilk Türkçe çevirisinin Kiril harfleriyle 1852'de yapılmış olmasıdır (2009: 223). Evangelinos Misailidis'in çevirip Yunan harfli bastığı *Esopos'un Kıssadan Hisse Almaya Mahsus Meselleri*, 1854 tarihini taşır. Bunu 1866'da basılmış Ermeni harfli bir *Ezovbosun Meselleri* izler²⁰¹. Ahmed Midhat, Ezop'ununkilerin yanında Fransız yazarlarından fablları da içeren *Kıssadan Hisse* başlıklı bir yapıt yayımlamıştır²⁰². "Diyaribekirli" Çelebizade Agop Lütfü'nün *Terceme-i Yezopos* başlığıyla yayımlanan çevirisi²⁰³ Strauss'a göre, büyük olasılıkla Ermeniceden yapılmıştır (2009: 222). Bunlar dışında Hafız Refi'nin *Edebiyat ve Hikâyat-ı Garibe'si*²⁰⁴ ile Osman Rasih'in çevirdiği *Menakıb-ı Hayevan Beray-ı Teşhiz-i Ezhan*²⁰⁵ ("Hayvanların Zihinleri Açan Menkıbeleri"), Arap harfli diğer Ezop baskılarıdır.

Strauss, Osman Rasih'in "Ezop'un fabllarının 1830'lar gibi erken tarihlerden itibaren İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiyede okunmakta olduğunu söyle[diğini]" aktarır (2009: 257.90). TYK'da "Hikâye-i Ezop" başlıklı tarihsiz iki yazma bulunmaktadır. Yazarı "Blanud Maksimos" olarak kayıtlı, H. Tolayan'ın çevirdiği *Ezovbosun Meselleri*, Ermeni harfli olarak 1887'de²⁰⁶, Yunan harfli bir *Esopos Masalları* 1891'de yayımlanmıştır. Ne var ki, yüzyılın erken dönemindeki ilgiye karşılık 1870'lerden sonra basılmış Arap harfli Ezop çevirisine rastlanmamıştır.

Üçüncü yüzyıl Yunan Sofistlerinden Heliodoros'un "*Aithiopika*" (Habeşli Hikâyesi) başlıklı aşk anlatısı, Evangelinos Misailidis tarafından *İliodoros Kamilin Teagenis ve Hariklia Naman Nevcivanlar Aleyhinde, Te'lif Buyurduğu Dastan-i Latifesi Olup* başlığıyla çevrilerek üç cilt hâlinde Yunan harfli yayımlanmıştır²⁰⁷. Lukianos (yak. MS 125-180)'un "*Peri Parasitou*" adlı hiciv niteliğindeki felsefi diyalogunu, Encümen-i Daniş'in gayrimüslim üyelerinden Vasilaki (Kelek) Efendi, *Tercüme-i Letaif-i Asar der Tarif-i Sanat-ı Dalkavukan [Dalkavukname (Dalkavuk*

---

²⁰¹ İstanbul: Rupen Kürkciyan.

²⁰² Bu yapıta dair *EHB*'de ilk kayıt, 1287 / 1871 tarihini taşımakla birlikte bunun ikinci baskı olduğu belirtilmiştir; İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa. Üçüncü baskı: İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1296 / 1879.

²⁰³ İstanbul: Zartaryan Matbaası, 1290 / 1873.

²⁰⁴ İstanbul: Şark Matbaası, 1291 / 1874.

²⁰⁵ İstanbul: Bakırcı Başı Mehmed Efendizade Süleyman Efendi Matbaası, 1294 / 1877.

²⁰⁶ İstanbul: Hovsep Kafafyan.

²⁰⁷ İstanbul: Yoanis Lazaridis Tab'hanesi, 1851.

Firuz ile Muteriz Kârdan)] başlığıyla Türkçeye çevirmiştir²⁰⁸. Çevirmen ve yapıt hakkında Strauss, “The *Millets* and the Ottoman Language” başlıklı makalesinde ayrıntılı bilgi vermektedir (1995: 215-18).

Strauss, bu çeviriyi “Fener geleneği” olarak tanımlanabilecek çeviri anlayışına dayanan küçük külliyyatın son örneği olarak görür (1995: 218). Yazara göre, basımından önce muhtemelen yazma biçiminde okuryazar çevrelerce tanınan 1850’lerde yapılmış bu çevirinin önemi, “muhavere” olarak adlandırılan “felsefî diyalog” türünün ilk örneklerinden biri olmasıdır (217). Ayrıca, Strauss, bu yapıtı bir “Batı dili”nden Türkçeye yapılmış ilk çeviri olarak da değerlendirir (217.95). Bununla birlikte, çevirinin “antik Yunanca”dan yapıldığı da Strauss’un kendisi tarafından kaydedilmiştir (216).

Çevirinin Yunan Bağımsızlığı’ndan sonra yapıldığı aşikârdır. Strauss’un öne sürdüğü gibi yapıtın bir “Batı dili”nden yapılmış olması, ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun coğrafi olarak “batı”sında kalan bir krallığın eski dilinde yazılmış olmasından ileri gelebilir. Oysa, Strauss’un saptamasında, 18. yüzyıl sonlarından beri modern ulus-devlet kavramı çerçevesinde yeniden yapılandırılan Helenizmin Antik Yunan kültürünün tek mirasçısı olduğu ve Batı Avrupa kültürünün köklerinin bu mirasa dayandığı düşüncesi yatmaktadır. Yapıtın yazarı olarak kabul edilen Lukianos’un Asurlu (Süryani) olduğu ise bütünüyle göz ardı edilmektedir.

Üstelik, bir edebî tür olarak “muhavere”, Osmanlı edebiyatına Antik Yunan filozoflarının diyaloglarıyla girmiş de değildir. En yalın anlamıyla “karşılıklı konuşma” demek olan muhavere, “sohbet”in çok önemli bir toplumsal kültür ögesi olduğu bir imparatorlukta sözlü gelenekten klasik edebiyata dek pek çok yapıt ve gösterimde kullanılan ve iyi bilinen bir türdür. Örneğin, gölge oyununda Karagöz’le Hacivat’ın karşılıklı konuşma bölümlerinin adı muhaveredir. Aynı terim, orta oyununda Kavuklu ile Pişekâr arasındaki konuşmalar için de kullanılmaktadır. Halk edebiyatında âşıkların karşılıklı atışmaları da muhavere olarak tanımlanır.

Klasik edebiyatta “muhavere” çoğu zaman “münazara” ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Fuzulî (1483-1556)’nin *Beng ü Bade*’si, bu biçimde yazılmış ve 19.

²⁰⁸ Lukianos nam müellif-i meşhurun maraz-ı (معرض) letaifde bazı efkâr-ı zarifane serdiyle *طراوتبخش* mehafil-i udeba ve calib-i inzar *النهار اولی* olmak üzere dalkavukluğu bir sanat-ı mahsusa makamında tutarak buna dair Rum lisanı üzere yazmış olduğu işbu kitab Rum Patrikhanesi’nin kâtibi olduğu ve rical ve kübera-yı asrının *نمک* mecalis-i ihtiramı bulunduğu hâlde bundan on altı sene mukaddem vefat eden Vasilaki marifetiyle Lisan-ı Osmaniye tercüme olunmuş ve mütalaası şayan-ı itibar asar-ı makbule ve nadireden görünmüş olduğundan zürefa-yı asrımıza arz-ı cemile nevinden olmak üzere tab ve temsil edildi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287 / 1871.

yüzyılda çok basılmış yapıtlardan biridir. Ayrıca, şairin *Muhavere-i Rind ü Zahid*'i de dönemin okuryazarları tarafından bilinmektedir. Latîfî (ö. 1582)'nin²⁰⁹ ve Lâmi'î Çelebi (1472-1532)'nin²¹⁰ bu türdeki yapıtları da 19. yüzyılda basılmıştır. Bu örnekleri çoğaltmak olasıdır. Edebiyat türleri karşılaştırmalı dağılım grafiğinde muhavere-münazara türündeki basılı yapıtların yüzde değeri gösterilmiştir (bkz. Ek 27).

Strauss'un "felsefi diyalog" türünün ilk basılı örneği olarak değerlendirdiği ve önsözünden bir parçayı alıntılararak "muhavere"nin bu yapıtla yaygın olarak tanınmaya başladığını öne sürdüğü yapıt, Münif Paşa'nın *Muhaverat-ı Hikemiye* başlıklı çevirisidir. Münif Paşa, önsözde şöyle yazmıştır: Edebiyyat-ı garbiyye aksamından (diyalog) yani muhavere tabir olunur bir usul vardır ki, bir madde iki yahud daha ziyade eşhas beyninde mükâleme suretinde tahrir kılınur. Bu tarik kudema-yı Yunanın mesluk-i kadem-i kalemi olub hatta Felatun'un bu vadide hayli asarı mevcud ü meşhu[r]dur" (alıntılan Strauss, 1995: 218.97). Yalnızca Strauss değil, aralarında Orhan Okay ve Server Tanilli gibi isimlerin de bulunduğu bazı tarihçiler, "muhavere" kavramının bu yapıtla Türkçe edebiyata sunulduğu konusunda hemfikirdirler (Okay, 1985: 306; Tanilli, 1984).

Oysa, buradaki tanım, dönemin okuryazarlarına yabancı olan "diyalog" teriminin sözlü ve klasik gelenekte yaygın olarak bilinen bir tür olan "muhavere" ile açıklanmasıdır. Bu anlamda modern bir edebiyat türüyle ilk tanışma yerine edebiyat terimleri açısından bir düzenleme söz konusudur. Buradaki amacın, hicivden güldürüye çeşitli konu ve amaçlarla kullanılan muhaverenin Avrupa edebiyatı ve Antik Yunan felsefesi bağlamında yeniden tanımlanması olduğu düşünülebilir. Münif Paşa'nın bunu yaparken sergilemiş olabileceği "oryantalist" bakış açısı ise araştırmacılar tarafından olduğu gibi benimsenmesi değil, irdelenmesi gereken bir konudur.

Çağdaş Yunan yazarlarından özellikle oyun yapıtları Müslüman Türklerin ilgisini çekmiştir. Kandiyeli Mehmed Raşid, G. P. Kontis'ten *İraklis ve Olimpiyakos Agonas yahud Sıdk ı Hulus ve Muhabbet-i Hakikî* başlıklı oyunu çevirmiştir²¹¹. Rum hekim Aleksandros İstamatyadis (1838-1891)'in oyunları "*Osman ho nikêtês*" ve

---

²⁰⁹ *Münazara-i Latîfî*. İstanbul: Asır Matbaası, 1287 / 1871.

²¹⁰ *Münazara-i Sultan-ı Bahar ba Şehriyar-ı Şita-i Namdar*. İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1290 / 1873.

²¹¹ İstanbul: Camlı Han Matbaası, 1289 / 1872.

“*Chios doulê*”, Türkçeye sırasıyla *Gazi Osman*²¹² ve *Hata-i Nisvan yahud Sakız Esirleri*²¹³ adlarıyla çevrilmiş, “ikincisi İstanbul’da sergilenen en başarılı oyunlardan biri olmuştur” (Strauss, 2009: 232).

Çağdaş Yunan edebiyatından Türkçeye aktarılan yazarlardan biri de Leon Melas’tır. Yunan milliyetçisi Melas’ın gençlere yönelik bir ahlak kitabı biçiminde kaleme aldığı “*Gerostathis*” başlıklı romanı (1858) okul kitabı olarak da kullanılmış, o dönemdeki genç Yunanlı kuşağın eğitiminde etkili olmuştur (Merry, 2004: 268-69). Yapıt, *Gerostathis yani Çocukluk Kemaletimin Vukuatleri* başlığıyla iki cilt olarak Atina’da Yunan harfli Türkçe basılmıştır²¹⁴. Bu dönemde çevrilmiş bir başka yapıt da Strauss’a göre, “Erken dönem Modern Yunan edebiyatının başyapıtlarından biri olan” Vinçenzo Kornaro’nun manzum romanı “*Erotokritos*”tur (17. yüzyıl). Yapıtın 1289 / 1873’te yayımlanmış Türkçe çevirisi²¹⁵, “belki de çevirmenlerin yazarın adını bile vermemesinden dolayı çoğunlukla bilinmeyen bir yapıt olarak kalmıştır” (2009: 232). Longus (MS 2. yüzyıl)’un Mehmed Kâmil tarafından *Dafni ile Kloe* başlığıyla Fransızcadan yapılmış çevirisi de aynı yıl yayımlanmıştır²¹⁶. Örneklerde görüldüğü üzere, çağdaş Yunan edebiyatına gösterilen ilginin hemen hemen yalnızca 1870’ler ve öncesiyle sınırlı kalması dikkat çekicidir.

Daha geç bir çeviri olarak Antik Roma edebiyatından Ovidius (MÖ 43-MS 17-18)’un “Metamorfoz”u *Ovidios’un Tebdilatı Aşkale* başlığı altında altı cilt olarak Yunan harfli basılmıştır²¹⁷. Antik Yunan edebiyatçılarından yapılmış çeviriler arasında Homeros’un *İlyada*’sını da anmak gerekir. Yapıtın M. Naim (Fraşeri) tarafından yapılmış çevirisi 1303 / 1886’da²¹⁸, Selanikli Hilmi’nin *İlyas yahud Şair-i Şehir Omiros* başlıklı çevirisi ise 1316 / 1899’da²¹⁹ basılmıştır. Strauss, iki çevirinin de *İlyada*’nın yalnızca ilk bölümlerini kapsadığına dikkat çeker (2009: 257.80). Ayrıca, Ahmed Midhat, MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Xenophon’un

²¹² Çev. Yanko P. Vaçidi. İstanbul: 1294 / 1877.

²¹³ Çev. Rifat Giridî (Giritli Rıfat). İstanbul: 1291 / 1874.

²¹⁴ Çev. F. P. G. Aristovulos. Atina: Filadelfialu H. Nikolaidi’nin Tabhanesi, 1866 (1. cilt) ve 1867 (2. cilt).

²¹⁵ *Eretos yani Sevda*. Çev. Rıfat ve Ali Refik. Yyy.: yy., 1289 / 1873.

²¹⁶ *Dafni ile Kloe [Daphnis et Chloë]nin Hikâye-i Teaşşuklarıdır*. İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1289 / 1873.

²¹⁷ Fransızcadan çev. İlyas K. Emanuilidis. İstanbul: P. Sotiryadis Matbaası ve N. Kefalidis’in Matbaası, 1885.

²¹⁸ *İlyada*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası.

²¹⁹ İstanbul: Matbaa-i Şirket-i Mürettibiye.

“*Cyropaedia*”sını *Hüsrevname* başlığıyla çevirmiştir²²⁰. Bu çeviri Bon-Joseph Dacier’nin Fransızca çevirisinden yapılmıştır (Demircioğlu, 2005: 382).

Rus edebiyatından birkaç yapıt da 19. yüzyıl basılı çeviri edebiyatında yerini almıştır. Bunlar arasında Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov (1795-1829)’un iki komedisi bulunmaktadır. 1292 / 1875’te İstanbul’da basılan *Kaba Bir Adam*’ın çevirmeni belli değildir. Griboyedov’un Rus aristokrat sınıfını eleştirdiği ünlü manzum komedisi “*Gore ot uma*”, *Akıldan Bela* başlığıyla Mehmed Murad (Mizancı) tarafından çevrilerek 1300 / 1883 yılında yayımlanmıştır²²¹. Bazı araştırmacılar, bu yapıtı Rus edebiyatından yapılmış ilk çeviri olarak sapsalar da (örn. Aykut, 2006: 3; Olcay, 2006), *Kaba Bir Adam* daha önce basılmış bir çeviridir.

Rus edebiyatından yapılmış çevirilerin çoğunluğu Osmanlılarca “Madam Gülnar” olarak da bilinen Olga Sergejevna Lebedeva (Olga de Lebedev / Lebedov / Lebedova) imzasını taşır. Johann Strauss’un ilk kadın doğubilimci saydığı (2005: 244.20), “Kontes” Lebedeva, Kazan Üniversitesinde eğitim görmüştür (Arslan, 2005: 133; Olcay, 2006). Türkân Olcay’ın verdiği bilgilere göre, 1899’da Stockholm’de toplanan Uluslararası Oryantalistler Kongresine katılan Lebedeva, burada Ahmet Midhat’la tanışmış, Ahmed Midhat’ın daveti üzerine ertesi yıl İstanbul’a gelmiştir. Lebedeva, Fatma Aliye Hanım’ın evinde verdiği davetlere de katılmış (Ortaylı, 2005: 231), dönemin aydınlarıyla dostluklar kurmuş, Nigâr Hanım’la mektuplaşmıştır (Nazan Bekiroğlu’ndan aktaran Arslan, 2005: 134). Olcay, II. Abdülhamid’in Lebedeva’yı doğu bilimine katkılarından dolayı ikinci dereceden bir Şefkat nişanı ve bir takdirname ile ödüllendirdiğini de belirtir. Olcay’ın dikkat çektiği bir diğer nokta da, Rus edebiyatının İmparatorlukta tanınmasında Lebedeva’nın çalışmalarının ve Ahmed Midhat’ın desteğinin yanı sıra askerî okullarda Rusça öğretimine başlanmasının da etkili olduğudur.

Lebedeva, Puşkin’in hikâye türündeki “*Metel*”ini *Kar Fırtınası*²²² ve “Maça Kızı” anlamına gelen “*Pikovaya dama*”sını *Kâğıd Oyunu*²²³ başlığıyla çevirmiştir. Lermontov’un *İblis* (“*Demon*”)’i²²⁴, Tolstoy’un *İlyas yahud Hakikat-i Gına*’sı²²⁵ ve

²²⁰ Tercüman-ı Hakikat Gazetesi’nde tefrika edildikten sonra Maarif Nezaret-i Celilesi’nin ruhsatıyla ayrıca kitab şeklinde dahi tab olunmuştur. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1302 / 1884.

²²¹ İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

²²² İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1307 / 1890.

²²³ İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1309 / 1892.

²²⁴ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1308 / 1891.

*Familya Saadeti*²²⁶ (“*Semeynoye şçastye*”) adlı romanı Lebedeva’nın Türkçeye kazandırdığı diğer yapıtlardır. Bunların birçoğu önce *Tercüman-ı Hakikat*’te tefrika edildikten sonra Ahmed Midhat’ın önsözyle kitap biçiminde basılmıştır (Arslan, 2005: 134; Olcay, 2006). Lebedeva, aynı zamanda Puşkin’e ve genel olarak Rus edebiyatına dair Türkçe yapıtlar da kaleme almıştır²²⁷. Bunlar dışında, Lebedeva’nın ve diğer çevirmenlerin özellikle Rus şiirinden çevirileri dönemin gazete ve dergilerinde yayımlanmıştır (bkz. Aykut, 2006; Olcay, 2006). Lebedeva, aynı zamanda, Ahmed Cevdet’le birlikte St. Petersburg müftüsü Ataullah Ahund Bayezidof (1846-1911)’un iki reddiyesini de çevirmiştir²²⁸. Bunlar da önce Ahmed Midhat’ın *Tercüman-ı Hakikat*’inde tefrika edilmiştir (Strauss, 2005: 226).

Yüzyıl sonuna doğru Osmanlı edebiyat dünyasının ilgisini çekmiş yabancı yazarlar arasında sıra dışı bir kişilik olarak “Carmen Sylva” müstear adıyla yazmış olan Romanya Kraliçesi Wied’li Pauline Elisabeth Otilie Louise (1843-1916) bulunmaktadır. Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rumenceye hâkim olan Elisabeth’in üç yapıtı Türkçeye çevrilmiştir: *Müteeħhi*²²⁹, *Karpat Dağlarında*²³⁰ ve *Ne Kadar Kolaymış*²³¹. Sonuncu yapıt 1911’de; *Karpat Dağlarında*, Cumhuriyet’ten sonra 1924’te ikinci kez basılmıştır. Sıra dışı ve Avrupa edebiyatından yapılan çeviriler bağlamında “kanon” dışı bir kişilik olarak Elisabeth’in İmparatorlukta gördüğü rağbet, ne ilginçtir ki, II. Abdülhamid’in kitap merakına dayanmaktadır. Erol Üyepazarcı, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes* başlıklı araştırmasında Carmen Sylva’nın padişahın tercih ettiği yazarlardan biri olduğunu ve onun bütün yapıtlarını çevirttiğini belirtir (1997: 69).

Son olarak, İmparatorlukta Ermeni edebiyatına ilgi gösterildiğine dair bulguların son derece az olduğunu belirtmek gerekir. Ermenice, Avrupa edebiyatından ve sözlü edebiyattan yapılan çevirilerde kaynak dil olarak

---

²²⁵ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1309 / 1892.

²²⁶ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1309 / 1892.

²²⁷ de Lebedef, Gülnar Olga. *Şair Puşkin*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1308 / 1891 ve *Rus Edebiyatı*. İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1311 / 1894.

²²⁸ *İslamiyetin Maarife Taalluku ve Nazar-ı Muarızinden Tebyini*. Çev. Gülnar Olga de Lebedef ve Ahmed Cevdet. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1308 / 1891. *Redd-i Renan. İslamiyet ve Fünun*. Çev. Gülnar Olga de Lebedef ve Ahmed Cevdet. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1308 / 1892;

²²⁹ Çev. Abdullah Zühdü. İstanbul: Mihran Matbaası, 1313 / 1896.

²³⁰ Çev. Ahmed Rasim. İstanbul: İkdam Matbaası, 1313 / 1897.

²³¹ Çev. Ohannes Aznavur. İstanbul: Asır Matbaa ve Kütüphanesi, 1316 / 1899.

kullanılmışsa da doğrudan Ermenice yazılmış bir yapıtın Türkçe çevirisine dair pek de güvenilir olmayan ancak birkaç kayıt bulunmaktadır. Stepanyan (2005)'da yazarı "Kürkçyanof" olarak kayıtlı *Agnes ve yahud Ney Çalan Kızcağız* başlıklı yapıt, H. S. Kürküyan tarafından Ermeniceden çevrilerek Kudüs'te Ermeni harfli Türkçe iki baskı yapmıştır²³². Çevirmenle yazarın soyadlarındaki benzerlik bu yapıt hakkında soru işaretleri uyandırır. Vahan M. Kurkjian (1863-1961), *A History of Armenia* başlıklı çalışmasında ilk Ermeni romancı Haçadur Abovyan (1805-1848)'a ait İngilizce adıyla "Agnes and the Daughter of the Turk" (Agnes ve Türk'ün Kızı) başlıklı bir romandan söz eder (2008: 338). Bu iki yapıtın aynı olup olmadığı araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Ermeniceden yapılmış çeviriler arasında bir diğerk kayıt, yazarı A. G. Seklemyan olan *Aziz Hovhannes Voskeberan* başlıklı yapıttır. Kitap, Hayerenits adlı bir çevirmen tarafından Ermeniceden çevrilerek 1894'te İstanbul'da Karegin Bağdadlıyan'ın matbaasında Ermeni harfli basılmıştır. Ayrıca Ermeni Katoliği Şnorhali Nerses (1098-1173)'in iki şarkısı Mahdesi Krikor Dertsakyan (Mahdesi Krikor Varjabed Tertsakyan) tarafından Türkçeye çevrilmiştir²³³.

5. Yıllara Göre Edebiyat Türleri

19. yüzyılda edebiyat türlerinin gelişimini görebilmek amacıyla, modern kurmaca türler ve şiirin yanı sıra yaşam öyküsü yapıtları, geleneksel hikâye, oyun ve mesnevilerin yıllara göre üretim grafiğinin bir arada verilmesinin aydınlatıcı olacağı düşünülmüştür (Ek 31). Bu grafik, özellikle şiirle anlatmaya dayalı türlerin karşılaştırmasını yapma olanağı tanıdığı gibi modern kurmaca türlerin gelişimini ayrıntılı olarak değerlendirmeyi de sağlayacaktır. Bu seçimde, Ermeni ve Yunan harfli edebiyat metinleri arasında en çok basılan türler de göz önünde bulundurulmuştur. Yüzyıl başından itibaren bir gösterim sanatı olarak İmparatorlukta ilgi gören modern tiyatro, modern hikâye ve roman gibi türlerin gelişimini de etkilemiştir. Bu etkiyi ayrıntılı biçimde sorgulayabilmek amacıyla oyun yapıtları, diğerk modern kurmaca türlerden ayrı gösterilmiştir.

²³² Hagopyan (Sports Hagobyants / St. Jacques), 1872 ve 1885.

²³³ Ermeni harfli Türkçe. İstanbul: Hovhannes Mühendisyan, 1874 ve İstanbul: yy., ty.

Grafikte saydam tepeler biçiminde çizilen türlerin yıllara göre baskı yoğunluğu, genel üretim grafiğiyle doğru orantılı kabaca dört dönem ortaya koymaktadır: 1800-1832, 1833-1860, 1861-1878 ve 1879-1900 yılları arası. İlk dönemde din uluların yaşamlarına dair yazılmış menkıbeler en çok basılan türdür. İkinci dönemde bunlarla birlikte başta şiir yapıtları olmak üzere geleneksel hikâyenin (hikâye, halk anlatıları, meddah hikâyeleri) ve mesnevilerin basımında artış görülmektedir. Bu dönemde modern edebî türler olan tiyatro oyunları ve romanlar da yayımlanmaya başlamıştır. Üçüncü dönemde türlerin ortak olarak arttığı gözlemlenebilir. Son dönemde ise mesnevilerin, tiyatro oyunlarının ve geleneksel hikâyenin basımı düşerken şiir, ortalama bir basım düzeyine erişmiş, başta roman olmak üzere diğer modern kurmaca yapıtlar ise tüm türlerin üzerinde bir yoğunlukla yayımlanmaya başlamıştır. Dolayısıyla yüzyılın sonunda edebiyat dünyasına yön veren türlerin modern hikâye ve roman olduğu açıkça görülmektedir. İlerleyen bölümlerde grafikteki türlerin gelişimi ayrıntıyla değerlendirilmiştir. Bu yapılırken türlerin özel durumu kadar birbiriyle ilişkisi de sorgulanmış, cemaatler arasındaki edebî etkileşim irdelenmiştir.

B. 19. Yüzyılda Basılı Şiir

1830'ların ortalarından itibaren 1860'ların sonuna dek başı çeken edebiyat türünün şiir olduğu görülmektedir. 1872'de yoğunluk açısından yüzyılın tepe noktasına ulaşan basılı Türkçe şiirin ikinci bir zirvesi 1886 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemden yüzyıl sonuna kadar yılda ortalama otuz şiir yapıtının basıldığı bir dengenin korunması söz konusudur.

Bu yüzyılda basılmış Türkçe şiirin büyük bir kısmı divanlardan oluşmaktadır. 1828-1900 yılları arasında divan şiiri türünde basılmış divan ve divançelerin sayısı 336'dır. Bu yüzyılda elyazması divanların da Türkçe edebiyatta en çok yazılan ya da istinsah edilen tür olduğu anlaşılmaktadır. TYK'de 19. yüzyılda yazılmış ya da istinsah edilmiş 394 divan ve divançe bulunmaktadır. Basılmış divanların yanında bazıları divanlar kadar çok sayfa sayısında olan gazel, kaside, lugaz, methiye, mersiye, muamma, münacat, na't ve sitayiş şiirleri yayımlanmıştır. Daha az sayıda olmakla birlikte nazire ve tahmisler de basılmıştır. Bu tür şiirler arasında Kâzım Paşa'nın kaleme aldığı *Nazire-i Hümayun Be-Sakiname-i Nefî* gibi önceki

yüzyıllardan önemli şairlerin yapıtlarına olduğu kadar çağdaş şairlere de nazireler yazılmıştır. Örneğin, Receb Vahyî'nin *Nazire-i Ziya Paşa*²³⁴ adlı bir yapıtı bulunmaktadır. Üstelik, bu tür yapıtların 1880'ler ve 1890'lar gibi geç dönemlerde de yazıldığı görülmektedir. Filibelizade Küçük M. Asım'ın Kerbela olayı hakkındaki *Nale-i Uşşak*'ı Kâzım Paşa'nın *Riyaz-ı Aşfiya* mersiyesine nazire olarak yazılmış ve 1301 / 1884'te İstanbul'da basılmıştır. Bu durum, divan şiiri geleneklerinin 19. yüzyılda da belli düzeyde sürdürüldüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Divanı basılmış şairlere bakıldığında İran edebiyatından Hafız-ı Şirazi'nin divanının Seyyid Mehmed Vehbi Konevî ve Sudî Bosnavî tarafından yapılmış şerhleri en çok basılan yapıttır. Bu üç ciltlik divanın çeşitli ciltleri, 1834-1872 yılları arasında İskenderiye, İstanbul ve Kahire'de on yedi kez basılmıştır. Bu yapıtı, Fuzulî'nin divanı izler. Hafız'ın divanının 1872'den sonra basılmamış olmasına karşılık, Fuzulî'nin divanı 1828'den yüzyıl sonuna dek İstanbul, Kahire, Taşkent ve Tebriz'de on altı kez basılmış, yirminci yüzyılda da basılmayı sürdürmüştür. Kayıtlı son basımının yılı 1926 olan divanın özel bir popülerliği olduğu görülmektedir. İleride tartışılacağı üzere, 19. yüzyılın çok tutulan mesnevileri arasında Fuzulî'nin *Leylâ ve Mecnun*'u da yer almaktadır. Fuzulî'nin şöhretini Ahmed Hamdi Tanpınar'ın deyimiyle yorumlayacak olursak, Irak'ta yaşayan şairin kendisi saltanatın merkezi olan başkente çok istediği hâlde gelememiştir ama yapıtları gelmiş ve Osmanlı şiirinde derin etkiler bırakmıştır. Tanpınar, bu etkileri şöyle değerlendirir:

XVI ncı asır sonu Osmanlı şiiri ondan gelmiş birçok şeyle doludur. Kendisinden sonrakilerde aranır, Bâkî'de hattâ Nefî'de Fuzulî'den gelme birçok şey bulunur. Nâbî'nin o doğrudan doğruya ifadeli ve yüksek perdeli mısralarının ilk örnekleri hemen hemen Fuzulî'dendir, denebilir. Fakat en mühimi, onun edebiyatımızın bir tarafında daima büyük bir duygu hazinesi gibi durması ve ilhamı tazeleştirmek ihtiyacının duyulduğu her devirde *Divanı*'na veya *Mesnevi*'sine gidilmiş olmasıdır. XVIII inci asrın sonunda Galib, *Hüsn ü Aşk*'ıyla, XIX uncu asrın sonunda Hâmid *Makber*'iyle—bu sonuncusu hiç olmazsa veznin tesiriyle—biraz da onun yıldızı altında doğmuş benzerler. (2000: 165)

Tanpınar'ın burada saydığı adlar, 19. yüzyılda da divanları basılmış klasik şairlerdir. Nabî'nin divanı 1257 / 1841 yılında Kahire'de Bulak Matbaasında basıldıktan sonra 1292 / 1875 yılında İstanbul'da da yayımlanmıştır (Şeyh Yahya

²³⁴ Bursa: Feraizcizade Matbaası, ty.

Efendi Matbaası). Nefî'nin divanı ise önce 1269 / 1853'te Ceride-i Havadis Matbaasında basılmıştır. Bundan kırk yıl kadar sonra Ebüzziya, divanı yeniden yayımlamıştır (1311 / 1894). Bakî'nin divanında da benzer bir çizgi söz konusudur. 1276 / 1859 yılında İstanbul'da Muzika-yı Hümayun-i Hazret-i Mülukâne Litoğrafya Destgâhı'nda basılan divan, yüzyıl sonunda yeniden yayımlanmıştır ama bir farkla; İstanbul'da 1317 / 1900'de Mahmut Bey Matbaasında basılan divan, *Bakî'nin Eş'ar-ı Müntehabesi* başlığıyla Şemseddin Sami tarafından yapılmış bir seçkidir. Yalnızca divanları değil, tek şiirleri ve edebiyatın diğer türlerini de kapsayan bu tür seçkilerin yüzyıl son çeyreğinde yaygınlaştığı görülebilir. Bu durum, basım ve yayıncılığın gelişmesi ve yayıncının rolünün etkinleşmesiyle doğru orantılıdır.

Divanı basılmış kadın şairler ise Ayşe İsmet Hanım, Leylâ Hanım, Şeref Hanım ve Zübeyde Fıtnat'tır. *EHB*'de Leyla Hanım'ın divanlarının şairi "Leylâ [Saz]" biçiminde kaydedilmiştir. Oysa bu divanların basım yılı, Leylâ Saz (1845-1936)'ın doğum yılıyla uyuşmamaktadır. 1844 (Kahire) ve 1850 (İstanbul)'de basılmış olan bu divanların Keçecizade İzzet Molla'nın yeğeni olan Leylâ Hanım (ö. 1848)'a ait olduğu düşünülmektedir. 1898'de Kahire'de Farsça ve Türkçe şiirlerden oluşan divanı basılan Ayşe İsmet Hanım da başlıkta "Ümera-yı Mısıriyyeden Merhum İsmail Timur Paşa'nın Duhter-i Ferhunde-Güheri Edibe-i Zaman Nadire-i Devran Ayşe İsmet Hanım" biçiminde tanıtılmıştır.

Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi* başlıklı çalışmasında 19. yüzyıldaki divan sahibi şairlerin büyük bir çoğunluğunun mutasavvıf olduğunu vurgular: "Bu dönem şairleri arasında herhangi bir tarikata mensup olmayan şair hemen hemen yok gibidir. Dolayısıyla her şairin divanında tasavvufi şiire rastlanabilir" (1994: 229). Öte yandan, Mengi'ye göre, "tasavvufla ilgisi olmayan şairler de tasavvufun alışlagelmiş telmih ve mecazlarından bolca yararlanmışlardır" (229). Burada anılan kadın şairlerden Leyla Hanım ve Şeref Hanım da mutasavvıf şairler arasındadır. Bununla birlikte, Yenişehirli Avni gibi "Divan şiirinin 19. yüzyılda yeni bir görünüm kazanması için eskinin çağın gerekleri doğrultusunda değiştirilmesi gerektiğine inanan, bu nedenle de yeni bir söyleyiş arayışında olan" şairler de bulunmaktadır (236). Mengi'nin genel hatlarıyla özetlediği bu yeni arayışın niceliğini sorgulamak, 19. yüzyıl edebiyatının gelişimini kavrayabilmek yolunda görüşümüzü zenginleştirebilir.

Burada 19. yüzyılda basılmış tüm divanları anmak yerine yazmalarla karşılaştırmalı bir değerlendirme sunmak, hem divan şiirinin durumu, hem de yeni

üretim ortamlarının klasik türlere etkisini göstermek açısından yararlı olabilir. Aşağıdaki tabloda divan sahibi şairler, yaşadıkları ve ürettikleri yüzyıla göre sınıflandırılmıştır. Bunlardan 19. yüzyılda divanı basılmış olanların sayısı “Basma” sütununda, yazma biçiminde kaleme alınmış ya da istinsah edilmiş olanların sayısı “Yazma” sütununda gösterilmiştir:

Tablo 3: Divan Sahibi Şairlerin Yüzyıllara Göre Dağılımı

Divan sahibi şairler	Basma	Yazma
Bilinmeyen	47	53
7. yüzyıl	1	0
12. yüzyıl	1	1
13. yüzyıl	0	0
14. yüzyıl	1	0
15. yüzyıl	3	9
16. yüzyıl	11	17
17. yüzyıl	14	23
18. yüzyıl	37	67
19. yüzyıl	67	23
Toplam	182	193

Tabloda görüldüğü üzere, yaşadığı ve ürettiği yüzyıl bilinmeyen şairlerle birlikte 19. yüzyılda 182 farklı şairin divanı basılmış, 193 farklı şairin divanı ise istinsah edilmiş ya da ilk kez yazılmıştır. Bu iki grupta ortak olarak bulunan şairler de vardır. Bu karşılaştırmadaki en çarpıcı sonuç, divanı yazma olarak okunan şairlerin çağdaş şairlerden ziyade, çoğunluğu 18. yüzyıl olmak üzere önceki dönemlerde yaşamış olmasıdır. 19. yüzyıl divan şairinin ise basılı üretim araçlarından büyük oranda yararlandığı görülmektedir. Bunun yanında, yazmanın da belli oranda çağdaş divan şairleri için kullanılmakta olan bir üretim ve yayma aracı olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Tablo, aynı zamanda 19. yüzyılın klasik edebiyata bakışını da yansıtmaktadır. Bu anlamda 19. yüzyılda oluşmuş bir tür klasik edebiyat “kanon”unun varlığından söz etmek olasıdır. Bu kanonun 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı edebiyatı bağlamında anlamlı bir nicelik sergilediği görülebilir. Önceki yüzyıllarda yaşamış şairler, Osmanlı divan edebiyatının kaynaklarında yer almasına karşın, Osmanlı şairi değildir. “Çeviri’ Edebiyat” bölümünde gösterildiği üzere, İran edebiyatından

yapılan ve 19. yüzyılda basılan çevirilerin 10.-15. yüzyıllarda yaşayan edebiyatçıların yapıtları olması da bu bağlamda anlam kazanmaktadır.

Tabloda yer alan 7. yüzyıl şairi Ali b. Ebu Talib, yani İslam devletinin dördüncü halifesi olan Hz. Ali'dir. Hz. Ali'ye ait şiirlerin yanı sıra şerhleriyle birlikte kasideler ve özdeyişler de basılmıştır. Yazmaların istinsah tarihleri belirtilmediği için bu sütunda yer almayan Hz. Ali'nin Osmanlı divan şairi olmamasına karşın, din büyüğü olması nedeniyle 19. yüzyılda da okunduğu anlaşılmaktadır. Divanı Kahire ve Şam'da birden fazla kez basılmış olan Hz. Ali'nin özdeyişleri, *Emsal-i Ali* başlığıyla Muallim Naci tarafından çevrilmiş ve Ebüzziya Matbaasında iki baskı yapmıştır (1303 / 1887 ve 1307 / 1890).

Tabloda yer alan 12. yüzyıl divan şairi Ahmed Yesevî'dir. Osmanlı'nın kuruluşundan önce Kazakistan'ın Yasi (ya da Türkistan) kentinde yaşamış olan Yesevî'ye atfedilen şiirler, dinî-tasavvufî Türkçe şiirlerdir. Bu nedenle, Yesevî, bir Osmanlı şairi olmamasına karşın, yapıtları Osmanlı şiirinin kaynakları arasında kabul edilmektedir. Divanı basılmış tek 14. yüzyıl şairi ise İran edebiyatından Hafız-ı Şirazi'dir. 15. yüzyıldan başlayarak Ali Şir Nevaî (Herat, 15. yüzyıl) ve Halim Giray (Kırım, 18. yüzyıl) gibi birkaçı dışında tüm şairler, Türkçe şiir yazan Osmanlı şairleridir. Dolayısıyla, Osmanlı divan şiirinin, bu yüzyılla birlikte gelişmeye başladığını ve her geçen yüzyılda sayısı neredeyse katlanarak ilerleyen oranda Osmanlı şairinin yetiştiğini söylemek mümkündür.

Arap harfli divanların yanı sıra Ermeni harfli ve Yunan harfli divanlar da basılmıştır. "Nami" adlı bir şairin divanı *Divanı Belağet Unvanı Namiyi Merhum* başlığıyla 1877'de, divançesi ise 1887'de Ermeni harfli olarak yayımlanmıştır²³⁵. *BE*'ye göre Hagop önadlı, Namî mahlaslı bir Ermeni şair yaşamıştır. Ne var ki, bu şairin 19. yüzyıl cönklerinde şiirleri bulunduğu belirtilmesine karşılık basılı bir divanı olduğundan söz edilmemiştir (236). Ermeni harfli bir diğer divan şiiri örneği olan Mihran Bidar Arabacıyan'ın hazırladığı *Divançe-i Serveri Efendi* ise 1889'da Şirket-i Mürettibiye tarafından basılmıştır. Bursalı olan Serverî (Krikor) 1819-1889 yılları arası yaşamıştır (*BE* 285). Dolayısıyla, divançenin şairin ölümünden sonra basıldığı düşünülebilir.

²³⁵ Başlıkta "merhum" sözcüğünün kullanılması, şairin Müslüman olduğunu düşündürür. Oysa, Yunan harfli örnekte de görüleceği üzere "merhum" sözcüğü 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî kimlikten bağımsız olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı Ermenilerinin divan şiirine ilgisini gösteren örnekler yalnızca Ermeni harfli divanların basımıyla sınırlı değildir. Osmanlı Türkçesine hâkimiyetiyle de anılan, *Divançe-i Serveri Efendi*'yi yayına hazırlayan Mihran Bidar Arabacıyan (1865-1944), divan şiiri geleneklerinde ürün vermiş bir şair olarak Fuzulî'den etkilenmiş ve ona nazireler yazmıştır (*BE* 29-30). Arabacıyan'ın kendi adına basılmış Ermeni harfli *Mecmua-i Gazeliyat*²³⁶ ve *Hazineyi Eşar*²³⁷ adlı küçük hacimli yapıtlarının yanında divan şiirinin önde gelen şairlerinden yaptığı daha büyük hacimli seçkiler, Ermeni harfli Türkçe okurlarına sunulmuş divan şiiri örnekleridir: *Müntehabat-ül Eşari Bergüzide. Fuzuli, Ragıp Paşa, Baki, Haşmeti, Nabi, Nefti ve Şeref Hanım* başlıklı seçki, iki baskı yapmıştır²³⁸. *BE*'de yalnızca bir divan şairi olarak anılan Arabacıyan'ın yayımladığı şiirlerden çok daha fazla sayıda roman çevirmiş olması ve Hovsep Kurban'la ortak olarak yazdığı iki ciltlik bir romanının²³⁹ bulunması dikkat çekici bir durumdur.

Ermeni harfli divan şiiri örneklerine hazırlayanın adının yer almadığı erken tarihli bir *Mecmua-yı Gazeliyatı Şuara* eklenebilir (1864)²⁴⁰. Ayrıca, şair ve dilci İstapan Gurdigyan'ın Miratun Nikyat'la birlikte hazırladığı *Hesap-ül-Benani yahod İlm-i Aruz*²⁴¹ başlıklı Ermeni harfli yapıt, divan şiiri biçimlerinin yüzyıl sonunda bile Osmanlı Ermenilerinin ilgi alanındaki yerini koruduğu göstermesi açısından önemlidir.

Ermenilerin klasik edebiyatla bağını gösteren bir diğer olgu da “kaside” ve “medhiye” gibi divan şiirine özgü biçim adlarının Ermeni harfli metinlerde bağlam dışında da kullanılmış olmasıdır. Örneğin, H. Yeremyan tarafından İtalyancadan çevrilen 18. yüzyıl İtalyan edebiyatçısı Metastasio'nun yapıtları “kaside” olarak nitelendirilmiştir: *Metastasio Şairinin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kasideler*²⁴². Üstelik, bu yapıtın Metastasio'nun *Opera Sacra*'sından seçilmiş din konulu dört manzum oyun derlemesi olması (And, 1983: 16), durumu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Derlemenin önsözünde yapıtlar, “Metastasio şairin opera

²³⁶ İstanbul: yy., 1888.

²³⁷ İstanbul: Hovsep Kafafyan, 1890.

²³⁸ İstanbul: Kantar Eğb. Biraderler, 1879 ve İstanbul: Hovsep Kafafyan, 1887.

²³⁹ Kurban, Hovsep ve Bidar M. Arabacıyan. *Hayın Bir Adem. Hikâye-i Garibe*. 2 cilt. İstanbul: Hovsep Kafafyan, 1887.

²⁴⁰ İstanbul: Kayol Matbaası.

²⁴¹ İstanbul: Nişan Berberyan, 1900.

²⁴² Venedik: Sen Lazar (Peres Mekhitarists de San Lazarro), 1831, 1839, 1859 ve 1893.

namiyle telif eylediği vezinsiz kasideler” biçiminde tanımlanmıştır (16). Bu da, “kaside” terimin “şiiir” ya da “manzum” anlamında kullanıldığını gösterir. Metin And, derlemede yer alan *Apel’in Ölümü* adlı oyundan bir bölümü alıntıladiğı bu çevirinin özellikle dil yalınliğına dikkat çekmiştir (16). Bu yapıtın Venedik’te basılmış olması, divan şiiiri söz dağıarının Osmanlı edebiyatına ne oranda içkin olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bunun yanında, Ermeni harfli olarak “Epimianos Devletinin Mahdumu Aleksianos”a (1878) ve “Mukaddes Kudüs Şehri”ne (ty.) “medhiye”ler de yazılmıştır.

Benzer bir kullanım Yunan Harfli metinlerde de görölmektedir. *İntisar-ı İnciliye. Yani Tevratın ve İncil-i Şerif’in Cesim Maddelerinden Seçilerek, Muhtasar Üzre Beyit Vezninde Tanzim Olup, Sair Beyitler ile Bile* başlıklı bir yapıt 1861 yılında basılmıştır (yer ve matbaacı kayıtlı değildir). Başka bir künye kaydında yapıtın Mihaliçli Didaskalos Kirios Teodoros tarafından hazırlandığı bildirilmektedir²⁴³. Bu yapıt, dinî metinlerin edebiyat yoluyla yeniden üretilmesinin Müslümanlara özgü olmadığını gösterdiği gibi, divan edebiyatı biçimlerinin Karamanlı okurlar tarafından yaygın olarak tanındığını da ortaya koymaktadır.

Yunan harfli yapıtlar arasında basılmış tek divan, Simeonaki Değirmencoğlu’nun çevirdiğı *Divan-ı Talib*’dir. Evangelinos Misailidis yapıtı 1883’te basmıştır. İleride tartışılacağı üzere, bu yüzyılda halk şiiirleri de “divan” başlığıyla basılmıştır. Ayrıca 18. yüzyıldan itibaren divan şairleri konuşma diline yakın şiiirler yazdıkları gibi hece vezni de kullanmışlardır. Halk şiiiri divanlarında aruzla şiiirler bulunmaktadır. Talib divanı da bütünüyle halk edebiyatına özgü olabilir ya da karma bir yapı sergileyebilir. Şairin kimliğı ve şiiirlerinin türü araştırılmayı bekleyen bir konudur. Sonuçta, Talib “divan” sahibi bir şair olması nedeniyle Osmanlı divan şiiirinin içinde değerlendirilmelidir. Bu şiiirin klasik gelenekten 19. yüzyılda karma bir yapıya doğru evrilmesi kuramsal bir meseledir.

Johann Strauss, “The *Millets* and The Ottoman Language” başlıklı makalesinde Rum ve Osmanlı okuryazarlar arasındaki etkileşimin çok düşük bir düzeyde gerçekleştiğini ve büyük bir potansiyelin varlığına karşın ortaya konan

²⁴³ ALEKSANDROS MAKEDONYALI *Meşhur PADİŞAHIN Eyami Padişahlığında ettiği seferlerin ve cenklerin, ve min evelinden el ahirine dek, yani doğduğu günden ta vefatine kadar nasıl ve ne tarz ile gelip geçtiğinin nakliyeti*. İstanbul: Bizandinos Odigos Basmahanesi, 1843. Kitabın sonundaki HABERNAME başlıklı ilanda (s. 334-336), Mihaliçli Didaskalos Kirios Teodoros’un tasnif ettiği Türkçe beyitlerle “İntisar-ı İnciliye”nin ve “1844 senesinin Türkçe Kalendarionu”nun (takvim) baskıda olduğu haber verilmektedir.

ürünlerin özgünlükten uzak olduğunu vurgular. İki cemaatin de birbirlerinin kültürel gelenekleri, edebiyatı ve edebî dili konusunda neredeyse bütünüyle bilgisiz kalmalarının şaşırtıcı olduğunu belirtir (1995: 189). *Divan-ı Talib* örneği, bu gözlemi yeniden değerlendirmeyi gerektirecek bir örnek olarak düşünülebilir. Divanın sahibi olan Talib adına basma bir divan bulunmamaktadır ama 1276 / 1859 yılında istinsah edilmiş bir ve tarihi belirtilmemiş birçok yazma vardır. Ayrıca, Yunan harfli divan, eklerle birlikte 1911’de *İlaveli Divan-ı Talib* başlığıyla İstanbul’da yeniden basılmıştır.

İki basımda da çevirmenin “Denei Hanedanından Merhum²⁴⁴ Aleksî Ağazade” olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, çevirmenin Rum aristokrat bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Çevirinin yalnızca çevrimyazı olup olmadığı bilinmemektedir. Böyle olsa bile bir divanı Yunan alfabesine aktarmanın Osmanlı divan şiirine belli düzeyde aşinalık gerektireceği açıktır. Dolayısıyla, bu yapıt dört yönden önemlidir. Öncelikle, Osmanlı divan şairleri arasında Osmanlı Rumları tarafından da tanınan ve tutulan “Talib” adında bir şairin varlığı ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, bu yapıt, Rum aristokratların Osmanlı şiirine bütünüyle ilgisiz kalmadığını göstermektedir. Üçüncü olarak, Yunan Bağımsızlığından sonra Divanîhümayun Tercümanı statüsünü yitiren Fenerli Rumların Osmanlı dili ve edebiyatındaki uzmanlıklarını basım ve yayıncılık sektöründe değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Dördüncü olarak da yapıt, Karamanlı bir yayıncı ile kentli bir aristokrat Rumun işbirliğiyle ortaya konmuştur. Bu anlamda, yüzyıl başında Rum Ortodoks cemaati içindeki ayrıkso toplumsal sınıflaşmanın yüzyıl sonuna doğru edebiyat üretiminde kaynaşmaya başladığı görülmektedir.

Bu yüzyılda basılmış divanların yalnızca divan şiirine özgü olmadığına değinilmişti; halk şiiri türünde de divanlar yayımlanmıştır. Genel olarak halk edebiyatı konusunda tarihsiz ve basım yeri belli olmayan pek çok basım bulunması, bu türdeki yapıtların kesin olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte, bu bilgileri bulunan yapıtlar, 19. yüzyıldaki halk edebiyatının varlığını değerlendirmeye belli düzeyde olanak tanımaktadır. Örneğin, *EHB*’de Âşık Dertli (1772-1845)’nin divanına ait yedi baskı kaydı bulunmaktadır. Bunların yalnızca ikisinin tarihi bellidir. Yapıtı dair en erken tarih, 1287 /1871 yılıdır (İstanbul: Litografya Destgâhı). Divanın 1299 / 1882 yılında aynı yerdeki basımının 3. baskı

---

²⁴⁴ Bkz. not 235.

olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, tarihsiz basımlardan en az birinin daha 19. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Âşık Kerem divanı üç kez *Asuman ile Zeycan* ve *Arzu ile Kamber* hikâyelerinin kenarında basılmıştır. Bunlardan yalnız birinde 1301 / 1882 yılı kaydı vardır (İstanbul). Bunların yanı sıra *Yunus Emre Divanı* da biri 1302 / 1885 yılında olmak üzere üç kez basılmıştır. Çağdaş halk şairlerinden ise yalnızca Bayburdlu Zihni (ö. 1859)'ye ait bir kayıt bulunmaktadır. Şairin divanı 1293 / 1876'da İstanbul'da Süleyman Efendi Matbaasında basılmıştır.

18. yüzyıl şairlerinden Âşık Ömer'in divanı dokuz baskıyla en çok basılan halk şiiri divanıdır. Bunların üçü tarihsizdir. Âşık Ömer divanlarının basım tablosu şöyle gösterilebilir:

Tablo 4: Âşık Ömer Divanının Basımları

Yapıt Başlığı	Açıklama	Basım Yeri	Basım Yılı Hicri	Basım Yılı Miladi	Sayfa Sayısı
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Taş baskı. Leylâ ile Mecnun Hikâyesi kenarında				68
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Leylâ ile Mecnun Hikâyesi kenarında				28-39, 48
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Divan-ı Kerem'in sayfa kenarlarında; başta <i>Asuman ile Zeycan</i> ve <i>Arzu ile Kamber</i> adlı eserler vardır				69-78
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Kitap Âşık Ömer Divanının tek mil nüshası olup, Şah İsmail ve Gülizar Hanım (s. 2-33), Derdi Yok ile Zülf-i Siyah (s. 34-65), Vasıf Gazeliyatı (s. 65-80)'ni havidir ve kitap taş basmadır.	İstanbul	1292	1875	80
<i>Tevatür ile Meşhur ve Mütearif Âşık Ömer Divanı</i>	Kitabın derununda ve kenarında Birinci Şah İsmail ile Gülizar Hanımın Hikâyesi	İstanbul	1303	1886	48
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Kenarında Şah İsmail ile Gülizar Hanım Hikâyesi vardır		1306	1890	32
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Taş baskı. Ser levha ve cetveli. Kitabın sayfa kenarlarında Şah İsmail ile Gülizar Hanım hikâyesi vardır.		1308	1892	32
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>		İstanbul	1309	1892	80
<i>Divan-ı Âşık Ömer</i>	Taş baskı. Nüsha-i asliyesinden yazılmış musahhah ve kenarında meşhur Şah İsmail Hikâyesi vardır. Resimli		1317	1899	32

Divan-ı Âşık Ömer örneği, bu dönemde halk edebiyatı yapıtlarının basılma biçimleri hakkında da önemli bilgiler sunar. Her şeyden önce, tabloda görüldüğü

üzere, tek bir basım dışında bu divan, halk hikâyeleriyle birlikte basılmıştır. Bu basımın sayfa sayısı da divanın diğer yapıtlarla birlikte basılmış olabileceğini düşündürür. Tarihsiz bir basımda Âşık Ömer'in divanı, Kerem divanının sayfa kenarlarında bulunmaktadır. Taş baskı tekniğinin yazılanı olduğu gibi kopyalamaya elverişli özelliği, yapıtların elyazmasına benzer biçimde çoğaltılmasını sağladığından derkenarlar korunabilmiştir. Bu yöntemle basma, farklı türlerdeki, farklı yazar ya da şairlere ait yapıtları bir arada sunmayı olanaklı kılar. 1899 gibi geç bir tarihte bile bu tekniğin kullanılması, bu basım biçiminin özellikle halk edebiyatı yapıtlarında “tipik” olduğunu düşündürür. Ayrıca, halk şairlerinin yapıtlarının da “divan” olarak nitelenmesi, klasik edebiyatla halk edebiyatının etkileşimini göstermesi açısından önemlidir.

Divanın 1875'teki ilk basımında iki halk hikâyesinin yanı sıra Vasıf (muhtemelen Enderunlu)'ın gazelleri de yer almaktadır. Başka deyişle, “klasik” bir Osmanlı şairi ile bir “halk şairi”nin şiirleri aynı yapıtta okura sunulmuştur. Bu durum, edebiyat yapıtlarının saray dışında farklı toplumsal statülerdeki geniş bir okur grubuyla buluşmasını sağlayan basım ve yayıncılığın Osmanlı divan şiirinin sunumunun belirlenmesinde etkili olduğunu düşündürür.

Halk edebiyatının Müslüman ve gayrimüslim cemaatler tarafından çok okunmasında basım ve yayıncılığın gelişmesiyle doğru orantılı biçimde büyük okuryazar gruplarına popüler okuma gereçlerinin sağlanması ihtiyacının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu konuda sarayın hamiliğini de göz önünde bulundurmamak gerekir. Mine Mengi, yüzyıl başında İlhamî mahlasıyla şiirler yazmış olan III. Selim'den sonraki padişahların şiir ve edebiyatla hemen hemen hiç ilgilenmediğini; “böylece sarayın edebiyatla uğraşma geleneğinin dönem içindeki ömrünü tamamladığını” öne sürer (1994: 229). III. Selim'den sonra Osmanlı padişahlarının divan şiiri yazmadığı doğrudur ama edebiyatın diğer türlerine olan ilgileri sürmüştür. Dolayısıyla, Mengi'nin iddiası klasik şiir için geçerli olsa da basım ve yayıncılığın irdelendiği bölümde de tartışıldığı üzere, saray, edebiyatın üretim ortamlarına etki etmeyi sürdürdüğü gibi padişahların ilgi alanları ve kamuoyunu şekillendirme politikaları da edebî türlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* başlıklı çalışmasında iktidarın halk şairlerine olan ilgisinin II. Mahmud döneminde görüldüğüne dair bir kanıt sunar. Âşık Derdli (1772-1845), II. Mahmud'un kıyafet reformu üzerine bir kaside yazmış ve saraydan iltifat görmüştür (1983: 854). Banarlı, “Osmanlı

iktidârının halk arasında siyasî, içtimaî, askerî propagandaya lüzum gördüğü zamanlarda halk şairlerinden faydalanmaya başla[dığını]” belirtir ve bu durumu “devrin yenilikleri arasında” sayar. Banarlı’ya göre, “Aynı sebeple Saray’dan tahsisât alan saz şairleri de olmuştur” (844). Mustafa Nihat Özön de *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*’nde Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde sarayda otuz üç kadar âşık bulunduğunu belirtir (1934: 194). Bu âşık grubunun tıpkı klasik divan şairleri gibi kendi içinde hiyerarşik bir yapı oluşturduğu da bilinmektedir. Abdülaziz döneminin en ünlü âşıklardan biri olan Gedayî, saraydaki âşıkların “reis”idir (195).

Bunların yanı sıra Ermeni “aşuğ”larından da söz eden Özön, bu şairlerin en dikkat çekici özelliklerinin “adeta İslam zihniyetiyle hareket etmeleri ve naatler, İmam Hüseyin hakkında mersiyeler ve tasavvufî eserler yazmaları” olduğunu vurgular (196). Özön’e göre, aşuğlar arasında başta Bektaşilik olmak üzere tarikat mensupları bulunmaktadır. Bazıları Farsça şiirler de yazmış olan aşuğların İran edebiyatına vakıf olduğu anlaşılmaktadır (196). Özön’ün 19. yüzyıl Ermeni aşuğlarının başta gelenleri arasında saydığı Zekî (Sarkis Norliyan / Nurluyan) ile Harbî ve Mahcubî kardeşlere ait basma yapıta *EHB*’de rastlanmamıştır. Buna karşılık “Harabî” adına düzenlenmiş bir mecmua basılmıştır: *Yeni Mecmua. Gazel, Divan, Koşma, Tecnis, Şarkı, Kalender, Semai, Tecnis Maniler* (İstanbul, 1878). Pertev Naili Boratav, asıl adı Ahmed Edib olan Harabî (1858-1915)’nin son dönem Bektaşi şairlerinin en ünlülerinden biri olduğunu belirtir (2000: 130). Zekî’nin aruzun yanı sıra hece vezniyle de yazdığı şiirleri bulunduğu bilinmektedir (*BE* 328).

Ermeni harfli Türkçe şiir söz konusu olduğunda basılmış mecmualardan da söz etmek gerekir. Bunlardan bazıları “destan” derlemeleri olduğu gibi bazıları da önceki örnekte görüldüğü üzere “şarkı” ve benzeri türde şiirlerden oluşur. *Mecmua-i Şairname ve Destan* (İstanbul, 1860), *Mecmua-i Şairname* (İstanbul, 1875) ve Kevork Mahlebcıyan’ın hazırladığı tarihsiz *Destanlar Mecmuası* gibi basımlar, halk edebiyatı şiir örnekleri arasındadır. Bunların yanında, çok sayıda Ermeni harfli şarkı derlemesi de basılmıştır. 1860’tan yüzyıl sonuna kadar yaklaşık otuz derleme yayımlanmıştır. Bunların arasında *Şarkılar Mecmuası. Şarkı, Gazel, Semayi, Koşma, Divan, Mani, Beste, Tecnis*²⁴⁵ gibi divan ve halk edebiyatı şiir türlerini içerenlerden başka çok sayıda kanto ve “nevicad” şarkı derlemesi de bulunmaktadır: *Nevicad*

²⁴⁵ İstanbul: Tabhane-i Stambol’da, 1865.

*Şarkılar*²⁴⁶; *Son ve Nadide Şarkılar*²⁴⁷; *Yeni Şarkılar Mecmuası. Yeni Yeni Şarkılar ve Yeni Yeni Kantolar*²⁴⁸. Buradaki örneklerin yanında sözü edilmesi gereken bir diğer “şarkı” örneği de Reteos Krikoryan tarafından Abdülaziz’in Avrupa gezisinden dönüşü için kaleme aldığı *Güfte-i Avdeti Hümayun Sultan Aziz* (İstanbul, 1867)’dir.

Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları” başlıklı makalesinde biri dışında Stepanyan’ın katalogunda yer almadığını bildirdiği (1993: 19) bazı derlemeleri tanıtmakta ve şiirlerden örnekler vermektedir. Stepanyan’ın bibliyografyasının bu çalışmada kullanılan yeni basımında (2005), Kut’un sözünü ettiği derlemeler bulunmakla birlikte bazı yapıtların künye bilgileri farklıdır. Ayrıca, bibliyografyaya on beş yeni derlemenin eklendiği anlaşılmaktadır. Kevork Pamukciyan da “Ermeni Harfli Türkçe Eski Bir Şarkı Mecmuası” başlıklı yazısında *Şarkılar Mecmuası* (1865)’ni tanıtmış ve mecmuada yer alan şiirlerin tümünün çevrimyazısını sunmuştur (1993).

Yunan harfli Türkçe şiirlerin de daha çok şarkı derlemeleri biçiminde basıldığı görülmektedir. 1830-1908 yılları arasında ortalama dört yılda bir olmak üzere hemen hemen düzenli aralıklarla yirmiden fazla şarkı derlemesi basılmıştır. Halk edebiyatı ürünleri olduğu anlaşılan bu derlemelerin 1908’den sonra basılmaması ilginçtir. Bunların bazıları Rumca ve Türkçe olarak çift dilli yayımlanmıştır. Bu yapıtların arasında özellikle Paskalya gibi Ortodoks bayramlarında düzenlenen kutlamalarda söylenen, bazıları açık bir cinsellik taşıyan aşk şarkıları bulunmaktadır. Bunlardan birkaç örnek sunmak gerekirse şu yapıtlardan söz edilebilir: *Nea Erôtika Asmata Hellînika kai Tûrkika*²⁴⁹ (Rumca ve Türkçe Yeni Aşk Şarkıları); *Î Íkhô Tîs Kônstantinûpoleôs Periekhûsa Nea Asmata Erôtika, Asteia kai Othômanika*²⁵⁰ (İstanbul’un Yankısı: Rumca ve Osmanlıca Yeni Aşk ve Eğlence Şarkıları’); *O Diavolemenos Erôtas îtoi Nea Asmata Erôtika, Periekhôn ta Eklektôtera Tragûdia Pros Diaskedasin tôn Neôn kai Neanidôn*²⁵¹ (Baştan Çıkaran Aşk yani Genç Kızlar ve Erkeklerin Eğlenmesi için Yeni Aşk Şarkıları); *O*

²⁴⁶ İstanbul: yy., 1867.

²⁴⁷ Kayıtlara göre, 1885-1893 yılları arasında İstanbul’da çoğunluğu Mihran Papazyan tarafından basılmış olan bu serinin on sekiz cildi (kıta) bulunmaktadır. Stepanyan (2005)’a göre, bazı kitalar birlikte basılmıştır.

²⁴⁸ Çev. ve toplayan: Garbis H. Balamudyan. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1899.

²⁴⁹ İzmir: Tupois N. Stamenî, 1850.

²⁵⁰ Pneumatikas, Anastasios. Kônstantinûpolis: yy., 1853.

²⁵¹ Kônstantinûpolis: yy., 1866.

*Skandalôdis Erôs itoi Asmatia Erôtika kai Tina Tûrkika*²⁵² (Zalim Aşk yani Türkçe Aşk Şarkıları).

İlginç bir örnek olarak Ermeni harfli iki derlemeyle hemen hemen aynı başlığı taşıyan *Türkçe Yeni Şarkı, Gazel. Tecnis, Maneler ve Yeni Şarkiler*, 1876'da İstanbul'da basılmıştır. Aynı yıl Fotios Papadopoulos'un çevirisiyle yayımlanmış *Yeni Şarkı* başlığını taşıyan Rumca-Türkçe bir yapıt daha bulunmaktadır. *Î Pandôra itoi Sullogî ek Tôn Neoterôn kai Îduterôn Eksôterikôn Melôn eis Tomûs Duô* başlıklı iki ciltlik derleme²⁵³ ise 8 beste, 76 şarkı, 11 Yörük semaî içermektedir. Evangelinos Misailidis de Stavros Stavridis'in çevirisiyle 1896'da *Anadol Türkileri* başlıklı bir derleme yayımlamıştır.

Yunan harfli Türkçe şiir yapıtları arasında değinilmesi gereken derlemelerden biri de Düyun-ı Umumiye memurlarından Leon Zaganyaris'in *Güldeste*'sidir. Yapıt, 1895 yılında İstanbul'da Vlasios Filipidis Matbaasında basılmıştır. Bunun yanında, *Epanthûsa itoi Stikhoi Diaforoi, Akrostikhides, Ainigmata, kai Tina Othômanika Sarkia Meta Tôn Manedôn Autôn* başlıklı muamma, lugaz gibi çeşitli biçimlerde şiirler ve şarkılar içeren V. Aleksandros tarafından çevrilmiş bir derleme de bulunmaktadır²⁵⁴. Benzer bir resimli Rumca-Türkçe derleme de 1856'da basılmıştır: *Hô Helikôn Tôn Mûsôn, itoi Sullogî Diaforôn Poiîmatôn Hellînikôn te kai Othômanikôn Meta Katallîlôn Eikonografiôn*. Bu yapıtların içeriği hakkında net bir bilgiye henüz sahip değiliz. Bununla birlikte, Osmanlı divan şiiri ve halk şiiri biçimlerini içeren bu derlemeler, Ortodoks Rumların ve Karamanlıların Türkçe şiire ilgisini göstermesi açısından önemlidir.

19. yüzyıl edebiyatını değerlendirirken divanlar ya da mecmualar gibi çok sayfalık yapıtlar kadar tek sayfalık şiirlerin de önemli bir tür olarak sayılması gereklidir. Bu yüzyılda 70'ten fazla tek sayfalık şiir yayımlanmıştır. Bunların çoğunluğu "destan" başlığını taşıyan halk şiirleridir. Bunların konuları da genellikle güncel olaylara dayanır ve çok renkli başlıklarla yayımlanmışlardır. Çoğunlukla tek sayfa biçiminde basma yöntemi uygulanmış olmakla birlikte, bu tür yapıtların sayfa sayısı bazen 30'u bulmaktadır. Halk şiirlerinin yanı sıra divan şiiri örnekleri, şarkılar ve yeni şiir de bu biçimde basılmıştır. Bu çeşitlilik, uygulamanın yaygın olduğunu

²⁵² Vivliopôleion "Ho Kadmos" V. Sekopûlû [V. Sekopûlû'nun "Kadmos" Kütüphanesi]. Patras: Tupografeion "Ho Kadmos" V. Sekopûlû, 1882.

²⁵³ Kônstantinûpolis: Tupografia Kastrû, 1846.

²⁵⁴ Kônstantinûpolis: Tupois Î. Lazaridû, 1847.

düşündürür. 1890'ların ikinci yarısından itibaren resimli basımlar da yapılmıştır. Bu yüzyılda basılmış tek sayfalık şiirlerin tablosu Ek 30'da sunulmuştur. Tek sayfalık şiirlerin bir kısmı tarihsizdir. Bununla birlikte, konularından ya da şairlerinden yola çıkılarak bunların 19. yüzyılda basılmış olduğu anlaşılabilir.

Tek sayfalık şiirlerin başlıklarına bakıldığında yazıldıkları yılların gündemini işledikleri anlaşılmaktadır. Özellikle yangınlar, hastalıklar ve savaşlar, hakkında en çok şiir yazılmış konulardır. Bunların yanında sarhoşlar, "kocakarı"lar, gelin ve kaynanalar, borçlu ile alacaklılar, "zanpara"lar ve "züğürt"ler de bu şiirlerin konusu olmuştur. Kahveye ve "hanımların yaşmak ve feraceleri"ne düzülen destanlar bulunması dönemin kültürel yaşamının renklerini yansıtır. Asıl ilgi çekici olan bu tür şiirler kaleme almış şairler arasında Fıtnat ve Gülsüm gibi kadın şairlerin de bulunmasıdır. Buradaki Fıtnat'ın dönemin ünlü divan şairlerinden Fıtnat Hanım olup olmadığı araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Tek sayfalık şiirleri basılmış şairler arasında Abdülhak Hâmid, Ebüzziya Tevfik, Mehmed Emin (Yurdakul) ve Namık Kemal de bulunmaktadır. Abdülhak Hâmid'in *Makber* adlı yapıtından bir şarkının, Mehmed Emin'in "Cenge Giderken" ve Namık Kemal'in "Vatan" şiirlerinin bu biçimde yayımlanması, şiir derlemelerinde de yer alan bu şiirlerin tek başına belli bir şöhrete sahip olduklarını düşündürür.

Şiirlerin basılma biçimleri de dikkat çekicidir. Şiirlerin çoğunluğunun büyük olasılıkla şairlerin kendileri tarafından bastırılıp dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, şiirlerin yaklaşık üçte birinde matbaa adı kayıtlıdır. Bazılarının yayıncıları da belirtilmiştir. Örneğin, şairi belli olmayan "Destan-ı Zafer"i Babıali Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa yani Kasbar Matbaası basmıştır. Yayıncısı da K. Faik, yani Kırkor Kayseryan'dır. Bu şiirin iki baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu dönemde bu tür şiirleri basmanın çok sayfalık yapıtlar kadar kârlı olduğu düşünülebilir.

Ermeni ve Rum cemaatlerinden şairler de bu türde şiirler yayımlamıştır. Ermeni Zeytuntsi'nin 1895'te Ermeni harfli basılmış 32 sayfalık *Zeytun Destanı* bunlar arasında sayılabilir. *Dasitan Güfte-i Nami* başlıklı 12 sayfalık bir şiir ve Dader Sargis Minasyan'ın *Destan Alafrangaya Modaya Müsripliğe* başlıklı Halep'te Ermeni harfli basılmış 14 sayfalık şiiri tarihleri belirtilmemiş olmakla birlikte 19. yüzyıldaki basılı tekil şiirler arasında değerlendirilebilirler. Aynı biçimi sergileyen Yunan harfli şiirlere örnek olarak İncesulu Hacı Yoani'nin 1871'deki ünlü Beyoğlu yangınına

anlatan 58 dörtlükten oluşan tarihsiz basılmış şiiri gösterilebilir. *Cennetmekan Sultan Mahmud'un Destanı* başlığını taşıyan Yunan harfli bir şiir de bulunmaktadır.

19. yüzyıl basılı Türkçe şiir yapıtları hakkındaki bu inceleme, basılı üretim in önceki dönemlerden daha geniş okur gruplarına hitap etmeye başlamasıyla klasik biçimlerle halk edebiyatı biçimlerinin kaynaşmaya başladığı karma yapıtların basıldığını göstermektedir. Sarayın himayesinin klasik şiirden edebiyatın diğer türlerine doğru yön değiştirmesinin bunda önemli bir etkisi olduğu öne sürülebilir. Bu durum, Osmanlı divan edebiyatını ve halk edebiyatını, özellikle başkentteki üretim in niteliğini göz önüne alarak yeni bir kuramsal zeminde tartışmayı gerektirebilir. Ayrıca, Türkçe şiir alanında ister klasik edebiyat, ister halk edebiyatı olsun, cemaatler arası güçlü bir etkileşimin varlığı da ortaya çıkmaktadır. Bu etkileşimin diğer türlerdeki yansımaları da dikkate değerdir.

C. 19. Yüzyılda Basılı Halk Hikâyeleri ve Meddah Hikâyeleri

Bu yüzyılda, temelde karşı cins aşkına dayalı halk hikâyelerinin basılmaya başladığı ve farklı cemaatlerin ortak edebiyat repertuvarını oluşturduğu görülmektedir. Ortak yapıtları saptayabilmek amacıyla öncelikle en az sayıda üretim in gerçekleştirdiği Yunan harfli Türkçe metinlerden başlamak yerinde olur. 19. yüzyılda on dört adet Yunan harfli halk hikâyesi basılmıştır. Bunların tablosu şöyle gösterilebilir:

Tablo 5: Yunan Harfli Türkçe Halk Anlatılarının Basımları

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>MASALİYE HEKAYETTİR ki Zemanı evayilde, Rumistan'da gelmiş geçmiş olan, Padişahlardan, Ponsyanos Kayser namında bir Padişahın, ve ehli Sultanın, ve evladı Teoklityanos Şah zadenin, ve yedi Filozofların, bir Hikayetidir ki gayet ile güzel ve tohafdır.</i>	Arapçadan çeviri	Atina	1840	Leonidis Papadopulos'un Basmahanesi
<i>Î ÔRAÏA MELPOMENÎ KAÏ O DÏPROSÔPOS ERASTÏS NÏKOLAKÏS</i>	Yazar: Pneumatikas, A. Güzel Melpomeni ile iki yüzlü âşık Nikolakis'in tutkulu aşklarını anlatan ilginç hikâyeleri. İçindeki şarkılar besteleri ile birlikte verilmiş.	Kónstantinúpolis	1849	
<i>MASALİYE HİKAYESİDİR Kİ Zemanı evayilde, Rumistan'da gelmiş geçmiş olan, Padişahlardan, Ponsyanos Kayser namında bir Padişahın, ve ehli Sultanın, ve evladı Teoklityanos Şah zadenin, ve yedi Filozofların, bir Hikayesidir ki gayet ile güzel ve tohafdır.</i>	Arapçadan çeviri	Atina	1867	Logios Hermis Nam Tab'hanesi
<i>Aşık Garip</i>	1871'den önce basılmış.			
<i>Arzu ile Kamber</i>	1871'den önce basılmış.			
<i>Köroğlu</i>	1871'den önce basılmış.			
<i>Melik Şah</i>	1871'den önce basılmış.			
<i>Şah İsmail</i>	1871'den önce basılmış.			
<i>HİKAYESİ TAYARZADE</i>	Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çev. Zenop Deroyan	İstanbul	1871	
<i>HİKAYEYİ LŞİK [Aşık] GARİP. Türküleri ile beraber.</i>	Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çeviri	İstambol	1872	
<i>HİKAYEYİ KÖROĞLU</i>	Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çeviri	Asitane	1872	
<i>KÖROĞLU HİKAYESİ. Gayetle meraklı olan işbu risalede Köroğlu'nun terceme-i hali تمامیyle münderic olup bu ane kadar tab idilenlere müreccahdır.</i>		Atina	1890	Stavrianos Matbaası
<i>Hikaye-i Aşık Garip</i>	1900'den önce basılmış.			
<i>Hekaye-i Şah İsmail</i>	1900'den önce basılmış.			
<i>Aşık Garip Hikayesi...</i>				
<i>HİKAYEYİ Şah İsmail ile Gülüzar.</i>				

Bunlar dışında 1911'den önce basıldığı belirtilen bir *Âşık Garip* hikâyesi daha bulunmaktadır. Tabloya göre, "Ponsyanos Kayser" ile ilgili iki hikâyenin, Necdet Sakaoğlu'nun halk hikâyeleri arasında saydığı (1985: 38) "Yedi Âlimler" olarak bilinen masal-hikâyenin Rum versiyonu olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikâyelerin Arapçadan çevrilmiş ve Atina'da basılmış olması dikkate değerdir. Bunların metinlerinin karşılaştırmalı incelemesi hem halk hikâyelerinin yayılma ve değişme yollarını, hem de geleneksel anlatıların farklı cemaatler tarafından alımlanışını göstermesi açısından Türkçe halk edebiyatı çalışmalarına önemli katkılarda bulunabilir.

Biri tarihsiz olmak üzere dört (1911'den önceki basımla beş) kez basılan *Âşık Garip Hikâyesi* 19. yüzyılda Yunan harfli Türkçe halk hikâyeleri arasında en çok okunanlardan biridir. Bunu üçer basımla *Köroğlu ve Şah İsmail ile Gülizar*, birer basımla *Arzu ile Kamber* ve *Melik Şah [ile Güllü Hanım]* izler. Meddah hikâyesi olarak da sınıflandırılan "Tayyazade Hikâyesi"nin ve 1872'de İstanbul'da basılmış olan *Âşık Garip ve Köroğlu* hikâyelerinin Ermeniceden Rumcaya yapılmış çevirilerinden Türkçeye çevrilmiş olması, cemaatler arası etkileşimin yönünü ortaya koyması açısından dikkate değerdir. "Tayyazade Hikâyesi"nin çevirmeni Zenop Deroyan'ın büyük olasılıkla Ermeni cemaatine mensup olması, durumu daha da karmaşıktır. *Âşık Garip*'in bu basımında "Türküleri ile beraber" ibaresinin bulunması da yalnızca halk hikâyelerinin değil, türkülerin de ortak bir edebiyat ve kültür değeri taşıdığını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

1890 yılında Atina'da kendisinden önceki basımların en kapsamlısı, en üstünü olduğu iddiasıyla basılmış olan *Köroğlu Hikâyesi*, her şeyden önce yüzyılın geç bir döneminde bile Atina'da bu tür yapıtların üretilmeye devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu, hem orada Türkçe okuyan bir grubun varlığına işaret edebilir, hem de İmparatorluğun Türkçe konuşan Rum tebaasının okuma gereçlerinin hâlen Atina'dan sağlandığını düşündürür. Misailidis'in ya da diğer Osmanlı-Rum yayıncıların halk hikâyelerine ilgi göstermemiş olması da ilginçtir. Ayrıca bu basımda hikâye, "Köroğlu'nun terceme-i hali" biçiminde tanıtılmıştır. Genellikle biyografiler için kullanılan bu ifade, Köroğlu'na gerçekçi bir kişilik atfettiği gibi, kurmaca anlatıyla yaşamöyküsünün sınırlarının belirsizliğini de göstermektedir.

A. Pneumatikas tarafından yazılmış güzel Melpomeni ile ikiyüzlü âşık Nikolakis'in tutkulu aşklarının hikâyesi, tam olarak bir halk hikâyesi sayılmayabilir;

ya da T. Abdi'nin halk ağzından derlediği *Sergüzeşt-i Kalyopi*²⁵⁵ (Gökalp Alpaslan, 2000; Özön, 2009: 127) gibi bir halk anlatısı olabilir. Bu yapıtın konusu ve şarkılarla birlikte basılmış olması halk hikâyelerine çok yakın bir özellik sergilemektedir. Bu durum, Rum cemaatine özgü halk anlatılarının olabileceğini gösterdiği gibi modern kurmacanın gelişim aşamalarında halk anlatılarının biçim özelliklerinin etkili olduğunu da ortaya koyabilir.

Ermeni harfli Türkçe basılmış halk hikâyeleri daha geniş bir repertuar sergilemektedir:

Tablo 6: Ermeni Harfli Türkçe Halk Anlatılarının Basımları

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Badmutyun / Hikaye Ponsianos Gayserin ve Takuhi Sultanın ve Evladı Toigğedianos Şahzadenin ve Yedi İlimdar Kimselerin</i>	Latinceden çev. Hagop Yevdokalı	İstanbul	1803	
<i>Yedi Alimler</i>		İstanbul	1834	Arabyan
<i>Hikaye-i Aşık Garib Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1860	
<i>Hikâye-i Ferhad ile Şirin ve Meşhur Aşık Kerim'in Bazı Türküleri</i>		İstanbul	1861	
<i>Aşık Kerim Hikâyesi. Türküler İle.</i>		İstanbul	1862	
<i>Aşık Garib. Leyla ile Mecnun</i>		İstanbul	1863	Kafafyan, Hovsep
<i>Pontianos Padişah ve Yedi Alimler</i>	Latinceden çev. Hagop Yevdokalı	İstanbul	1864	Çamurciyan, Derovents Hovhannes
<i>Hikâye-i Kör-Oğlu</i>		İstanbul	1865	
<i>Aşık Kurbanî</i>		İstanbul	1866	Kayol
<i>Hikâye-i Aşık Kurbanî</i>		İstanbul	1867	Kayol
<i>Aşık Garib Hikâyesi. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1870	
<i>Aşık Kurbanî</i>		İstanbul	1870	
<i>Zeycan ve Esmen Hikayesi</i>		İstanbul	1870	
<i>Hikâye-i Ferhad ile Şirin. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1870	
<i>Hikâye-i Kör-Oğlu. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1870	
<i>Aşık Kerem Hikâyesi</i>		İstanbul	1870	
<i>Hikâye-i Şah İsmail İle Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1870	
<i>Hikâye-i Tayyar-zade</i>		İstanbul	1870	Cezveciyan, Bedros

²⁵⁵ İstanbul: yy., 1290 / 1873.

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Tahir İle Zöhre'nin Hikayesi ve Türküleri</i>		İstanbul	1870	Cezveciyan, Bedros
<i>Derdi Yok ile Zülfüsiyah</i>	Çamurciyan, Hovhannes Deroyents	İstanbul	1871	Çamurciyan, Deroyents Hovhannes
<i>Hurşidle Mihrinin Hikayesi</i>		İstanbul	1871	
<i>Hikâye-i Mahi Firuz ile Razın İhan [Raz-ı Nihan]</i>	Türkçeden çev. K. Kafafyan	İstanbul	1871	Çamurciyan, Deroyents Hovhannes
<i>Meddah Hikâyesi Hacı Vesvese'nin</i>		İstanbul	1871	
<i>Meşhur Meddah Kız Ahmed Efendi'nin Rivayet Ettiği Kapucubaşı Hikâyesi. Taklitleri ile beraber.</i>	2. baskı	İstanbul	1871	Divitciyan, Tadeos
<i>Hikâye-i Aşık Kurbanî</i>		İstanbul	1872	Cezveciyan, Bedros
<i>Hikâye-i Aşık Ömer. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1872	
<i>Dü Ferzendan ve Namani Zeycan u Esman. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1872	Cezveciyan, Bedros
<i>Köroğlu Hikayesi. Türküler ile</i>		İstanbul	1872	Kafafyan, Hovsep
<i>Hikâye-i Leyla İle Mecnun</i>	Türkçeden çev. Dikran Kafafyan	İstanbul	1872	Kafafyan, Hovsep
<i>Hikâye-i Tayyazade</i>	Çev. Ali Bey ve Necmi / Hagop Vardovyan	İstanbul	1872	Cezveciyan, Bedros
<i>Meşhur Meddah Kız Ahmed Efendi'nin Rivayet Ettiği Lüleci Ahmed'in Menkıbesi</i>		İstanbul	1872	Vezir Han
<i>Hikâye-i Dü Ferzendan ve Naman-i Zeycan u Esman. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1873	Cezveciyan, Bedros
<i>Meddah Kitabı. Derun-i Kitapda Her Nev Menkıbe Mevcuttur.</i>		İstanbul	1873	Divitciyan, Tadeos
<i>Hikâye-i Tayyazade</i>	Çev. Ali Bey ve Necmi / Hagop Vardovyan	İstanbul	1874	Cezveciyan, Bedros
<i>Hikaye-i Arzu ile Kamber. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1875	
<i>Köroğlu Hikayesi Türküler İle Beraber</i>		İstanbul	1875	Kafafyan, Hovsep
<i>Aşık Kerem ile Aslı Hanım Hikayesi. Türküler ile</i>	Türkçeden çeviri	İstanbul	1875	Aramyan Canig
<i>Hikâye-i Şah İsmail İle Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1875	Obozyan, Kevork
<i>Hikâye-i Şah İsmail İle Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1875	Dimaksyan
<i>Tahir İle Zöhre'nin Hikayesi ve Türküler</i>	Çev. Kavafyan, Hovsep	İstanbul	1875	Markaryan
<i>Hikaye-i Aşık Garip</i>	Türkçeden çeviri	İstanbul	1876	Kafafyan, Hovsep
<i>Melikşah ile Gülli Hanım Hikayesi Türküler İle Beraber</i>		İstanbul	1876	Obozyan, Kevork

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Hikâye-i Şah İsmail İle Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>		İstanbul	1879	Kafafyan, Hovsep
<i>Hikâye-i Ferhad ile Şirin</i>		İstanbul	1881	Kafafyan, Hovsep
<i>Yedi Alimler Risalesi</i>	Çev. V. Tilkiyan	İstanbul	1881	Kafafyan, Hovsep
<i>Aşık Kurbanî</i>		İstanbul	1885	Kafafyan, Hovsep
<i>Cahd ile Bahtın Murazası yahod Ayneli Tasa Gönül Veren Kız. Türküler ile</i>		İstanbul	1889	Alem
<i>Aşık Garib Hikâyesi. Türküler İle</i>		Alexandropol [Gümrü]	1900	K. Sanayants
<i>Aşık Garib Hikâyesi. Türküler İle</i>	1910, 1922 ve 1924'te diğer baskılar	İstanbul	1900	Berberyan, Nişan

Yunan harfli Türkçe halk hikâyeleri ile ortak olan Ermeni harfli metinler arasında “Yedi Âlimler Hikâyesi”nin yüzyıl başında basılmaya başlandığı gözlemlenebilir. İlginç olan nokta, bu hikâyenin Latince'den çevrilmiş olmasıdır. Hikâyenin 1881 baskısında ise çevirmen, Ermeni harfli Türkçe romanlar da yazmış olan Viçen Tilkiyan'dır (bkz. ““Telif Modern Hikâyeler ve Romanlar” bölümü). Tilkiyan'ın kaynak metninin dili belirtilmemiştir.

“Âşık Garib Hikâyesi”, Ermeni cemaati arasında da çok tutulan halk anlatılarının başında gelmektedir. 1860'tan itibaren basılmaya başlanan yapıt, Ermeni harfli olarak 1910, 1922 ve 1924'te de birer baskı yapmıştır. Bu hikâyenin İstanbul'un yanı sıra, o dönemde Rus egemenliği altında olan, Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı Gümrü'de de basıldığını görmek kayda değerdir. Köroğlu, Şah İsmail ile Gülizar Hanım, Tayyazade, Arzu ile Kamber ve Melikşah ile Gülli Hanım hikâyeleri en çok basılma sırasına göre Yunan harfli metinlerle ortak diğer halk anlatılarıdır. Aynı sırayla, Âşık Kurbanî, Ferhad ile Şirin, Kerem ile Aslı, Leyla ile Mecnun, Zeycan ile Esmen, Tahir ile Zöhre, Âşık Ömer, Derdi Yok ile Zülfi Siyah, Hurşid ile Miri, Mah-i Firuz ile Raz-ı Nihan hikâyeleri ise Yunan harfli basılmamıştır. Bunlar, Ermeni cemaatinin Müslüman Türk cemaatiyle diğerlerinin yanında paylaştığı halk hikâyeleridir. *Cahd ile Bahtın Murazası yahod Ayneli Tasa Gönül Veren Kız*'in ise Ermeni cemaatine özgü bir halk anlatısı olması muhtemeldir.

Ayrıca, yalnızca Ermeni harfli basılan meddah anlatıları da bulunmaktadır. “Kız Ahmed Efendi” ve “Hacı Vesvese” adındaki meddahların Ermeni cemaatinde epey popüler olduğu görülmektedir. *Meşhur Meddah Kız Ahmed Efendi'nin Rivayet*

Ettiği Kapucubaşı Hikâyesi ve *Meşhur Meddah Kız Ahmed Efendi'nin Rivayet Ettiği Lüleci Ahmed'in Menkıbesi* başlıklı yapıtlar yalnızca Ermeni harfli basılmıştır. Benzer şekilde, “Hacı Vesvese'nin Meddah Hikâyesi” ve “içinde her türlü maceranın bulunduğu” bir *Meddah Kitabı* da Ermeni harfli yayımlanmıştır. *Meddah Kitabı*'nın ikinci baskı olduğunun kaydedilmesi, bu dönemde daha çok sayıda Ermeni harfli meddah anlatısının basılmış olabileceğini düşündürür.

Ermeni harfli Türkçe halk anlatılarının büyük çoğunluğunun Türkçeden çevrildiği görülmektedir. Stepanyan (2005)'da *Derdi Yok ile Zülfüsiyah* hikâyesinin yazarı olarak görünen Hovhannes Deroyents Çamurciyan (1801-1888), büyük olasılıkla metnin çevirmenidir ya da yayıncısı olduğu için metne adını yazmıştır. Tayyazade hikâyesinin çevirisinin ise Müslüman Türk Ali Bey ile Ermeni Hagop Vardovyan'ın işbirliğiyle gerçekleştirilmiş olması dikkate değerdir.

19. yüzyılda iki yüzden fazla Arap harfli Türkçe halk anlatısı basılmıştır. Burada gösterilen ortak hikâyeler dışında yalnızca Müslüman Türk cemaatine özgü olan halk anlatıları da bulunmaktadır. Billûr Köşk ile Elmas Sefine, Gül ile Sitemkâr, Hüsrevşah ve Gülbanu, Kâmilü'l-kelam [ve Banu Cihan], Mahmud ile Elif, Seyfû'l-mülûk ve Padişah Asım Bin Safvan, Varaka ile Gülşah hikâyeleri, Müslüman Türklerin rağbet gösterdiği aşk konulu halk anlatılarıdır. Bunların yanında İslam ulularının yaşamlarının konu edinildiği Ebu Ali Sina (Gencine-i Hikmet), Hatem-i Taî ve Ebu Eyyub El-Ensârî hikâyeleri de basılmıştır. “Züleyha ile Yusuf Aleyhisselam” ve “Tevellüd-i İskender-i Zülkarneyn ve Belkıs Süleyman Aleyhisselam” hikâyelerini her iki türde de sınıflandırmak olasıdır. Ayrıca Yusuf Ahmed ve Bozoğlan hikâyesi gibi Çağatay Türkçesine ait anlatılar, Şahmaran gibi Arap, İran ve Türk ortak edebiyat geleneğinden masalsı anlatılar ve Uğru ile Kadı hikâyesi de birkaç kez basılmıştır. Bunlara *Hançerli Hikâye-i Garibesi*²⁵⁶, *Hikâye-i Cevrî Çelebi*²⁵⁷, *İki Biraderler Hikâyesi*²⁵⁸, *Letafname*²⁵⁹, *Meşhur Tıflî Efendi ile Kanlı Bektaş'ın Hikâyesi*²⁶⁰ gibi “Tıflî hikâyeleri” (Sayers, 2005) de eklenebilir.

---

²⁵⁶ İstanbul: Matbaa-i Ceride-i Havadis, 1268 / 1852.

²⁵⁷ Sultan Murat Han Gazi Hazretlerinin Asrında Beyn el-Enam Meşhur ve Mütearref Olan Cevrî Çelebi ile Mahbubi Zaman Yusuf Çavuş-zade Abdi Bey'in Hikâyesidir. İstanbul: yy., 1289 / 1872.

²⁵⁸ İstanbul: yy., ty.

²⁵⁹ Yyy.: yy., 1268 / 1852.

²⁶⁰ İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1299 / 1882.

Bunların tümünün basım bilgilerini içeren bir tablo sunmak, bu çalışma açısından kullanışlı olmayabilir. Bunun yerine, ortak olan anlatılardan dört halk hikâyesinin karşılaştırmalı tabloları Ek 32, 33 ve 34’te verilmiştir. Tablolara göre, anlatıların basımında farklı cemaatler arasında bir öncelik aramanın yararsız olduğu söylenebilir. Âşık Garib hikâyesi önce Arap harfli basılmışken (1852), Köroğlu’nun ilk basımı 1865’te Ermeni harfli olarak yapılmıştır. Melik Şah hikâyesininse ilkin Yunan harfli yayımlandığı görülmektedir (1871’den önce). Yeni yapıtların bulunması bu sıralamaları değiştirebileceği gibi anlatıların sözlü kültür kaynaklı olması bir köken arayışını anlamsız kılmaktadır. Bunun yerine, bu anlatıların Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan halkların ortak edebî ve kültürel zenginliği olduğu vurgulanmalıdır. Benzer bir durumun modern kurmaca türler için de söz konusu olduğu gösterilecektir.

Bütünlüklü bir değerlendirme sunmak amacıyla sözlü kültür geleneğine dayanan halk anlatılarının konu ve teknik açısından Osmanlı romanına etkisine değinmek de yararlı olacaktır. Bazı edebiyat tarihçileri ve araştırmacılarınca erken dönem Osmanlı romanının teknik zayıflığı olarak yorumlanan bu etkileri farklı bir bakış açısıyla sözlü gelenek mirasının modern kurmaca türlerde yeniden üretimi olarak görmek olasıdır.

19. yüzyıl erken dönem yazılı anlatılarında sözlü kültür etkilerini derinlemesine irdeleyen Gonca Gökalp Alpaslan’ın çalışması, *Akabi Hikâyesi* (Ermeni harfli Türkçe) ve *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-ı Cefakeş* (Yunan harfli Türkçe) gibi gayrimüslim yazarların yapıtlarını da içeren ender araştırmalardan biridir. Gökalp Alpaslan, 1796-1876 yılları arasında yazılmış on altı yazılı anlatıya odaklandığı bu çalışmasında Osmanlı’da ilk roman örneklerinin bir sentez sunduğunu savunur: “[S]özlü kültür bakımından son derece zengin bir dağarcığa sahip olan Türk edebiyatı, ilk yazılı anlatılar için güçlü bir ilham kaynağıdır [...] Türk toplumsal hayatında gelenekle yenilik nasıl birleştirse, XIX. yüzyılın ilk ürünlerinde de sözlü kültürle Avrupa edebiyatından gelen etkiler öyle birleşmiştir” (2002: 949).

Düşünülmesi gereken bir diğer önemli nokta ise sözlü kültür anlatılarının basılarak okunmaya başlamasıyla deneyimlenen algı dönüşümüdür. Yazmada çok daha az nüshayla sabitlenen anlatılar büyük oranda gösterime (performans) dayalı biçimde yaşamını sürdürürken basılı üretim, gösterimin gerçekçi boyutunu taşımayan bir metnin yayılmasını sağlamıştır. Bu görüşü, gösterimin öğelerini göz önünde

bulundurarak saydamlaştırmak olasıdır²⁶¹. Bir anlatıcının dinleyiciyle etkileşimli biçimde anlattığı hikâyede geleneksel metin kadar anlatıcının kendi deneyimi ve dinleyicinin sunulan yoruma verdiği karşılıklar da önem kazanır. Hikâye anlatıcılarının dinleyici grubuna göre üslupta ya da metinde değişiklikler yaptığı bilinmektedir. Benzer bir durum, Karagöz ve meddah hikâyeleri için de söz konusudur. Ayrıca, anlatıcının sapsular yoluyla anlatım olayına kattığı kişisel deneyim, gösterimin anlatılan hikâyeye ne kadar olağanüstü motifler taşırsa taşırsın gerçekçi ve güncel bir boyut kazanmasını sağlar.

Basılı metinde ise her gösterimi biricik kılan bu gerçekçi boyut yoktur. Bu durumda anlatı masallaşır; ya da âşığın kendi macerasını anlattığı yapıtlar otobiyografik bir boyut kazanır. Buna karşılık basılı üretim biçimi, anlatının değişik coğrafyalarda yaşayan farklı toplumsal sınıflardan okurlara ulaşmasını sağlar. Hikâyenin okunması, okurun kişisel deneyimine dönüşür. Başka bir deyişle, topluluk gösterimi, tekil bir zihinsel gösterim tarafından ikame edilir. Bu okuma deneyiminin modern okuma olduğunu söylemek olasıdır. Bu biçimde okunmak için üretilen tür de başta roman olmak üzere modern kurmacadır.

Bununla birlikte, 19. yüzyılda basılı metinlerin ve süreli yayınların topluluk gösterimi biçiminde tüketildiği de görülmektedir. Okuryazar oranının düşük olması kadar metinlerin toplumsal tüketim alışkanlıklarının da bunda etkili olduğu söylenebilir. Örneğin, yüzyılın erken bir döneminde basılan bazı yapıtlarda okuyanlar kadar dinleyenler de göz önünde bulundurulmuştur: *SİMEON TEOLOGOS DEYİLEN KİTAP. BU KİTAPTA SİMEON TEOLOGOS PEDERİMİZİN, Bireks [biraz] logosları var, birkaç logos ta Hrisostomos Pederimizin var, Hayos Anastasios, ve Hosios Efrem pederlerin de birer logosları var. Gayetten lazetlidir okuyana ve diğneyene²⁶²; BU ALTINOLUK AYILAN [Angılan] KİTAPTA Bazı Martirosların ve Hosiosların nakliyetleri Hristos için çektikleri garyetler beyandır diğneyene ve okuyana çok tatlıdır²⁶³. Gezin Charles MacFarlane'nin 1828'de İstanbul'a yaptığı gezisini kaleme aldığı *Constantinople in 1828* başlıklı yapıtında da şu gözlemi buluruz: "İzmir'de ve Boğaz'da sık sık yüksek*

²⁶¹ Performans kuramı hk. bkz. Başgöz, 2002 ve Foley, 1995. Ayrıca bkz. Başgöz, 1998a ve 1998b.

²⁶² Yunan harfli Türkçe. Çev. Yorgos (Kayseri Eparhiasında Nemşerli Papa). Asitane: Patrikhane Basmahanesi, 1815. (Vurgular bana ait.)

²⁶³ Yunan harfli Türkçe. Çev. Yorgos (Papa, Nemşerli, Kayseri Mansıbından). İstanbul: Patrikhane Basmahanesi, 1815; 2. baskı, Asitane: Antonaki Zeliç Tab'hanesi, 1871. (Vurgular bana ait.)

sesle okuyan birinin etrafında toplanmış ilgiyle dinleyen bir kalabalık görmüşümdür” (alıntılayan Strauss, 2009: 258.94).

Sonuçta, basılı kültür, klasik şiirde olduğu gibi sözlü anlatıların da üretim ve tüketim biçimlerini etkilemiş, değiştirmiştir. Modern okur davranışının da basılı üretimin gelişmesiyle koşut olarak yerleşmeye başladığı öne sürülebilir. Bununla birlikte, ani bir dönüşüm yerine okuma ve dinleme alışkanlıklarında zamana yayılmış; mutlaka artzamanlı bir özellik sergilemesi gerekmeyen değişimler yaşanmıştır. Okuma davranışının okurun modern türlerle aşinalığı, eğitim düzeyi, yabancı dil bilgisi gibi birçok sosyokültürel etkenle biçimlendiği de anlaşılmaktadır. Strauss, bazı Müslüman yazarların okuduklarından yola çıkarak ortak bir “kanon”un varlığından söz eder. Buna göre, Fatma Aliye, Halide Edip ve Ziya Gökalp’in özellikle başlangıç döneminde okudukları yapıtlar arasında halk anlatılarının bulunduğu saptayan Strauss, bu yapıtların “gayriciddi” bulunduğunu da gözlemler:

Türk milliyetçiliğinin babası sayılan Ziya Gökalp de (1875-1924) yedi yaşındayken *Şah İsmail* ve *Aşık Kerem* hikâyelerini çok sevdiğini kaydetmiştir. Ne var ki, bu tür yapıtların okunması halk edebiyatı ve folklorla hiç ilgi duymayan, diğerlerinden daha fazla Batılılaşmış 19. yüzyıl Osmanlı aydınlarının kaçındığı bir şeydi. Bir arkadaşı, Gökalp’e bu aşk hikâyeleri yerine daha ciddi kitaplar okumasını önermiştir. Bunun üzerine Gökalp, şiir, roman, edebiyat kitapları ve nihayet bilim ve felsefe yapıtları okumaya başlamıştır. (2009: 226)

Okunan yapıtlar arasında bu kadar pürüzsüz bir hiyerarşi olup olmadığını belirlemek için daha çok araştırma gerekmele birlikte geleneksel hikâyelerin basılarak yayılmasının bireysel okuma deneyiminin, dolayısıyla roman okuma kültürünün yerleşmesi yolunda bir geçiş aşaması yarattığını söylemek olasıdır. Benzer bir durum, bir sonraki bölümde gösterileceği üzere basılı tiyatro oyunlarında da söz konusudur.

Ç. 19. Yüzyılda Tiyatro ve Basılı Oyunlar

Yıllara göre edebiyat türleri dağılım grafiğinde de görüldüğü üzere, oyun metinleri, basım ve yayıncılığın yoğun bir etkinlik sergilediği üçüncü dönemde çok basılmıştır. Bununla birlikte, oyun yapıtlarının basılmaya başlamasından önce bir gösterim sanatı olarak tiyatronun İmparatorlukta gelişme gösterdiği vurgulanmalıdır. 18. yüzyılın ortalarından beri Avrupa tiyatrosuyla ilgilenen Osmanlı sarayı, III. Selim

döneminden itibaren yabancı tiyatro topluluklarını davet etmeye başlamıştır. II. Mahmud'un tiyatroya özel bir ilgisi olduğuna dikkat çeken Ali Budak, padişahın saray kütüphanesine çoğunluğu vodvil olmak üzere dram, komedi ve trajedi türlerinde beş yüz kadar Avrupa tiyatro oyunu getirttiğini belirtir (2008: 147.7). Ayrıca, Giuseppe Donizetti'nin Mızıkâ-ı Hümayun'u kurması için İstanbul'a davet edilmesi İmparatorlukta tiyatronun gelişiminin de yolunu açmıştır (147).

Gösterim sanatlarına duyulan bu ilginin bir sonucu olarak Abdülmecid döneminde Dolmabahçe Sarayı'nın karşısına bir tiyatro binası yapılmıştır (1858). Bu konuda belirtilmesi gereken bir başka nokta da Şinasi'nin yazdığı ilk Müslüman Türk oyunu olan *Şair Evlenmesi*'nin yeni yapılan tiyatro binasından oynanmak üzere saray tarafından ısmarlanmış olmasıdır (And, 1983: 6-7). Özön, bu yapıtın 19. yüzyılda oynanmadığını öne sürerse de (1934: 202.2) And, oyunun gösterime hazırlandığına dair bir gazete haberini alıntılar; ama And'ın da belirttiği üzere, bu ilk haber oyunun sahnelendiğine dair yeterince kanıt sunmamaktadır (1983: 7).

Tiyatronun bir gösterim sanatı olarak İmparatorlukta gelişmesinde Osmanlı Ermenilerinin önemli bir rol oynadığı özellikle Metin And'ın bu konudaki çeşitli araştırmalarında gösterilmiştir. And'ın *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* başlıklı çalışması, bu konuya geniş yer ayıran önemli yapıtlardan biridir. Burada, And'ın verdiği bilgileri yinelemek yerine bu çalışmanın kaynaklarında kayıtlı oyunların zamandizinsel bir tablosunu sunmanın, bilgileri topluca değerlendirmeye olanak sağlaması açısından yararlı olacağı düşünülmüştür. Ek 35'te sunulan tabloda yalnızca basılı oyunların yer aldığı, bunlar dışında pek çok oyunun da basılmadan oynandığı akılda tutulmalıdır.

Tabloda görüldüğü üzere erken dönem basılı tiyatro yapıtları, *Şair Evlenmesi*'ne dek Ermeni ve Rum cemaatlerince çevrilip oynanan din konulu oyunlardır. Bu oyunların bazılarına çeviri edebiyatın tartışıldığı bölümde değinilmiştir. Thomas Chabert'in Viyana'da bastırıldığı *Hikâye-i İbda-i Yeniçeriyân Ba-Bereket-i Pîr-i Bektâşiyân Şeyh Hacı Bektaş Veli-i Müsliman* başlıklı oyun ise ilginç bir örnektir. And'ın verdiği bilgilere göre, Viyana'daki Académie Impériale et Royale des Langues Orientales'in Türkçe eğitiminin bir parçası olarak yazılmış olan bu oyun, seyirciyi Müslüman gelenekleri, din kurumları ve törenleri hakkında bilgilendirmek için kaleme alınmıştır. Fransızca başlığıyla "Hadgi Bektache ou La Création des Janissaires" oyununda, 14. yüzyılda Yeniçeriliğin kuruluşu ve Bektaşilik anlatılmıştır (1983: 10-11).

Din dışı tiyatro oyunlarının da Molière ve Racine çevirileriyle birlikte önce Ermeniler tarafından Osmanlı tiyatro repertuvarına kazandırıldığı görülmektedir. Tiyatrocu K. (ya da H.) Tüysüzyan tarafından *Zorla Hekim* başlığıyla çevrilen Molière'in *Le Médecin malgré lui* (1666) adlı oyunu 1849'da; gazeteci Garabed Panosyan tarafından *Tebaid Terecedası Yahut Birbirine Adu Karındaşlar* başlığıyla çevrilen Racine'in *La Thébaïde* (1664)'i 1860'da İstanbul'da basılmıştır. Bu dönemde, Azeri yazar Feth Ali Mirza Ahundzade'nin tiyatro alanındaki etkinliği de dikkat çekicidir. Nihad Sami Banarlı'nın verdiği bilgilere göre, 1850'lerde konuşma diliyle komediler ve uyarlamalar kaleme alan Ahundzade (1983: 1004)'nin oyunları, *Temsilat* başlığı altında 1860'ta Tiflis'te topluca yayımlanmıştır.

Şair Evlenmesi'nden sonra basılan ikinci Müslüman Türk tiyatro oyunu Ali Haydar'ın yazdığı *İkinci Arsas*'tır (1282 / 1866). Bu oyunun konusunun Ermeni tarihine dayanması ilginçtir. Bu duruma dikkat çeken Strauss, Ermeni Kralı II. Arşag'ın yaşam öyküsünün Osmanlı Ermenileri arasında da ilgi gördüğünü belirtir: "Onun başına gelenler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mıgırdiç Beşiktaşlıyan (1828-1868), Emanuel Yesayan (1839-1907), Khoren Kalfayan (yak. 1831-1892) ve Tovmas Terziyan (1840-1909) gibi birçok önde gelen Ermeni yazara esin kaynağı olmuştur. Bu yazarların hepsi, oyunlarının kahramanı olarak bu ilginç hükümdarı seçmiştir" (2009: 231).

Aynı yıl yayımlanan *Sergüzeşt-i Perviz*'den sonra Ahmed Vefik Paşa'nın ünlü Molière uyarlamaları Bursa'da basılmaya başlamıştır. Bu dönemde *Mecmua-i Havadis* başlıklı Ermeni harfli Türkçe gazeteyi çıkaran Katolik Ermeni Vartan Paşa'nın Alexandre Dumas'dan yaptığı *Gerdanlık Hikâyesi* başlıklı Ermeni harfli bir oyun çevirisi de yayımlanmıştır. 1870'lerde Ahmed Vefik Paşa'nın uyarlamalarının basımı sürerken Abdülhak Hâmid, Ahmed Mihdat, Âli Bey (sonradan Düyun-i Umumiye görevi nedeniyle "Direktör" Âli), Ebüzziya Tevfik, Namık Kemal, Recaizade Mahmud Ekrem, Şemseddin Sami gibi yeni kuşak Osmanlı yazarları, telif ve çeviri oyunlarını yayımlamaya başlamıştır. Bu yazarlardan bazıları, İstanbul yakasının en önemli tiyatrolarından biri olan Gedikpaşa Tiyatrosu'nun sahibi Güllü Agop'la birlikte bir tiyatro kurulu oluşturmuştur:

1873 yılında bir gaze[te] Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yeniden örgütleneceğini, Raşit Paşa (Suriye Valisi), Kemal Bey (Namık Kemal), Halet Bey, Ali Bey, Nuri Bey ve Güllü Agop'tan oluşan bir kurulun çalışmalarına başladığını duyuruyor. Bunlardan Namık Kemal, [Â]li Bey bu dönemin önemli oyun yazarlarıdır [...] Kurulun

bir çeşit okuma kurulu ve sanat danışma kurulu ol[ması], oyun metinleri üzerinde çalışmalar yapma[sı]nın yanı sıra, Namık Kemal ve Âli Bey telâffuz dersleri veriyorlardı [...] kurulda yazarlardan Şemsettin Sami, Ebüzziya Tefik, Rezaizade Ekrem, Ahmet Mithat, Rifat Bey, Nazım Paşa ve başkalarının adlarına raslıyoruz. (And, 1994: 57)

Bu dönemde özellikle Hasan Bedreddin ve And'ın "Rifat Bey" olarak andığı Manastırlı Mehmed Rifat'ın birlikte yazdıkları ya da çevirdikleri oyunlarla bu üretime önemli katkıda bulunduğu gözlemlenebilir. Aynı yıllarda Hoseb Yazıcıyan gibi Ermeni yazarların Arap harfli Türkçe oyunlar kaleme aldıkları da görülmektedir: *Arif'in Hilesi* (İstanbul, 1289 / 1872). Rum edebiyatçılarsa Teodor Kasab'ın adı öne çıkmaktadır. Daha önce değinildiği üzere, Kasab'ın Arap harfli iki Molière uyarlaması (*Pinti Hamid, İşkilli Memo*) ve bir Alexandre Dumas, felsefe çevirisi (*Para Meselesi*) basılmıştır. Çağdaş Yunan edebiyatından yapılan çeviriler arasında tiyatro oyunlarından söz edilmiştir. Aleksandros İstamatyadis ve G. P. Kontis'ten yapılmış çevirilerin yanında *Dehşetli Hata* başlığıyla Giridli Mustafa Hulusi tarafından Yunancadan çevrilmiş bir oyun da bulunmaktadır (İstanbul, 1289 / 1872).

1875 yılında doruk noktasına ulaşan oyun basımının diğer türlerin çoğunluğunda olduğu üzere, Osmanlı-Rus Savaşı döneminde bir düşüş gösterdiğine değinilmiştir. Savaşın sonraki dönemde oyun basımları belli düzeyde sürerken Ahmed Vefik Paşa'nın yanında yetişmiş olan (And, 1994: 75) Feraizade Mehmed Şakir adı dikkat çeker. 1880'lerin özellikle ikinci yarısında Mehmed Şakir, yazdığı oyunları Bursa'da kendi matbaasında yayımlamıştır. Bu etkinlik, Osmanlı tiyatrosuna taze bir soluk kazandırırken önceden tartışıldığı üzere, Bursa'nın basım ve yayıncılık alanındaki gelişimine de katkıda bulunmuştur.

Bu dönemde Ermeni harfli Türkçe oyun yazarları arasında Kerovbe Limonciyan ve Diran Papazyan'ın adları dikkat çekmektedir. *Maşukın Katl İdemeyen Kız* başlıklı beş perdelik dramı 1887'de yayımlanmış olan Limonciyan'a ait tarihsiz bir oyun da bulunmaktadır. *Fanferlusi* başlığını taşıyan bu yapının çeviri olma ihtimali de vardır. Papazyan ise yüzyıl sonuna doğru Varna'da oyunlar kaleme almıştır. Yazarın önce 1895 yılında yayımlanan *Erkeğin Fendi Karıyı Yendi* ve *Kıskanç Koca* başlıklı oyunları sırasıyla 1897 ve 1898 yıllarında ikinci kez basılmıştır. Yazarın *Mahcubiyetin Mükâfatı* (1898) başlıklı bir oyunu daha bulunmaktadır.

Bunlar dışında iki kez basılmış *Mezarda Bir İzdivaç* adlı Ermeni harfli Türkçe bir oyun daha bulunmaktadır. Oyunun ilk basımında (1880) yazar, “Kasım” olarak kaydedilmiştir. Oyunun 1888 yılı basımının yazarı Stepanyan (2005)’da “Kasım ve Kacuni” olarak belirtilmesine karşılık ulaşabildiğimiz yapıtta yazarın adı “Kazuni”dir (Ek 41).

Karnaval Kokozları ise tiyatro alanında Ermeni ve Müslüman Türk cemaatleri arasındaki etkileşimi göstermesi açısından önemli bir yapıttır. Bu komedi ilk olarak Ermeni bir yayıncı tarafından 1301 / 1884’te Arap harfleriyle bastırılmıştır. Bundan altı yıl sonraysa Stepan Feraceciyan, oyunu Ermeni harfleriyle yayımlatmıştır (bkz. Ek 42). İki basımda da çevirmen ya da yazar adının yer almadığı bu yapıtın çeşitli cemaatlerden tiyatroseverlerce rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Gerçekte, aynı yapıtın farklı alfabelerle kimi zaman eşzamanlı basımları yaygın bir uygulamadır. Bu konu, “Modern Hikâye ve Roman” bölümünde ayrıntıyla tartışılmıştır.

Erken dönemde başta Molière olmak üzere özellikle 17. yüzyıl Fransız tiyatrosuna ilgi duyan Osmanlı edebiyat dünyasının William Shakespeare’i daha geç keşfettiği görülmektedir. İngilizcenin İmparatorlukta Fransızcadan daha geç bir dönemde rağbet görmeye başlamasının bu konudaki etkisi göz ardı edilmemelidir. Nadir adlı bir çevirmenin 1299 / 1882 yılında basılan *Kış Masalı* çevirisi, kaynaklarda kayıtlı ilk Arap harfli Türkçe Shakespeare çevirisidir. Bunu, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mubassırlarından (öğrenci gözetmeni) Mihran M. Boyacıyan’ın 1302 / 1885’te yayımlanan üç Arap harfli Shakespeare çevirisi izler: *Romeo ve Jüliyet Faciası*, *Sehiv Komedyası* ve *Verone’nin İki Asilzadesi*. Cumhuriyet dönemi yazarlarından Nahid Sırrı Örik (1895-1960)’ın babası Örikağasızade Hasan Sırrı (1861-1933)’nın çevirdiği *Sehiv Komedyası (Sehv-i Mudhik)* ise 1304 / 1887’de Ebüzziya Tevfik tarafından basılmıştır. Bunun dışında yazarı Giridî Sırrı Paşa olarak kayıtlı bir *Sehiv Komedyası* da bulunmaktadır. 1312 / 1895’te Matbaa-i Osmaniye tarafından basılmış olan bu yapıt, büyük olasılıkla bir Shakespeare çevirisidir. Bunların yanı sıra, çevirmeni ve basım tarihi belli olmayan bir *Venedik Taciri* çevirisi de yayımlanmıştır. 6 Haziran 1884 tarihli *Tarik* gazetesinde yayımlanan bir ilan bu çevirinin eksik bilgilerini aydınlatmaya yardımcı olabilir:

Şöhret-i şaiyası [yaygın ünü] âlemin her tarafına kendisini Avrupa üdebasının en birincilerinden olmak üzere tanıttırması ve fakat şimdiye kadar âsâr-ı mevcudesi tercüme olunmamak cihetle mülkümüzce bile henüz lâyıkiyle öğrenilememiş olan İngiliz şair-i meşhuru

Shakespeare'in âsâr-ı adîde-i makulesinden [birçok değerli eserinden] bir tiyatro risalesi bu defa ashab-ı iktidardan bir zat tarafından (Venedik Taciri) namıyla pek zengin bir surette İngilizceden Türkçeye bittercüme [çevrilerek] kitapçı Arakel matifetiyle Ebüzziya Tevfik Beyefendinin matbaasında pek nefîs ve zarîf bir tarzda tab' ve temsil ettirilerek on kuruş fiyat ile mevki-i intişara çıkarılmış[tır]. (Der. Kocabaşoğlu, Haziran 1984: 83)

Bu ilandan “ashab-ı iktidar sahibi bir zat”ın çevirdiği *Venedik Taciri*'nin Arakel tarafından Ebüzziya Matbaasında bastırıldığı öğrenilmektedir. İlanı veren kişinin Shakespeare'in Avrupa'daki şöhretine karşılık Osmanlı'da “henüz layıkıyla öğrenilememiş” olduğunu söylemesi de dikkat çekicidir.

19. yüzyılda basılmış tiyatro oyunlarını edebî türlerin gelişimi açısından değerlendirmek gerekirse modern kurmaca kavramının yerleşmesinde tiyatro yapıtlarının yazılıp basılmasının önemli rol oynadığı öne sürülebilir. Bu durum, teknik benzerliklerle de kendini gösterir. Erken dönem Türkçe romanlarda tiyatro yazım tekniklerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada başlangıç düzeyinde gözlemler niteliğinde sunulacak olan bu benzeşmenin derinlemesine araştırılması, tiyatro yazım tekniklerinin romana etkisini daha açık biçimde ortaya koyacaktır.

Bu konuda örnek gösterilebilecek yapıtlardan biri, ilk Osmanlı Türk romanı olan *Taaşşuk-ı Talât ve Fitnat*'tır. Şemseddin Sami'nin önce *Hadika* gazetesinde tefrika edildikten sonra 1289 / 1872 yılında basılan bu yapıtı²⁶⁴, birçok açıdan bir tiyatro oyununa benzer ve dramaturjiye yatkın bir yapısı vardır. Yazarın *Besa yahud Ahde Vefa* (1292 / 1875), *Gâve* (1293 / 1876) ve *Seydi Yahya* (1292 / 1875) başlıklı diğer kurmaca yapıtlarının tiyatro oyunları olduğu göz önüne alındığında romanındaki bu niteliğin şaşırtıcı bulunmaması gerekir.

Roman, ilk paragrafından itibaren sahne düzenlemesi ve reji diline benzer bir betimleme üslubu sergiler. Karakterlerin dış görünüşü ve mekân, nesnel bir gözle ve yalnızca gerekli ayrıntılarla sunulur:

Aksaray'da ufacık bir oda. Tantanalı değil, lâkin pek temiz döşenmiş bir odada, yüzünde bir hüsn ü ânın harabeleri nümâyan, elli-ellibeş yaşında bir kadın minder üstüne oturup bir şey dikiyordu. Gözü dikişte, eli iğnede, lâkin zihni başka yerde olup bir şey düşünüyor; düşündükçe mahzun ve mükedder olur gibi görünüyordu. (1)²⁶⁵

²⁶⁴ İstanbul: El-Cevaib Matbaası.

²⁶⁵ Sedit Yüksel'in yayına hazırladığı *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat* metni kullanılmıştır.

Anlatıcının gözlemci konumunda olduğu buna benzer betimlemeler roman boyunca kullanılmıştır. Öte yandan, anlatıcının karakterlerin iç dünyalarına girdiği betimlemeler de eksik değildir. Ne var ki, romana hâkim bakış açısının duygu durumlarından çok davranış ve dış görünüş anlatımı olduğu öne sürülebilir. Bazı yerde anlatıcının hiçbir müdahalesi olmadan sayfalar boyunca süren karşılıklı konuşmalar bulunması da bu görüşü destekleyici bir nitelik sergiler. Bu tür bölümler karakterlerin duygu ve düşüncelerinin konuşma yoluyla “gösterildiği” oyun diyaloglarını andırır.

Karakterlerin iç sesi de kimi yerde monolog (ya da kendilik konuşma) biçiminde sunulmuştur. Bu kısımlarda anlatıcı, karakterin duygu ve düşüncelerini dolaylı biçimde betimlemek yerine gözlemci konumuna çekilerek sözü karaktere verir:

Ya Fitnat Hanım, Râgıbe Hanım gittikten sonra ne düşünüyordu? O gece, hulyası neydi, rüyaları nasıldı? Bunu da söyleyelim: Fitnat Hanım, Râgıbe Hanım’ı merdivenin alt başına kadar teşyî’ ettikten sonra yukarıya çıkar, pencereden dahi gözüyle teşyî’ eder.

— İşte, yürümesi de aynı, kardeşinin yürümesi!.. Ah, bu kadar birbirine benzer iki kardeş hiçbir vakit görülmemiş! Çehreleri, yürümeleri bir olduğu gibi ahlâkları da bir olacak! [...] ah!.. kardeşi ile de görüşmek mümkün olaydı! Bir yanımda Râgıbe Hanım ve bir yanımda kardeşi olsa ve ben aralarında oturup tatlı tatlı konuşsak!.. Of! zihnime ne de muhâl şeyler gelir [...] lâkin her kız, bir erkeğe varacak değil mi? Ben de şu oğlana varsam! [...] Ah, şüphem yok ki o da beni sevecek, “Gönülden gönüle yol vardır” derler. Ben onu o kadar seviyorum da, o beni niçin sevmeyecek? Elbette sevecek...

İşte, Fitnat Hanım, Râgıbe Hanım’ı gözüyle teşyî’ etmek için pencereye çıkmıştı. Fakat Râgıbe Hanım, çoktan, Fitnat’ın gözünden saklanıp gitmiş ve Fitnat Hanım ise, gözlerini sokağa dikip ve başını koluna dayatıp zikir ettiğimiz hulyalara dalmıştı. (48-49)

Yalnızca bir kısmı alıntılanan bu uzun pasajda anlatıcı, aslında, son cümlede söylediği gibi Fitnat’ın hayallerinden söz etmemiştir. Sözü Fitnat’a devrederek onun düşüncelerini bir konuşma biçiminde yazmıştır. Sözü aldığındaysa bu hayaller üzerine bir yorum yapmak ya da karakterin ruh durumunu değerlendirmek yerine davranışını betimlemeyi yeğlemiştir. Oysa, bu pasajın öncesinde farklı bir bakış açısıyla anlatıcı, Talât’ın iç dünyasını dolaylı olarak anlatmıştır (47-48). Anlatıcının konumundaki bu değişiklikler kurmaca tekniğinin sınırlarının zorlandığı ve romanın tiyatro oyununa yakınlaştığı kısımlar olarak yorumlanabilir.

Tiyatro yazım tekniğinden ödünçleme, Ahmed Midhat'ın *Felâton Bey ve Rakım Efendi* (1292 / 1875)²⁶⁶ romanında da görülür. Romanda karakterler arasındaki konuşmaları yer yer diyalog biçimde kurgulayan yazar, birçok kısımda karakterlerin davranışlarını betimlemek yerine doğrudan parantez içinde yazılmış sahne yönergelerini kullanır²⁶⁷:

Râkım – Dadı, ben her akşam geldikçe en evvel senin yüzünü görmeğe alışmıştım. Bu akşam bu âdeti deðişmiş gördüm.
Fedayi – Evlâdım, beyim! Allah bize bir güzel, beyaz cariye vermiş olduğu hâlde artık akşam gelir gelmez benim siyah yüzümü görmekte ne mâna kalır? Ben tenbih ettim.
Râkım – **(Koşup dadısının kucağına atılarak ve boynuna sarılıp şapır şapır öperek.)** Yok dadıcığım, yok! Senin yüzün bana valide çehresi kadar tatlıdır. Cennetten huri çıksa da gelse, bana senden güzel olamaz [...] (28)

Felâton – Ha ha hay! Sen miydin birader, hanımların hocası?
Râkım – **(Mahzunâne)** Evet efendim, bendenizdim beyim!
Mister Ziklas – Vay, demek oluyor ki muârefeniz vardır!
Felâton – **(Vakurâne)** Evet! Kendi haklarında muhabbetim berkemâldir. O da beni sever zannederim. (61)

Bu teknikle yazılmış diyaloglar romanın büyük bir bölümünü oluşturur. İlginç olan nokta, Ahmed Midhat'ın özellikle romanın başında geleneksel bir anlatıcı gibi konuya okurla sohbet biçiminde girmesi ve ilk bölümü bu tonda sürdürdüğü gibi metnin devamında da yer yer bu üslubu kullanmasıdır: “Felâton Bey'i tanır mısınız? Haniya şu Mustafa Merakî Efendizâde Felâton Bey! Galiba tanıyamadınız. Fakat tanınacak bir çocuktur” (1). Tiyatro yazım tekniğiyle geleneksel hikâye anlatıcısının bakış açısının bir araya getirildiği modern bir kurmaca olan *Felâton Bey ile Rakım Efendi*, tekil bir örnek olmaktan ziyade, erken dönem Osmanlı romanının tipik denebilecek özelliklerini taşıyan bir yapıttır.

Bu özellikteki yapıtları, geleneksel anlatı üslubunu modern tiyatro teknikleriyle harmanlayan deneysel kurmacalar olarak nitelendirmek olasıdır. Böyle bir kurmaca yazma üslubunun gelişmesinde halk anlatılarının yanında tiyatro oyunlarının da basılmaya başlamasının rol oynadığı anlaşılmaktadır. Basılı oyunların üretiminde Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra görülen düşüşte deneysel kurmacanın teknik açıdan daha olgunlaşmış bir türe doğru evrilmesinin yanında II. Abdülhamid

²⁶⁶ Kırk Anbar İlavesi: Hikâye Gözü. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.

²⁶⁷ Tacettin Şimşek'in yayına hazırladığı *Felâton Bey ile Râkım Efendi* metni kullanılmıştır. (Alıntılardaki vurgular bana ait.)

döneminin sansür anlayışının da etkili olduğu görülmektedir. Yıllara göre üretim grafiğinde de görülebileceği üzere 1884 yılı, tiyatro açısından bir dönüm noktasını temsil eder. II. Abdülhamid döneminde basılı tiyatro oyunlarının en yoğun olarak üretildiği bu yıldan sonra basım sayısında hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir.

Ahmed Midhat'ın 1301 / 1884 yılında yazıp yayımladığı ve gösterime sunduğu *Çerkes Özdenler(i)* ve *Çengi* başlıklı oyunlarının “adab ve ahlak-ı kavmiye ve alehusus şeair-i islamiyeye külliye münâfi olduğuna ve bunların sahne-i temaşaya vaz'ı caiz olmayacağına mebni” gösterime konması şehremini ve zaptiye nazırınca yasaklamıştır (*Tarik* 23 Kasım 1884; der. Kocabaşoğlu, Kasım 1984: 25). Bu yasaklamanın Ahmed Midhat'ın yazar ve yayıncılık durumunda bir değişiklik yaratıp yaratmadığı konusunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Oysa, Abdülaziz döneminde yayımladığı yazılar nedeniyle etkinliği göz altında tutulan Ahmed Midhat, 1873'te Namık Kemal'in *Vatan yahud Silistre* (1289 / 1872) oyunun gösterime girmesi üzerine yazdığı bir övgü yazısından dolayı sürgüne gönderilmiştir. Sarayın bu iki duruma gösterdiği farklı tepki, Ahmed Midhat'ın II. Abdülhamid'in desteğini kazanmak yönünde gösterdiği çabalarla ilgili olduğu gibi, yüzyılın son yirmi yılında devlet yaptırımının biçim değiştirdiğini de düşündürür. Anlaşılan o ki, Ahmed Midhat'ın oyunlarını yalnızca yasaklamakla yetinilmiştir ama bunları sergileyen tiyatroya yaptırım çok daha ağır olmuştur. Yüzyılın en etkin tiyatrolarından biri olan Gedikpaşa Tiyatrosu, bu yasakla birlikte yiktirilmiştir. Bu olaydan sonra kurulan kısa ömürlü tiyatro topluluklarınınsa çoğunlukla tuluat türünde oyunlar sergilediği görülür (And, 1994: 69).

Abdülaziz döneminden beri süregelen ve Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yıkılmasıyla doruk noktasına ulaşan tiyatro üzerindeki denetimin, dönemin edebiyatçılarında tiyatro oyunu yazarlığından vazgeçerek diğer türlere yönelme gibi bir etki bırakmış olması muhtemeldir. Bu konuda Özön, biraz ihtiyatla okunması gereken kesin bir yargıda bulunur: “Tiyatro yasağı, o alanla uğraşan bütün yazıcıları romana çevirdi. Böylelikle bazı roman ve hikâye taslakları yapmaya çalışan acemi yazıcıların yerini yazıya alışık kalem sahipleri tutmaya ve bu yolda yazmaya başladılar” (2009: 142). Bununla birlikte, tiyatronun romandan daha gerçekçi bir anlatı düzlemi yaratmaya elverişli olduğunu, dolayısıyla düşüncenin daha etkin biçimde ifadesini tiyatrodan bulabileceğini savunan Namık Kemal²⁶⁸ ve takipçisi

²⁶⁸ Namık Kemal'in bu konudaki görüşleri için bkz. “Mukaddime-i Celâl”, “Tiyatro”, “Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara” (1996a, 1996b ve 1996c).

yazarlar, oyun yazmayı bırakmamışlardır. Oyunlarını sahnelenmek için değil okunmak için yazmışlar, böylece “sahne romanı” gibi bir edebî tür doğmuştur. Bu türün ilk örneklerinden biri Namık Kemal’in *Celaleddin Harizmşah* (1292 / 1875) adlı oyunudur. Abdülhak Hâmid’in başta üç yüz sayfaya yaklaşan *Macera-yı Aşk* (1279-1290 /1873) olmak üzere *Sabr ü Sebat* (1291 / 1875) ve *Duhter-i Hindu* (1292 / 1875) adlı oyunları da erken dönem “sahne romanları” arasında sayılabilir. Yazarın daha geç dönemde kaleme aldığı *Eşber* (1297 / 1880) ve *Tezer yahud Melik Abdurrahman Salis* (1297 / 1880) ise manzum yazılmış olmaları dolayısıyla öncekilerden ayrılırlarsa da dil, üslup ve uzunluk bakımından bu yapıtların da yalnızca okunmak için yazıldığı anlaşılmaktadır²⁶⁹.

Ermeni oyun yazarları arasında da modern hikâye ve romanla ilgilenen yazarlar bulunmaktadır. Örneğin, *Maşukın Katl İdemeyen Kız*’ın yazarı Limonciyan, aynı zamanda *Esrar-ı Aşk* adlı bir roman (Ek 43) ve metni görülemediği için türü belirlenemeyen ama muhtemelen roman olan iki yapıt daha kaleme almıştır: *Esrar-ı Baba Tom* (2 cilt, ty.) ve *Esrarı Kabristan* (1881). Alexandre Dumas’dan *Gerdanlık Hikâyesini* çevirmiş olan Vartan Paşa’nın da *Akabi Hikâyesi* (1851) ve *Boşboğaz Bir Adem* (1852) adlı yapıtları bulunmaktadır. Racine çevirmeni Garabed Panosyan ise kendi adına kayıtlı bir metin olmamasına karşın, çok sayıda roman çevirmiştir. Bu etkinlik, modern hikâye ve romanların tartışıldığı bölümde daha ayrıntılı değerlendirilecektir.

Buraya kadar 19. yüzyılda basılmış gösterime dayalı halk anlatılarının ve tiyatro oyunlarının modern kurmaca türlere etkisi çeşitli yönlerden tartışılmıştır. Klasik edebiyatın anlatmaya dayalı manzum türü olan mesnevinin de bu yüzyıldaki basımını değerlendirmek, modern kurmacanın gelişimi hakkında önemli bilgiler sunabilir.

D. 19. Yüzyılda Basılı Mesneviler

Osmanlı edebiyatında tarih yapıtlarından tıp kitaplarına kadar çeşitli konularda mesnevi nazım biçimi kullanılmıştır. Burada amaç, halk anlatılarının basılı kültür açısından çözümlenmesinde uygulandığı üzere, geleneksel ve klasik anlatı biçimlerinin 19. yüzyıldaki varlığını ve gelişimini saptamaktır. Dolayısıyla,

²⁶⁹ Abdülhak Hâmid’in oyunlarının teknik açıdan sahnelenmeye elverişsizliği hk. bkz. And, 1993a.

mesneviler “tür” olarak değerlendirilmiştir. Bu konudaki ölçütler şöyledir: Coğunlukla beşerî ya da ilahî aşk, toplumsal yaşam ve ahlak, yaşam öyküsü gibi bütünlüklü bir ya da birkaç konu çerçevesinde yazılmış ve basılmış, mesnevi nazım biçimi kullanılmakla birlikte temelde anlatı özelliği sergileyen yapıtlar, mesnevi türü olarak belirlenmiş ve sayılmıştır.

Mesnevileri konularına göre sınıflandırmak da olasıdır. Ne var ki, bu yöntem, mesnevilerin toplu bir değerlendirmesini sunmak yerine, onları diğer manzum ve mensur yapıtlarla bir arada gruplamayı gerektirir. Bu yaklaşımın, 19. yüzyılda mesnevi nazım türüyle yazılmış basılı anlatıları neredeyse görünmez kılacağı anlaşılmıştır. Bu çalışmada kullanan çoklu değer atama yöntemi, mesnevileri hem konularına göre, hem de mesnevi türü olarak sınıflandırmayı olanaklı kılmaktadır. Buradan hareketle, mesneviler sayılırken konularına göre girdikleri gruplarda değerleri oranında temsil edilmiş, yıllara göre basım grafiğinde ise konularından bağımsız olarak değerlendirilmiştir.

19. yüzyılda bu klasik türün basım yoğunluğuna bakıldığında belirlenen dönemlerin özellikle ikincisinde (1833-1860) şiir ve yaşam öyküsü yapıtlarından sonra en çok mesnevilerin basıldığı görülebilir. Başka bir deyişle, halk anlatıları ve modern kurmacanın basımının henüz gelişme aşamasında olduğu bu yıllarda mesnevi, hâlen okunan bir türdür. Bu dönemde basılan mesnevilerin bazılarının şairleri de 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başında etkin olan Enderunlu Fazıl (Hüseyin Fazıl Enderunî, 1759-1810), Keçecizade İzzet (1785-1829), Sümbülzade Vehbi (1718-1809) gibi isimlerdir.

Basım ve yayıncılığın gelişme gösterdiği üçüncü dönemde (1861-1878) mesneviler de basılmış olmasına karşın, diğer türlere oranla bu klasik tür yerinde saymış denebilir. Bu dönemde basılan mesneviler de önceki yüzyıllardan şairlerin yapıtlarının yeniden basımlarıdır. 19. yüzyılda basılan mesnevi şairlerinden yalnızca yaşamının bir kısmını Osmanlı topraklarında geçirmiş ve burada eğitim almış olan Azeri mutasavvıf şair Hamza Nigârî (1815-1885) ile Adanalı Hoca Hayret (1848-1913) bu yüzyılda doğup büyümüştür. Bu iki şairin yapıtları modern hikâye ve romanın çok önemli bir gelişme gösterdiği dördüncü dönemde basılmıştır (1879-1900)²⁷⁰. Bunlara bir de İstolcalı Ali Rıza’yı eklemek gerekebilir. Şairin doğum yılı

²⁷⁰ Adanalı Hoca Hayret. *Şehr-i Ayin [Şehrayin] ü Sahr-i Beyan*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1302 / 1885; *Mir'at-ı Bedayi Mesnevi-i Hayret Efendi*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313 / 1896. Hamza Nigârî. *Nigârname*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1305 / 1888.

bilinmemekle birlikte, *Sergüzeşt-i Fakir ve Hakir-i Pür-Taksir Mir Ali Rıza El-İstolcevi* başlıklı kısa mesnevisini kaleme adığı 1272 / 1855 yılında hâlen yaşadığı anlaşılmaktadır (Gökalp, 2006: 497-98). Başka bir deyişle, bu çalışmanın kaynaklarına göre, üç istisna dışında 19. yüzyıl edebiyatçıları mesnevi yazmamıştır. Bu bilgi, mesnevinin 19. yüzyılda modern basma araçlarıyla çoğaltılıp yeni okuryazar kuşaklara sunulmasına karşın, artık neredeyse hiç üretilmediğini gösterir.

19. yüzyılın klasikleşmiş mesnevisi, türün adıyla anılan Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273)'nin *Mesnevi*'sidir. Bu yapıtın çeşitli ciltleri, şerhleri ve çevirileriyle birlikte 1848-1891 yılları arasında yayımlanmıştır. *Mesnevi* tercüme ve şerhleriyle öne çıkan isimler şunlardır: 1848-1853 yılları arası birden fazla kez birlikte basılmış *Aynü'l-füyuz ve Hall-i Tahkikât* başlıklı yapıtlarıyla İbrahim Cevri Çelebi (ö. 1654); *Cezayir-i [Cezire-i] Mesnevi* (1269 / 1853)'yle Sinecak Yusuf Dede (b. Mehmed Vardari, ö. 1564); *Kitabü'l-maarif fi Şerh-i Mesnevi-i Şerif* (1284 / 1868)'le İbnü'ş-Şeyh Ahmed Abdurrahman Halis; *Cevahir-i Bevahir-i Mesnevi* (1287-1288 / 1870-1871)'yle Sarı Abdullah; *Ruhü'l-Mesnevi* (1287 / 1871)'yle İsmail Hakkı Bursavi (1653-1725). Ayrıca, Nahifi Süleyman b. Abdurrahman (ö. 1738)'in *Mesnevi* tercümeleleri 1850'lerde Kahire'de Farsça metniyle birlikte basılmıştır. Daha geç bir dönemde ise Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevi-i Şerif*'i 1302-1306 / 1885-1890 yılları arasında Ankara ve Sivas'ta birer, İstanbul'da ise altı cilt hâlinde dört baskı yapmıştır. Bunlardan bazılarında Farsça metin de bulunmaktadır.

Klasik İran edebiyatının önde gelen şairlerinden Feridüddin Attar (1120-1194)'ın *Pendname*'si ve *Mantıku't-tayr*'ı da çok basılan mesnevilerdir. Nizamî Gencevî (1141-1209)'nin siyasetname niteliği taşımakla birlikte aşk konusunu da işleyen ve 11. yüzyıl Sasanî hükümdarlarından V. Behram'ın yaşamının anlatılmasından dolayı biyografik özelliği de olan *Heft Peyker* mesnevisi, yedi cilt hâlinde Emin Yümni'nin çevirisiyle basılmıştır²⁷¹. Firdevsi-i Tusî (934-1021)'nin *Şehname*'sinden seçkiler ise Türkçe lügatçeyle birlikte iki kez yayımlanmıştır²⁷².

²⁷¹ *Tercüme-i Hikâye-i Heft Peyker*. İstanbul: 1289 / 1872.

²⁷² *Müntahabat-ı Şehname*. Çev. Kemal Paşa. İstanbul: 1281 / 1864; *Müntahabat-ı Şehname-i Firdevsi-i Tusî*. Çev. Yozgadlı Hasan Hayripaşazade Yusuf Ziya. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1036 / 1889.

Ayrıca, Nureddin Abdurrahman b. Ahmed Camî (1414-1492)'nin *Yusuf u Züleyha* ve *Salaman u Absal*'inin çevirileri basılmıştır²⁷³.

Osmanlı edebiyatçıları söz konusu olduğunda Sünbülzade Vehbî (1718-1809)'nin oğluna öğütler biçiminde düzenlediği *Lütfiye*'si en çok basılmış mesnevilerden biridir. Eğitim amaçlı kullanılan *Lütfiye*, 1836 yılından başlayarak İstanbul'da bazıları eğitim kurumlarının matbaalarında olmak üzere yüzyıl boyunca yayımlanmıştır. Yapıtın 1837'de yapılmış bir Bulak Matbaası (Kahire) baskısı da bulunmaktadır. *Lütfiye*, Nabî (ö. 1712)'nin *Hayriye*'sine nazire olarak yazılmıştır. Buna karşın, 19. yüzyılda *Lütfiye*'nin gördüğü rağbetin tersine *Hayriye*, İmparatorlukta yalnızca bir kez basılmıştır. Yapıtın 1307 / 1890 yılında Ebüzziya'nın yaptığı bu basımdan başka 1857 yılında yapılmış bir Paris basımı da bulunmaktadır.

Bursalı Lâmi'î Çelebi (1472-1532)'nin *İbretnüma*'sı ve *Şehrengiz-i Bursa*'sı da basılan mesneviler arasındadır²⁷⁴. *İbretnüma*'dan bir bölümün, yapıtla aynı tarihte *Risale-i Tuti ve Gulyabani ve Ejderha* başlığıyla ayrı basıldığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl şairlerinden bir başka Bursalı olan Azeri İbrahim Çelebi (ö. 1585)'nin *Nakş-i Hayal* mesnevisinin Kirkor Faik tarafından yüzyılın geç bir döneminde “İhya-i Asar” üst başlığıyla bastırılmış olması ise ilginçtir²⁷⁵. Aynı yüzyıldan yaşamı ve yapıtları hakkında çok fazla bilgi bulunmayan İstanbullu Fütuhî (Hüseyin Çelebi)'nin *Tuhfetü'l-mecalis*'i de 1277 / 1861'de İstanbul'da basılmıştır.

Aşk konulu mesnevilerden Fuzulî (1483-1556)'nin *Leylâ ve Mecnun*'u çok basılanlar arasındadır. İlk olarak 1254 / 1838'de Matbaa-i Âmire tarafından basılmış olan yapıt, yüzyıl boyunca İstanbul ve Tebriz'de ondan fazla kez yayımlanmıştır. Bu aşk hikâyesinin halk edebiyatına mal olduğu da görülmektedir. *Hikâye-i Leylâ ile Mecnun*, anonim halk hikâyesi biçiminde, bazıları başka halk hikâyeleriyle beraber pek çok kez basılmıştır. Nihad Sami Banarlı, mesnevilerin halk hikâyesi biçimini alarak halk arasında yayılmaya başlamasını 17. yüzyıla dayandırır (1983: 847). 19. yüzyılda “Leylâ ile Mecnun” anlatısının mesnevi biçiminin yayımlanmasına karşılık “Varka ile Gülşah” gibi klasik mesnevilere konu olmuş bazı hikâyeler yalnızca halk anlatısı olarak basılmıştır.

²⁷³ *Tercüme-i Yusuf ü Zeliha*. Çev. Refet. Farsça-Türkçe. İstanbul: Şeyhzade Fehmi Efendi Matbaası, 1290 / 1873; *Kıssa-i Selaman u Absal*. Çev. Abdülkerim b. Hüseyin el-Amasyavi. İstanbul: Ceride-i Askerî Matbaası, 1299 / 1882.

²⁷⁴ *Kitab-ı İbretnüma*. İstanbul: 1273 / 1857; *Şehrengiz-i Bursa*. Bursa: Hüdavendigâr Vilayet Matbaası, 1288 / 1871.

²⁷⁵ *İhya-i Asar: Nakş-i Hayal*. Asır Kütüphanesi 53-54. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313 / 1896.

Karşı cins aşkını konu edinen mesneviler arasında Ahi Benli Hasan Çelebi (ö. 1517)'nin *Hüsn ü Dil*'i, Çaylak Tevfik tarafından yayına hazırlanarak 1287 / 1871'de basılmıştır²⁷⁶. Bu bağlamda, Şeyh Galib (1757-1799)'in *Hüsn ü Aşk*'ından da söz etmek gerekir. 1782'de yazılmış olan yapıtın TYK'de yazma olarak on iki nüshası kayıtlıdır. Bunlardan yalnız ikisinde istinsah tarihi bulunmaktadır: 1197 (1782 / 1783) ve 1203 (1788 / 1789). Yapıt, 1836'da Kahire'de Bulak Matbaasında, 1887'de İstanbul'da Ebüzziya Tevfik tarafından Kitabhane-i Ebüzziya dizisinde basılmıştır. *Hüsn ü Aşk*'ın ilk basımının üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra yapılan bu ikinci (19. yüzyılda İstanbul'da ilk ve tek) basımda ne yazık ki önsöz ya da açıklama bulunmamaktadır. Bu nedenle, Ebüzziya'nın neden bu tarihte *Hüsn ü Aşk*'ı basmaya karar verdiği yanıtlanmayı bekleyen bir sorudur.

Sözü edilmesi gereken bir diğer aşk konulu mesnevi, Molla Keçecizade İzzet (1785-1829)'in *Hüsn ü Aşk*'a nazire olarak yazdığı kabul edilen *Gülşen-i Aşk*'ıdır. Yapıt, 1265 / 1849'da Matbaa-i Âmire Litoğrafya Destgâhı'nda ve 1293 / 1876'da Süleyman Efendi Matbaasında basılmıştır. Keçecizade, 1227 (1812 / 1813) yılında yazdığı *Gülşen-i Aşk*'ta klasik edebiyatın karşı cins aşkının anlatıldığı yapıtlarının Leylâ ve Mecnun, Ferhad ve Şirin, Vamık ve Azra gibi başkahramanlarını yeni bir bağlamda kişileştirdiği gibi kendini de “anlatıcı-şair” olarak başkarakter biçiminde kurgular. Ne var ki, “aşkın gül bahçesi”ne gidilirken Mevlana'nın kılavuzluğunda Allah aşkına ulaşmanın anlatıldığı bu mesnevide, klasik edebiyat geleneğine uygun olarak gerçeküstü olaylar simgesel biçimde kurgulanmıştır.

Klasik mesnevide şair, “sebeb-i te'lif” bölümünde ve çoğu kez olay örgüsünün anlatımının tamamlanmasından sonra yer alan “hatime” olarak adlandırılacak beyitlerde birinci tekil kişiyle kendine gönderme yapar. *Gülşen-i Aşk* ise şairin bu bölümlerden çıkarak anlatının bütününe dâhil olduğu bir yapıdadır. Bu anlamda *Gülşen-i Aşk*, şairin kurmaca anlatıya bir karakter olarak katıldığı ilk mesnevi olarak düşünülebilir. Bu ilk deney, aynı zamanda yüzyıllardır yazılan klasik bir türün birkaç on yıl içinde yaşamını sonlandıracağına da habercisi olarak yorumlanabilir. Klasik anlatı, şairin kendi deneyiminin giderek daha fazla ön plana çıktığı gerçekçi bir anlatı düzlemine taşınacak, ilahî aşkın yerini önce dünyevi eş cins aşkı, hemen ardından karşı cins aşkı alacaktır. Modern kurmaca da bu gerçekçi karşı

---

²⁷⁶ İstanbul: Asır Gazetesi Matbaası.

cins aşkının anlatımına daha uygun bir tür olarak kabul görecektir ve hızla yaygınlaşacaktır. Bu gelişmeleri tarihsel olarak saptamak da olanaklıdır.

Bu savı desteklemek amacıyla öncelikle 19. yüzyılda basılmış diğer aşk konulu mesnevilere yakından bakmak yerinde olur. 1837 gibi erken bir dönemden itibaren yayımlanmaya başlanan Enderunlu Fazıl (1759-1810)'ın *Defter-i Aşk*, *Hubanname*, *Zenanname* ve *Çenginame (Rakkasname)*'si 1870'e dek birden fazla kez basılmıştır. Dolayısıyla, bu yapıtların erken dönemde bir hayli popüler olduğu söylenebilir. *Hubanname*'de çeşitli uluslardan erkekleri anlatan Fazıl, *Zenanname*'de kadınlar üzerinde durur. *Defter-i Aşk*'ta ise şair, kendi başından geçen aşk maceralarını kaleme almıştır. Bu anlamda yapıt, otobiyografik bir özellik taşır. Bu mesnevi, şairin diğer mesnevileri ve Sümbülzade Vehbi'nin *Şevkengiz*'iyle birlikte 1253 / 1857 yılında Matbaa-i Âmire tarafından basılmıştır. Aynı derlemenin ikinci baskısı 1286 / 1870'te Ali Rıza Efendi Matbaasında yapılmıştır. Fazıl'ın mesnevileriyle birlikte basılmış olan *Şevkengiz*'de Vehbi, eş cins aşkı ile karşı cins aşkını karşılaştırır. TYK'da kayıtlı son istinsah tarihi 1284 / 1867 olmak üzere yapıtın genellikle yüzyılın ilk çeyreğinde çoğaltıldığı görülmektedir. Bu derleme, *Zenanname*'deki bir bölüm nedeniyle ilk baskısından sonra toplatılmıştır (Kabacalı, 1989: 90). Yapıtın Fazıl'ın eş cins aşkını anlatan mesnevileri yerine kadınlarla ilgili olanından dolayı toplatılması ilginç bir durumdur.

Eş cins aşkını konu edinen bir diğer mesnevi olan Taşlıcalı (Dukakinzade) Yahya (ö. 1582)'nin *Şah ü Geda*'si²⁷⁷ Osmanlı klasik edebiyatının “özgün” (telif) mesnevileri arasında sayılır. Bunun nedeninin, şairin kendi başından geçen aşk maceralarını anlatması kadar mekân algısında gerçekçi bir boyut taşımasının da olduğu anlaşılmaktadır. Yapıtta İstanbul, canlı biçimde betimlenmiştir. Dâ'î Mehmed b. Receb (ö. 1070 / 1659)'in Matbaa-i Âmire tarafından 1261 / 1845 yılında basılan *Nevhatü'l-uşşak*'ı da eş cins aşkı üzerine kurulu mesnevilerden biridir. Yapıtta şair, mahalle mektebinde hocalık yaparken Mehmed adlı bir öğrencisine duyduğu aşkı anlatır (Gökalp, 2006: 24, 282-93).

Bu bağlamda, Nergisî (1580-1625)'nin *Meşakku'l-Uşşak*'ını da anmak gerekir. Mensur bir anlatı olan bu yapıt, mesnevi türü içinde sayılamasa da mesneviye benzer bir nitelik taşır. *Meşakku'l-Uşşak*, Nergisî'nin Osmanlı edebiyatında türünün ilk ve tek örneği olan mensur hamsesinin (Selçuk, 2009: 162)

²⁷⁷ *Hikâye-i Manzume-i Şah ü Geda*. İstanbul: Matbaa-i Tatyos Divitciyan, 1284 / 1868.

içindeki yapıtlardan biridir. “Hamse”, beş yapıttan oluşmuş ve genellikle mesnevi biçiminde yazılmış anlatılar için kullanılan bir terimdir. Mensur bir hamse olmasından dolayı, kendine özgü bir nitelik taşıyan bu beşleme, edebiyat türleri genel dağılım grafiğinde “Klasik Türler” başlığı altında ayrı gösterilmiştir. Nergisî’nin hamsesindeki diğer yapıtlar *El-Akvalü’l-Müselleme fî-Gazavati’l-Mesleme*, *Kanunu’r-Reşad*, *İksir-i Saadet (İksir-i Devlet)* ve *Nihalistan*’dır. Bahir Selçuk, *Meşakku’l-Uşşak*’ın hamsenin içinde üç kez basıldığını belirtirse de (2009: 162) *EHB*’ye göre, beşlemeyi oluşturan yapıtlar 1245-1294 (1829-1877) yılları arasında birlikte ve ayrı ayrı olmak üzere birden fazla kez basılmıştır. Ayrıca, tarihsiz basımlar da bulunmaktadır.

Meşakku’l-Uşşak’ta hepsi eş cins aşkına dayalı on hikâye anlatılmaktadır. Hikâyelerin yedisi ilk kez Nergisî tarafından kaleme alınmıştır. Yedinci hikâye de otobiyografiktir (Selçuk, 2009: 162-63). Burada sözü edilen eş cins aşkının anlatıldığı diğer mesnevilerde olduğu gibi bu yapıtta da klasik mesnevide bulunmayan bir gerçeklik algısı söz konusudur:

Nergisî, hikâyelerini çevresinden duyduğu veya bizzat şahit olduğu olaylardan hareket ederek kaleme almıştır [...]

Nergisî, hikâyelerinde kurgusal olaylara değil, gerçek hayattan alınmış olaylara yer verdiğini eserin giriş bölümünde belirtir: “hâlât-ı garîbe-i hayretengîzün bi-tarîki’t-tesâmu’ ev ‘alâ vechi’l-muâ’ yene karîn-i rütbe-i tahkîk ve rehîn-i derece-i tasdîk olanların bu tarz-ı yârân-pesend üzre sebt-i sahâyıf-ı tertîb idüp (128b-16/18)”. Hikâyelerin hemen hepsinin başında ve sonunda “uhdûse-i mütehakkıku’l-vukû’ dandur ki (129b-12)”, “sıhhat-ı vukû’ı mahkeme-i ittifâkda mukayyed-i sicill-i isbât olan (133b-13)” gibi klasik halk hikâyelerindeki benzer kalıplaşmış ifadelerle yazar, bu “gerçeklik”e işaret eder.

Meşâkku’l-Uşşâk’taki hikâyelerin yedisindeki olaylar, yazarın yaşadığı çevrede geçmektedir. Yazar, hikâyelerin başındaki “Hilâl-ı hicce-i sûtûde-hacce-i ‘işrîn ü elfde (129b-12), Kâdî-zâde-i ma’hûdun zamân-ı ‘âlem-ârâyîsinde (135a-16/17), eyyâm-ı ‘uhûd-ı sâlîfede (153a-9)” gibi ifadelerle olayların tarihlerine göndermede bulunmaktadır. (Selçuk, 2009: 163)

Bu saptamalar iki açıdan önemlidir. Öncelikle, aşk konulu mesneviler arasında 1830’lu yıllardan 1870’lere kadar olan dönemde çoğunlukla eş cins aşkına dayalı mesnevilerin basıldığı anlaşılmaktadır²⁷⁸. Bu dönem saptaması, yaklaşık

²⁷⁸ Eş cins aşkını konu edinen mesnevilerin kayıtlı son basım tarihi 1286 / 1870’tir (Enderunlu Fazıl).

olarak *Meşakku'l-Uşşak* için de geçerlidir²⁷⁹. TYK'da telif ya da istinsah tarihi belirtilmiş kayıtların incelenmesi de bu saptamayı doğrular ama bir farkla: yazmalar söz konusu olduğunda dönemin başlangıç tarihini yüzyıl başına çekmek olasıdır. 1870'lerden sonra ise *Leyla ve Mecnun*, *Hüsn ü Aşk* ve *Gülşen-i Aşk* basılmışken eş cins aşkına dayalı bir klasik anlatının basımına rastlanmamıştır. 1870'ler, edebî türlerin gelişimi açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. Modern kurmaca türler, bu tarihlerden sonra gelişim göstermiştir. Bu durumun, 19. yüzyıl edebiyat evreninde aşkın algılanışında türlerin evrimiyle koşut bir dönüşümü imlediği söylenebilir.

Bu konuda istisnai görünen tek örnek, *Şehrengiz-i Bursa*'dır. Nuran Tezcan'ın "Güzele Bir Şehrengizden Bakış" başlıklı makalesinde vurguladığı üzere, Lâmi'î Çelebi, şehrengizini iki bölüm olarak tasarlamıştır. İlk bölümde, şehrengiz türünün kapsamını genişleterek yalnızca kentün güzellerini değil, "Bursa'nın güzelliklerini ve özelliklerini anlatmayı ön planda tutmuştur" (2001: 164). Lâmi'î'nin şehrengizinin bu türdeki diğer yapıtlardan daha çok tanınmasında ve türe örnek gösterilmesinde bu özelliğinin rolü büyüktür (164). Şair, şehrengizinin ikinci bölümünde, türün klasikleşmiş örneklerine uygun olarak "şehrin *mahâbîb*'ini, yani kendisine aşk duyulan delikanlılarını da anlatmıştır" (164). Bununla birlikte, yapıtın 1871 basımı, yalnızca Bursa'nın anlatıldığı bölümün kısaltılmış bir versiyonudur (165). Şehrengiz türünün ve özel olarak *Şehrengiz-i Bursa*'nın günümüzde yalnızca bir kent anlatısı olarak tanınmasında bu eksik basımın katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Konumuz açısından yapıtın basım yılı önemlidir. 1870'in hemen sonrasında eş cins aşkına dayalı anlatıları içeren bir yapıtın bu bölümleri ayıklanarak basılması ilginçtir. Bu, aynı zamanda, 1870 yılının aşkın anlatımı ve klasik türlerin gelişimi açısından bir dönüm noktası oluşturduğu saptamasını da doğrular.

İkinci olarak, bu yüzyılda klasik anlatı repertuarından seçilerek basılmış Osmanlı edebiyatçılarına ait yapıtların neredeyse ortak özelliği, gerçekçi bir düzlem üzerine kurulmuş olmalarıdır. Bu yapıtlar, otobiyografik nitelik taşımalarının yanında klasik mesnevinin simgesel boyutunun sınırlarını zorlayacak biçimde gerçek bir mekân ve zaman algısı yansıtmaktadır. Aşk konulu mesneviler dışında otobiyografik mesnevilerin de basılmış olması bu durumu somutlaştırmaktadır.

Bu türdeki mesnevilerden yüzyılın sayılı mesnevi yazarlarından İstolcalı Ali Rıza'nın *Sergüzeşt-i Fakir ve Hakir-i Pür-Taksir Mir Ali Rıza El-İstolcevi* başlıklı

²⁷⁹ 19. yüzyılda ilk basım 1245 (1829 / 1830), son basım 1285 / 1869. Yapıtın tarihsiz bir basımının bulunması kesin bir tarih saptamayı güçleştirmektedir.

yapıtı iki kez basılmıştır (1272 / 1856 ve 1275 / 1859). Ali Rıza, bu yapıtında kendi başından geçen olayları, klasik mesnevinin olağanüstü motifleriyle harmanlayarak anlatır. Halûk Gökalp, mesnevinin konusunu şöyle özetlemiştir:

Göz ağrısı çeken Ali Rıza İstolçevî, tedavi için her yolu denemiş ancak, bir türlü şifa bulamamıştır. Şair, gaipten işittiği sestem Yenişehir hastanesinin övgüsünü işitir. İstolçevî, bir yakının araya girmesiyle hastaneye yatırılır. Hastanede gördüğü ilgi ve tedavi sayesinde hastalığı iyileşen şair minnettar kalarak hastaneden taburcu olur. Ancak, sıkıntılar şairin peşini bırakmaz. Bu sefer de alacaklılar İstolçevî'nin peşine düşer. Şairin kâbusu hâline gelen esnaf, sonunda onun evini basar. Baskından bir hayli bunalan şair, iç dünyasına yönelir. Vehim, akıl gibi iç kuvvetleriyle konuşur. Sonuç olarak akıl galip gelir ve şaire Sultan Abdülmecid'in ihsanına sığınmasını önerir. (2006: 30)

Gökalp'in incelemesine göre, *Sergüzeşt-i İstolcevi*, kurmaca öğelere karşın, konusunu şairin gerçek yaşamından alan gerçek olaylara dayanmaktadır. Yapıtta, Yenişehir Hastanesi gibi mekânlar tanıtılmış, dönemin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Ali Rıza, içine düştüğü maddi ve manevi sıkıntıları anlatırken “kendisi gibi tüm küçük memurların geçim sıkıntısını ve devlet büyüklerinin iltimasına muhtaç yaşantısını” dile getirmiştir (30, 504).

Keçecizade'nin *Gülşen-i Aşk*'ta kurguladığı simgesel yapı da şairin 1823'teki Keşan sürgününü anlattığı *Mihnet-keşan*'da²⁸⁰ gerçekçi bir boyuta taşınmıştır. Derya Tüzin'in yayımlanmamış yüksek lisans tezinde ortaya koyduğu üzere, *Mihnet-keşan*, “belli kalıplarla belli konuların işlendiği, mitolojik unsurlar ve olağanüstü olayların ön planda olduğu geleneksel mesnevi anlatılarından farklı olarak bireyin ön plana çıktığı, soyut ve genel olanın değil somut ve özel olanın işlendiği, gerçek zaman ve mekân içine yerleştirilmiş bireyin bireysel yaşantısının anlatıldığı” bir yapıttır (2008: 104-05). Bu anlamda yapıt, otobiyografik bir nitelik taşır.

Görüldüğü üzere, Osmanlı şairleri tarafından yazılmış mesnevilerden 19. yüzyılda basılanlar daha çok, şairin gerçek kişiliğinin ön plana çıktığı gerçekçi bir anlatı kurgulanmış olan yapıtlardır. Bu da, yüzyıl okurunun edebî tercihini gösteren bir saptama olarak değerlendirilebilir. Yapıtların basım ve istinsah yıllarına göre yapılan inceleme, modern kurmacanın yazılmaya başladığı bir dönemde klasik anlatıların neredeyse ömrünü tamamladığını da ortaya koymaktadır. Bu, aynı

²⁸⁰ İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1269 / 1853.

zamanda dünyevi karşı cins aşkının yoğun biçimde işlendiği bir edebî dünyanın oluşmaya başladığı dönemdir.

Burada verilen örneklerde de görüldüğü üzere, klasik aşk anlatıları, başlığında “aşk” sözcüğünün geçtiği neredeyse tek türdür ve bu yapıtlardan basılanların sayısı da oldukça azdır. Buna karşılık, “aşk” sözcüğü ve bununla ilgili sözcükler (muaşaka, muhabbet, sevda, taaşşuk, vb.) modern hikâye, oyun ve romanların başlıklarında sıklıkla kullanılmıştır. 19. yüzyılda basılmış modern kurmacaların büyük bir çoğunluğunun ana konusunun dünyevi aşk olduğu söylenebilir. Farklı konuları öne çıkaran yapıtlarda da aşk ilişkileri, ana olay örgüsünü destekleyecek biçimde işlenmiştir. Bu durumu somutlaştırabilmek amacıyla modern kurmaca yapıtların başlıklarına göz atmak ilginç bir tablo ortaya koyabilir. Bu yüzyılda basılmış, başlığında aşk sözcüğünün ve ilgili sözcüklerin geçtiği “modern” yapıtlardan bir seçki Ek 36’da sunulmuştur. Bu yapıtların yanında konuları evlilik (izdivaç, tehhül) ve cinsel ahlak (iffet, namus) olan çok sayıda modern kurmacanın yazıldığı ya da çevrildiği de görülmektedir. Bu durum, 19. yüzyılda aşkın, modern türlerde kendine geniş bir anlatı evreni bulduğunu düşündürür.

Burada sunulan yüz yapıtın başlığında karşı cinsler arası ilişkilerden vatan sevgisine, arabalara duyulan sevdadan altın tutkusuna dek aşkın pek çok türünü bulmak olasıdır. Aşkın renkli dürbününden hüznler, harikalar, gizemler, ayrılıklar, felaketler ve maceralar görünür. Aşkın hâllerini anlatan bunca yapıtın üzerine aşkın tabloları da çizilmiş (*Elvah-ı Sevda*), kanunları konmuş (*Kanun-u Aşk*) ve iç yüzü açığa çıkarılmıştır (*Mahiyet-i Aşk*). Vurgulanması gereken ise, modern kurmaca yapıtlarda aşkın dünyevileştiğidir; klasik yapıtlardaki simgesel tanrı aşkı ya da gelenekselleşmiş aşk betimlemeleri, yerini insanlar arası aşkın gerçekçi anlatımına bırakmaya başlamıştır. Başlıklara gönderme yaparak söyleyecek olursak “Cenab-ı Hakk”ın yerini “Cenab-ı Aşk” almaktadır. Bunda modern kurmacanın beslendiği kaynaklardan biri olan Avrupa romanının anlam evreninin oynadığı rol yadsınamaz. Taner Timur, ilk roman çevirilerinde “romantik aşkın en tipik örneklerinden bazılarının bulunuşu[nu], Osmanlı zihniyetindeki evrimin belirtileri” olarak görür (1991: 27). Tanrısal aşkın anlatımından dünyevi aşka geçişi de şöyle yorumlar:

İlk Osmanlı yazarları Batı’da romantizmin kurucuları gibi tutkulu, fakat tertemiz ve lekesiz bir aşkı yüceltiyorlardı. Aslında Avrupa gerçeklerine de, Osmanlı gerçeklerine de uymayan bu romantik aşk bir ölçüde, bu kültürlerin geride bıraktıkları “mistik aşk”ın laikleşmiş

şekliydi. Bu durumuyla gerçekçi bir roman anlayışına geçiş sürecini de kolaylaştırmıştır. (27-28)

Bunun yanında, önceki bölümlerde tartışıldığı üzere, özellikle kamusal alanın dönüşümü, eğitimin içeriğinin ve niteliğinin farklılaşp yaygınlaşması, basım ve yayıncılığın gelişmesi, yüzyıl insanının yaşamının ve dünya görüşünün de değişmesine yol açmıştır. Bu değişimi daha iyi kavrayabilmek amacıyla 19. yüzyıl öncesindeki klasik edebiyat anlayışının toplumsal izdüşümünü irdeleyen bir çalışmadan söz etmek yerinde olacaktır. Walter Andrews ve Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds*, Türkçesiyle “Mahublar Çağı” adlı çalışmalarında, erken modern dönem olarak niteledikleri 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı Osmanlı divan edebiyatını aşkın anlatımı açısından incelemişlerdir. Andrews ve Kalpaklı, Osmanlı elit tabakasının eş cins sevgisine dayalı (İng. homoerotic) bir kültürde yaşamaktan dolayı bu tür bir edebiyat geliştirdiklerini göstermişlerdir (2005). Bunun karşılığında, edebiyat yoluyla beslenen bu kültürde eş cins aşkı, yaşamın her alanında yeniden üretilen bir öge konumundadır.

19. yüzyıl edebiyatında ise Cevdet Paşa'nın da dile getirdiği üzere kadının kamusal alanda görünür olmasıyla birlikte aşk ilişkilerinin algılanışında belirgin bir fark gözlemlenmektedir. Fındıkoğlu bu durumu şöyle ifade eder: “Tanzimatı hemen takip eden çeyrek asırda güzellik terennümü ihtiyacı tasavvufî endişelerden, ‘mey ve mahbup’tan sıyrılmış, edebiyata içtimaî hayatı, hattâ siyasî kanaatleri temsil eden felsefî görüşleri ihtiva eden kanaatler girmiş, edebî ve bediî görüş tamamiyle dünyevîleşmiştir” (1940: 639).

Bu bağlamda, İmparatorluğun çeşitli etnik ve dinî toplulukları tarafından yoğunlukla tüketilen halk anlatılarının da temelde karşı cins aşkına dayanan bir konu çevresinde kurulmuş olduğu vurgulanmalıdır. Büyük kentlere göçle birlikte taşradan basım ve yayıncılık merkezlerine taşınan bu aşk anlatılarının modern okur davranışının şekillenmesinde bir geçiş türü olduğu savlanmıştır. Bu durum iki açıdan önemlidir. Öncelikle, topluluk gösteriminden bireysel okuma edimine geçişte karşı cins aşkına dayalı geniş ve köklü bir anlatı repertuarı Osmanlı'nın okuryazar kuşakları arasında el değiştirmektedir. İkinci olarak yüksek kültürün okuma zevki ve aşk anlayışı da buna göre şekillenmektedir.

Bu durumu destekleyen bir diğer gelişme de daha önce değinildiği üzere klasik şiirin halk şiiriyle yaklaşmasıdır. Ziyaeddin Fındıkoğlu'nun bu yaklaşmayı 16. yüzyıla dek izlediği belirtilmelidir (1940: 637). Bununla birlikte, daha önce belli

şairler düzeyinde kalmış bu ilginin 19. yüzyılda II. Mahmud'un öncülük ettiği Tanzimat reformları sonrasında "halkperverlik" ve "siyasî otoriteyi tam mutlakıyetten kurtarma" düşüncelerinin doğmasıyla (638-39) daha geniş okuryazar grupları arasında yaygınlaştığı da anlaşılmaktadır. Bu yakınlaşmaya tepki olarak güçlenen neo-klasik akım, tanrı aşkının yüceltildiği dinî-tasavvufî yaklaşımı yeniden üretmeyi sürdürürken divan şiiri, halk şiiri ve halk anlatılarını içeren karma basımlarda genel olarak dünyevi karşı cins aşkı işlenmiştir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, bu gözlemlerin genel duruma ve çoğunluğa dayalı verilere göre yapıldığıdır. Burada, aşkın pratiğinin ve bunun edebî evrendeki yansımalarının geçirdiği dönüşüm, kesin bir tarihle (1870) ikiye ayrılmıştır. Oysa, toplumsal davranışlar gibi edebî alışkanlıkların da bu kadar ani ve belirgin bir biçimde değişmesi ender rastlanan bir durumdur. Ne yazık ki, 19. yüzyılda üretilen ve okunan modern kurmaca türlerin yanı sıra halk anlatılarında ve şiirde eş cins aşkının varlığını sorgulayan, değişik cinsellik biçimlerinin ne oranda ve nasıl işlendiğini araştıran çalışmalar henüz yapılmamıştır. Buradaki gözlemler, ancak bu tür araştırmaların yapılmasından sonra tartışılabilir ya da tamamlanabilir hâle gelecektir.

Bu konuda yakın zamanda yazılmış ve Türkçeye çevrilmiş bir çalışmayı anmak yerinde olur. Dror Ze'evi, *Müslüman Osmanlı Toplumunda Arzu ve Aşk* adlı incelemesinde 16. yüzyıldan 19. yüzyıl sonralarına kadarki dönemde, hukuk kitapları, rüya tabirleri, seyahatnameler ve Karagöz oyunları gibi çok çeşitli kaynaklardaki cinsel söylemi irdelemektedir. Ze'evi'nin 19. yüzyıl için vardığı genel sonuç, Avrupa kültürünün ve edebiyatının Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul görmeye başlamasıyla önceki dönemlerde oldukça serbest biçimde yaşanan ve edebiyatta ifadesini bulan cinsel çeşitliliğin yerini bir suskunluğa bırakmış olduğudur:

Oldukça kısa sayılabilecek bir zaman diliminde, söylemi cinsel açıdan uygun görülmeyen her unsurdan arındırmak için koca bir kültürel susturma mekanizması harekete geçirildi. Ancak bu, basitçe tepeden inme bir hareket değildi. Devlet susturma konusunda kendi payına düşeni yapsa da, bu sadece devletin dahil olduğu bir proje değildi. Kendi kendini sansürleyen yayıncılar, yazarlar, tüketiciler, hayalciler ve ulemadan oluşan küçük güç odakları elbirliğiyle cinsel söylemi susturup adeta yok olma noktasına getirmişlerdi. 20. yüzyıla girildiğinde dönüşüm tamamlanmıştı. Ortadoğu kültüründe cinselliğin üzerine bir suskunluk perdesi inmişti. (2008: 198-99)

Ze'evi, bu görüşlerine matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte erotik edebiyatın örneklerinin azaldığı ve artık yalnızca kitlelerin okuması uygun görülen kitapların basıldığını da ekler (198). Ne yazık ki, Ze'evi'nin çıkarımları çok geneldir ve Karagöz dışında edebiyatın diğer türlerindeki metinlerle yeterince desteklenmemiştir. Burada gösterildiği üzere, 19. yüzyılın son çeyreğinde en çok basılan türler olan modern kurmacalar büyük çoğunlukla aşk konusundadır. Osmanlı edebiyatçılarının sık rastlanan bir tutumla, ahlakçılık perdesi altında son derece erotik pasajlar yazdıkları da gözlemlenebilir. Burada da gösterildiği üzere, bu yüzyıl, gerçekçi anlatıların ve yaşam öyküsü yapıtlarının giderek artan bir oranda üretilip tüketilmeye başlamasıyla sıradan insanın yaşamının önem kazandığı bir yüzyıldır. Buna uygun olarak edebiyatın konu evreni de “veli”lerden “fahişe”lere kadar uzanan bir çeşitlilik sergiler. Bu çeşitlilikte cinsellik konusunda bir suskunluk oluştuğunu öne sürmek oldukça tartışılabilir bir savdır. Bunun yerine cinselliğin edebî ifadesinin geçirdiği dönüşümü sorgulamak daha sağlıklı bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Modern kurmacada aşkın bu kadar yoğun biçimde işlenmesinin arkasında iktidarla yazar arasındaki hassas ilişkilerin rol oynadığı da göz önüne alınmalıdır. Daha önce pek çok kez tartışıldığı ve bir sonraki bölümde gösterileceği üzere, matbaanın yapıtları ucuz bir biçimde çoğaltmayı sağlayan bir araç olarak hamilik kurumunu yeniden şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu yeniden şekillendirmede “vazgeçilmez olma” niteliği sarsılan hamilerin iktidarının, teoride okura devredildiği düşünülebilir. Ne var ki, pratikte, 19. yüzyılda edebî üretimi şekillendiren bir okur kitlesinin varlığından söz etmek güçtür. Dolayısıyla, yazar (ve yayıncı), çoğu zaman edebiyat alanında iktidarın tek sahibi olarak görünmektedir. Siyasi iktidar tarafından sansür ya da teşvik yoluyla denetlenmeye çalışılan bu alanda yazarların hem düşünce özgürlüğü üzerindeki ambargo nedeniyle, hem de dönemin gerçeklik algısına koşut olarak çoğunlukla aşkı anlatmayı seçmesi anlamlıdır. Bu durum, yazarın iktidarını aşkın anlatımının sağladığı özgürlük yoluyla pekiştirdiğini düşündürür. 19. yüzyılın kamuoyu denetimini en baskıcı biçimde yürütmüş hükümdarı olan II. Abdülhamid'in döneminde roman türünün basımının doruk noktasına ulaşması, bu açıdan da önem kazanmaktadır.

E. Modern Hikâye ve Roman

Buradaki gözlemler, edebiyat türlerindeki gelişimin toplumsal değişimle yakından ilişkili olduğunu ve siyasi iktidarın edebiyatın şekillenmesinde oynadığı önemli rolü belli düzeyde sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, modern hikâye ve romanların en çok basıldığı dönem olan 80’ler ve 90’larda ülkeyi yöneten II. Abdülhamid’in iyi bir roman okuru olduğunu bilmek, şaşırtıcı gelmeyecektir. Padişahın özellikle polisiye romanlara ilgi duyduğu ve bunları çevirttiği bilinmektedir.

Üyepazarcı, “II. Abdülhamid’in Özel Kütüphanesi” başlıklı makalesinde padişahın ilgi alanları hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunur:

Bu hükümdar, çok ciddiye aldığı ve bütün ipleri elinde tutmak istediği devlet işleri dışında merakları[,] bugünkü moda deyiimiyle “hobileri” olan bir sultandır. Ancak ataları Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman ve diğer pek çokları gibi şiir yazmayı, III. Ahmet ve dedesi II. Mahmut gibi iyi bir hattat olmayı yahut III. Selim gibi iyi bir musikişinas olmayı amaçlamamıştır. Onun merakları daha sade ama daha pratik uğraşlardır. (2007: 104-05)

II. Abdülhamid, usta bir marangoz, bir porselen ve fotoğraf meraklısı olmasının yanında “müthiş bir kitapsever olarak tanınır” (105). Abdülhamid’in özel olarak inşa ettirdiği dört bölümlü saray kütüphanesinde Üyepazarcı’nın kullandığı kaynaklardan birine göre 10.000, diğerine göre 25.000 yazma ve basma kitap bulunmaktadır (106). Abdülhamid, kütüphanesinin düzeni için Fındıklılı İsmet, Teodor Kasap gibi dönemin önde gelen okuryazarlarını istihdam etmenin yanında, 1883 yılı sonlarında sarayda bir çeviri bürosu da kurmuştur (114). Büronun öncelikli amacı, dünya basınının ve yabancı dillerdeki kitapların taranarak “II. Abdülhamid’in şahsı ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili yazıların çevrilip padişaha sunulmasının sağlanmasıdır” (114). Bunun yanında, büro, padişahın ilgilendiği başlıca alanlar olan roman, gezi ve yaşam öyküsü yapıtlarını da çevirmiştir. Sherlock Holmes karakterinin yaratıcısı Sir Arthur Conan Doyle’u 1907 yılında İstanbul’a davet ederek²⁸¹ Mecidiye Nişanı ile taltif etmesi, Abdülhamid’in polisiye romanlara düşkünlüğünü gösteren önemli bir olaydır (115).

Üyepazarcı’nın verdiği bilgilere göre, Abdülhamid için sarayda çevirmenlik yapanlar arasında Müslümanların yanı sıra Ermeni ve Rumlar da bulunmaktadır.

²⁸¹ Abdülhamid, Doyle’u davet etmiş ama huzuruna kabul etmemiştir. Ayrıntılar için bkz. Üyepazarcı, 1997: 70-71.

Çeviriler üstünde adları en çok geçenler Adil Aram, Ahmed Necmi, Ali Nihad, Baguci, Corci, Hakkı, Herman, Manuk Gümüşiyan, Mehmed İzzet, Memduh, Rıza ve Veli'dir. En üretken çevirmenlerden biri olan "Hakkı", II. Meşrutiyet sonrası sadrazamlık makamına dek yükselecek olan İbrahim Hakkı Paşa (1862-1918)'dir. Saraydaki tercüme bürosu dışında Abdülhamid için çeviri yapmış kişiler arasında da Ahmed Rasim, Hüseyin Cahid (Yalçın), Hüseyin Rahmi (Gürpınar) ve Selanikli Tevfik gibi dönemin önde gelen yazarları bulunmaktadır (116).

II. Abdülhamid, yalnızca saraydaki şahsına özel çeviri etkinliğiyle değil, daha önce tartışıldığı üzere, bizzat desteklediği yazar ve yayıncılarla da dönemin edebiyatının şekillenmesinde rol oynayan bir hükümdardır. Bununla birlikte, onun özellikle macera ve polisiye romanlara duyduğu ilginin arka yüzünü de sorgulamak gerekir. Bu ilginin aşikâr nedeni, padişahın müstebit politikasında yatmaktadır. Yarattığı müfettiş ve jurnacı bürokrat ordusuyla kendi memurunu ve dönemin fikir hayatını, polis güçleriyle de halkı sıkı bir denetim altında tutma amacını güden Abdülhamid'in hayal gücünü ve pratikteki stratejilerini besleyecek bir edebiyata ilgi duyması şaşırtıcı değildir.

Niyazi Berkes, baskıcı rejimin etkisiyle macera, coğrafi keşifler, biyografi ve teknolojik gelişmeler gibi siyaset dışı konulara yönelen süreli yayımlarla da desteklenen polisiye romanların yaygınlaşmasının dinî epistemolojiden dünyevî epistemolojiye bir geçiş aşaması yarattığını düşünür. Berkes'e göre, bu tür yazılar ve romanlar yoluyla 19. yüzyıl insanı din bağlamı dışında bir okuma alışkanlığı geliştirirken ve okumanın keyif verici yanını keşfederken aklın önemini kavramıştır:

Yüksek edebiyat ve düşün çevrelerinin aşağılık saydığı bu yazıların kafalarda yaptığı çağdaştırıcı etkiler Tanzimat döneminin düşün ve edebiyat kişilerinin (ancak pek azı basılma fırsatını bulan, basılanlarının da pek azının okunduğu) yüksek seviyedeki yapıt çevirilerinden daha büyük olmuştur. Ucuz, adi basın okuyucuya icatların, maceraların, yeni bir muhayyilenin dünyasını açıyordu. Şimdiye kadar Cennet, Cehennem, cin ve peri masallarıyla yetişen kafalara, cinayet ve polis romanlarının etkisi başka türlü olmuştur: [H]er esrarın bir çözümü vardır; her sırrın bir nedeni vardır; dünyada nedensiz hiçbir sır yoktur; akıl yoluyla bu nedenler bulunabiliyor! (1973: 325)

Tek başına bu gözlem bile dönemin edebiyat zevkinin şekillenmesinde iktidarın yürüttüğü politikaların önemini su yüzüne çıkarır. Aynı zamanda amaçla sonuç arasındaki farklılığın ne kadar ironik olabileceğini de gözler önüne serer. Ne var ki, "sır"ların açığa çıkmasına duyulan ilgi, yalnız Türkçe Osmanlı edebiyatına

özel olmadığı gibi Abdülhamid dönemiyle de sınırlı değildir. Örneğin, Fransız edebiyatında ilk tefrika romanlardan biri olan Eugène Sue'nün *Mystères de Paris* ("Paris'in Sırları"; tefrika tarihi: 1842-1843)'i, yayımlanmasının ardından bir taklit furyası doğuracak kadar büyük etki yaratmıştır.

Yalnız bu yapıt değil²⁸², taklitleri de Türkçeye çevrilmiştir. Strauss'un verdiği bilgilere göre, Paul Féval tarafından kaleme alınmış olan *Mystères de Londres*'in (1844) Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Ayrıca, "Rumlar da aynı furyadan birçok roman yazmıştır: N. Stamenis, 'İzmir'in Esrarı' (*Apokrypha tês Smyrnês kai ta taxidia tou Gerô Spanou*, İzmir 1850); Hristoforos Samartsidis, 'Konstantiniyye'nin Esrarı' (*Apokrypha Kônstantinoupoleôs*, 3 cilt, İstanbul 1868)" (2009: 249).

Madame de Suberwick'in ilk olarak 1844'te "Victor de Féréal" takma adıyla yayımladığı *Mystères de l'Inquisition* da yalnız Osmanlı'da değil Avrupa çapında büyük ilgi görmüş yapıtlardan biridir. "Romanın yüze yakın baskısı olduğu bilinmektedir" (Strauss, 2009: 247).

İstanbul'da roman ilk olarak, dönemin etkili gazetelerinden *Masis*'in editörlüğünü yapan, aynı zamanda da cemaatin en etkin çevirmenlerinden biri olan Garabed Ütüciyan'ın (1823-1904) Ermenice çevirisiyle basılmıştırⁱ. Bundan önce, Tiflis'te romanın Rusça versiyonundan yapılmış çevirileri birden fazla kez yayımlanmıştır. Ütüciyan'ın çevirisini, tanınmış gazeteci Dimitrios Nikolaidis'in (1843-?) Rumca çevirisi (*Ta apokrypha tês Hieras Exetaseôs*, 1874) izlemiştir. Ertesi yıl, Atina'da eğitim görmüş olan Bulgar Kitapları Denetçisi ve Bulgar Okulları Müfettişi Nikola Mihailovski'nin (1818-1892) Yunancadan Bulgarcaya yaptığı çeviri yayımlanmıştır (*Taynite na inkvizitsiyata*, 1875). Ardından, o dönemde Zaptiye Nazırı olan şair ve oyun yazarı Hüseyin Nazım'ın (1854-1927) Türkçe çevirisi basılmıştır (*Enkizisyon Esrarı*, 1296 / 1879) [...] En sonunda yorulmak nedir bilmeyen çevirmen David Fresko (1850-1933) da romanı Yahudi İspanyolcasına çevirmiştir (*Los mysteryos de la enkizisyon*, 1889). Bu yapıtın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başarısı bununla da kalmaz. Romanın İkinci Meşrutiyet'ten sonra yayımlanmış yeni bir resimli Türkçe çevirisi de bulunmaktadırⁱⁱ. (247-48)

Dikkat çekici olan nokta, bu gizem romanlarının Abdülhamid'in saltanatından önce yayımlanmaya başlamasıdır. Ahmed Midhat'ın *Monte Cristo*'dan etkilenerek *Hasan Mellah yahud Sır içinde Esrar*'ı yazması da Abdülhamid'in tahta

²⁸² İlk çevirisi Ermeni harfli Türkçeye *Paris'in Sırları* başlığıyla 1858 yılında yapılmıştır.

ⁱ *Galtnik' havatak'nnut'iw*n, 2 cilt, İstanbul 1864-66; 2. basımı 1873.

ⁱⁱ *Musavver Enkizisyon Esrarı*, çev. M. Ali Vaizzade, İstanbul[: Bekir Efendi-Karagöz Matbaası,]1326 [Rumi] / 1910.

çıkıldığı yılın hemen öncesine denk gelmektedir (1874-1875). Osmanlı yazarlarınca kaleme alınmış bu tür roman örneklerini çoğaltmak olasıdır. Daha geç bir dönemde Ahmed Midhat, ideal bir dedektif tipi yarattığı ve bir cinayet davasının seyrini değiştirecek kadar güçlü bir kamuoyu oluşturabilen gazete okurları kurguladığı *Esrar-ı Cinayat*'ını yazacaktır (1301 / 1884). Ermeni yazar Kerovbe Limonciyan'ın oyun dışında yazdığı üç yapıtının başlığı da "esrar"lıdır: *Esrarı Kabristan* (1881), *Esrar-ı Aşk* (1883), *Esrar-ı Baba Tom* (ty.) Jacques Loria'nın Fransızca olarak kaleme aldığı *Mystères de Péra* (1897)'nin de bu tür romanlardan olduğu anımsanmalıdır.

Yalnızca gizem romanlarına odaklanan bu kısa sunuş bile türün popülerliği hakkında bilgi vermektedir. İlginç olan nokta, Abdülhamid'in şehzadelik döneminde bu furyanın Avrupa gibi Osmanlı'da da çoktan başlamış olmasıdır. Dolayısıyla, iktidarla edebiyat üretimi arasındaki ilişkinin Abdülhamid söz konusu olduğunda tersine bir gelişim gösterdiği de düşünülebilir. Böyle bir edebiyat ortamında yetişmiş bir padişahın müstebit politikasının esin kaynağını macera ve polisiye romanlarda bulmuş olabileceğini savlamak akla yatkın görünmektedir. Bu anlamda romanın, "modern" çağın "siyasetnamesi" işlevini yüklediği de öne sürülebilir. Önceki yüzyıllarda niteliğini ve niceliğini iktidarın belirlediği edebiyatın 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında iktidarı şekillendirebilecek bir düzeye ulaştığını görmek heyecan vericidir.

Modern hikâye ve özellikle romanın gösterdiği hızlı gelişimle iktidar arasındaki ilişkiyi bu şekilde değerlendirdikten sonra basılı yapıtların yorumlanmasına geçilebilir. 19. yüzyıldaki basım ve yayıncılığı, dolayısıyla basılı edebiyat üretimini etkileyen en önemli olayın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olduğundan söz edilmiş, bu durum grafiklerle de gösterilmiştir. Modern hikâye ve romanın bu savaştan en az etkilenen edebî türler olduğu anlaşılmaktadır. Yıllara göre dağılım grafiğinde de görüldüğü üzere, 1851 yılında Ermeni harfi ilk Türkçe roman olan Vartan Paşa (Hovsep Vartanyan, 1816²⁸³-1879)'nın *Akabi Hikâyesi*'yle başlayan modern hikâye ve roman, sonraki dönemlerde yavaş ama emin adımlarla yükselişini sürdürmüştür. Savaş dönemindeki düşüş, modern hikâye ve romanın kendi gelişim çizgisine bakıldığında diğer türlere oranla daha azdır. 1876-1878 yılları arasında tüm türlerde ani bir düşüş görülürken modern hikâye ve romanın basımı bu dönemde

---

²⁸³ Tietze (1991: X)'ye ve diğer bazı kaynaklara göre 1813.

dengeli bir ortalama da sabitlenmiş, sonrasında hızlı bir toparlanma ve yükseliş dönemine geçmiştir.

Savaş döneminde özellikle romanın farklı bir toplumsal işlev yüklendiği de görülür. İlginç bir örnek olarak Zafer Hanım, 1294 / 1877 yılında yayımladığı *Aşk-ı Vatan* adlı romanının gelirini “asakir-i şahane muavenetine” yani İmparatorluk ordusunun yararına bağışlamıştır (1994: 22). Romanın çevirmiyazısını ve günümüz Türkçesine aktarımını yapan Zehra Toska, bu romanın daha sonraki yıllarda da örnekleri görülen bağış yapıtlarının ilki olduğunu belirtir (1994: 8). Yapıt, ayrıca, bir kadın yazar tarafından kaleme alınmış ilk Türkçe roman olmasıyla da önemlidir.

Avrupa edebiyatıyla etkileşimin en yoğun görüldüğü türler de modern hikâye ve romandır. Bu türlerde uyarılma ve çevirinin oranı yüzde 58’dir. Hangi yazarlardan hangi yapıtların çevrildiğini ayrıntıyla incelemek, Osmanlı edebiyatında modern türlerin gelişimi hakkında önemli bilgiler sunacaktır. Bu inceleme, aynı zamanda, Osmanlı yazarları tarafından kaleme alınmış “telif” yapıtların nasıl bir edebî bağlamda üretildiğini kavramak açısından da son derece yararlı olacaktır. İlerleyen bölümlerde önce yapıtları çevrilmiş yazarlar değerlendirilmiş, ardından çeviri edebiyat bağlamında Arap, Ermeni ve Yunan harfli ortak repertuvar ve çeşitlilik gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Çevirisi Yapılan “Modern” Yazarlar

19. yüzyılda yapıtları çevrilmiş modern hikâye ve roman yazarlarını saptamak amacıyla *EHB*’nin ve Stepanyan (2005)’in verileri esas alınarak bir tablo hazırlanmıştır. Bu kaynaklardaki bilgiler, diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak incelendikten ve gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Ek 37’de sunulan tablo ortaya çıkmıştır. Bu tabloda Osmanlı’nın kendi geleneksel ve klasik edebiyat kaynaklarında yer almayan yazarlar bulunmaktadır. Bu yazarlardan Bunyan, Cervantes, Defoe, Fénelon ve Swift gibi bazıları, Avrupa edebiyatının kendi gelişimine göre modern kabul edilmeyebilirler. Ne var ki, bunlar Osmanlı edebiyat dünyasının 19. yüzyılda keşfettiği yazarlardır ve daha önce tartışılan Osmanlı edebiyatının gelişim ölçütlerine ve bu edebiyatın içinde alımlanışlarına göre “modern” sayılmalıdırlar.

Tablodaki bazı yazarların özgün yapıtları modern hikâye ya da roman olmasa da bunların çevrilerek sunulduğu biçim göz önüne alınmıştır. Örneğin, Emile Augier,

aslında bir oyun yazarıdır. Oysa, Ahmed Midhat, onun manzum bir oyununu (muhtemelen *L'Aventurière*, 1860) *Nedamet mi? Heyhat!* başlığıyla roman olarak çevirmiştir²⁸⁴. Cemal Demircioğlu'nun yaptığı çevrimyazıya göre Ahmed Midhat, romanın önsözünde bu konuda bilgi verir ve çeviriye yaklaşımını açıklar:

Meğer Emil Öjye cenablarının bu eseri bir roman değil bir tiyatro oyunu imiş. Ama öyle birkaç defa oynandıktan sonra kuşe-i nisyana atıliverilecek derme çatma oyunlardan değil! Evvela nesir değil bir eser-i manzumdur... [...] biz terceme-i ayniyye taraftarı değiliz. Fransızca bir cümleyi, bir kelâmı hatta bir sahifeyi okuruz. Ne anlar isek onu müstakillen yani yeniden Osmanlıca yazarız. İşte bunun için bizim tercemelerimiz resen Osmanlıca yazılmış gibi olur. Haydi Emil Öjye'nin *Serseri*'sini de böyle terceme edelim (2005: 252-53)

Ayrıca, Ahmed Midhat, bu yapıtın başlığını olağan dışı bir şekilde değiştirerek çevirmiştir: “*Serseri*’nin ismini külliyen tebdile kadar lüzum gördük. ‘Niçin?’ mi dediniz? Doğrusu o kadar nazikane, hikemiyane bir eser-i lâtif için bu *Serseri* ismini biraz liyakatsiz bulduk... Romana *Nedamet mi? Heyhat!* ismini verdik” (253). Bu örnek, 19. yüzyıldaki çeviri anlayışının günümüzden ne kadar farklı olabileceğini gösterdiği gibi çevrilmiş yapıtlar ve yazarlar değerlendirilirken bir o kadar dikkatli olunması gerektiğini ortaya koyar.

Yabancı sözcüklerin Türkçe yazılışlarındaki farklar da bu alanda araştırma yaparken dikkat isteyen konulardan biridir. Tabloda hakkında bilgiye ulaşılamayan bazı yazar adları *EHB*’de kayıtlı biçimleriyle tırnak içine alınarak araştırmacıların ilgisine sunulmuştur. Bu yazarlardan çoğunun yalnızca tek yapıtı çevrilmiştir. Özgün yazar adı saptanan künyelerdeki farklı yazımlar ad kalabalığını önlemek amacıyla gösterilmemiştir. Bunlardan bazıları çalışmada verilen diğer tablolarda bulunabilir. Özgün ad hakkında tahmin yürütülebilenler soru işaretiyle listelenmiştir.

Aydınlatılması gereken bir nokta da tabloda yıldız işaretiyle gösterilen Marcel Prévost’yla ilgilidir. Bu yazar, *EHB*’de Arap harflerinin okumasından doğduğu anlaşılan bir hata sonucunda “Marcel Proust” (1871-1922) olarak kaydedilmiştir. Bu durum yapıtlar üzerine yapılan araştırmayla saptanmıştır. *Kadın Mektupları* başlığıyla çevrilen romanın²⁸⁵ Prévost’nun *Lettres de femmes* (1892)’ı olduğu anlaşılmıştır. *Jülyet’in İzdivacı* başlığıyla yapılmış çevirinin²⁸⁶ özgün kaynağı bulunamamış olsa da Proust’un doğum tarihi ve yapıtlarını daha çok 1900 sonrası

²⁸⁴ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1306 / 1889.

²⁸⁵ Çev. Ali Kemal. İstanbul: İkdam Matbaası, 1313 / 1896.

²⁸⁶ Çev. Ali Kemal. İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1315 / 1898.

yazdığı ve iki yapıtın da aynı çevirmenin elinden çıktığı göz önüne alındığında bu yapıtın da Prévost'ya ait olması gerekir.

Bu örnek, aynı zamanda, Osmanlı edebiyat dünyasının güncel Avrupa edebiyatını yakından izlediğini göstermesi nedeniyle de önemlidir. 1892'de Fransa'da yazılmış bir yapıt, bundan yalnızca dört yıl sonra Türkçe olarak Osmanlı okurlarına sunulmuştur. Yayımlandığı yıl Türkçeye çevrilen yapıtlar da bulunmaktadır. Örneğin, ilerideki tartışma bağlamında da görüleceği üzere, Xavier de Montépin'in *Les Filles de bronze* (1880) adlı romanı aynı yıl H. Tolayan'ın çevirisiyle Ermeni harfli Türkçe olarak basılmıştır: *Tucdan Kızlar*. Bir başka Montépin romanı olan *La Porteuse de pain* (1884)'in İmparatorluğa gelmesi de gecikmemiş; *Etmekçi Hatun*, ertesini yıl Yunan harfli Türkçe olarak yayımlanmıştır (Çev. İlyas M. Emanuilidis). Gerçekten de tabloda doğum ve ölüm tarihleri saptanmış yazarlara bakılacak olursa çoğunluğun 19. yüzyıl yazarları olduğu görülebilir. Basılı klasik anlatıların aksine, modern çeviriler çoğunlukla çağdaş ya da yakın dönem yazarların yapıtlarına aittir.

Avrupa edebiyatından çeviriler yapmış ya da onun etkisiyle yapıtlar kaleme almış Osmanlı edebiyatçıları genellikle döneminde popüler olduğu hâlde edebî açıdan değer taşımayan ve çoğu günümüzde unutulmuş yazarların yapıtlarına rağbet ettikleri gerekçesiyle eleştirilir. Bu dönemde çevrilmiş yapıtların ve yazarların bir kısmı hakkında bilgiye ulaşmak bugün gerçekten de zordur. Ne var ki, bu yapıtların edebî değeri ve Avrupa edebiyatı kanonundaki yerleri, diğer pek çok yapıtta olduğu gibi zaman içerisinde ve belli ölçütlere göre oluşturulmuştur. 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatçılarının etkinliğine o dönem içinden bakarsak Avrupa edebiyatının gündemi izlemek konusundaki başarılarını takdir etmek gerekir.

19. yüzyılda en çok çevrilmiş yazarların ilk otuz sıralaması şöyledir:

Tablo 7: 19. Yüzyılda En Çok Çevrilmiş İlk Otuz Yazar

Sıra No.	Yazar	Yapıt Sayısı	Yüzde Oranı
1	Montépin, Xavier de	95	12,13%
2	Dumas, Alexandre Pére	43	5,49%
3	Verne, Jules	34	4,34%
4	Sue, Eugène	32	4,09%
5	Ohnet, Georges	25	3,19%
6	de Kock, Charles Paul	23	2,94%
7	Flammarion, Camille	21	2,68%
8	Fénelon, François de Salignac de la Mothe	18	2,30%
9	Boisgobey, Fortuné du	13	1,66%
10	Ponson du Terrail [Pierre Alexis]	13	1,66%
11	Richebourg, Emile	13	1,66%
12	Feuillet, Octave	12	1,53%
13	Defoe, Daniel	11	1,40%
14	Belot, Adolphe	11	1,40%
15	Malot, Hector	10	1,28%
16	Gaboriau, Emile	10	1,28%
17	Mary, Jules	10	1,28%
18	Schmid, Christoph von	9	1,15%
19	Lamartine, Alphonse de	8	1,02%
20	Hugo, Victor	8	1,02%
21	Zaccone, Pierre	7	0,89%
22	Lermina, Jules	7	0,89%
23	Zola, Emile	6	0,77%
24	Gastyne, Jules de [Jules Benoist]	6	0,77%
25	Chateaubriand, François-René de	5	0,64%
26	Dumas, Alexandre Fils	5	0,64%
27	Maupassant, Guy de	5	0,64%
28	Swift, Jonathan	4	0,51%
29	Lesage, Alain-René	4	0,51%
30	Saint-Pierre, Bernardin Jacques-Henri de	4	0,51%

Burada sunulan ilk otuz yazar, belli bir çeşitliliği de gözler önüne sermektedir. Tabloya göre, Fransız yazarları başı çekmekle birlikte, Daniel Defoe, Jonathan Swift gibi İngiliz edebiyatçıları ile Alman yazar Christoph von Schmid de belli düzeyde ilgi görenler arasındadır. İlk sırada bulunan Fransız yazar Xavier de

Montépin, bu popülerliğini birden fazla baskı yapan, çoğunluğu birkaç cilt olarak çevrilmiş romanlarının Müslüman Türk, Ermeni ve Rum cemaatlerince ortak olarak okunmasına borçludur. Sıralamada onu izleyen yazarlar da “modern” Osmanlı edebiyatının ortak çeviri repertuarını oluşturur. Bu yazarların hangi yapıtlarıyla ne oranda bu repertuvarda yer aldığını görebilmek amacıyla alfabelere göre karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmak yararlı olacaktır.

2. Alfabelere Göre Çeviri Romanlar ve Modern Hikâyeler

Çevirilerin sayıca çokluğu, hepsini bu çalışma kapsamında anmayı olanaksız kılmaktadır. Bunun yerine, öncelikle 19. yüzyılda en az Türkçe üretimin yapıldığı Yunan harfli yapıtları esas alarak bir karşılaştırma sunulması uygun görülmüştür. Bu yöntem, bu alanda çalışan tarihçiler tarafından dile getirilen bir araştırma boşluğunu doldurmaya da yardımcı olabilir. Evangelia Balta, “Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi...” başlıklı makalesinde bu tür incelemelerin ilginç sonuçlar ortaya koyabileceğini söyler:

Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılın ortalarına kadar basılmış çeşitli yabancı romanların Osmanlı, Karamanlıca ve Ermeni Türkçesi ile çevirilerinin yayın tarihlerini karşılaştırmak son derece ilginç olacaktır. Böyle bir araştırma bu dönemin edebiyat tarihine büyük bir katkıda bulunacaktır. Çünkü böyle bir araştırma, Osmanlı İmparatorluğu’nun sinesinde yaşayan söz konusu üç etnik grubun edebiyatları arasında karşılıklı etkileşim olup olmadığını ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkaracaktır (1998: 15).

Burada, Balta’nın önerisi daha geniş bir yaklaşımla değerlendirilecek, sayıca az olan Yunan harfli metinlerin varlığını ortaya koyabilmek amacıyla ortak olmayan modern çeviriler de tabloya dâhil edilecektir. Yunan harfli Türkçe modern hikâye ve roman çevirileri ile bunlarla ortak olan Arap ve Ermeni harfli çevirilerin yapıtlara göre zamandizinsel tablosu Ek 38’de yer almaktadır. Tabloyu değerlendirmeye geçmeden önce bu alanda yapılmış bir çalışmayı anmak gerekir. A. Turgut Kut, “Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları...” başlıklı makalesinde Ermeni harfli çevirilerin bir kısmının listesini sunmaktadır (1985: 202-214). Listede bazı yapıtların Arap ve Yunan harfli çevirilerine de yer verilmiştir.

Tablodaki ilk yapıt, Daniel Defoe’nun *Robinson Crusoe* başlıklı romanının 1853’te basılmış Yunan harfli çevirisidir. Bu, aynı zamanda, hâlihazırdaki bilgilere

göre İmparatorlukta yapılmış ilk Türkçe roman çevirisidir. 1851’de *Akabi Hikâyesi*’yle yazılmaya başlanan bir türün bu tarihten kısa bir zaman sonra İngiliz edebiyatındaki ilk örneğinin çevrilmiş olması ilginçtir. Ama durumu daha da ilginç kılan, bu romanın özgün dilinden değil de başka dillerdeki versiyonlarından çevrilmesidir.

Örneğin, Ahmed Lütfü tarafından 1864 yılında yapılan ve İstanbul’un yanı sıra Bahçesaray’da da basılan Arap harfli çeviri, romanın Arapça çevirisinden yapılmıştır. Strauss, bu çevirinin, 1820’lerde Orta Doğu’nun kitap üretim merkezi hâline gelen Malta’da 1835’de yayımlanan çeviriye dayandırılabilceğini düşünür (2009: 217). Şemseddin Sami’nin yaptığı kısaltılmış çeviri ise “Fransız yazar Ambroise Rendu’nün Osmanlı okullarında da okutulan *Robinson dans son île, ou Abrégé des aventures de Robinson* (ilk basımı 1832) adlı kitabındandır”. Strauss, Şemseddin Sami’nin bu yapıyla Osmanlı’da yeni bir çeviri üslubu başlattığını vurgular (2009: 225). Romanın 1892 yılında basılan Ermeni harfli çevirisi de Fransızcadan yapılmıştır. Ayrıca, Balta, “Karamanlıca Kitapların Dönemlerine Göre İncelenmesi...” başlıklı makalesinde Evangelinos Misailidis’in 1855’te bir *Robinson Crusoe* bastığından söz eder (1998: 14).

Tabloda *Robinson Crusoe*’dan sonra yer alan “Yenovefa” hikâyesi, Alman yazar Papaz Christoph von Schmid’in hikâyelerinden en çok çevrilmiş olandır. Özellikle Rum cemaatinde çok popüler olduğu görülen bu yapıtın kırk yıl boyunca Osmanlı edebiyatının gündeminden düşmediği anlaşılmaktadır. *Genoveva*’nın Doğu Akdeniz’deki tüm cemaatler tarafından bilindiğini belirten Strauss, Venedik Mihitarist Papazlarının Schmid’in yapıtlarını daha 1840’larda Ermeniceye çevirmeye başladığını söyler. Kitap, Bulgarca ve Yahudi İspanyolcasına da çevrilmiştir. Metnin *Rivâyatu Jiniyfâf* başlıklı Fransızcadan yapılmış bir Arapça çevirisi de bulunmaktadır (2009: 247). 1855 yılındaki Ermeni harfli *Yenovefa*, önce Fransızcadan Yunancaya aktarılmış bir çeviriden yapılmıştır (246).

Mihran Bidar Arabacıyan’ın çevirisi (1876, 1886, 1891), kitabın Ermenice yapılmış manzum bir çevirisine dayanmaktadır (246). Misailidis’in kaynaklarda tarihsiz kaydedilmiş çevirisiyle ilgili Balta, 1854 tarihini verir (1998: 14). Mehmed Memduh Paşa’nın Arap harfli çevirisi ise bazı kaynaklarda Lamartine’e atfedilmiştir. *EHB*’de de bu çevirinin yazarı olarak Lamartine gösterilmiştir. Strauss, bu yapıtın Schmid’in *Genoveva*’sına dayandığını vurgular (2009: 265.210). Bu yanlışlık, büyük olasılıkla Lamartine’nin aynı adla yarattığı başka bir kahramanı anlatan yapıtının da

Türkçeye çevrilmiş olmasından kaynaklanmaktadır: *Geneviève, histoire d'une servante* (1851), Halil Edib'in çevirisiyle 1886'da basılmıştır²⁸⁷.

Genoveva'nın 1311 / 1894'teki Arap harfli çevirisiyle ilgili ise kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Strauss'a göre, bu çeviri Resmolu Midhat İbnül Ahmed tarafından yapılmıştır (2009: 247). Cemal Demircioğlu ve onun çalışmasında kullandığı diğer bazı kaynaklar ise çeviriyi Ahmed Midhat'ın yapıtları arasında gösterir (2005: 221, 217). Örneğin, Nüket Esen, *Jenovefa*'yı Ahmed Midhat tarafından Rumcadan çevrilmiş yazarı bilinmeyen bir yapıt olarak sınıflandırır (aktaran Demircioğlu, 2005: 217).

Schmid'in Arap harfli diğer çevirileri arasında Keçicizade Macid Paşa'nın beş yüz sayfayı aşan *İberistan-ı Almani Nam-ı Diğer Almancadan Mütercem Yüz Doksan Hikâye*'si bulunmaktadır²⁸⁸. A. Hulusi'nin *Bülbül yahud Aile-i Andelib* başlığıyla Türkçeye aktardığı bir yapıtın da²⁸⁹ Schmid'e ait olduğu anlaşılmaktadır.

Yenovefa'nın hikâyesi kültürler arası etkileşimi göstermesi açısından ilginç bir örnektir. Tabloda da görüldüğü üzere, başkarakterin adının çeşitli biçimlerde yazılmış olması ve bazı Yenovefa hikâyelerinde yazar ya da çevirmen adının bulunmaması, bu anlatının Osmanlı cemaatleri arasında bir sözlü hikâye olarak da dolaşmakta olabileceğini düşündürür. Karamanlıca yapıtlar konusunda önde gelen tarihçilerden biri olan Balta'nın da Yunan harfli Yenovefa hikâyelerini diğer halk anlatılarıyla birlikte "popüler risaleler" sınıfında saydığını belirtmek gerekir (1998: 17, 18). Bu anlatının ne oranda Schmid'in yapıtından etkilendiği, ne oranda yerel bir halk anlatısı olduğu metinler gün ışığına çıkarılıp karşılaştırmalı olarak incelendiğinde yanıtlanabilecek önemli sorular olabilir. Ne de olsa, Schmid de hikâyesinin esin kaynağını Fransız *chanson*larına dayanan bir Alman halk anlatısında bulmuştur (Blamires, 1999: 112-13; ayrıca bkz. Puckett, 1916).

Tabloda basım tarihi açısından üçüncü sırada bulunan yapıt, Fénelon'un *Les Aventures de Télémaque*'ıdır. Bu yapıtı Osmanlı'da Türkçeye ilk aktaran kişi, Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa'dır. Bu çeviri, Avrupa edebiyatından Arap harflerine yapılmış ilk edebî çeviri olması nedeniyle Osmanlı edebiyatının ve Türkçenin gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Genel kanı, çevirinin 1859'da yapıldığı ama 1862 yılında

---

²⁸⁷ *Jeneviv Bir Hizmetçi Kızın Sergüzeştî*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1303 / 1886.

²⁸⁸ İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306 / 1889.

²⁸⁹ İstanbul: Nişan Berberyân Matbaası, 1313 / 1896.

basıldığıdır. Ne var ki, *EHB*'ye göre yapıt, ilk olarak yazıldığı yılda basılmıştır. Ahmed Vefik Paşa, bu ilk çevirinin ağır bir dil ve üslupla yapılmış olmasından dolayı, daha sade bir dille yeni bir çeviri yapma ihtiyacı duymuştur (Özön, 1934: 295). Ne var ki, 1885'te basılan bu çevirinin pek de tutulmadığı anlaşılmaktadır; çünkü, Yusuf Kâmil Paşa'nın çevirisi basılmaya devam etmiştir. Yapıtın Arap harfli çevirisinin popülerliğine karşılık Ermeni ve Yunan harfli çevirileri birer kez basılmıştır. Bunun nedeni, yapıtın daha önceki yıllarda İmparatorlukta yaşayan milletler tarafından özgün dilinden okunmasının yanı sıra aralarında klasik Ermenice, modern Ermenice ve Yunancanın da bulunduğu pek çok dile çevrilmiş olmasında aranabilir (bu konuda bkz. Strauss, 2009: 223-24).

Avrupa edebiyatının bu ilk roman örneklerinden sonra çevrilen yapıtlar arasında çok daha güncel bir seçim olarak Alexandre Dumas, père'in *Le Comte de Monte-Cristo* (1844)'su bulunmaktadır. Bu seçimde romanın çevirmeni Teodor Kasap'ın ²⁹⁰1860'lı yıllarda Dumas'nın kâtipliğini yapmış olmasının etkisi bulunduğu tahmin edilebilir (Strauss, 1995: 233). Bu çeviri, özellikle konusuyla bazı yazarların modern kurmacaya bakışını etkilemiştir. Daha önce de değinildiği üzere, Ahmed Midhat, iki ciltlik *Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar* (1874-1875) adlı romanını *Monte-Cristo*'dan "esinlenerek" yazmış, çok geçmeden *Zeyl-i Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar* adlı bir devam romanı kaleme almıştır (1875). Yazarın aralarında *Dünyaya İkinci Geliş yahud İstanbul'da Neler Olmuş* (1874), *Hüseyin Fellah* (1875) ve *Esrar-ı Cinayat* (1884)'in da bulunduğu diğer bazı romanlarında da *Monte-Cristo*'nun entrika yapısı, değişik coğrafyalara yayılmış mekân algısı, macera ve zamanın getirdiği değişimlerle yüzleşme gibi çeşitli motiflerinden ve özelliklerinden etkiler gözlemlenebilir. Romanın Arap harfli yapılmış bu ilk çevirisinden on yıl sonra Ermeni ve Yunan harfli çevirileri eş zamanlı olarak basılmıştır.

Eugène Sue'nün yedi ölümcül günahı anlattığı *Sept Péchés capitaux* başlıklı yapıtıdan çevrilmiş hikâyeler ise farklılık gösterir. Yapıttan tembellikle ilgili bölümü, Sue'dan daha pek çok başka roman çevirmiş olan Garabed Panosyan, 1868'de Ermeni Türkçesine aktarmıştır. Mihalaki adındaki bir Rum tarafından *Şikemperverî. Oburluk*, Arap harflerine çevrilmişken Yunan harfli olarak da

---

²⁹⁰ *EHB*'de çevirmen yanlışlıkla Avanzade Mehmed Süleyman olarak kaydedilmiştir. 1871 doğumlu Avanzade, aralarından Dumas'nın da bulunduğu pek çok Fransız yazarını 1900'lü yıllarda çevirmiştir.

Tama'karlık ve *Gazap* basılmıştır. Etienne Enault da farklı yapıtlarıyla tabloda yer almaktadır ve yazarın Ermeni harfli çevirisine rastlanmamıştır. *Manon Lesko* da yalnızca Arap ve Yunan harfleriyle basılmıştır.

Bunun yanında yalnızca Yunan harfleriyle çevrilmiş yapıtlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri daha önce sözü edilen Melas'ın "*Gerostathis*"idir. Yunan milliyetçisi Melas'ın gençlere yönelik bir ahlak kitabı biçiminde kaleme aldığı bu yapıt, okul kitabı olarak da kullanılmış, o dönemdeki genç Yunanlı kuşağın eğitiminde etkili olmuştur (Merry, 2004: 268-69).

Evangelinos Misailidis'in *Seirin* başlığıyla çevirdiği *La Sirène de Paris*'nin de diğer cemaatlerce basılmış Türkçe çevirisine rastlanmamıştır. Montépin'in Eugène Grangé'yle birlikte yazdığı bir komedi olan bu yapıt 1860 yılında Paris'te sahnelenmiş ve aynı yıl birden fazla baskı yapmıştır. Misailidis'in 192 sayfalık çevirisinin hangi türde yapıldığı araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Meşhur Monte-Hristo Hikayesinin Zeyli. Lord Hop başlığıyla Alexandre Dumas'ya atfedilmiş çeviriye benzer bir diğeri ise Jules Lermina adına kayıtlıdır: *Lord Hop*, 1878'de Vasilaki adında bir Rum tarafından Arap harflerine çevrilmiştir²⁹¹. Strauss, bunun *Fils de Monte-Cristo* (1881) adlı yapıt olduğu söylerse de (2009: 231) çevirinin ve özgün yapıtın tarihleri uyuşmamaktadır²⁹².

Yalnızca Yunan harfli basılmış yapıtlardan ilginç bir örnek, farklı yazarlardan altı hikâyenin bir araya getirildiği derlemedir. "Taliin Cilveleri" başlıklı ilk hikâye muhtemelen çevirmenin kendisi tarafından kaleme alınmıştır: "A. Georgiadis"- "A. Yorgiadis". Bu çalışmanın kaynaklarına göre, 19. yüzyılda, bu derlemedeki yazarların başka hiçbir basılı çevirisi yayımlanmamıştır. (Elbette, bu durumun süreli yayınlarla karşılaştırılması gerekir.) Bu anlamda, bu yapıtta, Edgar Allan Poe'nun "Kara Kedi"sini de içeren sıra dışı bir seçkinin yapıldığı söylenebilir.

Yunan harfli basılmış çeviriler arasında yabancı yazarların yanı sıra Ahmed Midhat'ın yapıtları da bulunmaktadır. Yoanis Gavriilidis'in çevirdiği *Yeniçeriler* ve *Şeytan Kaya Hikâyesi*, 1891'de İstanbul'da basılmıştır. *Yeniçeriler* önce Misailidis'in

---

²⁹¹ 6 cilt. İstanbul: Mihran Matbaası (1. cilt); Basiret Matbaası (2. cilt); Mahmud Bey Matbaası (3.-6. ciltler).

²⁹² Benzer bir sorun Montépin'in *Tucdan Kızlar* ve *On Üç Numarolu Araba* romanları için de söz konusudur. Stepanyan (2005)'da bu başlıklarla kaydedilmiş Grabed Panosyan çevirileri, sırasıyla 1863 ve 1866 tarihlerini taşır (kayıt no. 452 ve 514). Bu tarihler, özgün yapıtın basım yılından öncedir.

Anadoli gazetesinde tefrika edilmiştir²⁹³. Ahmed Midhat'ın adına kayıtlı Yunan harfli çevirilerle ilgili iki sorun bulunmaktadır. Öncelikle yazarın *Şeytan Kaya Hikâyesi* adı altında yazılmış telif bir yapıtına rastlanmamıştır; bunun yerine Fransızca bir fikraya dayandığı belirtilen *Şeytankaya Tılsımı* başlıklı bir romanı vardır²⁹⁴. Yunan harfli künyede de başlığın eksik olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle, bu çevirinin Ahmed Midhat'ın hangi yapıtı olduğu şimdilik netleştirilememiştir. İkinci olarak, yazarı Ahmed Midhat olarak kayıtlı *Yeniçeriler hikayesinin birinci cildi* başlıklı bir künye daha bulunmaktadır. *EHB*'de "KAMA; 116" katalog numarasıyla yer alan bu künyenin Evangelia Balta'nın *Karamanlidika. Additions* başlıklı bibliyografyasından alındığı anlaşılmaktadır. Künyenin "Açıklamalar" kısmında yapıtın 1854'ten önce basıldığı belirtilmektedir ki bu tarih, yazarın doğum tarihiyle (1844) ve özgün yapıtın ilk basım yılıyla uyuşmamaktadır.

Ahmed Midhat, Ermeni cemaati arasında da tanınan bir yazardır. Yazarın ünlü romanı yayımlanışından dört yıl sonra *Filatun Bey'le Rakım Efendi* başlığıyla Ermeni harfli basılmıştır²⁹⁵. Ermeni cemaatice okunan bir diğer Müslüman yazar da Mehmed Tahir'dir. 1890'larda öyküler yayımlayan Mehmed Tahir'in *Kayın Valide* başlıklı yapıtı, İstapan Matbaası tarafından aynı yıl hem Arap hem Ermeni harfli basılmıştır (İstanbul, 1895). Yapıtın Arap harfli ikinci baskısı, 1897'de Yovanaki Panayoditis Matbaasında yapılmıştır. T. Abdi'nin 1874'te yayımlanan *Zavallı Kızcağız* başlıklı yapıtı ise ertesi yıl *Zavallı Kızcağız yani Beyoğlunda Bir Vukuat Eser* adı altında Hovsep Kafafyan Matbaasında Ermeni harfli basılmıştır. Çevirmen aracılığı olmadan Arap harfli basımlarıyla neredeyse eş zamanlı biçimde Ermeni harfli basılan bu yapıtların yalnızca çevrimyazı olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, o dönemde Arap harfli yapıtların Ermeni alfabesine aktarılması konusunda teknik kolaylık ve uzman işgücü sağlanmıştır. Bu tür basımlar, aynı zamanda cemaatler arasında güncel edebiyat alanında karşılıklı bir ilginin olduğunu da gösterir.

Bu bağlamda, Kleanti Harambilidi (Kleanthîs Kharalampidîs)'nin hazırladığı iki ciltlik *Mecelle-i Edebiyat-ı Osmaniyye* seçkisini de anmak gerekir. Türkçe dilbilgisi ve Rumca-Türkçe bir sözlük de içeren bu yapıtta, Strauss'un verdiği

²⁹³ Özgün yapıtın ilk basım tarihi 1871'dir. 1899'daki basımın 3. baskı olduğu belirtilmiştir.

²⁹⁴ İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1307 / 1890.

²⁹⁵ İstanbul: Aramyan, Canig, 1879.

bilgilere göre, Cevdet Paşa, Arif Paşa, Edhem Paşa, Rifat Paşa, Münif Efendi ve Namık Kemal gibi çeşitli Osmanlı yazarlarından seçme parçalar yer almaktadır (1995: 227.124). *EHB*'ye göre, yapıt ilk olarak 1873'te Mühendisyan Matbaası (Tupografeion Ohanes Mûkhentisian)'nda Arap ve Yunan harfli olarak basılmıştır. Diğer basımlar farklı matbaalarda 1874 (Neologos Matbaası-Votira ve Şürekâsı Matbaası), 1875 (Tupois Vûtura kai S/as), 1883 (Mihran Matbaası-Tupois Vûtûra) ve 1895 (Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası)'te çift alfabeli olarak yapılmıştır (Arap harfli yapıtlar arasında kaydedilmiş olan sonuncu basımda alfabe bilgisi yoktur ama bu basımın da diğerleri gibi çift alfabeli olması gerekir).

Burada sunulan değerlendirmelerin açıkça gösterdiği üzere, modern çeviri edebiyat konusunda İmparatorlukta yaşanan *millet*ler birbirlerinin seçimlerini ve zevklerini etkilemiştir. Çeviri yapıtlar ve bunların cemaatler arasındaki dolaşımı, güçlü bir iletişimin varlığını ortaya koyar. Aynı zamanda, çeviri konusundaki tercihler, dönemin edebiyat piyasası ve edebî “kanon”u (ya da “kanon”ları) hakkında da önemli bilgiler sunabilir. Avrupa edebiyatının yakından izlendiği bu yüzyılda Osmanlı yazarlarının telif yapıtlarına da yansıyan belli türlerin ve konuların öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, iktidarın ilgisinin de hem piyasa tarafından yönlendirilen, hem de piyasayı yönlendirici bir konumda olduğu tartışılmıştır. Metinler üzerinde yapılacak ayrıntılı çözümlemelerde bu konuları göz önüne almak, dönemin edebiyatına bakışımızı zenginleştirerek taze görüş alanları kazanmamıza katkıda bulunabilir.

3. “Telif” Modern Hikâyeler ve Romanlar

19. yüzyılda basılmış çevirilerin yazarlara ve yapıtlara göre değerlendirilmesi bu şekilde sunulduktan sonra geri kalan yüzde 42'lik dilimin incelenmesine geçilebilir. Çalışmanın yöntemine uygun biçimde bu konuda da Yunan harfli Türkçe yapıtlardan başlamak yerinde olacaktır. Ne yazık ki, bu yüzyılda “telif” kabul edilebilecek bir Yunan harfli basıma rastlanmamıştır. Bu ölçüte en yakın yapıt, Evagelinos Misailidis'in 1871-1872 yılları arasında dört cilt olarak basılmış *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr ü Cefakeş* adlı romanıdır. Başkarakteri Favini'nin değişik coğrafyalarda yaptığı maceralı yolculuklarının anlatıldığı bu roman, İstanbullu bir Rum olan Grigoris Paleoloğos'un Yunanca kaleme aldığı ve 1839 yılında Atina'da

iki cilt olarak basılan “*O polipathis*” (Cefakeş) romanının “uyarlama”ıdır (Boz, 1990: 36). Bu konudaki çalışmasında Sula Boz, Misailidis’in romanı “serbest bir çeviriyle Karamanlıca yazdığını”, romanın çatısını korumakla beraber Favini’nin başından geçenleri zenginleştirerek anlattığını belirtir (36). Aynı zamanda, Misailidis’in didaktik bir üslubu olduğunu ve çoğunlukla sözlü gelenekten yararlandığını saptayan Boz, romanların sonunun da farklı olduğunu vurgular:

Paleoloğos’un kitabında Favini, Eğriboz Adası’nda bir çiftlik satın alır, orada [k]arısıyla mutlu bir yaşam sürdürürler. Geçkin yaşına karşın bir erkek çocukları olur. Ona Konstandinos adını verirler (Bizans ve Yunanistan için sembolik bir ad). Favini, köşesinden genç Yunanistan’ın kalkınmasını, özgürlük için verilen savaşmaları dikkatle izler. “...1839’un sonlarındayız. Başımın geçen olayları karım Roksandra’ya anlattım, o da, okuduğunuz biyografimi kaleme aldı” der.

Misailidis’in romanında ise Favini, Eğriboz yerine, Boğaz’daki köylerin birinde bir çiftlik satın alır ve karısı Roksandra ile oraya yerleşir. Geçkin yaşına karşın bir oğulları doğar, geleneksel bir davranışla, ona dedesini[n] adı olan Vasilaki ismini verirler. Günlerden bir gün, Favini’yi Karamanlıca çıkan “Anatoli” gazetesinin yayı[n]cısı ve kitabın yazarı Misailidis ziyaret eder. Favini, ona cefa dolu yaşamını anlatır. Bir süre sonra Misailidis, dört ciltlik bir kitap halinde yayımlar. (37)

Bu örnek, 19. yüzyıldaki çeviri anlayışını bir kez daha gözler önüne serdiği gibi, romanın belli ölçüde “özgün” yönlerini de ortaya koyar. İki yapıtın daha ayrıntılı bir karşılaştırmalı incelemesi, Osmanlı Rumlarının Yunan Bağımsızlığından sonraki dönemdeki fikir ayrılıklarından, yüzyıl başında başkentin kültürel yaşamının ayrıntılarına dek birçok konuda değerli bilgiler sunabilir. Ayrıca, Anadolu kökenli bir yazar ile eğitilmiş bir kentli yazarın edebî üslupları arasındaki benzerlik ve farkları çözümlenmek de Osmanlı edebiyatını daha iyi kavramak açısından heyecan verici bir potansiyel taşımaktadır.

Yunan harfli metinlerin büyük oranda çeviri ya da halk edebiyatı yapıtlarında görüldüğü gibi anonim olmasına karşılık, kayda değer sayıda Ermeni harfli Türkçe telif modern yapıt bulunmaktadır. Bunların yazarlara ve yapıtların basım yılına göre tablosu Ek 39’da sunulmuştur. Tablo değerlendirilirken Ermeni harfli Türkçe yapıtlar hakkında hâlihazırdaki bilgilerin çok az olduğu öz önüne alınmalıdır. Stepanyan’ın bibliyografyasında (2005) yapıt türlerine dair birkaç kayıt dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Yapıtların türleri bu konuda çalışmış olan araştırmacıların sunduğu sınırlı değerlendirmelerden ve yazarların kaynaklara göre tutarlı olmayabilen yaşam

öykülerinden yola çıkılarak belirlenmiştir. Bunların yanında, ulaşabildiğimiz yapıtlar da bulunmaktadır.

Bu bağlamda, tablodaki yapıtların bazılarının çeviri olabileceği düşünülebilir. Osmanlı edebiyat dünyasının çeviri konusunda kendine özgü yaklaşımlar geliştirdiği de göz önüne alınırsa yapıtları incelemeyen bu konuda kesin yargıya varmanın güçlüğü anlaşılabilir. Tabloda, bu çalışmanın diğer bölümlerinde anılan oyun yapıtlarına yer verilmemiştir. Bununla birlikte, tablodaki yapıtlardan bazıları modern hikâye ve roman dışındaki türlerde de kaleme alınmış olabilir. Tabloda misyoner yayınları yer almamaktadır ama misyoner yayınları da basan matbaaların yapıtları bulunmaktadır. Dolayısıyla, bunlardan bazıları dinî içerikli anlatılar olabilir. Tablonun ilk bölümünde yazarı belli yapıtlar, ikincisinde anonim olanlar yer almaktadır. Daha önce gösterildiği üzere, 19. yüzyılda edebiyat ve yayıncılık dünyasında Müslüman ve gayrimüslim cemaatler arasında güçlü bir iletişim olduğu hâlde, bugün Ermeni harfli Türkçe metinler hakkında kesin bilgilerin bulunmayışı üzücü bir durumdur. Bu çalışmanın, özellikle de sunulan bu tablonun metinlerin gelecekte gün ışığına çıkarılıp incelenmesine katkıda bulunması amaçlanmaktadır.

Sevindirici bir gelişme, tabloda ilk sırada yer alan Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi*'nin Tietze tarafından çevrimyazısı yapıp basıldığından beri araştırmacıların bu yapıta ilgi göstermeye başlamasıdır. Yapıtla ilgili tanıtıcı bilgi vermenin dışında yapılan önemli çalışmalar arasında Laurent Mignon'un "Tanzimat Dönemi Romanına Bir Önsöz: Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi*" başlıklı makalesi; Gökalp Alpaslan'ın "Osmanlı Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser" ve XIX. *Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri* başlıklı çalışmaları; Erkan Erginci'nin "Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezi anılabilir. Bu kaynakta, Hovhannes Balıkcıyan (1833-1898)'in *Karnig, Gülüniya ve Diğranın Dehşetli Vefatları Hikayesi* ve Hovsep Maruş'un *Bir Sefil Zevce* romanları da incelenmektedir. *Akabi Hikâyesi*'ni dilbilim açısından çözümleyen bir çalışma olarak Rahime Demir'in "19. Yüzyıl Ermeni Harfli Türkçe Metinlerde Çekimli Şekiller" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezine başvurulabilir²⁹⁶.

---

²⁹⁶ Bu tezde, ayrıca, 19. yüzyılda basılmış Ermeni harfli Türkçe edebiyat yapıtlarından bir destan (tekil şiir), bazı Nasreddin Hoca fıkraları, *Ömr-i Evliya* başlıklı Hıristiyan menakıbnamesi, bir meddah hikâyesi, *Ma'sukını Katl İdemeyen Kız* adlı oyun ve *Hüdavendigâr* gazetesinden bir metin de incelenmektedir.

Vartan Paşa'nın diğer yapıtlarından *Boşboğaz Bir Adem*'i Turgut Kut, “roman” olarak sınıflasa da (1985: 199) yapıtın sayfa sayısı ve alt başlığında “risale” tanımının yer alması bu tanıma sorgulamayı gerektirir. *BE*'de yapıtın “mizahi türde” yazıldığı söylenmektedir. Yapıtta ayrıca, Vartan Paşa'nın kendi çizdiği karikatürlerin yer aldığı belirtilmektedir (374). *Şark Muharebesi Hikayesi* ise Kut'un verdiği bilgilere göre, “‘93 Harbi” ile ilgilidir (1985: 202). Vartan Paşa'nın başlıkta hikâye sözcüğünü kullanmış olması, yapıtın kurmaca özellikler taşıyabileceğini düşündürür. Bu nedenle, ayrıntıyla incelenmeden türünün belirlenmesinin sağlıklı olmayacağı düşünülerek yapıta tabloda yer verilmiştir.

Akabi Hikâyesi'nden iki yıl sonra *Veronika Hikâyesi*'ni yazmış olan Haçadur Oskanyan hakkında Yahya Erdem'in “Haçadur Vosganyan ve Eseri...” (2007) başlıklı çalışmasında bilgi verilmektedir. Daha önce değinildiği üzere, bu makalede Erdem, *Akabi Hikâyesi*'ni de Oskanyan'ın yazmış olabileceğini öne sürer. Erdem, bu iddiasına kanıt olarak romanın üzerinde yazarın yalnızca baş harflerinin (H. V.) bulunmasını ve çeşitli kaynaklarda romanın yazarı hakkında eksik ya da farklı bilgilerin yer almasını gösterir. Erdem'in en güçlü kanıtı, 1888 tarihli *Appleton's Encyclopedia* (doğrusu *Appleton's Cyclopædia of American Biography*)'da yer alan “Hatchik Oscanyan” maddesinde Oskanyan (Vosganyan)'ın 1849'da “Acaby” (Akabi) adlı Ermeni Türkçesi bir roman yazdığının belirtilmesidir. (Ne var ki, bu ansiklopedinin güvenilirliği 200'den fazla uydurma isim içermesi nedeniyle son derece tartışmalıdır.) Erdem, ayrıca, iki yazarın yaşam öykülerini de karşılaştırarak bu romanı yazanın Vosganyan olmasının büyük bir olasılık taşıdığını gösterir. Erdem, *Appleton's Cyclopædia*'dan aktararak *Veronika Hikâyesi*'nin de bir roman olduğunu belirtir; ama yapıtın sayfa sayısı bu bilgiyi sorgulamayı gerektirmektedir.

En üretken Ermeni yazar olduğu görülen Viçen Tilkiyan'ın yaşamı ve yapıtları hakkında ise kapsamlı bilgiler bulunamamıştır. Johann Strauss, Viçen Tilkiyan'ın yazdığı *Dürbin-i Aşk ve Mahbube-i Milel*'in bir tür Osmanlı *Decamerone*'u sayılabileceğini söyler. “Ermeni, Rum, Çerkez, ‘alafranga’, Osmanlı ve diğer güzeller hakkındaki eğlenceli hikâyelerle dolu olan bu kitap, otuz bir güne bölünmüştür” (2009: 239). *Dürbin-i Aşk*'in yayımlandığı yıl çok benzer bir başlıkla Arap harfli bir basım yapılmıştır: *Âşık ile Maşuk Dürbünü [ve] Her Milletın Güzeli*²⁹⁷. Gökalp Alpaslan, *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri*

²⁹⁷ 5 cilt. İstanbul: Cemiyet-i İlmiye Matbaası, 1289 / 1872.

başlıklı çalışmasında bu yapıtın yazarını “Vâzî” olarak gösterir (2002: XII). Strauss’a göreyse yapıt, Tilkiyan’ın *Dürbin-i Aşk*’ının Arap harfli basımıdır (2009: 239). İkinci bilgi akla yatkın görünmektedir. Daha önce de gösterildiği üzere, yapıtlar, eşzamanlı ya da yakın zamanlı olarak farklı alfabelerde basılmaktadır. Ayrıca, iki yapıt da birden fazla cilt içermektedir. Tilkiyan’ın *Çoban Kızlar* başlıklı yapıtı da Ermeni harfli basımının ertesi yılı Arap harfli basılmıştır²⁹⁸.

Âşık ile Maşuk Dürbünü’nün Cemiyet-i İlmiye Matbaasında basılması, Tilkiyan’ın dönemin ileri gelen aydınlarıyla yakın ilişki içinde olduğunu düşündürür. Yazarın *Şarkta Alafranga yahut Ticaretimizin Günbegün Daralmasının Sebepleri* başlıklı iki kez basılmış bir yapıtı da bulunmaktadır²⁹⁹. Başlığı, konusu hakkında fikir veren bu yapıtın, İmparatorluğun güncel ekonomik sorunlarıyla ilgilenen az sayıdaki Ermeni harfli çalışmadan biri olduğu söylenebilir. Tilkiyan hakkında son bilgi olarak bir düzeltmeden söz etmek yerinde olur. *EHB*’de Stepanyan’ın bibliyografyasının 1985 basımına dayanarak Tilkiyan’a ait *Yedi Dilberler* başlıklı bir künye bulunmaktadır. Stepanyan bu künyeyi 2005 tarihli bibliyografyasından çıkarmış; yerine aynı yıl, aynı matbaada yayımlanmış olan Tilkiyan’ın çevirdiği *Yedi Alimler Risalesi*’ni eklemiştir³⁰⁰.

İstanbul Ermenilerinin yaşamını konu alan *İki Kapı Yoldaşları yahod Hakk-ı Adaletin Zahiri* adlı romanın yazarı Hovsep Kurban(yan) (1847-1903), küçük yaşta geliştirdiği vantrilokluk becerisiyle Abdülaziz döneminde saray vantriloğu olmuştur. Mihran Bidar Arabacıyan’la birlikte yazdığı iki ciltlik *Hayın Bir Adem* de *BE*’ye göre romandır. Ayrıca, Arabacıyan’ın hazırladığı divan şiiri seçkisi *Müntehabat-ül Eşari Bergüzide*³⁰¹, Hovsep Kurban’ın yardımlarıyla yayımlanmıştır (286). Bu çalışma için yapılan araştırmada ulaşılan metinlerden biri de *İki Kapı Yoldaşları yahod Hakk-ı Adaletin Zahiri*’nin 1885 basımıdır (bkz. Ek 44).

Ulaşılan yapıtlar arasında Kerovbe Limonciyan’ın *Esrar-ı Aşk*’ı da bulunmaktadır (bkz. Ek 43). Çevirmen adının geçmediği bu yapıt bir roman hacminindedir. Görülen bir diğer yapıt da Hagop Acemyan’ın çevirdiği *Yadigâr yahud Kraat-ı Ermeniyan Mühim ve Muhtasar Hikâyeler* (1872)’dir (Ek 45). Tabloda yer

²⁹⁸ İstanbul: İzzet Efendi’nin Matbaası, 1294 / 1877.

²⁹⁹ İstanbul: Aramyan Canig, 1865 ve R. Kürkcüyan, 1867.

³⁰⁰ İstanbul: Kafafyan, Hovsep, 1881.

³⁰¹ *Fuzuli, Ragıp Paşa, Baki, Haşmeti, Nabi, Nefi ve Şeref Hanım*. İstanbul: Kantar Eğb. Biraderler, 1879 ve İstanbul: Hovsep Kafafyan, 1887.

alan *Yadigar ve yahod Mühim Hikâyeler*, bu yapıtın ikinci baskısı olabilir. Bununla birlikte, künyede çevirmen ya da yazar adı kayıtlı olmadığı için şimdilik “telif” yapıtlar arasında sayılması uygun görülmüştür. Benzer bir durum, *Piango ile Akd-ı İzdivaç... ve Bilmece ile Akd-ı İzdivaç...* başlıklı yapıtlar için de geçerlidir. Başlıklardaki benzerlik bunların aynı yapıtın farklı basımları olduğunu düşündürür. Kut’un çeviri yapıtlar altında sınıflandırdığı *Piango ile Akd-ı İzdivaç...*’ın Arap harfli basımı 1305 / 1888’de yapılmıştır³⁰². Üç basımda da yazar ya da çevirmen adı kayıtlı değildir. Bu nedenle, yapıtların türü ve çeviri olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya ancak yapıtlar incelendikten sonra varılabilir.

Ermeni harfli Türkçe kırk kadar (bazıları olasılık düzeyinde) oyun dışı telif modern metin yazılmış olmasına karşılık Arap harfli telif modern metinlerin sayısı 500’ü aşkındır. Bu metinlerin bu çalışma kapsamında anlamlı bir değerlendirmesini sunabilmek amacıyla en çok yapıt yayımlamış yazarlar ve çok basılmış yapıtlar üzerinde durulması uygun olacaktır. Bu yöntem, dönemin edebiyat dünyasına yön veren kişileri ortaya koyacağı gibi yapıtlar konusundaki tercihleri değerlendirmeye de olanak sağlayacaktır.

4. Çok Basılanlar

19. yüzyılda Arap harfleriyle telif modern kurmaca yayımlamış 140’tan fazla yazar saptanmıştır. Bunları anlamlı biçimde değerlendirebilmek amacıyla, bu kategoride üç ya da daha fazla yapıt yayımlamış yazarların sayılması uygun görülmüştür. Bu ölçütlere göre hazırlanan tablo Ek 40’ta sunulmuştur. Tablodaki yazarların yalnızca oyun dışı kurmaca yapıtları sayılmıştır. “Farklı Yapıt Sayısı” sütunu yazarın birbirinden farklı kaç yapıt kaleme aldığını gösterir. “Toplam Basım Sayısı” sütunu ise birden fazla baskı yapmış yapıtların sayısının da yer aldığı toplamı gösterir. Burada Ermeni ve Yunan harfli basımlar da sayılmıştır. Baskı sayısını saptamak konusunda *EHB*’nin verileri esas alınmıştır; yani bir yapıtın farklı basımlarının tüm künyeleri kayıtlı olmasa da bibliyografyada “Baskı No” sütununda verilen bilgi doğru kabul edilmiştir. Yaşamları hakkında bilgiye ulaşılabilen yazarların doğum ölüm tarihleri ve yerleri de gösterilmiştir.

³⁰² İstanbul: Karabet ve Kaspar Matbaası.

Ahmed Midhat'ın gazeteci, matbaacı ve yayıncı kimlikleriyle birlikte yapıtlarının Rum ve Ermeni cemaatleri arasındaki popülerliği de göz önüne alındığında 19. yüzyılda en çok yapıt yayımlamış yazar olması şaşırtıcı değildir. Yazara ait 60 farklı yapıtın toplamda 74 kez basıldığı görülmektedir. Yapıtların biri 4 (*Yeniçeriler*), üçü 3 (*Gençlik-Teehhül* [birlikte basım], *Kıssadan Hisse*, *Mihnetkeşan*) ve beşi 2 (*Felatun Bey'le Rakım Efendi*, *Felsefe-i Zenan*, *Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar*, *Karnaval*, *Teehhül* [ayrı basım]) baskı yapmıştır.

Ahmed Midhat'ı yakından takip etmekle birlikte, onun üretkenliğinin ancak yarısını sergilemiş olan Ahmed Rasim'in 26 farklı yapıtı toplamda 35 kez basılmıştır. Yazarın yapıtlarının dokuzu 2 baskı yapmıştır (*Biçare Genç*, *Bir Sefilenin Evrak-ı Metrukesi*, *Endişe-i Hayat*, *Güzel Eleni*, *Leyal-i İztırab*, *Mekteb Arkadaşım*, *Meşakk-i Hayat*, *Sevda-yı Sermedî*, *Ülfet*). En üretken ilk iki yazar arasında bir tür hoca-öğrenci ilişkisinin olması da dikkate değerdir. Ahmed Rasim, 1885'te Ahmed Midhat'ın çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat*'te yazarlığa başlamıştır. Ahmed Midhat, genç yazarı övücü sözlerle basına takdim etmiş ve yazarlık yaşamı boyunca desteklemiştir. Bunun karşılığında, Ahmed Rasim'in üslubunda ve kurmaca dışı yazılarında Ahmed Midhat'ın etkisi olduğu kabul edilmektedir (*TBEA*, Cilt 1: 36-37).

“Nevi şahsına münhasır” bu iki kişilikten sonra en çok okunan yazarların “popüler” romanlar kaleme almış olan Mehmed Celal ve Vecihî olduğu görülür. Özellikle yapıt sayısı ile toplam basım arasında farklar bulunması, bu yazarların üretken oldukları kadar, çok okunduklarını da imler. Bu yazarlar tarafından kaleme alınan yapıtların genellikle edebî değeri düşük ya da “vasat” olarak değerlendirilmesine karşın, gördüğü ilgi dikkat çekicidir. Bu tür değer düşürücü değerlendirmelerin belli bir kuramsal temele dayanmadığı da belirtilmelidir. Bu nedenle, kaynaklarda bu yapıtlar hakkında kesin tür tanımları yapılmamış, “popüler roman” kavramı genellikle kuramsal açıdan tartışılmamıştır.

Örneğin, Orhan Okay, Vecihî'nin “başarılı bazı ruh tahlillerine rağmen Namık Kemal'in romanını aşama[dığı]” yargısına varırken (2006: 72) iki yazarın da yapıtlarını hangi ölçütlerle değerlendirdiğini açıkça belirtmez. Benzer biçimde, Mehmed Celal'i ne olduğu tartışılmamış bazı ölçütlere göre, “verimliliğine oranla vasat bir şair ve yazar olarak” gören Okay (72), yazarın yapıtları hakkında da şu gözlemde bulunur: “Roman adı altında yazılmış eserlerinin çoğu ise basit ve hissî aşk konularını işleyen uzun hikâyelerden ibarettir” (73). İşin doğrusu, aralarında Namık

Kemal'in de bulunduğu pek çok 19. yüzyıl Osmanlı yazarının yapıtlarının bu tanıma uyabileceğini göz önüne almak gerekir.

Safiye Akdeniz'in incelediği 19. yüzyılda ve sonrasında hazırlanmış antolojilerde adı en sık geçen edebiyatçılar arasında Mehmed Celal ve Vecihî yer almaz (bkz. "Yapıt Biçimleri" bölümü, "Bir Arada Basma" alt bölümü). İlginç bir durum olarak, bu antolojilerden birini Mehmed Celal hazırlamıştır: *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri*³⁰³. Antolojilerin belli düzeyde seçkin bir edebiyat "kanon"unu yansıttığı göz önüne alındığında Mehmed Celal ve Vecihî'nin döneminde çok okunmuş yazarlar olmasına karşın, yapıtlarının onları gelecek kuşaklara taşıyacak araçların ölçütlerine uygun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Akdeniz'in inceleyeceği antolojileri seçerken çağdaş bir edebiyat tarihinin ve bir edebiyat ansiklopedisinin süzgecinden geçmiş bir listeyi kullanmış olması da bu bağlamda önem kazanmaktadır. Nesnel ölçütlere dayanarak hazırlanmış bu tabloyla açıkça ortaya konduğu üzere, "popüler" yazarlar, 19. yüzyıl edebiyat evreninde önemli bir üretim ve okunurluk düzeyine sahiptir. Bu yüzyılda "popüler" romanların kaleme alınması, dönemin basım ve yayıncılığının yanında, edebiyat piyasası, okur davranışları ve okuma alışkanlıkları hakkında önemli bilgiler sunabilir. Ne var ki, öncelikle, geçerli çıkarımlara varmayı sağlayacak kuramsal zeminin yapılandırılması gerekir. Bu konuları içermeyen bir edebiyat tarihçiliği anlayışının yüzyıl edebiyatının dinamiklerini derinlemesine kavramada yetersiz kalacağı aşikârdır.

Bu iki yazardan sonra gelen Halid Ziya (Uşaklıgil), daha önce gösterildiği üzere, gazetecilik ve yayıncılığıyla da 19. yüzyılın müstesna kişiliklerinden biridir. Edebî üslup ve teknik açısından Türkçe romanın gelişiminde önemli yeri olan *Bir Ölü'nün Defteri* ve *Mai ve Siyah*, 19. yüzyılda birden fazla kez basıldığı gibi 1900'den sonra da yayımlanmaya devam etmiştir. Yazar, en önemli romanlarından biri olan *Aşk-ı Memnu*'u da 1900'de kaleme almıştır. Halid Ziya, yalnız kurmaca yapıtlarıyla değil, Avrupa edebiyatı tarihi ve akımları üzerine yazdığı *Garbdan Şarka Seyyale-yi Edebiye: Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi*³⁰⁴ ve *Hikâye*³⁰⁵ gibi çalışmalarıyla da Osmanlı edebiyatında sıra dışı bir konumdadır.

³⁰³ İstanbul: Matbaa-i Safa ve Enver, 1312 / 1895.

³⁰⁴ İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 1303 / 1886.

³⁰⁵ İstanbul: İstepan Matbaası, 1307 / 1890.

Halid Ziya'yı bu çalışma açısından önemli kılan bir diğer nokta ise onun yazarlığa giden yolda edindiği deneyimlerdir. *Kırk Yıl* başlıklı anılarında Fatih Askerî Rüştiyesindeki eğitimi sırasında edebiyatla ilgilenmeye başladığını belirten yazarın ilk okuduğu yapıtlar arasında *Âşık Garip*, *Kerem ile Aslı*, *Leyla ile Mecnun* hikâyeleri ile *Binbir Gece Masalları* bulunmaktadır (1936: 44). Bunların yanı sıra, babasının teşvikiyle tiyatroya ilgi duymaya başlayan Halid Ziya, bir dönem Gedikpaşa Tiyatrosu'nun sergilediği oyunların müdavimlerinden biri olmuştur (46-48). Tiyatro merakı, Halid Ziya'yı çeviri ve telif tiyatro yapıtları okumaya yöneltmiştir (48-49). Aynı yıllarda yazar, Namık Kemal ve Recaizade Ekrem'in önce oyunları, daha sonra diğer kurmaca yapıtlarıyla tanışmıştır (48).

Yazarın Avrupa edebiyatına ilgisi, ailesi İzmir'e taşındıktan sonra aldığı özel derslerle öğrenmeye başladığı Fransızcasını daha sonra gittiği Ermeni Mekitarist (yazarın yazımıyla "Mechitariste") okulunda ilerletmesiyle ve burada İtalyanca öğrenmesiyle gelişmiştir (127-38). Halid Ziya, bu dönemde Fransız romanları çevirmeye de başlamıştır. *EHB*'nin verilerine göre, 1883-1896 yılları arasında çevrilmiş 10 Fransız hikâye ve romanının altında çevirmen olarak Halid Ziya (Mehmed Halid) imzası vardır. Bunların yanı sıra, yazar, *Nâkil* başlıklı dört ciltlik bir çeviri ve telif hikâyeler derlemesi de hazırlamıştır³⁰⁶.

Görüldüğü üzere, Halid Ziya'nın okuma merakı halk anlatılarıyla başlamış ve tiyatro yapıtlarıyla ilerlemiştir. Onun yazarlık kariyerinin altyapısında gayrimüslim bir eğitim kurumunda geliştirdiği Fransızca bulunmaktadır. Bu dilde yazılmış yapıtları çevirerek yazarlığa adım atan Halid Ziya, daha sonra özgün yapıtlarını kaleme almıştır. Çok okunan ve çoğu eleştirmen ve tarihçi tarafından edebî açıdan başarılı bulunan yapıtlara imza atan bir Osmanlı yazarının edebî kariyerinde, bu çalışmanın ortaya koyduğu belli başlı sonuçların sentezlendiğini görmek son derece heyecan vericidir.

Halid Ziya gibi 19. yüzyılın genç kuşak yazarlarının çoğunun yetişmesine damgasını vurmuş kişiliklerden biri de Namık Kemal'dir. Süleyman Nazif (1870-1927), Namık Kemal'in kendi kuşağı üzerindeki etkisini "Eğer biz hayatımızı Allah'a borçlu isek, bütün yetişmemizi de Kemal'e borçluyuz" ifadesiyle nitelemiştir (Mardin, 1998: 49-50). Tabloda Namık Kemal'in yazdığı yapıt sayısı ile yapıtlarının toplam basım sayısı arasındaki farkın dikkat çekici olduğu görülür. Bu durum,

³⁰⁶ İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası (ilk iki cilt), 1311 / 1894; Matbaa-i Ebüzziya, 1311 / 1894 (üçüncü cilt) ve 1312 / 1895 (dördüncü cilt).

yazarın yapıtlarının okunma düzeyinin çok yüksek olduğunu açıkça ortaya koyar. Namık Kemal'in *Cezmi* başlıklı "tarihi" romanı ilk kez 1297 / 1880 yılında Mihran Matbaasında basıldıktan sonra sekiz yıl içerisinde dört baskı daha yapmıştır.

Yazarın 1291 / 1874 yılında kaleme aldığı *İntibah yahud Sergüzeşt-i Ali Bey*'inse kayıtlı dört baskısı bulunmaktadır. Bunlardan ikisinin basım bilgilerinin bulunmayışı korsan baskı olduklarını düşündürür. Gerçekte, siyasi açıdan hep muhalif kanatta durmayı seçmiş ve önemli düzeyde bir takipçi grubu edinmiş olan Namık Kemal'in yapıtlarının çok daha fazla sayıda kaçak baskılarının yapıldığı düşünülebilir. Yazarın yapıtlarının yasal yollarla yayımlanamadığı hâlde gizli olarak okunduğu bilinmektedir.

Yazarın bu tür yapıtlarından biri de *Vatan yahud Silistire* oyunudur. Tabloda yer almayan bu yapıt, 1289 / 1872 yılında basılmasının ardından AKK'de kayıtlı künyelere göre çoğunun basım bilgileri eksik olmak üzere 7 baskı yapmıştır³⁰⁷. Asıl ilginç olan, Namık Kemal'in kurmaca yapıtlarının açık siyasi düşünceler ya da mesajlar içermediği hâlde yazarın siyasi kişiliğiyle bağdaştırılarak çok okunmasıdır. *Vatan yahud Silistire*'nin Gedikpaşa Tiyatrosu'ndaki gösteriminin ardından sokağa dökülen bir seyirci grubunun, V. Murad'ın tahta çıkmasını istediklerini ima eden sloganlarla Namık Kemal'in evine doğru yürüdüğüne değinilmişti (bkz. tezin "Siyasal Bağlam" bölümü). Bununla birlikte, yapıtın açık bir siyasi söylem taşımadığı görülmektedir. Oyundaki Zekiye adlı kadın karakter üzerine kurulan vatan aşkı düşüncesi son derece bulanık işlenmiştir. Zekiye, vatan savunmasına katkıda bulunmak amacıyla değil, âşık olduğu İslam Bey'in yakınında olmak için erkek kılığına girerek cepheye gider. Dolayısıyla, bu oyunun temelinde aşkı uğruna her türlü fedakârlığı göze alma düşüncesi bulunmaktadır. "Tarihe müstenid bir hikâye" alt başlığını taşıyan *Cezmi*'de ise idealleştirilmiş bir erkek kahramanla onu paylaşamayan iki kadın arasındaki aşk üçgeni anlatılmıştır. Romanın tarihî niteliği yalnızca zaman ve mekân kurgusundan kaynaklanmaktadır.

İntibah'da ise olay örgüsü açıkça bir aşk ilişkisi üzerine kurulmuştur ama yazara dönemin toplumsal meseleleri hakkında düşüncelerini yansıtmak için elverişli bir ortam barındırır. Örneğin, birbirine zıt karakterle çizilmeye çalışılmış düşkün kadın Mehpeyker ve iffetli cariye Dilaşup, özellikle kadının toplumsal konumu hakkında bir bakış açısı yaratabilecek potansiyeli yazarına sunar. Ne var ki, Namık

³⁰⁷ "19. Yüzyılda Basılmış Tiyatro Oyunları Tablosu"nda yapıtın 1307 / 1890 yılındaki 7. baskısına yer verilmiştir.

Kemal, romanın konu potansiyelini yeterince verimli değerlendirmez. Bunun yerine, klasik edebiyatın söz ve imge dağarı kullanılarak betimlenmiş “erkek güzeli” Ali Bey’i ve Dilaşup’u idealleştirirken gerçeklikten uzaklaşır. Oysa, Mehpeyker karakteri söz konusu olduğunda yazar, ahlakçı bir niyetle ayrıntılara dikkat ederek son derece gerçekçi bir anlatım yakalamıştır. Dolayısıyla roman, toplumsal olmaktan ziyade edebî ve kuramsal bir meseleye işaret eder. Namık Kemal okurlarının hangi açılardan bu yazarı tercih ettiğini sorgulayacak bir araştırmada bu noktaların göz önüne alınması ilginç sonuçlar ortaya koyabilir.

Tarihsel bir dönemin edebî zevkini araştırırken yayımladıkları yapıt sayısına göre yazarları belirlemek, bu sayının toplam basım sayısı ile farkını değerlendirmek kadar, bir yapıtın bir baskıda ne kadar çoğaltıldığını, yani kaç adet basıldığını irdelemek de önemlidir. 19. yüzyıl edebiyatı alanında bu konudaki bilgilerimiz ne yazık ki çok kısıtlıdır. Olağan dışı bir örnek olarak Safvet Nezihî’nin *Zavallı Necdet* adlı romanından söz etmek gerekir. Bu yapıtın AKK’de kayıtlı üçüncü baskısında sayı belirtilmiştir: “on üçüncü ve on dördüncü bin”. Bu baskı Rumi 1336 yani 1920 yılında Matbaa-i Orhaniyede yapılmıştır. Bu, 19. yüzyılın tarih sınırları içinde yapılmış bir basım değildir ama bir Osmanlı yazarının ilk baskısı 1899’da yapılmış bir romanı ile ilgilidir. Tarihsel olarak Cumhuriyet’e çok yakın olmakla birlikte Kurtuluş Savaşı’nın örgütlenmesinin henüz başladığı bir dönemde İstanbul’da yapılmış bir basım olduğu için bu durumu Osmanlı edebiyatı bağlamında değerlendirmek uygundur.

Osmanlı basım ve yayıncılığının ilerleme süreci açısından bu sayı, kayda değerdir. İstanbul’da basım ve yayıncılığın tartışıldığı bölümde değinildiği üzere, 19. yüzyılda yapıtların 2000’den fazla çoğaltılması ender rastlanan bir durumdur. Bu anlamda *Zavallı Necdet*, Osman Bey’in 6000 adet bastığı Kur’an’la yarışacak düzeydedir. Bu durum, okuryazar oranındaki artış konusunda fikir verebileceği gibi, yaklaşık bir yüzyıl içerisinde okunan türlerdeki tercihlerin radikal biçimde değiştiğinin göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Bu örnek, bir yazarın tek bir yapıtla bile edebiyat tarihine önemli bir katkıda bulunabileceğini ortaya koyar. Burada sunulan tablo değerlendirilirken bu gerçek de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, Osmanlı edebiyatının modernleşme tarihi açısından büyük önem taşıyan *Taaşuk-i Talat ve Fitnat*, yazarının tek romanı olduğu için Şemseddin Sami tabloda yer almamaktadır. Aynı durum, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanının yazarı Mizancı Mehmed Murad için de söz konusudur. Fatma

Aliye dışındaki kadın yazarlar da bu nedenle tabloda görünmemektedir: P. Fahriye (*Dilfigâr*, 1899), Raife Binnaz (*Remziye*, 1895), Selma Rıza (*Uhuvvet*, 1892) ve Zafer Hanım (*Aşk-ı Vatan*, 1877).

Son olarak yazarlarla ilgili önemli bir duruma işaret etmek gerekir. 19. yüzyılda modern hikâye ve roman türlerinde Türkçe yapıtlar kaleme almış yazarların doğum tarihleri esas alınarak bir kuşak belirlemesi yapmak mümkündür. Aşağıdaki tabloda doğum tarihi saptanabilmiş yazarlara göre bir dağılım hazırlanmıştır. Burada gayrimüslim yazarlar da sayılmıştır:

Tablo 8: Yazarların Kuşaklara Göre Oranı

Doğum Yılı Aralığı	Yazar Sayısı	Yüzde
1810-1819	2	4%
1820-1829	1	2%
1830-1839	1	2%
1840-1849	7	15%
1850-1859	6	13%
1860-1869	19	41%
1870-1879	10	22%

Görüldüğü üzere, modern hikâye ve roman türlerinde ürün vermiş yazarların çoğunluğu 1860 kuşağındandır. 1870'lerde doğmuş olan daha genç kuşak yazarların da önemli bir orana sahip olduğu görülmektedir. 1879'dan sonra doğmuş ve 19. yüzyılda bu türlerde yapıt yayımlamış yazara rastlanmamıştır. Çok yazan ve çok okunan yazarlara göre aynı ölçütlerde hazırlanmış olan tablo ise şöyledir:

Tablo 9: Çok Yazan / Okunan Yazarların Kuşaklara Göre Oranı

Doğum Yılı Aralığı	Yazar Sayısı	Yüzde
1810-1819	0	0%
1820-1829	0	0%
1830-1839	0	0%
1840-1849	4	18%
1850-1859	2	9%
1860-1869	11	50%
1870-1879	5	23%

Burada da 1860 kuşağı en üretken yazarların yer aldığı dönemdir. 1810-1839 yılları arasında doğmuş yazarların ise rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla,

modern kurmaca konusunda genç kuşanın daha etkin olduğu söylenebilir. Özellikle, 1870 kuşasının 1900'den sonra da yazmaya ve yayımlamaya devam ettiği göz önüne alındığında bu gerçek daha da belirginleşir. Bu etkinliği tam anlamıyla saptayabilmek, ancak 1900-1920 yılları arasındaki dönemde 70 kuşası yazarlarının üretimini incelemekle mümkündür. Ayrıca, modern hikâye ve romanın gelişimini nasıl sürdürdüğünü görebilmek için benzer yöntemlerle Cumhuriyet dönemini de kapsayan bir araştırma yapılması gerekir. Böylece, I. Dünya Savaşı, Harf Devrimi gibi önemli tarihsel olayların bu gelişime etkisi de sorgulanabilir. Ne var ki, bunlar ayrı bir tez konusudur.

SONUÇ

Çok milletli ve çok kültürlü bir imparatorluğun modernleşme sürecinde edebiyatını incelemek, konunun doğası gereği, ilk bakışta âdeta kaotik görünen bir yapıyı çözümlmeyi gerektirir. Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda sosyopolitik koşullar, bu çalışmada tartışıldığı üzere, edebiyat etkinliğini karmaşıklaştıran önemli etkenlerdir. Kullanılan dillerin ve alfabelerin çeşitliliği, dinî cemaatler temelinde örgütlenmiş yönetim ve eğitim anlayışının çok biçimliliği, tek sesli bir edebiyatın oluşumunu olanaksız kılar. Bu tezde gösterildiği gibi, 19. yüzyılda İmparatorluğu oluşturan milletlerin bazı yönlerden kendilerine özgü uluslaşma deneyimleri kazanmakla birlikte, birbirleriyle sıkı bir etkileşim içinde olması, “Osmanlı” üst kimliğinde birleşen son derece zengin bir edebiyatın gerçekleşmesini sağlamıştır.

19. yüzyılda Türkçe edebiyat alanında cemaatler arasındaki etkileşim ve alışverişler, bugün sanılandan daha yoğundur. Yalnızca yazarlık düzeyinde değil, matbaacılık, yayıncılık, kitapçılık ve çevirmenlik gibi edebiyat etkinliğini oluşturan ögelerde bu iletişimin varlığı açıkça görülebilir. Özellikle gayrimüslimlerin klasik Osmanlı edebiyatına ve halk edebiyatına gösterdiği ilgi, üretici ve tüketici düzeyinde edebiyat etkinliğine katılımı, edebiyat tarihçiliği açısından göz ardı edilmemesi gereken bir düzeydedir. Yunan Bağımsızlığı ve II. Abdülhamid’e suikast girişimleri gibi siyasal olaylara karşın, bu yüzyılda din, dil ve etnik kimliğin üzerinde bir “Osmanlı” kimliğinin yalnız eğitim alanında ya da edebiyat piyasasında değil, iktidarın nezdinde de benimsendiği açığa çıkmıştır. Dolayısıyla, gayrimüslimlerin 19. yüzyılın geç dönemlerine değin Osmanlı toplumunun ve edebiyat etkinliğinin bütünleşmiş ögeleri olduğu yadsınmamalıdır.

Modernleşme sürecinde örnek alınan “milet-i mütemeddine”nin, yani Avrupa devletlerinin edebiyatına duyulan ilginin doğal olarak artması, Osmanlı edebiyatının çok sesliliğine katkıda bulunan etkenlerden bir diğeridir. Dünya görüşünü değiştiren

her toplumda olduğu gibi, Osmanlı’da da bu durumun edebiyata yansımaları, edebiyat etkinliğinin karakterini, edebî türlerin niteliğini ve biçimini etkilemiştir. Avrupa edebiyatı hem öykünülen, hem de rekabet edilen bir model olarak 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatının gelişiminde önemli rol oynamıştır. “İstanbul’da Basım ve Yayıncılık” bölümünde ele alındığı üzere, politik ve ekonomik koşulların büyük oranda etkili olduğu bir değişimle, bu rekabet anlayışının yitirilmesi ve dengenin öykünmeden yana ağır basması sonucunda “Osmanlı” edebiyatı, üst kimliğinin parçalanması noktasına gelmiştir. Yüzyıl sonuna doğru hissedilmeye başlayan bu olgu, yirmi yıldan az bir süreçte İmparatorluğun çöküşünü de beraberinde getirmiştir.

Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti’ne Osmanlı edebiyatından devreden bu mirasın olgunlaşma dönemi, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarına yakındır ve 19. yüzyıl edebiyatının yalnızca bir yönünü yansıtır. Oysa, “Giriş” bölümünde tartışıldığı üzere, bugünkü baskın edebiyat tarihçiliğinin penceresinden görünen tek manzara budur. Avrupa merkezli, edebiyatçı odaklı, genç Cumhuriyet’in politik gündemine göre oluşturulmuş bir süzgeçten geçirilmiş, gerçek duruma oranla son derece dar, tekil bir tür “kanon”, bu alanda yapılan edebî, kültürel ve sosyolojik incelemelerin de hâlen ufkunu belirlemektedir.

Yalnızca bazı Müslüman Türk edebiyatçıların belirli yapıtlarından oluşan bu “kanon”, gayrimüslim edebiyatçıların farklı alfabelerde Türkçe ürettiği edebiyatı dışlamaktadır. Bu durumun kaçınılmaz bir sonucu, kabul gören edebiyatın üretim, sunum ve tüketim bağlamından koparılmasıdır. Dolayısıyla, “kanon” a dâhil edilen edebiyat da gerçek zenginliğini ortaya koyacak çözümlene araçlarından yoksun bırakılmıştır.

Verili listenin sorgulanmadan sürekli yeniden üretilmesi iki soruna işaret eder. Daha önce değinildiği üzere, ilk sorun, Harf Devrimi’nin getirdiği alfabe değişikliğiyle, Arap harfli metinlerin okunmasının bugünden aşılması zor bir dil eğitimi engelini göğüslemeyi gerektirmesidir. İşin ilginç yanı, Türkiye’deki Türkoloji eğitimi uzun bir süredir, çoğunlukla Arap harfli metinlerin okunması ve yeni yazıya aktarılması konusunda yoğunlaştırılmıştır. Türkçe edebiyat alanında çoğu lisans bitirme ve yüksek lisans tezi, yazar ve metin hakkında bilgilendirici pasajları izleyen çevrimyazısı yapılmış metinlerden oluşur. Değeri küçümsenemez olan bu çaba, bugün ciddi düzeyde bir Arap harfli Türkçe metinler külliyyatının ilgili her Türkçe kullanan okur tarafından okunabilirliğini sağlamaktadır.

Öyleyse, ikinci—ve anlaşılan daha önemli—sorun, Müslüman Türk edebiyatçılara ait olmayan ve Cumhuriyet’in kültür politikalarına uymayan bir edebiyatın taşıdığı politik çağrışımlardır. Edebiyat etkinliğinin politikayla sıkı bir etkileşim içinde olması, edebiyatı politikadan soyutlamanın güçlüğüne ve belki de boşunallığını beraberinde getirir. Edebiyat, bilimsel yöntemlerle incelendiğinde, politik yönü de nesnel olarak çözümlenebilir. Böylelikle, kişilerin, topluluk ya da toplumların, devletlerin şimdiki zamandaki öznelliğinden bağımsız bir edebiyat incelemesi gerçekleştirilebilir.

Bu çalışmada ortaya konan verilerden bazıları, etnik, dinî kimlik gibi edebiyat dışı ölçütlere vurgu yapan edebiyat tarihçiliğinde görmezden gelinmesi yeğlenen türden olabilir: örneğin, bazı modern yapıtların Müslüman Türklerden önce gayrimüslimlerce Türkçeye çevrilmiş olması ya da Müslüman Türklerin basmadığı bazı meddah hikâyelerinin bulunması gibi. Bununla birlikte, burada, aynı anlayışın söylemine dâhil etmekten çekinmeyeceği bazı gerçekler de serimlenmiştir: Örneğin, bazı modern yapıtları da önce Müslüman Türkler çevirmiştir; Türkçe yapıtlar basan Müslüman Türk matbaacıları, yüzyılın toplam üretimin yarısından fazlasını gerçekleştirmiştir. Dilin esas ölçüt olarak alınmadığı edebiyat tarihi yazımlarında bu tür ikincil olgular, gereğinden fazla önem kazanarak alanın politikleşmesine hizmet edebilir.

Öte yandan, yapıtların yazıldığı dil esas alınarak, edebiyat yapıtlarının çeşitli açılardan sayısal değerlerinin bir edebiyatı oluşturan ögeler ile politik ve sosyokültürel gelişmelerin ışığında yorumlanması, inceleme nesnesinin politik çağrışımlara açık doğasını bir sorun olarak gören edebiyat tarihçiliği anlayışının aşılmasında başlangıç düzeyinde bir adım olarak görülebilir. Bunu başarabilmek amacıyla, bu tezde ilk olarak basılı Türkçe metinlerin mümkün olduğunca eksiksiz bir haritası çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu yolla, ister bilgi ya da ilgi eksikliği, ister politik kaygılarla olsun, 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatının henüz keşfedilmemiş büyük bir bölümünün varlığı ortaya konmuştur.

Bunun için, 1800-1900 yılları arası Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle basılmış Türkçe metinlerin bibliyografik bir veritabanı hazırlanmıştır. Bu yapılırken temelde *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası* ve Hasmik Stepanyan’ın 2005 yılında yayımlanan *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1717-1968)* kullanılmakla birlikte, geniş bir kaynak listesinden

yararlanılarak bu bibliyografyalardaki yapıt künyelerinin doğruluğu araştırılmış ve yapıtlar, yayıncılar ve yazarlarla ilgili çeşitli bilgilerle veritabanı zenginleştirilmiştir.

İkinci aşamada, derlenen malzemenin özgül niteliklerine göre yeni bir sınıflama ve sayma yöntemi geliştirilmiştir. “Çoklu değer atama” biçiminde tanımlanabilecek bu yöntemde yapıtlar, tür, konu ve biçim özelliklerine göre gerektiği yerde birden fazla kategoride etiketlenmiş ve sayılmıştır. Bu çalışma sonucunda ortaya çıkan tablo, tezin temel savının doğruluğunu kanıtlamış; yani, 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatı hakkında bilinenlerin (ya da bilinmesi uygun görülenlerin), gerçek duruma kıyasla çok sınırlı olduğunu göstermiştir.

Ayrıca, yapıtlar hakkında bilgilerin titizlikle düzenlenmesi, alan hakkındaki dönemselleştirmelerin ve kalıplaşmış yargıların sorgulanabileceği, bilgileri toplu olarak değerlendirmeye yarayacak çeşitli araçlar elde edilmesini sağlamıştır. Temelde sayılara dayanan bu araçların edebiyat etkinliğini oluşturan ögeler bağlamında değerlendirilmesi, Osmanlı modernleşmesi hakkında yeni görüş alanları yaratmıştır.

Bunlardan ilki, basım ve yayıncılığın gelişmesine koşut olarak deneyimlenen yoğun modernleşme sürecinin etkilerini, en dolaysız biçimde edebiyat alanında gösterdiğinin ortaya konmasıdır. Basım ve yayıncılığın ilerlemesi, sözlü ve yazılı edebiyattan basılı edebiyata ivmeli bir geçiş yaratmıştır. Bu çağda, edebî türler, birkaç on yılla sınırlı dönemlerde doğmuş, evrim geçirmiş ve olgunlaşmıştır. Bu arada, basılı kültür, geleneksel ve klasik türleri dönüştürmüş, onların bazı ögelerini yeni bağlamlarda üretirken bazılarını da ayıklayıp ötekileştiren modern türlerin oluşumuna uygun ortamı sağlamıştır. Edebî türlerin bu koşullar altındaki gelişimine bakıldığında eğilimin, modern kurmaca türleri besleyecek ve modern okur davranışlarını yerleştirecek yönde olduğu söylenebilir.

Bunu düşündüren önemli sonuçlardan bazıları, klasik türlerin evrimindeki belirgin dönemlerin açığa çıkarılmasıyla elde edilmiştir. Buna göre, modern kurmaca türlerin basılmaya başlandığı 1870’li yıllardan itibaren mesnevi, ömrünü tamamlamıştır. Klasik anlatı geleneğinin aşka bakış açısı da yeni yazılan türlerde farklılaşmıştır. Kadının kamusal alanda görünür olmasının yanında Avrupa romanının anlam evreninin de etki ettiği bu farklılık, yapıtların başlıklarına, yani sunuluş biçimlerine odaklanılarak yorumlanmıştır. Başlangıç düzeyinde gözlemlerden oluşan bu çalışma, eş cins aşkı anlatımının yerini karşı cins aşkının anlatımına bırakmaya başladığını ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın en çarpıcı sonuçlarından biri de modern hikâye ve romanın gösterdiği olağan dışı hızlı ve yoğun gelişmeyi somut biçimde ortaya çıkarmak olmuştur. Bu gelişmeye ters orantılı bir şekilde oyun yapıtlarının, halk hikâyelerinin ve klasik anlatıların üretiminde belirgin düşüşler yaşanırken yaşamöyküsü yapıtları, kendi ölçeğinde romana koşut bir gelişim çizgisi göstermiştir. Yüzyılın son çeyreğinde din ulularının yaşamlarını konu alan menkıbelerin üretimi azalırken çağdaş düşünürlerin, devlet adamlarının, edebiyatçıların yaşam öykülerine büyük bir merak duyulduğu gözlemlenebilir. Bunun yanında, romanın konusu ve alımlanışı göz önüne alındığında bu merakın giderek sıradan insana yöneldiği görülebilir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl, basılı Türkçe edebiyat alanında sıradan insanın yaşamının önem ve değer kazandığı bir çağ olmuştur. Edebiyat okurunun ilgisi, ilahî olana vurgu yapan klasik anlatılardan, idealist aşk hikâyelerini konu edinen geleneksel anlatılardan uzaklaşarak, sokaktaki insanın yaşamının en ince, bazen de en kaba ayrıntılarına kadar betimlendiği bir kurmaca türüne yönelmiştir.

19. yüzyılda modern kurmacanın kendi içinde de belli düzeyde bir gelişim sergilediği anlaşılmaktadır. “Popüler” romanların çok basılıp çok okunması, bu olguya işaret etmektedir. Bu durum, bir edebiyat yapıtını tekrar tekrar okuyan, çoğu zaman ezberleyen bir okur davranışı yerine, edebiyatın daha hızlı bir şekilde tüketilip unutulduğu bir piyasa ortamının oluştuğunu göstermektedir.

Ayrıca, bu yüzyılda, haminin ilgisinin diğer edebî türlere yönelmesi nedeniyle divan şiirinin de büyük bir yapısal dönüşüm geçirdiği anlaşılmıştır. Genellikle belirli isimlerin (Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Recaizade Ekrem, Abdülhak Hâmid ve Muallim Naci) şiir anlayışlarını öne çıkararak şiirin önce içerik açısından, ardından biçimsel modernleşmesine vurgu yapan günümüz edebiyat tarihçiliği, bu olguyu gözden kaçırmıştır. Oysa, divanların 19. yüzyılın geç dönemlerinde bile ciddi sayılarda basılmayı sürdürmesi, önemli bir edebî ve toplumsal duruma işaret eder. Bu divanlar bir prestij göstergesi olarak mı yayımlanmaktadır? Bunları okuyan büyük okuryazar gruplarından söz edilebilir mi? Divanın basılıp öncekinden çok daha geniş bir okuryazar kesimine sunulması, divan şiirine nasıl etki etmiştir? Bunlardan da önce, halk şiiriyle ve anlatılarıyla birlikte basılan, diğer türlü geçmişteki güçlü koruyucuları olmadan üretilen bir şiir, artık ne oranda bir klasik, bir “divan” şiiri sayılabilir?

Burada vurgulanması gereken nokta, edebiyat etkinliğinin büyümesiyle haminin rolünü özel girişimcilere devretmesidir. Başka bir deyişle hami, büyük

oranda edebiyatın üreticisi değil, tüketicisi hâline gelmiştir. Bu anlamda, özellikle II. Abdülhamid, sansür ve teşvik yoluyla hâlâ çok etkili bir iktidar konumunda olmasına karşın, edebiyat piyasası da önceki yıllara göre daha özerk bir işleyişe kavuşmuştur. Bu durum, piyasayı yönlendirebilecek bir okuryazar grubunun oluşmasıyla da doğru orantılıdır.

Sonuçta, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinden en olumlu kazanımları elde edenin, siyasi iktidar, dış güçler ya da belli politik odaklar değil, tüm bunlardan etkilenmekle birlikte kendi gelişim çizgisini yaratmış Türkçe edebiyat olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu edebiyatın tarih yazımında edebiyat etkinliğini merkeze alan ve resmin bütünü göz önünde tutan çalışmaların yapılması, yeni görüş alanlarının açılması için gereklidir. Bütünü görmek ve inceleme nesnesinin çeşitlilik sergileyen doğasını kavramak, bütüncül yaklaşımlardan uzaklaşmayı da beraberinde getirecektir. Neredeyse bir yüzyıl önceki koşullara göre oluşturulmuş ölçütlerin sorunsallaştırılmasına, sorgulanıp değiştirilmesine ön ayak olacağı düşünülen bu tür araştırmaların daha çok sayıda ve alanı ilgilendiren daha çeşitli konularda yapılması, 19. yüzyıl Türkçe Osmanlı edebiyatını kuşatıcı biçimde kavramaya ve yenilikçi yaklaşımlarla değerlendirmeye olanak sağlayacaktır. Böyle bir bakış açısı, günümüz Türkçe edebiyatını daha iyi anlamaya ve zenginleştirmeye de yardımcı olacaktır.

EK 1: Veritabanı Çalışması

Bu tezde 19. yüzyıl basılı Türkçe edebiyat üretiminin çeşitli açılardan çizilmiş haritalarının sunulması amaçlandığından bu haritaların bilgi kaynağını oluşturacak bir veritabanı yaratma gereksinimi doğmuştur. Tezi hazırlamak için kullanılan araştırma zamanının büyük bir bölümü (Nisan 2005-Aralık 2008), veritabanı çalışmalarına ayrılmıştır. Sonuçta, 1800-1900 arasında basılmış yapıtlardan oluşan 20119 maddelik bir veritabanına ulaşılmıştır. Bu veritabanında standart künye bilgilerinin dışında, yazarların doğum, ölüm tarihleri ve yerleri, yapıtların tür, biçim, dil, konu gibi bilgilerinin yanı sıra yapıtların içeriğine, kullanılan kaynaklara ve benzeri konulara dair notlar eklenmiştir. Bu bölümde öncelikli olarak veritabanının belli başlı kaynakları tanıtılmış ve bunların nasıl değerlendirildiği açıklanmıştır. İkinci kısımda ise veritabanı çalışmaları ayrıntılandırılmış, araştırmanın metodolojisi betimlenmiştir.

A. Kaynaklar

1. *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (EHB)*

Millî Kütüphane Başkanlığının araştırma ve derlemesini Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık Limitet Şirketine yaptırdığı *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)*, bu çalışmanın ana kaynağıdır. Bibliyografyanın araştırma danışmanı Uygur Kocabaşoğlu, editörleri Kudret Emiroğlu ve İlker Mustafa İšoğlu'dur. 2001 yılında elektronik ortamda (CD biçiminde) yayımlanmış bu bibliyografyanın yazılım tasarımı ve programlaması Pusula Yayıncılık ve İletişim Limitet Şirketine aittir. Bibliyografya, 1584-1986 yılları arasında Arap, Yunan ve Ermeni harfleriyle basılmış 37.359 farklı başlıklı Türkçe yapıta ait 50.760 bibliyografik künyeyi içermektedir.

Bibliyografyanın tanıtımında verilen bilgilere göre, 15 Temmuz 2001-30 Kasım 2001 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu çalışma, elektronik ortamda yapılan katalog araştırmalarının sağlayacağı kolaylıklar düşünülerek hazırlanmıştır. Çalışma kendi içinde iki ayrı bölümden oluşmuştur. Daha önce bu konuda yayımlanmış olan önemli bibliyografya yapıtları taranmış ve Millî Kütüphane, Bayezit Devlet Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi gibi büyük kütüphaneler başta olmak üzere geniş bir arşiv taraması yapılmıştır.

Bibliyografyada yer alan yapıtlar hakkında mevcut olan tüm bilgiler derlenmeye çalışılmıştır. Yapıtların yayınındaki her değişiklik (örneğin baskı sayısı, matbaa gibi) o yapıtın her baskısının ayrı bir veri olarak ele alınmasını gerektirmiş; bu bilgiler açıklanmıştır. Yapıtların bibliyografik künyeleri, Millî Kütüphanenin künye sistemine göre düzenlenmiştir.

Bibliyografya için taranmış arşivler ve diğer bibliyografik çalışmalar şöyle sıralanabilir: İstanbul Bayezit Devlet Kütüphanesi Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Koleksiyonu; İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Kısmı; Millî Kütüphane Muvakkat Kataloğu; Akbayan, Nuri. “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu’na Zeylû’z Zeyl”. *Müteferrika* 1, 2, 3, 15, 19 (1993-2001); Balta, Evangelia. *Karamanlidika. Additions (1584-1900) Bibliographie analytique*. Atina: Centre d’Études d’Asie Mineure, 1987; Balta, Evangelia. *Karamanlidika. Additions (XXe siècle) Bibliographie analytique*. Atina: Centre d’Études d’Asie Mineure, 1987; Balta, Evangelia. *Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments I. Bibliographie analytique*. Atina: Centre d’Études d’Asie Mineure, 1997; Duman, Hasan. *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000; İsdepanyan, H. A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitapların Listesi: 1727-1968*. Erivan: Ermenistan SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Bilimler Akademisi Yayınevi, 1985; Özege, M. Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu I-V*. İstanbul, 1971-1979; Salaville, Séverien ve Eugène Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs I-III: 1584-1900*. Atina: Institut Français d’Athènes, 1958-1974; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu (Arap Harfli Türkçe Eserler) 1729-1928 I-V (A-H)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı, 1990-1998 ve “Diğer” kategorisindeki kaynaklar.

Elektronik ortamda sunulması nedeniyle basılı bibliyografyaların kullanım gücünü önemli oranda azaltan bu çalışma, çok yönlü bir araştırma olanağı

yaratmasından dolayı Türkiye’de kendi türünde bir devrim olarak nitelenebilir. Bu bibliyografya hazırlanıp elektronik ortamda sunulmuş olmasaydı bu tezin bu metodolojiyle yazılmasının mümkün olamayacağı söylenebilir.

2. Hasmik A. Stepanyan Bibliyografyası

EHB’nin kaynakları arasında Hasmik A. Stepanyan (ya da İsdepanyan)’ın 1985 yılında yayımladığı *Ermeni Harfli Türkçe Kitapların Listesi: 1727-1968* başlıklı bibliyografyanın bulunduğu belirtilmişti. Stepanyan, araştırmasını gözden geçirip genişleterek 2005 yılında kitapların yanı sıra süreli yayınları da içeren bir bibliyografya biçiminde yeniden yayımlamıştır. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* başlıklı bu çalışma, üç dilli olarak (Ermenice, Fransızca, Türkçe) Turkuaz Yayınları tarafından basılmıştır.

EHB’deki Ermeni harfli Türkçe yapıtlara ait künyeler, Stepanyan’ın 2005 baskılı bibliyografyasıyla karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda, ana bibliyografyada bulunmayan birçok künye olduğu, kaydedilmiş künyelerden bazılarının ise düzeltilmiş ya da eksiklerinin giderildiği anlaşılmıştır. Yeni künyeler veritabanına eklenmiş (563 yeni giriş), gerekli değişiklikler yapılmıştır (48 künyede düzeltme). 2005 bibliyografyasında yer almayan ama ana bibliyografyada kaydedilmiş künyeler korunmuştur. Buna göre, veritabanının kapsamı CD biçiminde sunulan bibliyografyaya oranla genişletilmiş ve güncellenmiştir. Sonuçta, 19. yüzyılda basılmış Ermeni harfli Türkçe metinlere ait künye kaydı sayısı 1377 olarak belirlenmiştir.

3. Çevrimiçi Kütüphane ve Sahaf Katalogları

Bu çalışmanın temel kaynağı olan *EHB*’nin yanı sıra Millî Kütüphanenin ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının çevrimiçi olarak hizmete sunduğu Türkiye Yazmaları Kataloğu (TYK), veritabanındaki yapıtların tür bilgilerini araştırmak ve 19. yüzyıldaki basma yapıtlarla yazma yapıtların karşılaştırmasını yapmak amaçlarıyla kullanılmış başlıca kaynaklardan biridir. Kataloğa İnternet üzerinden Millî Kütüphanenin <<http://www.mkutup.gov.tr>> adresli ana sayfasında bulunan “El

Yazması Eserler” bağlantısından ya da <<https://www.yazmalar.gov.tr>> adresinden ulaşılabilmektedir.

TYK, dünya çapında bir arşiv ve kataloglama çalışmasıdır. Ayrıca, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü ile Millî Kütüphanenin arşivlerinde bulunan elyazmalarının taranmış görüntüleri benzer uygulamalardan çok daha düşük bir bedel karşılığında İnternet kullanıcılarının hizmetine sunulmuştur. Görüntüsü bulunan yapıtlar belli koşullarda kişisel bilgisayara kopyalanabilmektedir. Bu açıdan eşine ender rastlanır bir kamu hizmeti gerçekleştirilmektedir. Kopyalama koşulları, kaynak koleksiyonlar ve yazmaların kataloglanma yöntemi hakkında İnternet adreslerindeki ilgili bağlantılarda bilgi verilmektedir.

Bu müstesna nitelikleriyle birlikte, TYK’nın kataloglama sistemi tam olarak standartlaştırılmamıştır. Yazar ve yapıt adlarında harf ve / ya da noktalama imlerindeki farklılıklar nedeniyle yapıtlara ulaşmada güçlük yaşanabilmektedir. Her yazmanın konu bilgisi verilmediği gibi bazı yazmaların nüshaları farklı konu başlıklarında kataloglanmıştır. Bazı yazmaların konu başlığı ise içerikle tam olarak örtüşmemektedir. Örneğin, Namık Kemal’in “Celâlüdin Harzemşah” başlığıyla kataloglanmış olan *Celaleddin Harizmşah* adlı oyununun müsveddeleri “Ural, Paleosibirya, Dravid edebiyatı” konusu altında kaydedilmiştir. Ayrıca, yazmaların dili de standart olmayan başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Örneğin, üç dilli yazmaların sınıflandırılması standart bir şekilde dillerin alfabetik sıralanışına göre düzenlenebilecekken “Arapça-Farsça-Türkçe”, “Farsça-Arapça-Türkçe”, “Farsça-Türkçe-Arapça”, “Türkçe-Farsça-Arapça” gibi çeşitlemeler kullanılmıştır. Bu da aslında her üç dilin de kullanıldığı yazmaların farklı dil sınıflarındaymış gibi kataloglanmasına yol açmıştır. Benzer şekilde, telif ve istinsah tarihlerinde hicri ve miladi yıllara göre farklı girişler yapılmıştır. Bazı yazmalarda her iki takvime göre de tarih belirtilmişken bazılarında yalnızca biri yer almaktadır. Bunun yanı sıra, yazmaların birçoğunda tarih bulunmadığı için kataloglama sorunları dışında da yazmalar hakkında sayısal çıkarımlar yüzde yüz bir kesinlik taşıyamamaktadır. Bu çalışmada TYK verilerine göre yapılan incelemeler değerlendirilirken bu konuların göz önünde bulundurulması önerilir.

Çevrimiçi kataloğun yanı sıra Dursun Kaya, Niyazi Ünver, E. Selma Kutlu ve Hasan Soyak’ın hazırladığı, Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları tarafından CD biçiminde ilk ikisi 2004, üçüncüsü 2005 yıllarında yayımlanmış olan *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu* da bulunmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan bir diğer önemli çevrimiçi kaynak, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneleri Toplu Kataloğu'dur. İnternet üzerinden <<http://katalog.ibb.gov.tr/Yordamtk.htm>> adresinden erişilebilen bu katalogda yer alan on bir kütüphaneden özellikle "Atatürk Kitaplığı İstanbul Kitaplığı Bölümü Kataloğu" (AKK), veritabanında yer alan yapıtların türlerinin belirlenmesinde ve yapıt adı, yazar, basım yeri, basım tarihi, cilt sayısı, sayfa sayısı gibi künye öğelerinin *EHB*'yle karşılaştırmalı olarak sağlamanın yapılmasında etkin biçimde kullanılmıştır. Atatürk Kitaplığının yanı sıra daha az oranda Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesinin çevrimiçi kataloğuna (<<http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/index.htm>>) ve Talat Öncü Özel Kütüphanesinin çevrimiçi kataloğuna (<<http://www.oncu.com>>) da başvurulmuştur.

İnternet üzerinden yapılan taramalarda ticari amaçlı çeşitli web sitelerinin koleksiyonları da kullanılmıştır. Bunlardan belli başlıları, genellikle yapıtların ciltli görüntülerinin ya da başlık sayfasının fotoğrafının yer aldığı, İnternet üzerinden sabit fiyatla ya da açık artırma yöntemiyle satış yapan sitelerdir. Bu siteler, araştırma için kullanım yoğunluğuna göre şöyle listelenebilir: Nadir Kitap.com (<<https://www.nadirkitap.com>>); İmge Sahaf (<<http://www.imgesahaf.com>>); Turkuaz Sahaf & Antiquariat (<<http://www.sahaf-turkuaz.com>>); GittiGidiyor (<<http://www.gittigidiyor.com>>). Bunlar dışında daha az oranda başvurulmuş birkaç sitenin adresi Seçilmiş Bibliyografya bölümünde belirtilmiştir.

4. Diğer Kaynaklar

Burada sözü edilen elektronik, çevrimiçi ve basılı kaynaklar dışında da pek çok kaynak, veritabanı çalışmasında kullanılmıştır. Veritabanının kapsamı göz önüne alındığında doğrudan bibliyografya içermeyen çalışmaların da özellikle yapıt türleri söz konusu olduğunda kaynak işlevi görebileceği açıktır. Bu anlamda kullanılan kaynakların çok sayıda olması nedeniyle, veritabanı için ayrı bir basılı kaynak listesi hazırlanmasına gerek duyulmamıştır.

Basılı kaynaklardan veritabanı için en çok yararlanılanlar, alfabetik sırayla Kenan Akyüz'ün *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* adlı çalışması, Nihad Sami Banarlı'nın *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İhsan Işık'ın *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Halûk İpekten ve Mustafa İsen'in *Basılı Divanlar Kat[a]loğu*, Behçet

Necatigil'in *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Mustafa Nihat Özön'ün *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi ve Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Kevork Pamukciyan'ın *Biyografileriyle Ermeniler* adlı çalışması, İsmail Habib Sevük'ün edebiyat tarihi hakkındaki yapıtları ve *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'dir. Bunların yanında, Abdülhak Hâmid hakkında Gündüz Akıncı'nın *Abdülhak Hâmit Tarhan* ve Ahmed Midhat hakkında Özön'ün *Türkçede Roman* adlı yapıtlarına sıklıkla başvurulmuştur.

Burada sayılan basılı kaynaklar dışında veritabanında yer alan künyeleri tanımlarken kişilerden de destek alınmıştır. Yunan harfleriyle basılmış yapıtlar konusunda Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Dr. Eugenia Kermeli'yle, Arap harfli yapıtlar konusunda Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Nuran Tezcan'la çalışılmıştır.

B. Metodoloji

Bu bölümde öncelikle veritabanının oluşumu sürecinde kullanılan başlıca kaynakların ve genel olarak veritabanı çalışmasının sorunları tartışılmış, sorunların çözümünde başvurulan yöntemler betimlenmiştir. Ardından çalışmada uygulanan sınıflandırma ve sayma yöntemleri açıklanmıştır.

1. Veri Kontrolü ve Düzeltmeler

EHB, geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir ekip çalışması olmakla birlikte bazı sorunlu noktalar barındırmaktadır. Sorunlardan bir kısmı bibliyografyanın burada yapılan türden bir çalışma için sunulmuş biçimindeki teknik elverişsizlikten, bir kısmı da hazırlanma biçiminden kaynaklanmaktadır.

Bibliyografyanın kendi programında birden fazla ölçüte göre tarama yapma ve sonuçları belli sütunlara göre sıralama olanağı sunulmuştur. Ne var ki, bibliyografya bu hâliyle sayısal çözümler için gerekli olan her bilgi sütununun ayrı sıralanması, birbiriyle ilişkilendirilip karşılaştırılması ya da standartlaştırılmış kodlamalar gibi özellikleri sunmamaktadır. Bununla birlikte, bibliyografya, ilerici bir yaklaşımla çağın teknolojisine uygun bir formatta sunulduğundan elektronik ortamın diğer araçlarıyla uyumlu bir biçimde çalışabilecek potansiyeli barındırmaktadır. Bu

düşünceden hareketle, bibliyografyadaki veri Excell programına taşınarak bibliyografyanın kendi programında sunulandan daha geniş bir kullanım alanı oluşturulmuştur.

Daha önce, bibliyografyada yer alan künyelerin Millî Kütüphanenin künye sistemine uygun olarak standart bir biçimde yazıldığı belirtilmişti. Bu yazıma göre yirmi ayrı veri sütununda künyelerin kaydedildiği bibliyografyada şu başlıklar bulunmaktadır: “Künye Numarası (No)”, “Kitap Adı I”, “Yazar”, “Çevirmen / Hazırlayan / Nakleden / Uyarlayan / İhtisar Eden”, “Baskı Yeri”, “Yıl (Hicri)”, “Yıl (Rumi)”, “Yıl (Miladi)”, “Matbaa”, “Yayınevi”, “Dizi / Seri”, “Baskı No”, “Kitap Adı II”, “Cüz / Cilt / Zeyl”, “Sayfa Sayısı”, “Katalog”, “Katalog No 1”, “Katalog Adı 2”, “Katalog No 2” ve “Açıklamalar”.

Bu başlıklar hakkında önemli bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bibliyografyada “Kitap Adı” biçiminde tanımlanmış sütunda yalnızca kitap formatındaki yapıtlar yer almamaktadır. Örneğin, tek sayfalık şiirler; birkaç sayfalık hukuk ya da din risaleleri, resmî antlaşmalar, ticaret yaşamına yönelik tarifeler; “salname” biçimindeki yıllıklar, takvimler; matbaa, müze ya da kütüphane katalogları, “kitap” olarak tanımlanmıştır. Bunların yanı sıra, bazı süreli yayınların da aynı sütunda kataloglandığı anlaşılmış; bunlar, sayısal değerlendirmelerin kapsamından çıkarılmıştır. Dolayısıyla *EHB*'de “Kitap Adı” ve “Kitap Adı II” sütunları, “Yapıt Başlığı” biçiminde anlaşılmalıdır.

İçerik açısından bibliyografyanın bu araştırma için en elverişsiz yanı, yapıtların türüne ve konusuna dair bilgilerin “Açıklamalar” bölümünde nadiren verilenler dışında her künye için ayrı bir başlık altında sunulmamış olmasıdır. Veritabanı çalışmalarına ayrılan sürenin büyük bir kısmını kapsayan bu bilgilerin tamamlanması sürecinde önceki bölümde değinilen kaynaklara başvurulmuştur. Hakkında kaynaklardan bilgi edilemeyen yapıtların nasıl sınıflandırıldığı ileriki bölümde açıklanmıştır.

İkinci olarak, bibliyografyada çok sayıda künyenin iki ve bazen daha fazla kez girildiği anlaşılmıştır. Bunlar, özellikle Arap harfleriyle yazılmış yapıtların künyeleridir. Mükerrer girişlerin çoğunlukla künyelerin okunması sırasında yapılan harf yanlışlıklarından kaynaklandığı gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra, ana başlık yerine alt başlığın kaydedilmesi, başlığın bir kısmının yazılmaması ya da tamlama içeren başlıklarda sözcüklerin yerlerinin değiştirilmesi, yazarların adlarının farklı

biçimlerde yazılması gibi bazı yöntem farklılıklarının da bu duruma yol açtığı görülmüştür.

Örneğin, 16197 numaralı künyede bulunan *Hikâye-i Ferdane Hanım* başlıklı yapıt, katalog kayıtları dışında künye bilgilerinin tamamı aynı olmak üzere *Hikâye-i Ferhande Hanım* başlığıyla 16205. numarada bir kez daha girilmiştir. 13595 numaralı künyede *Gevah-i Dil* başlığıyla Hayri adına düzenlenmiş künye, 14078. numarada başlığı *Güvah-i Dil*, yazarı ise Süleyman Hayri olarak yeniden girilmiştir. 29843 numaralı künyede *Muhaverât-ı Seyf ü Kelam* başlığıyla kaydedilmiş olan yapıt, bir sonraki satırda *Muhaverat-ı Seyf-ü Kalem*, 38009 numarada ise *Seyf ü Kalem-i Muhâverat* biçiminde üç kez düzenlenmiştir. Bu tür mükerrer girişlerin genel olarak katalog kayıtlarındaki farklılıklardan kaynaklandığı düşünülebilir.

Benzer biçimde, yazar adının yanlış kaydedilmesinden dolayı yinelenen bir dizi künye bulunmuştur. Sistematik bir hata gibi görünen bu durumun veri girişi yapılırken satırların kaydırılması gibi teknik bir sorun olduğu düşünülmektedir. Bunun dışında, yabancı yazarların adlarının özgün biçimleriyle ya da okunuşlarına göre yazılması da aynı sorunu doğurmuştur. Çoğu kez alfabetik sıralamaya uymayan bu tür mükerrer girişlerin teknik açıdan gelişmiş olmayan programlarla saptanması olanaksız görünmektedir. Bu çalışmada bu tür girişler saptandığı kadarıyla tek tek kontrol edilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Veritabanı çalışmasında künye ögelerinin sorunlu öge dışında bütünüyle aynı olduğu girişler, tek bir künye elde edilecek biçimde elenmiştir. Sayfa sayıları ya da matbaa adları farklı olan künyeler, yanlış kaydedilmiş olma olasılıkları bulunmasına karşın, kodlanarak korunmuştur. Bunun nedeni, bazı künyelerdeki “Açıklamalar” bölümünde belirtildiği üzere “kaçak baskı”ların 19. yüzyılda yaygın olarak yapılmasıdır. Bu konu, tezin ikinci bölümünde tartışılmıştır.

Bibliyografyada mükerrer girişlerin yanı sıra yapıt, yazar, çevirmen, basım yeri ve matbaa adlarının standart bir şekilde yazılmadığı görülmüştür. Doğal olarak yapıtların kendisinde yazılmış özgün biçimleri kaydetmekten kaynaklanan bu durum, bibliyografyanın yöntemi açısından bir sorun oluşturmasa da sayısal değerlendirme söz konusu olduğunda son derece elverişsizdir. Örneğin, *Âşık Garib Hikâyesi*, *Hikâye-i Âşık Garip* biçiminde de basıldığı gibi *Tevâtür ile Meşhur ve Mütearef Olan Âşık Garib Hikâyesi* ve *Kenarında Tahir ile Zühre Hikâyesi* ve *Kenarında Ferhad ile Şirin Hikâyesi* ve *Derununda Mehru ile Hurşid Hikâyesi Cem’ Olunarak Tab’ Olunmuştur* başlığıyla da yayımlanmıştır. Benzer bir durum Nasreddin Hoca’ya dair

yapıtlarda da görülür. *Letâif-i Nasreddin, Meşhur ve Mütearef Hoca Nasreddin Letâifi ve Kenarında Raz-i Nihan ile Mah-Firûze Sultan Hikâyeleri, Nasreddin Hoca'nın Tuhaf Latifeleri*, farklı başlık örneklerinden birkaçıdır.

Yazar adlarında da çeşitlilik söz konusudur. Örneğin, “Müftüoğlu Ahmed Hikmet”, başka bir künyede “Sezaizade Ahmed Hikmet [Müftüoğlu]” olarak geçmektedir. Bedros Zeki Garabedian, farklı künyelerde Bedros Zeki, Bedros Garabedian, Bedros Karabetyan ya da yalnızca Zeki adlarıyla kaydedilmiştir. Basım yerlerinden İstanbul, çok sayıda künyede Asitane, Dersaadet, Konstantiniyye ve daha birçok farklı biçimde yazılmıştır. Matbaalar söz konusu olduğundaysa Artin Asaduryan'ın matbaası isim çeşitliliği açısından iyi bir örnektir. Bu matbaanın adı A. A. Malumat Matbaası, A. Asaduryan Malumat Matbaası, Artin Asaduryan Matbaası, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Artin Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi ya da yalnızca Malumat Matbaası ve Şirket-i Mürettibiye Matbaası ve benzeri biçimlerde kaydedilmiştir.

Bu tür farklı yazımların birbirleriyle ilişkilendirilmesi yalnızca sıralama ya da filtreleme yöntemleriyle sağlanamamaktadır. Bu sorunu çözebilmek amacıyla bir kodlama sistemi geliştirilmiştir. Çeşitli yazımları bulunan künye öğeleri, harf ya da sayı kullanılarak kodlanmıştır. Böylelikle, farklı biçimlerde yazılmış aynı ya da benzer öğelerin birlikte değerlendirilmesi sağlanmıştır.

Bu çalışmada sunulan örneklerde künyeler, açık bir yanlışlık olmaması koşuluyla *EHB*'de ya da Stepanyan (2005)'da yazıldığı biçimiyle aktarılmıştır. Bu nedenle yapıt, yazar, çevirmen, matbaacı, yayıncı adları gibi künye öğelerinde birbirinden farklı yazımlar bulunabilir. Ayrıca, Ermeni ve Yunan harfli yapıt başlıklarında özellikle Arapça ve Farsça tamlamalarda standartlaştırma yoluna gidilmemiştir. Benzer biçimde, Arap harfli çevirilerde yabancı yapıt ya da yazar adları *EHB*'de kaydedildiği biçimiyle aktarılmış, gerekli yerde köşeli parantezle adın özgün yazımı belirtilmiştir.

Bibliyografyada yapıtların basım yıllarının standart olmadığı da görülmüştür. Bazı künyelerde üç takvime göre basım yılları belirtilmişken bazılarında iki ya da tek takvime göre basım yılı bilgisi bulunmaktadır. Sayısal değerlendirmelerin sağlıklı yapılabilmesi için basım yılı belirtilmiş tüm künyelerin hicri ve miladi takvim sütunları, Türk Tarih Kurumunun İnternet üzerinden yayımladığı *Tarih Çevirme Kılavuzu* kullanılarak standartlaştırılmıştır. Bunun yanında, bibliyografyada basım yılları işlenirken tek bir yıl yerine tarih aralığı belirtilmesi yöntemi de uygulandığı

gözlemlenmiştir. Örneğin, “1299-1307” biçiminde işlenmiş bir alanın doğru sayılabilmesi için ikinci tarih ayrı bir sütuna aktarılmış ve ilgili künye için bir zaman aralığı değerlendirilmesi yapılmıştır.

Tarihi belirtilmemiş künyeler için, diğer künye öğelerinin araştırılması yoluyla dönem belirlemesi yapılmıştır. 19. yüzyılda basıldığı anlaşılan yapıtlar, veritabanında korunmuştur. Bunlara tahmini basım yılı atamak yöntemi kullanılmamıştır. Bu tür yapıtlar, yüzde değerlendirmelerinde yer almış ama zaman çizelgelerinde gösterilememiştir. Basım yeri belirtilmemiş olan künyelerde de matbaa ya da yayıncı adlarına bakarak tam saptama yapılabildiğinde basım yeri uygun biçimde doldurulmuştur.

Bunların yanı sıra, bibliyografyada cilt sayıları ve bunlara denk gelen sayfa sayıları konusunda da bir standart uygulanmadığı anlaşılmıştır. Aynı başlık altındaki künyelerden birden fazla ciltte basılmış olanların bazıları ayrı künye numaralarıyla tek tek kataloglanmışken bazıları da tek bir künye biçiminde kaydedilmiştir. Bu tür künyelerde cilt sayıları, örneğin “Cilt 1-2” biçiminde, sayfa sayıları ise “272, 302” ya da “272+302” biçiminde gösterilmiştir. Bazı künyeler içinse ciltlerin toplam sayfa sayısı belirtilmiştir.

19. yüzyıl Osmanlı yayın yaşamının özgül niteliği olan “çok biçimlilik” bu durumu enikonu karmaşıktır. Örneğin, çok sayıda künyede cilt bilgilerinin yanında (ya da yerine) “cüz”, “kısım”, “defter” gibi döneme özgü basılı yapıt biçim tanımlamaları kullanılmıştır. Bazı yapıtların kısım kısım, bazılarının ise birleştirilmiş ciltler hâlinde yayımlandığı anlaşılmaktadır. Bu konu tezin ikinci bölümünde daha ayrıntılı tartışılmıştır. Yirmi binden fazla yapıtın tek tek görülerek bu bilgilerin doğrulanması şu an için mümkün olmadığından bibliyografyada kaydedilen biçimler korunmuş, bir arada kaydedilmiş ciltleri ayırma yoluna gidilmemiştir. Dolayısıyla bu biçimde işlenmiş künyeler tek bir yapıt olarak sayılmıştır.

Burada verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, bazı yapıtlar bir arada basılmıştır. Bunlardan bazılarının günümüzdeki derleme anlayışından farklı olarak taş baskı tekniğinin olanaklarıyla elde yazılmış biçimlerinin baskıya geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu konu, tezin ikinci bölümünde tartışılmıştır. *EHB*'de bir arada basılan yapıtlardan bazıları ayrı künyeler biçiminde düzenlenmişken bazıları da tek bir künye olarak kaydedilmiştir. Bu durumun nedenleri, ciltlerdeki çeşitlilikte olduğu gibi saptanması olanaksız görüldüğünden bu tür yapıtlar, bibliyografyada kaydedildiği biçimleriyle sayılmıştır.

EHB'deki veriler, yardımcı kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Kaynaklara göre künye bilgilerinde farklılıklar olan yapıtlarda, kendisi görülen yapıtlar dışında, ana bibliyografyanın bilgileri korunmuştur. Bibliyografyada yer almayan yapıtlar bulunduğu veritabanına aktarılmıştır. Veritabanına *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası*'ndan alınanlar dışında yirmi tanesi *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'nden olmak üzere toplam elli yeni künye eklenmiştir.

Ana bibliyografya, tür bilgilerinin ve kodlamaların yanı sıra yazarların doğum ölüm tarihleri ve yerleri girilerek de geliştirilmiştir. Bu yolla, yazarlar hakkında sayısal değerler elde edilmesi yanında verilerin bir başka açıdan kontrolü de sağlanmıştır: Yapıtların basım tarihleriyle yazarların doğum yıllarının uyuşmadığı künyeler ayrıca incelenerek bilgilerin doğruluğu araştırılmıştır. Buna göre hakkında diğer kaynaklardan bilgi edinilen künyelerde gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

2. Sınıflandırma Yöntemi ve Ölçütler

Çalışmanın ana kaynağı olan *EHB*'nin özgün hâliyle, 1584-1986 yılları arasında 50.760 bibliyografik künye içerdiği belirtilmişti. Bibliyografyanın bir veritabanına dönüştürülüp geliştirilmesi sürecinde önce tarihsel olarak bir eleme gerçekleştirilmiş, sonra önceki bölümde açıklanan yöntemlerle gerekli düzeltmeler, ekleme ve çıkartmalar yapılmıştır. Sonuçta 20.119 maddelik bir veritabanına ulaşılmıştır.

Tarihsel eleme ve sözü edilen düzeltmeler dışında, veritabanında tür ya da konu açısından bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Şimdiye dek yapılan bu tür çalışmalarda bazı türlerin korunduğu, bazılarının ise dışarıda bırakıldığı gözlemlenmiştir (örn. bkz. Balta, 1989 ve 1998). Bu çalışma ise dışlayan değil, kapsayan bir çalışmadır. Bunun nedeni, Giriş bölümünde de tartışıldığı üzere, 19. yüzyıl Osmanlıca edebiyat üretimi hakkındaki araştırmalarda genellikle tek ya da birkaç tür göz önünde bulundurularak yüzyılın bütünü için çıkarımlara varılmasıdır. Oysa, bu dönemin edebiyat etkinliğini tam olarak tanıyabilmek için edebiyat türlerinin tümünü ele almanın yanı sıra edebiyat dışı türlerin de niteliğini ve niceliğini değerlendirebilmek gereklidir.

Veritabanında yer alan çok sayıda ve çeşitli türlerde künyelerin sınıflandırılması da özel bir sistemin oluşturulmasını gerektirmiştir. Yapıtların özellikleri doğrultusunda çalışma sürecinde geliştirilen bu sisteme göre 14 ayrı bilgi sütunu oluşturulmuştur: Bunların 4'ü ana tür, 3'ü alt tür, 3'ü konu, 2'si biçim, 1'i dil, 1'i de yapıtların çeviri, uyarlama ya da telif olup olmadığını sorgulama sütunu olarak düzenlemiştir. Anlaşılacağı üzere, bu çalışmada kullanılan sınıflandırma yönteminin tek biçimli olmadığı söylenebilir. Bu durumu bir örnekle açıklamak uygun olacaktır.

“Menakıbname” türündeki yapıtlar, tarihî ve dinî nitelikleri olan edebî metinlerdir. Bunlar, ayrıca, günümüzdeki tanımıyla biyografi türünde de sayılabilirler. Bununla birlikte belli yönleriyle kurmaca yapıtlarla ortak özellikler taşırlar. 19. yüzyılda basılmış menkıbelerden bir kısmı, tasavvufî niteliktedir; bir kısmı çeviri, bir kısmı da Hıristiyan kaynaklı olan bu yapıtların bazılarının genellikle din, edebiyat ya da tarih türündeki başka yapıtlarla birlikte ya da bu yapıtların kenarında basıldığı gözlemlenebilir. Bu yapıtların biri kadın veliler, bir kısmı da Mevlana hakkındadır. Veritabanında kullanılan sınıflandırma sistemi, menkıbelerin tüm bu nitelikleriyle sınıflandırılmasını ve sayılmasını sağlar. Bu yöntem, bir yapıt hakkında, çalışmanın hedefine göre yanlış sınıflandırma yapmayı da engeller.

Yapıtların sınıflandırılmasında kullanılan genel kategorileri listelemeden önce iki noktanın açıklığa kavuşturulması yararlıdır. Öncelikle, hakkında kaynaklardan bilgi edinilemeyen yapıtlar sorunun nasıl çözüldüğüne değinelim. Bu tür yapıtlar, bibliyografyanın kapsamındaki diğer künyelerle karşılaştırılarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Kesin tanımı yapılabilen künyeler, diğerleri gibi sınıflandırılmıştır. Başlığına, yazarına (çevirmenine, hazırlayanına, vd.) ya da yayıncının verdiği biçimiyle dizi, seri adına göre tahmini tanımı yapılabilen künyelerin tür ya da konu bilgileri soru işaretiyle girilmiş ve bunlar ayrı sayılarak “Emin Olunmayan” kategorisinde sınıflandırılmıştır. Hakkında bilgi bulunmayan ve tahmin de yapılamayan künyeler, “Bilinmeyen” kategorisinde sayılmıştır. Bu iki kategorinin ayrı ayrı yüzdeleri düşük olduğundan anlamlı bir temsiliyet oluşturabilmek için yüzdeler hesaplanırken kategoriler “Bilinmeyen / Emin Olunmayan” başlığıyla birleştirilmiştir. Bu başlığın değeri, tüm kategorilerin dağılım tablosunda yüzde üçtür. Yirmi binden fazla yapıt arasında türleri bilinmeyen ya da emin olunmayan künyeleri bu kadar küçük bir yüzdeye düşürebilmek, veritabanının güvenilirliği açısından tatmin edici bir başarı olarak değerlendirilebilir.

İkinci olarak “Diğer” kategorisinin içeriğinden söz etmek uygundur. Bu kategori, iki aşamalı olarak geliştirilmiştir. İlk aşamada, veritabanında yer alan künyeler tanımlanırken ana türlere girmeyen yapıtlar, bu kategoride sınıflandırılmıştır. Daha sonra, dağılımlar hesaplanırken yüzdelerin anlamlı bir şekilde temsil edilebilmesi için genel türler dışında kalan küçük yüzdeli kategoriler de “Diğer” kategorisine dâhil edilmiştir.

Genel türlerin belirlenmesinde de aynı mantıktan hareket edilmiştir. Burada belirtilmesi gereken nokta, veritabanının kendi özelliklerine göre bir sınıflandırma yapıldığıdır. Türlerin sınıflandırılması konusunda Avrupa bilim tarihinden bu konudaki bazı kaynakların yanı sıra Osmanlı’ya özgü sınıflandırma yöntemleri ile günümüzde çeşitli kurumların yaptığı sınıflandırmalar araştırılmıştır. Sonuçta, hiçbir sınıflandırmanın bu çalışmanın içeriğiyle tam olarak örtüşmediği bulunmuştur.

Bu durumun, Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda siyaset, eğitim, toplumsal yaşam, kültür ve edebiyat alanlarında sergilediği çoğul yapıdan da kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu anlamda, İmparatorluğun basılı üretiminin genel geçer sınıflandırmalara direndiği iddia edilebilir. Osmanlı’da bilimlerin, edebiyatın ve diğer yapıt türlerinin nasıl sınıflandırıldığı da ayrı bir çalışma konusudur. Tarihsel dönemlere göre farklılıklar gösteren sınıflandırmaların oluşturduğu karmaşık yapıyı tartışmak, bu çalışma açısından yararlı bir yöntem olarak görülmemiştir. Bunun yerine çağdaş sınıflandırma yöntemlerinin elverişli kategorileri ile Osmanlı’ya özgü kategorilerden bazılarının bir arada kullanıldığı, çalışma nesnesinin niteliklerine uygun ve kolay uygulanabilir bir yöntem geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu kadar çok ve çeşitli veriyi bir arada yorumlamaya çalışan bu yöntemin kusursuz olduğu iddia edilmemektedir. Bununla birlikte, güvenilir ve anlamlı sonuçlara ulaştırılan bir araç olarak şimdilik en geçerli yöntemin bu olduğu düşünülmektedir.

Sınıflandırma sistemine göre genel kategoriler ve bunların içerdiği alt kategoriler alfabetik sırayla şu biçimde belirlenmiştir:

Tablo 10: Veritabanı Sınıflandırmasına Göre Kategoriler

Genel Kategoriler	Alt Kategoriler
Askerî	
Bilinmeyen / Emin Olunmayan	
Diğer	
Dilbilim	Alfabe, Atasözü, Belagat, Deyim, Dilbilgisi, Sözlük, İmla
Dinî	
Doğa Bilimleri ve Matematik	Anatomi, Biyoloji, Botanik, Eczacılık, Fizik, Fizyoloji, Genel Mühendislik, Gök Bilimi, İnşaat Mühendisliği, Jeoloji, Kimya, Madencilik, Matematik, Meteoroloji, Mimarlık, Ormancılık, Denizcilik, Tarım ve Hayvancılık, Tıp, Veterinerlik, Zooloji
Edebiyat	
Eğitim	
Güzel Sanatlar ve Spor	Güzel Sanatlar, Hat Sanatı, Hokkabazlık, Koleksiyonculuk, Müzik, Oyunlar (Dama, Satranç, vb.), Resim, Spor
Hukuk	
Sosyal Bilimler ve Sosyal Yaşam	Adap, Ahlak, Antropoloji, Arkeoloji, Bankacılık, Basım ve Yayıncılık, Bibliyografya, Cemiyetler, Coğrafya, Ekonomi, Etnografya, Ev Ekonomisi, Felsefe, Fotoğrafçılık, Gizli İlimler, İstatistik, Kıyafetnameler, Mantık, Psikoloji, Sosyoloji
Takvim ve Yıllık	Saatnameler, Takvim, Yıllık (Salname, Nevsal, vb.)
Tarih	
Yönetim ve Sosyal Hizmetler	Dışişleri, Diplomasi, İçişleri, Maliye, Posta, Resmî, Sefaretnameler, Telefon, Telgraf, Ulaşım, Siyaset, Siyaset Bilimi, Yönetim

Burada görüldüğü üzere, bazı türler, yapıtların biçimlerine bazıları ise konularına göre belirlenmiştir. Bunda gözetilen ölçüt de yine verilerin kendisi olmuştur. Buradaki tür ayrımlarının hepsi, “tanım” kavramının doğası gereği, tartışmaya açıktır. Örneğin, mantık, felsefenin bir dalı olarak tanımlanmakla birlikte, matematikle paylaştığı ortak yöntemlerden dolayı doğa bilimleri altında da sınıflandırılmaktadır. Ayrıca, matematiği doğa bilimleri arasında saymayan sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Bu tür disiplinler arası geçişlerin mümkün olduğu kabul edilmekle birlikte, sayısal değerlendirme yapılabilmesi için indirgemeciliği göze alarak kesin kategorilerin oluşturulması zorunlu görülmüştür.

Bu tablodaki alt türlerden bazıları, diğerlerinin alt kümesi gibi görünebilir. Gerçekte tablo bu şeklini alana kadar birkaç aşamadan geçmiştir. Burada listelenen alt türlerden bazıları da birkaç alt türün birleşiminden oluşur. Ayrıca, “Sosyal Bilimler ve Sosyal Yaşam” ya da “Yönetim ve Sosyal Hizmetler” gibi birleşik

kategoriler oluşturulmasının nedeni, temsiliyet oranı yüzde birden düşük türlerin, kendisine en yakın kategoriyle birleştirilmesi yoluyla çok parçalı bir dağılımı engellemek ve “Diğer” kategorisinin mümkün olduğunca kontrollü bir temsiliyet sergilemesini sağlamaktır. Bu yöntem, burada listelenen kadar çok yapıt türü içermeyen Ermeni ve Yunan harfli künyelerin tür dağılımının hesaplanmasında da kullanılmıştır.

Birleşik türlerin yanı sıra genel kategoriler altında değerlendirilebilecek bazı türlerin de ayrı sayıldığı dikkat çekebilir. Örneğin, takvim ve yıllıkların konularına göre alt türler olarak sınıflandırılması olasıdır. Ne var ki, bu yapıtların içeriğinin türler açısından tam olarak saptanması şimdilik olanaksız görünmektedir. Bu nedenle, takvim ve yıllıklar Osmanlı basılı kültürüne özgü ayrı bir tür olarak kabul edilmiştir. Dilbilim, eğitim, tarih ve hukuk ise günümüzde sosyal bilimlerin dalı olarak kabul edilmektedir. Bu tür yapıtların büyük yüzdelere sahip olması, bunların ayrı sayılmasının daha sağlıklı olacağını düşündürmüştür. Bu sınıflandırma yöntemiyle, 19. yüzyıldaki basılı üretimin niteliklerinin daha iyi kavranabileceği öngörülmüştür. Bu konu, tezin ikinci bölümünde daha ayrıntılı tartışılmıştır.

Tür başlıkları hakkında son olarak değinilmesi gerekli görülen nokta, sıfat ve adların bir arada kullanımına ilişkindir. “Askerî” sözcüğü orduyu ilgilendiren her türlü alanı niteleyen bir sıfat olarak türleştirilmiştir. Bunlar arasında sosyal bilimler, doğa bilimleri, hukuk, eğitim gibi türler de bulunmaktadır. “Dinî” sözcüğü de benzer şekilde, başta din kitapları olmak üzere, eğitim, hukuk ve edebiyat gibi dini ilgilendiren ya da dinî özellikleri olan yapıtları niteleyen bir tür başlığı olarak seçilmiştir. Buna karşılık, edebiyat konusunda sıfat kullanımından özellikle kaçınılmıştır. Bunun nedeni, 19. yüzyılda basılmış yapıtların çok büyük bir yüzdesinin edebî nitelik sergilemesidir. Örneğin, Osmanlıca nesir dilinin özellikleri göz önüne alındığında resmî yazışmaların bile edebî kategorisinde değerlendirilmesi işten değildir. Bu nedenle, bu kategori “edebiyat” olarak adlandırılmış ve edebiyat metni özelliği sergileyen türdeki yapıtları sınıflandırmak için kullanılmıştır (örn. divanlar, roman ve hikâye gibi kurmaca türler, kaside biçimindeki dinî metinler, manzum sözlükler, mesneviler, vb.) Bu kategorideki yapıtlar hakkında ayrıntılı değerlendirmeler tezin üçüncü bölümünde yer almaktadır.

3. Sayma Yöntemi

Kullanılan sınıflandırma sisteminden anlaşılacağı üzere, yapıtların özelliğine göre gerektiğinde birden fazla tür ataması yapılmıştır. Bunları sayabilmek için de özel bir formül geliştirilmiştir. Türlerin tek tek sayılarak hesaplanması, veritabanında yer alan künyelerin toplam sayısından daha büyük bir sayı elde edilmesine yol açmaktadır. Buna göre yüzde hesaplanması ise bazı türlerin gerçekte olduklarından daha yüksek bir paya sahip olmasıyla sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla, bu tür bir sayım sağlıklı sonuçlar vermemektedir.

Bunun yerine, kategorilerin kesişim kümeleri tek tek hesaplanmış, kesişimlerin toplamı “1” olacak şekilde eşit paylara bölünmüştür. Bunu bir örnekle açıklamak yerinde olacaktır. Feridüddin Attar’ın aslı Farsça olan *Pendname*’si 19. yüzyıl boyunca çeşitli çevirmenler tarafından Osmanlıcaya aktararak birden fazla kez basılmıştır. *Pendname*, mesnevi biçiminde yazılmış bir nasihatnamedir. Çevirisi de aynı biçimde manzum olarak yapılmıştır. Yapıt, dinî içerikli bir ahlak mesnevisidir ve eğitim amaçlı kullanılmıştır. Bu özellikleriyle yapıt, edebiyat, ahlak, dinî ve eğitim genel kategorilerinde sınıflandırılmıştır.

Dört ayrı kategoride etiketlenmiş olan yapıtın veritabanındaki her kaydı için değerinin 1 olarak sayılması gerekir. Bunu sağlayabilmek amacıyla kategorilerin her biri 0,25 değerini almıştır. Yani, *Pendname*’ye ait bir künye, edebiyat kategorisinde 0,25, ahlak kategorisinde 0,25, dinî kategorisinde 0,25 ve eğitim kategorisinde 0,25 değerine sahip sayılmıştır.

Yöntemi daha iyi gösterebilmek amacıyla, edebiyat kategorisinin hesaplanma tablosu örnek verilebilir. Aşağıda, bu kategoride sınıflandırılmış yapıtların varsa temsil ettiği diğer kategoriler, edebiyatın kesiştiği kategoriler olarak ayrı ayrı hesaplanmıştır. “Adet” sütununda bu kesişimi sergileyen yapıtların sayısı, “Değer” sütununda ise bunların yüzde dağılımında taşıdığı sayısal değer yer almaktadır:

Tablo 11: Edebiyat Kategorisinin Sayılma Yöntemi

Kategori	Kesiştiği Kategoriler	Adet	Değer
edebiyat	ahlak	5	2,5
edebiyat	ahlak / eğitim	4	1,33333
edebiyat	ahlak / eğitim ?	1	0,33333
edebiyat	ahlak / siyaset	1	0,33333
edebiyat	askerî	16	8
edebiyat	askerî / eğitim	2	0,66667
edebiyat	askerî / tarih	6	2
edebiyat	dilbilim	158	79
edebiyat	dilbilim / eğitim	15	5
edebiyat	dilbilim / eğitim ?	10	3,33333
edebiyat	dinî	539	269,5
edebiyat	dinî / ahlak	12	4
edebiyat	dinî / ahlak / adab	2	0,5
edebiyat	dinî / ahlak / eğitim	25	6,25
edebiyat	dinî / dilbilim	2	0,66667
edebiyat	dinî / eğitim	2	0,66667
edebiyat	dinî / eğitim ?	1	0,33333
edebiyat	dinî / felsefe	6	2
edebiyat	dinî / hukuk	4	1,33333
edebiyat	dinî / müzik	32	10,6667
edebiyat	dinî / müzik / eğitim	1	0,25
edebiyat	dinî / siyaset	1	0,33333
edebiyat	dinî / siyaset / tarih	1	0,25
edebiyat	dinî / siyaset / tarih / eğitim ?	1	0,2
edebiyat	dinî / sosyoloji	1	0,33333
edebiyat	dinî / tarih	293	97,6667
edebiyat	dinî / tarih / askerî	1	0,25
edebiyat	dinî / tarih / eğitim	1	0,25
edebiyat	dinî ?	1	0,5
edebiyat	edebiyat	4218	4218
edebiyat	eğitim	207	103,5
edebiyat	eğitim ?	26	13
edebiyat	felsefe	11	5,5
edebiyat	hava	2	1
edebiyat	katalog	1	0,5
edebiyat	kıyafetname	1	0,5
edebiyat	müzik	155	77,5
edebiyat	müzik / eğitim	2	0,66667
edebiyat	müzik ?	2	1
edebiyat	siyaset	21	10,5
edebiyat	siyaset bilimi	3	1,5
edebiyat	sosyoloji	3	1,5

Kategori	Kesiştiği Kategoriler	Adet	Değer
edebiyat	tarih	118	59
edebiyat	tarih / eğitim	4	1,33333
edebiyat	tıp	4	2
edebiyat toplam		5922	4995,45
edebiyat ?	ahlak	1	0,5
edebiyat ?	ahlak ?	1	0,5
edebiyat ?	dilbilim ?	3	1,5
edebiyat ?	dinî	15	7,5
edebiyat ?	dinî ?	4	2
edebiyat ?	edebiyat ?	151	151
edebiyat ?	eğitim	2	1
edebiyat ?	katalog ?	1	0,5
edebiyat ?	müzik	1	0,5
edebiyat ?	tarih	2	1
edebiyat ?	tarih / dinî	5	1,66667
edebiyat ?	tarih ?	3	1,5
edebiyat ? toplam		189	169,167
genel toplam		6111	5164,62

Görüldüğü üzere, toplamda 5922 adet “Edebiyat” kategorisinde sayılmış yapıt bulunmasına karşın, kesişim kümelerinden dolayı bunların dağılımdaki sayısal değeri 4995,45’tir. Aynı şekilde, edebiyat metni olduğu tahmin edilen ve “Edebiyat ?” kategorisinde sayılan 189 tane yapıt olmasına karşın, bunların dağılımdaki değeri 169,167’dir. Bu kategori, diğer soru işaretli kategoriler gibi, “Edebiyat” kategorisinin içinde değil, “Emin Olunmayan” başlığı altında yer almaktadır. Bu hesaplama yöntemi bütün türlere, alfabelere ve hakkında yorum yapılan alt türlere ayrı ayrı uygulanmıştır.

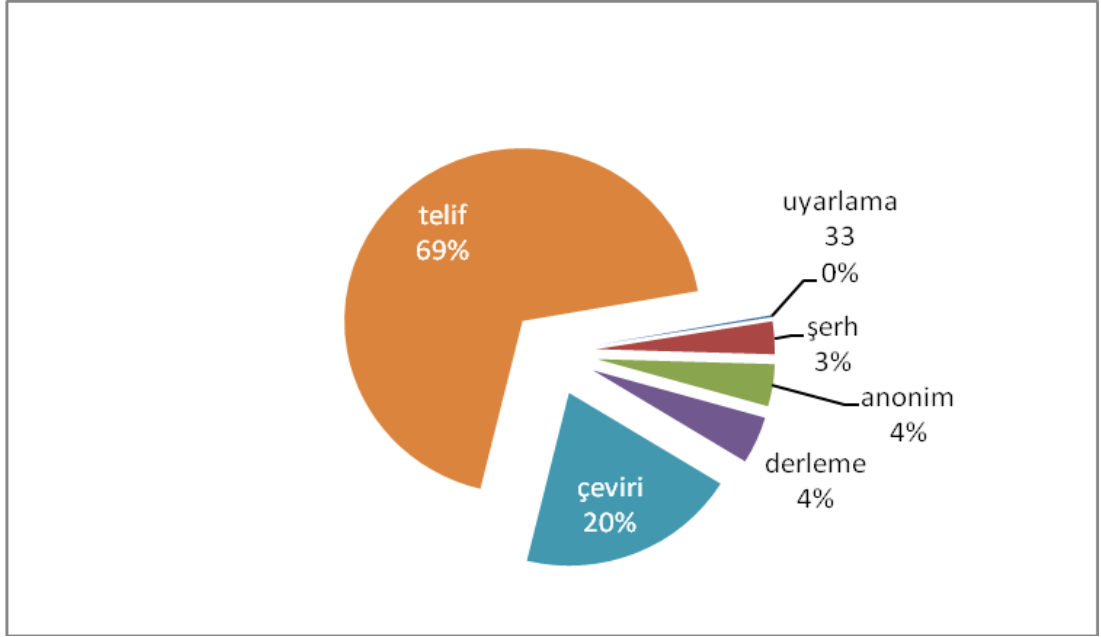
Gerçekte, somut olmayan ölçütlere dayanan bir sınıflandırmayı sayısal olarak ifade etmek yalnızca matematiksel bir dönüştürme işlemidir; yapıtın çeşitli yönlerden değeri hakkında bir yargıda bulunma amacını taşımaz; böyle bir iddiaya da sahip olamaz. Bununla birlikte, bu işlem, zorunlu bir yargı da içerir. *Pendname* örneğinden anlaşılacağı üzere yapıt, eşit oranda bir edebiyat, ahlak, din ve eğitim yapıtı olarak sayılmıştır. Oysa yapıtın yazılma, yayımlanma amaçları ve kullanım biçimi, bu türler arasında eşit olmayan bir dağılmayı gerektirebilir. Ayrıca, çeşitli açılardan yapıtın temsil ettiği türlere yenileri de eklenebilir: İçeriğine göre yapıt, tarihsel ya da biyografik niteliklere sahip olabilir; edebiyat eleştirisi, çeviri kuramı ya da dilbilim

açısından değerlendirilebilir; basılma ve kullanılma amaçlarına göre siyasi bir karakter sergileyebilir; günümüzdeki alımlanmasına göre antika değeri taşıyan bir eşya bile sayılabilir. Bu örnekler çoğaltılabilir. Bir kez basılmış ve kullanıma sunulmuş bir nesne olarak bir yapıtın zaman içinde alımlanma biçimlerinin tümünü saptayıp kaydetmek, bunlara birbirinden farklı sayısal değerler biçmek ve buna göre sınıflandırmak olanaksızdır. Bu, her şeyden önce, yapıtın ömrü, insan ömrüyle sınırlı olmadığı için olanaksızdır.

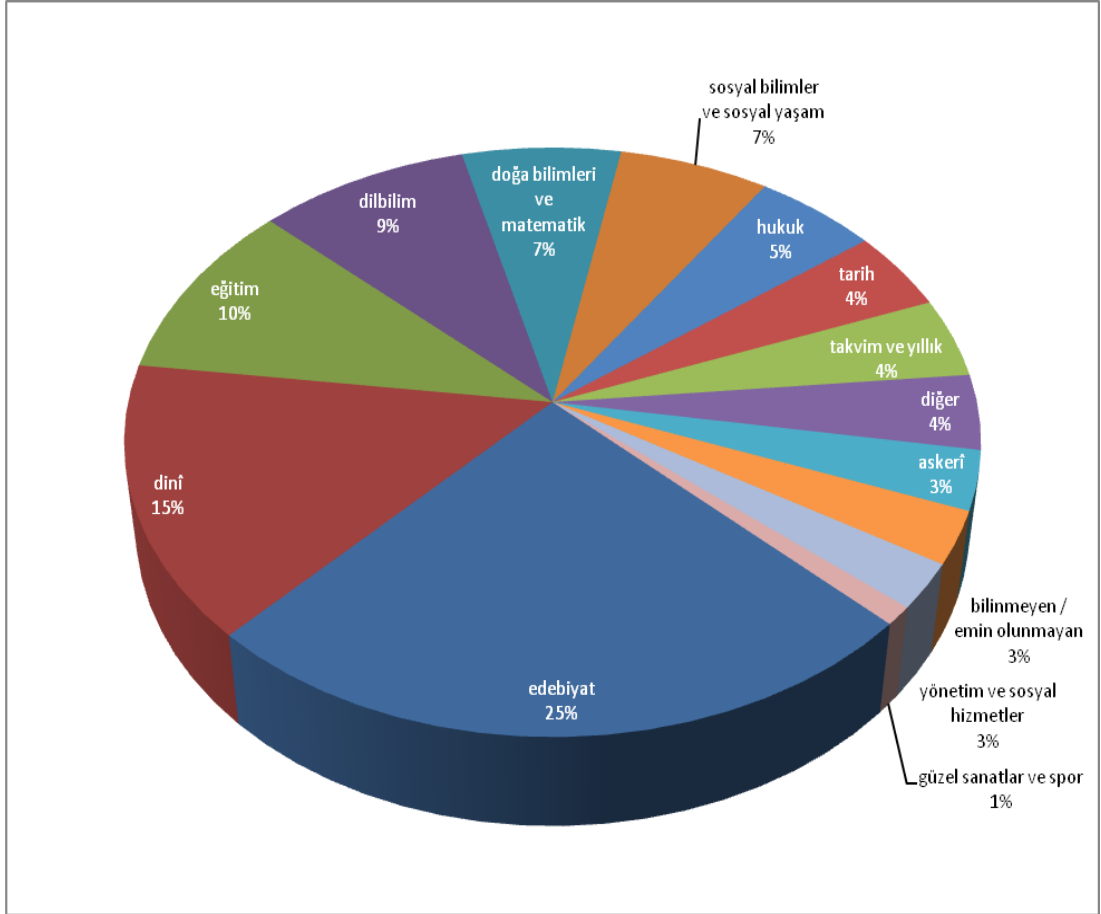
Öte yandan, bir yapıtın niteliklerine göre birden fazla kategori altında sınıflandırılması, tek bir kategoriye indirgenmesinden daha gerçekçi bir temsiliyet sunabilir. Bu kategorilerin her yapıt için eşit bir dağılımla hesaplanması da sınıflandırma konusunda yanlı tutum sergileme ve hata yapma olasılığını en aza indirir. Bu nedenlerden dolayı, bu çalışmada kullanılan sayma yönteminin şimdilik en geçerli ve en sağlıklı yöntem olduğu düşünülmektedir.

Veritabanı çalışmasıyla ilgili son olarak şunu belirtmek yararlı olacaktır: Bu tezde, veritabanına dayalı çözümlenelerde sunulan bütün sayıları yaklaşık olarak kabul etmek gerekir. Gelecekteki çalışmalar, yeni yapıtların keşfedilmesi ya da var olanların farklı değerlendirilmesi yoluyla sayıların değişmesine neden olabilir. Bununla birlikte, bu çalışmayla elde edilen sayısal bilgilerin çalışmanın kapsamı ve yöntemi göz önüne alındığında sağlıklı ve gerçekçi olduğu düşünülmektedir.

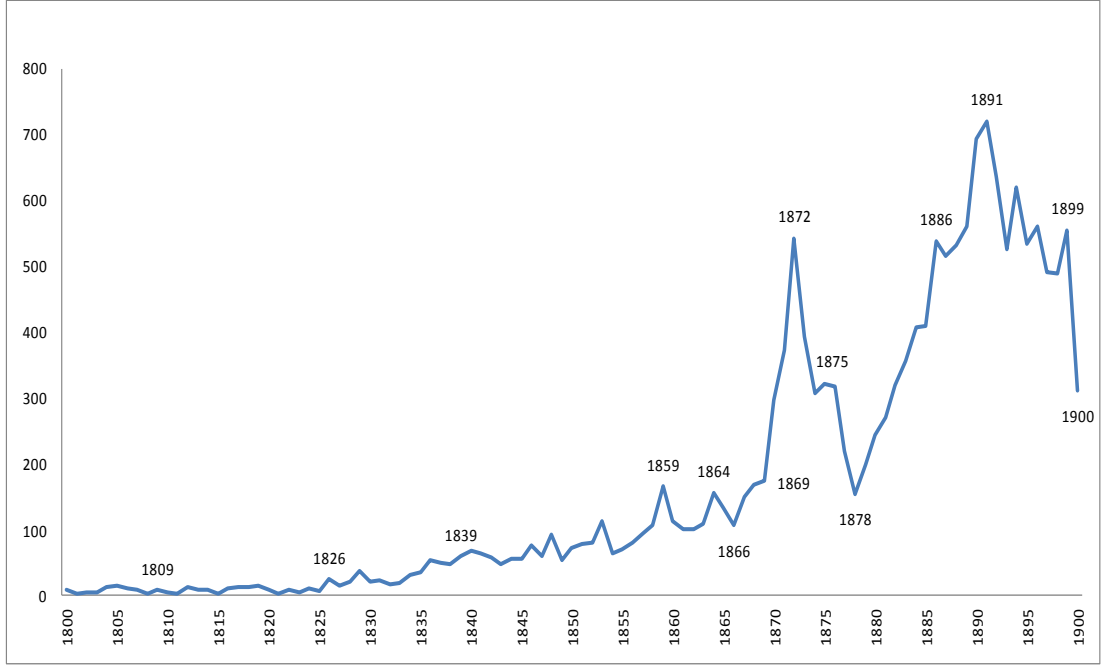
Ek 2: “Telif”-“Çeviri” Genel Dağılım Grafiği

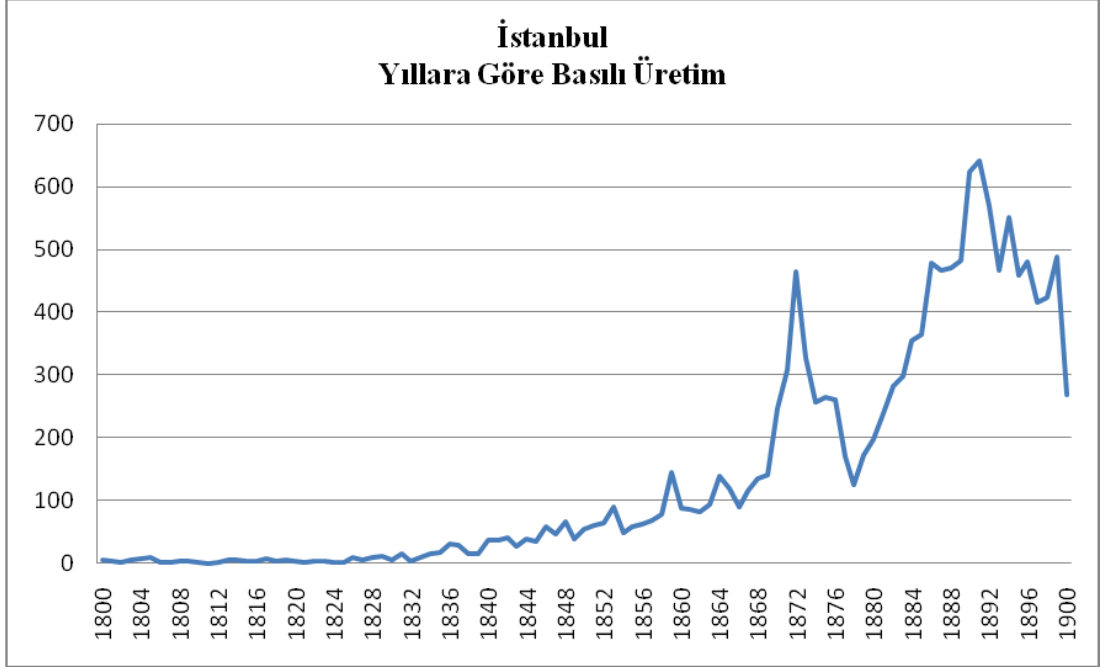
Ek 3: Kategorilerin Genel Dağılım Grafiği

Ek 4: Yıllara Göre Basılı Türkçe Yapıtlar Grafiği

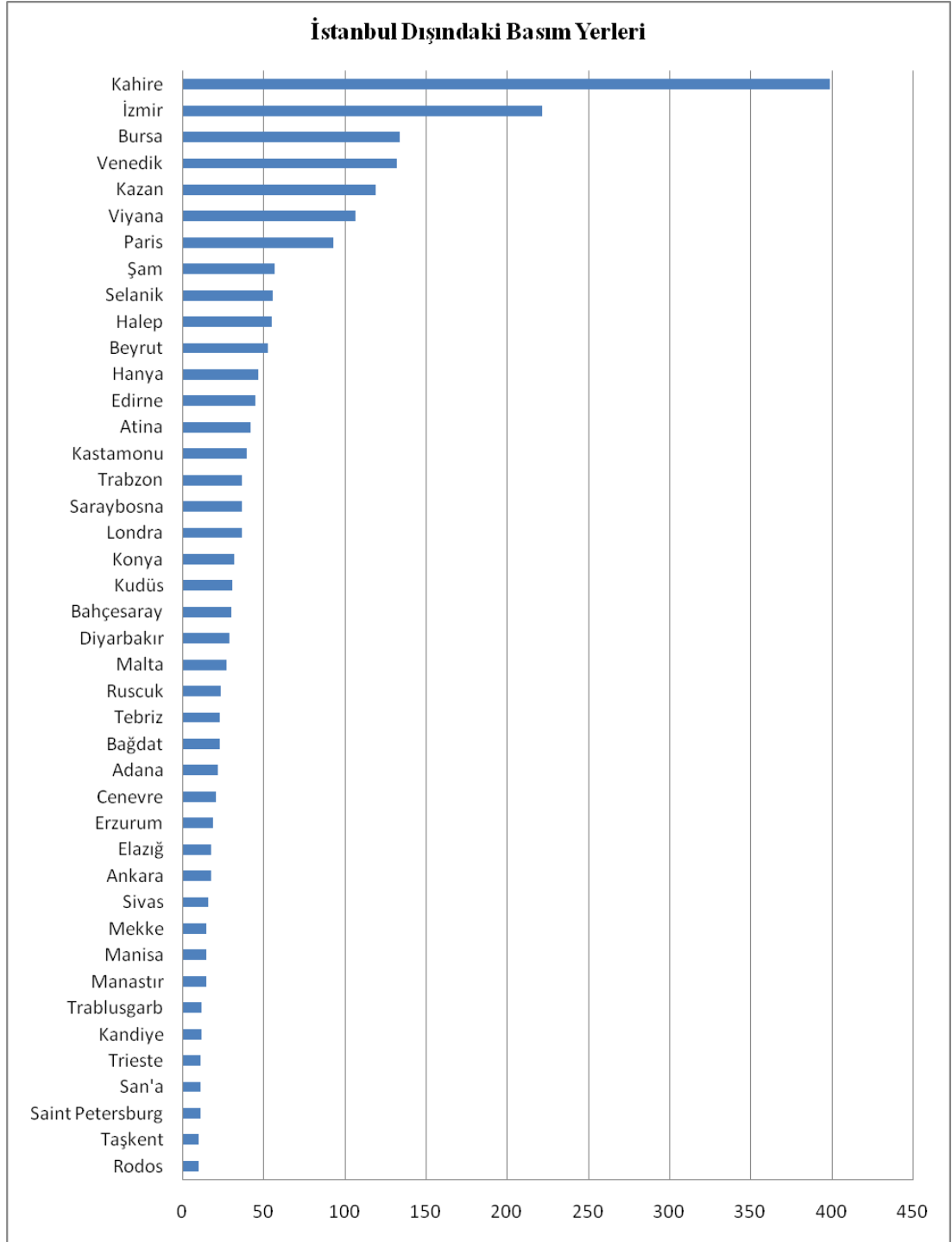

Ek 5: İstanbul'da Yıllara Göre Basılı Üretim Grafiği

Ek 6: İstanbul Dışındaki Basım Yerleri Grafiği

(Anlamlı bir grafik oluşturabilmek amacıyla Türk dilinde yalnızca 10 ve üzeri sayıda yapıt basılmış olan kentler sayılmıştır. Geri kalanlar sonraki sayfada ayrı bir tabloda gösterilmiştir.)

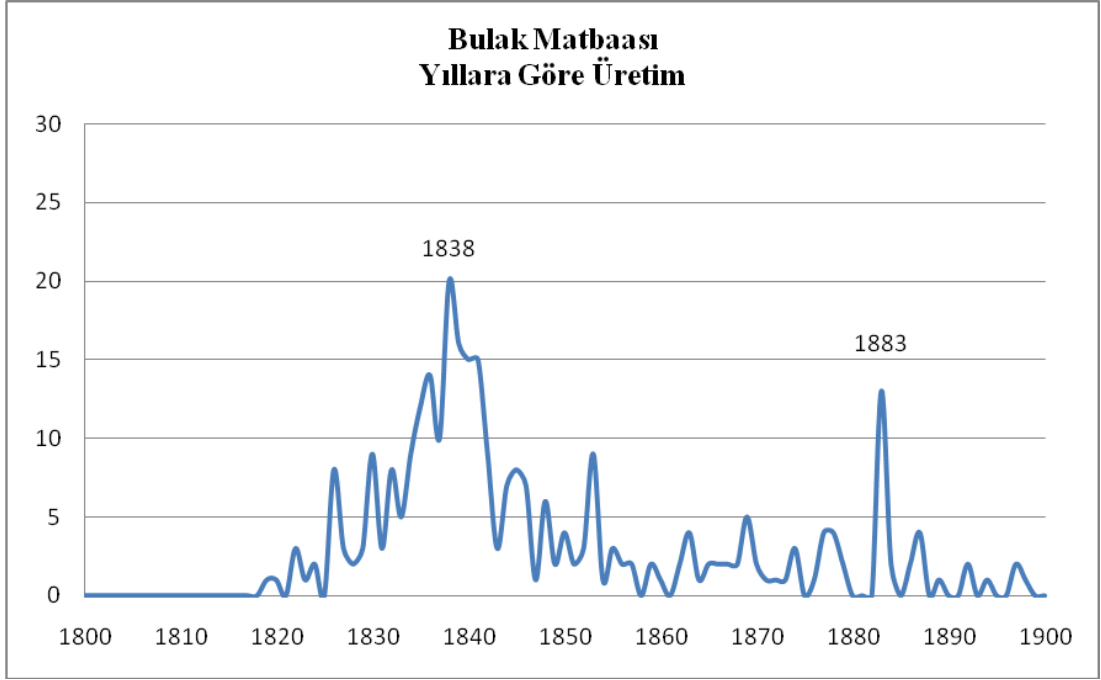

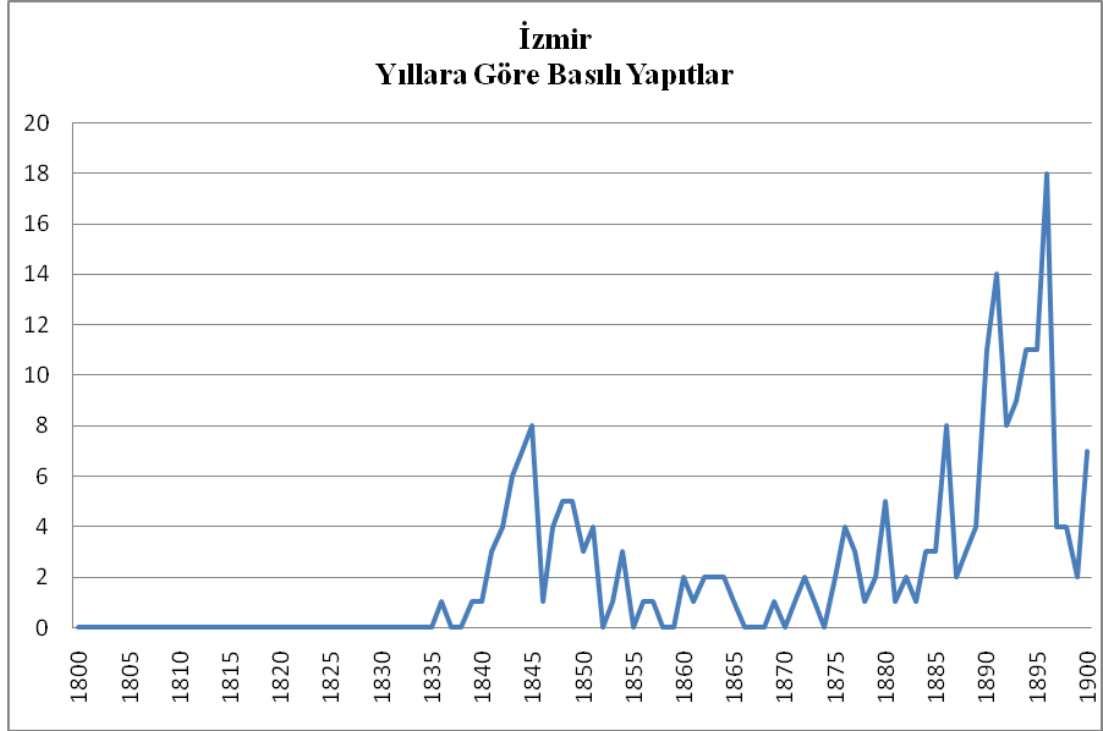
Diğer Basım Yerleri

Basılan Yapıt Sayısı	Basım Yeri
9	Lefkoşa, Varna
8	Bakü, İskenderiye
7	Sakız, Yanya
6	Aydın, Beytdin, İškodra, Piriştine, Roma, Trablusşam, Üsküp
5	Basra
4	Bitlis, Çanakkale, Filibe, Leipzig, Moskova, Musul
3	Balıkesir, Prizren
2	Antep, Bombay, Cezair-i Bahr-i Sefid, Eçmiadzin, Erivan, Heidelberg, Kosova, Kütahya, New York, Nürnberg, Samsun, Tahran, Teodosya, Van
1	Astrahan, Buhara, Cezire-i Sira, Delhi, Edinburg, Gümrü, Hamburg, Hayfa, İzmit, Kalamata, Kalküta, Kayseri, Kesrivan, Leiden, Liverpool, Macaristan, Melenik, Patras, Peşte, Sofya, Stuttgart, Tiflis, Yemen

Ek 7: Bulak Matbaası Yıllara Göre Üretim Grafiği

Ek 8: İzmir'de Yıllara Göre Basılı Üretim Grafiği

Ek 9: Türkçe Yapıtlar Basan İlk Yüz Matbaa Tablosu

Sıra No	Bastığı Yapıt Sayısı	Yüzde	Matbaa Adı	Yeri	İlk Basım Tarihi	Son Basım Tarihi
	4753	23,50%	Matbaa Adı Kayıtlı Olmayan			
1.	2042	10,10%	Matbaa-i Âmire	İstanbul	1719	1900-
2.	872	4,31%	Mahmud Bey Matbaası	İstanbul	1871	1900-
3.	682	3,37%	Kasbar Matbaası	İstanbul	1887	1900-
4.	567	2,80%	Artin Asaduryan Matbaası	İstanbul	1863	1900-
5.	560	2,77%	Mekteb-i Fünun-u Harbiye Matbaası	İstanbul	1835	1900-
6.	476	2,35%	Matbaa-i Osmaniye	İstanbul	1859	1900-
7.	436	2,16%	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı	İstanbul	1890	1900-
8.	426	2,11%	Mihran Matbaası	İstanbul	1877	1900-
9.	396	1,96%	Matbaa-i Ebüzziya	İstanbul	1882	1900-
10.	375	1,85%	Karabet Matbaası	İstanbul	1873	1900-
11.	300	1,48%	Bulak Matbaası	Kahire	1819	1898
12.	200	0,99%	Mekteb-i Sanayi Matbaası	İstanbul	1869	1900-
13.	199	0,98%	Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası	İstanbul	1858	1900-
14.	190	0,94%	Boyacıyan Matbaası	İstanbul	1870	1900-
15.	190	0,94%	Mekteb-i Tıbbiye Matbaası ³⁰⁸	İstanbul	1846	1900-
16.	182	0,90%	Cemal Efendi Matbaası	İstanbul	1873	1900-
17.	177	0,88%	<i>Tercüman-ı Hakikat</i> Matbaası	İstanbul	1879	1900-
18.	172	0,85%	Matbaa-i Canik Aramyan / Matbaa-i Karegin Bağdadlıyan ³⁰⁹	İstanbul	1855	1900-
19.	161	0,80%	Matbaa-i Mekteb-i Bahriye	İstanbul	1823	1900-
20.	159	0,79%	<i>Kırk Anbar</i> Matbaası	İstanbul	1870	1901
21.	153	0,76%	Berberyan Matbaası	İstanbul	1884	1900-

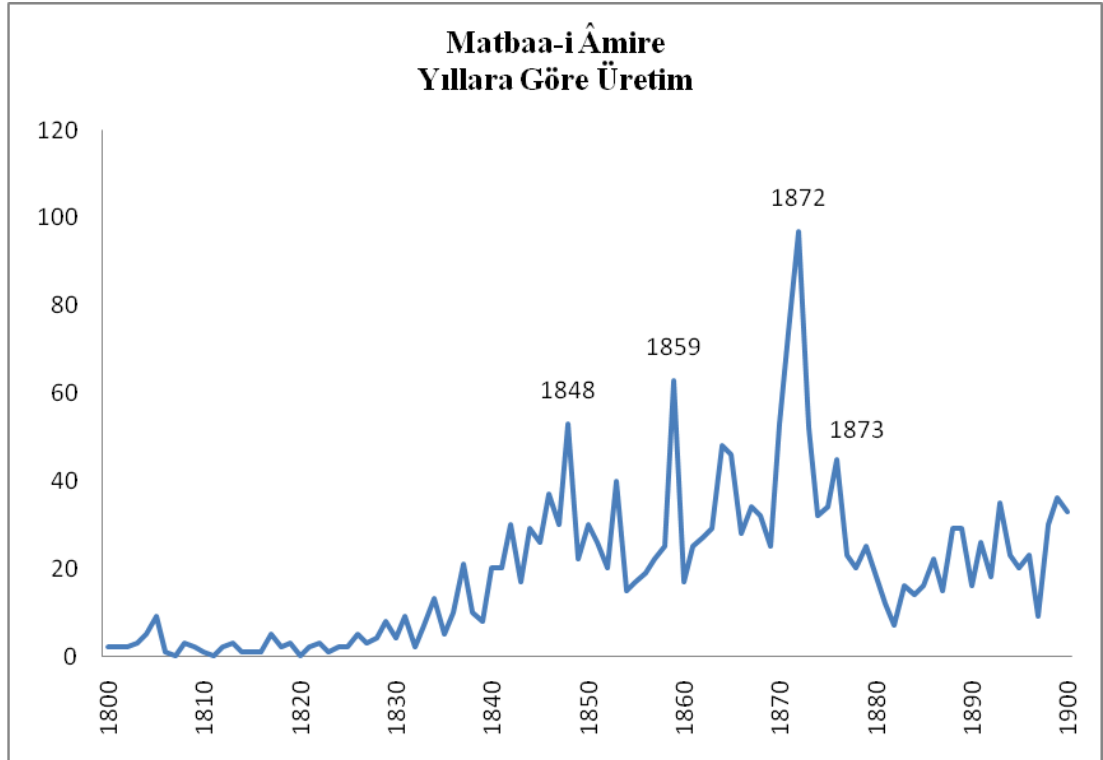
³⁰⁸ *EHB*'de matbaa adında "Mekteb-i Tıbbiye" tamlaması bulunan bütün matbaalar birlikte değerlendirilmiştir: Mekteb-i Tıbbiye Basmahanesi / Matbaası / Litografya Destgâhı, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane Matbaası, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, vd.

³⁰⁹ Karegin / Karekin Bağdadlıyan, matbaacılığa Canik Aramyan'ın yanında başlamış, Aramyan'ın matbaasının müdürü olmuş, daha sonra ayrı bir matbaa kurmuştur. Matbaası 1896'da bir süreliğine kapatılmış, Pamukciyan'a göre 1908'den sonra yeniden açılmıştır (*BE* 80-81). *EHB*'de ve Stepanyan (2005)'da 1882'den itibaren Bağdadlıyan'ın ayrı bir basımevi adıyla kaydedildiği görülür. Bununla birlikte Aramyan da kaydedilmeye devam etmiştir. Ayrıca, *BE*'de belirtildiğinin tersine 1896-1908 arasında Aramyan ve Bağdadlıyan matbaaları çalışmayı sürdürmüştür. Çelişkili bilgiler nedeniyle, hangi yapıtların hangi matbaa tarafından basıldığını saptamak bu aşamada olanaksız görüldüğünden bu iki matbaanın üretimi birlikte sayılmıştır.

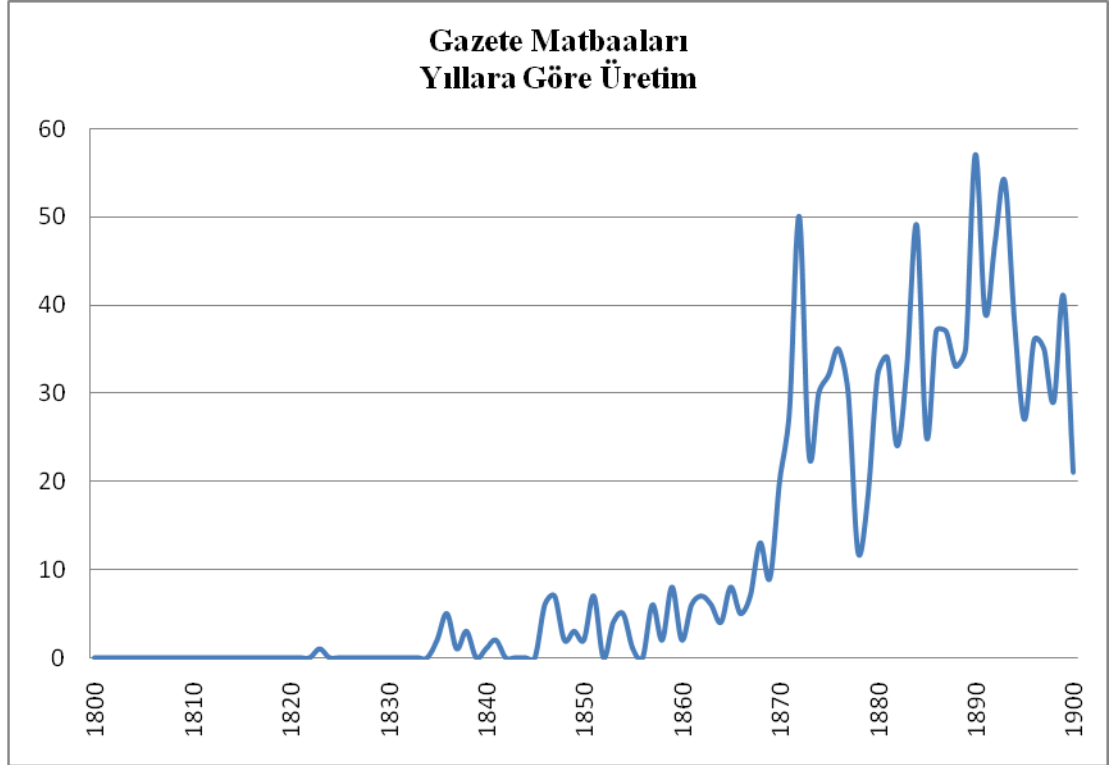
Sıra No	Bastığı Yapıt Sayısı	Yüzde	Matbaa Adı	Yeri	İlk Basım Tarihi	Son Basım Tarihi
22.	142	0,70%	<i>Ceride-i Askeriye</i> Matbaası	İstanbul	1871	1891
23.	132	0,65%	Karabet ve Kasbar Matbaası	İstanbul	1885	1890
24.	131	0,65%	Mekteb-i Mülkiye Matbaası	İstanbul	1858	1900-
25.	128	0,63%	İstapan Matbaası	İstanbul	1882	1897
26.	121	0,60%	İbrahim Efendi Matbaası	İstanbul	1831	1900-
27.	115	0,57%	Asır Matbaası	İstanbul	1870	1900-
28.	109	0,54%	Tophane-i Âmire İstihkâm Alayları Litoğrafya Destgâhı	İstanbul	1848	1902
29.	103	0,51%	Bosnavi El-Hac Muharrem Efendi Matbaası	İstanbul	1856	1893
30.	101	0,50%	<i>Tasvir-i Efkar</i> Matbaası	İstanbul	1862	1876
31.	94	0,46%	<i>İkdam</i> Matbaası	İstanbul	1894	1900-
32.	91	0,45%	A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası	İstanbul	1885	1900-
33.	90	0,44%	Şeyh Yahya Efendi Matbaası	İstanbul	1870	1891
34.	89	0,44%	<i>Ahter</i> Matbaası	İstanbul	1876	1903
35.	89	0,44%	Sen Lazar (Pères Mekhitarists de San Lazarro)	Venedik	1791	1900
36.	88	0,44%	Evangelinos Misailidis <i>Anadoli</i> Basmahanesi	İstanbul	1853	1900-
37.	88	0,44%	Mihitaryan	Viyana	1811	1898
38.	82	0,41%	Esad Efendi Taş Destgâhı	İstanbul	1835	1894
39.	81	0,40%	Sahaf El-Hac Ali Rıza Efendi Litoğrafya Matbaası	İstanbul	1853	1874
40.	76	0,38%	Ahmed Midhat'ın Matbaası	İstanbul	1870	1877
41.	76	0,38%	Hovhannes Mühendisyan	İstanbul	1849	1897
42.	76	0,38%	Yovanaki Panayotidis Matbaası	İstanbul	1885	1900
43.	73	0,36%	Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr Bursa Vilayet Matbaası	Bursa	1869	1900-
44.	71	0,35%	Süleyman Efendi Matbaası	İstanbul	1872	1900-
45.	70	0,35%	El-Hac Hüseyin Efendi Matbaası	İstanbul	1870	1900-
46.	68	0,34%	El-Hac İzzet Efendi Matbaası	İstanbul	1864	1886
47.	66	0,33%	Artin Minas / Harutyun Minasyan	İstanbul	1840	1904
48.	66	0,33%	<i>Ceride-i Havadis</i> Matbaası	İstanbul	1846	1884
49.	61	0,30%	Kazan Matbaatü'l-Medresetü'l-uzma Sultaniye / Kazan Ünivirsitinin Tab'hanesi	Kazan	1813	1900-
50.	60	0,30%	Tahir Bey Matbaası	İstanbul	1895	1900-
51.	50	0,25%	Ali Rıza Efendi Matbaası	İstanbul	1840	1900-
52.	49	0,24%	Garabed Biberyan	İstanbul	1872	1895
53.	48	0,24%	Arakel Matbaası	İstanbul	1886	1900-
54.	46	0,23%	A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye Matbaası	İstanbul	1871	1886
55.	46	0,23%	Camlı Han Matbaası	İstanbul	1871	1895
56.	46	0,23%	Civelekyan Matbaası	İstanbul	1881	1898
57.	46	0,23%	El-Hac Halil Efendi Litoğrafya Destgâhı	İstanbul	1856	1890
58.	46	0,23%	Matbaa-i Askeriye	İstanbul	1878	1900-
59.	46	0,23%	Şam Vilayet Matbaası	Şam	1868	1902
60.	46	0,23%	Zartanyan Matbaası	İstanbul	1870	1886

Sıra No	Bastığı Yapıt Sayısı	Yüzde	Matbaa Adı	Yeri	İlk Basım Tarihi	Son Basım Tarihi
61.	44	0,22%	Gulielmos Grifid (William Griffith)	İzmir	1840	1851
62.	44	0,22%	<i>La Turquie</i> Matbaası	İstanbul	1868	1887
63.	43	0,21%	Matbaa-i Safa ve Enver	İstanbul	1891	1895
64.	41	0,20%	Hovsep Kafafyan / Kavafyan	İstanbul	1863	1900
65.	40	0,20%	Arif Efendi Matbaası	İstanbul	1881	1900-
66.	40	0,20%	Kastamonu Vilayet Matbaası	Kastamonu	1870	1900-
67.	38	0,19%	Hakkâk Serviçen Matbaası	İstanbul	1886	1900-
68.	39	0,19%	Patrikhane Basmahanesi	İstanbul	1799	1900-
69.	37	0,18%	Edirne Vilayet Matbaası	Edirne	1870	1900-
70.	35	0,17%	Aydın Vilayet Matbaası	İzmir	1879	1900-
71.	35	0,17%	<i>Hizmet</i> Matbaası	İzmir	1890	1898
72.	34	0,17%	Feraizcizade Matbaası	Bursa	1883	1894
73.	34	0,17%	Halep Vilayet Matbaası	Halep	1867	1900-
74.	34	0,17%	Tatyos Divitciyan Matbaası	İstanbul	1813	1875
75.	32	0,16%	Kader Matbaası	İstanbul	1884	1900-
76.	30	0,15%	<i>Basiret</i> Matbaası	İstanbul	1872	1878
77.	29	0,14%	Boğos Hovhannesyan Arabyan	İstanbul	1777	1853
78.	29	0,14%	Bosna Vilayet Matbaası	Saraybosna	1866	1891
79.	29	0,14%	Konya Vilayet Matbaası	Konya	1868	1900-
80.	29	0,14%	<i>Muhib</i> Matbaası	İstanbul	1865	1891
81.	29	0,14%	Rupen Kürkciyan	İstanbul	1855	1875
82.	29	0,14%	Selanik Vilayet Matbaası	Selanik	1870	1900-
83.	28	0,14%	Girit Vilayet Matbaası	Hanya	1868	1897
84.	27	0,13%	Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası	İstanbul	1863	1872
85.	27	0,13%	Mihail ve Nikolaos Glikı	Venedik	1767	1846
86.	26	0,13%	Diyarbakır Vilayet Matbaası	Diyarbakır	1869	1900-
87.	26	0,13%	İzmir Vilayet Matbaası	İzmir	1887	1900-
88.	26	0,13%	Jak Kayol ve Henri Kayol Litoğrafya Matbaası	İstanbul	1831	1871
89.	26	0,13%	<i>Manzume-i Efkâr</i> Matbaası	İstanbul	1876	1900-
90.	26	0,13%	Matbaa-i Mustafa Emirî	Bursa	1889	1900-
91.	26	0,13%	Matbaa-i Orhaniye	İstanbul	1890	1900-
92.	26	0,13%	Trabzon Vilayet Matbaası	Trabzon	1869	1900-
93.	25	0,12%	El-Hac Mustafa Efendi Matbaası	İstanbul	1859	1885
94.	25	0,12%	Mücellid Ali Bey Matbaası	İstanbul	1871	1884
95.	25	0,12%	<i>Tercüman</i> Matbaası	Bahçesaray	1882	1900-
96.	24	0,12%	Babıali Caddesi 38 Numaralı Matbaa	İstanbul	1891	1900-
97.	24	0,12%	Daire-i Askeriye Matbaası	İstanbul	1885	1900-
98.	24	0,12%	<i>El-Cevaib</i> Matbaası	İstanbul	1872	1889
99.	24	0,12%	Matbaa-i Bab-ı Seraskerî	İstanbul	1837	1861
100.	23	0,11%	Hacı Salih Efendi Matbaası	İstanbul	1853	1872

Ek 10: Matbaa-i Âmire'nin Yıllara Göre Üretim Grafiği

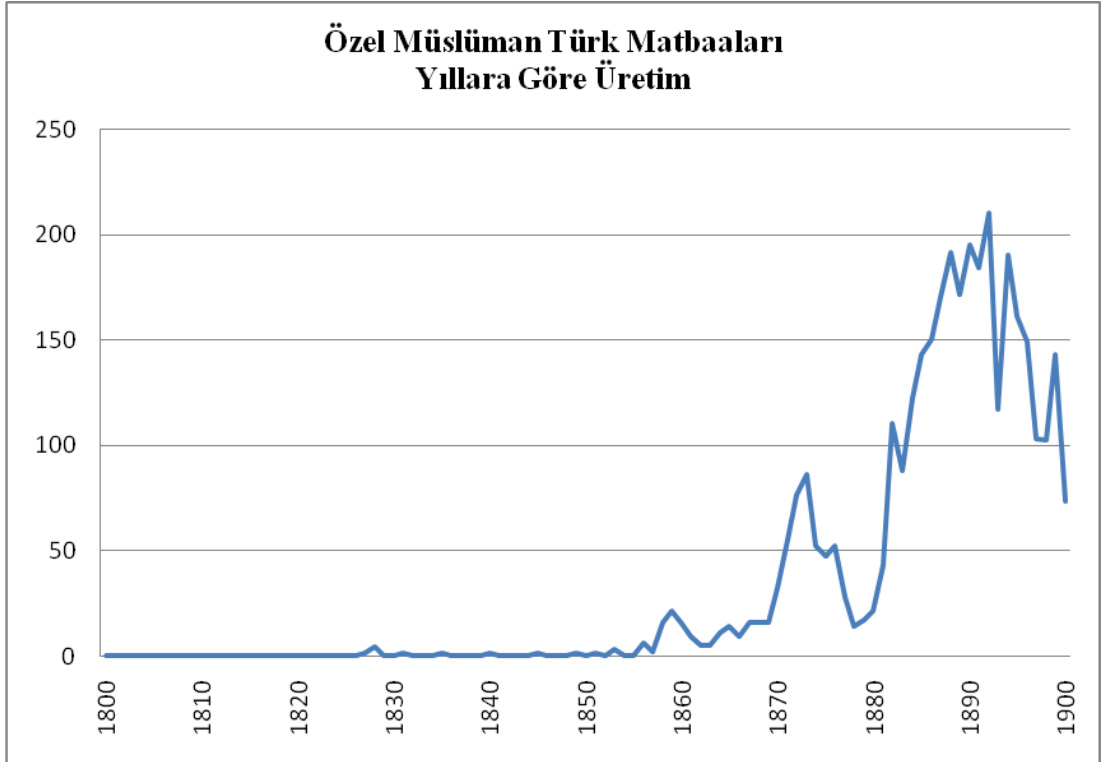
Ek 11: Gazete Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği

(Ahter Matbaası, Asır Matbaası, Basiret Matbaası, Ceride-i Askeriye Matbaası, Ceride-i Havadis Matbaası, El-Cevaib Matbaası, Hizmet Matbaası, İkdam Matbaası, Kırk Anbar Matbaası, La Turquie Matbaası, Manzume-i Efkâr Matbaası, Muhib Matbaası, Tasvir-i Efkâr Matbaası, Tercüman-ı Hakikat Matbaası)

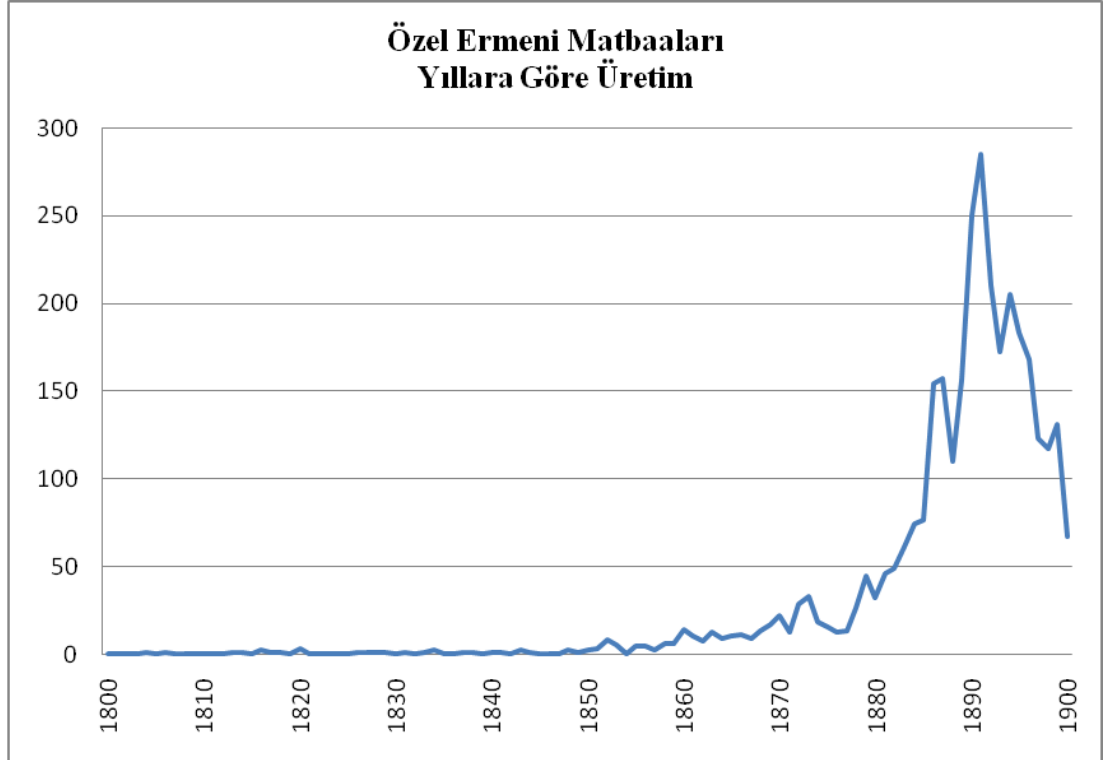

Ek 12: Özel Müslüman-Türk Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği

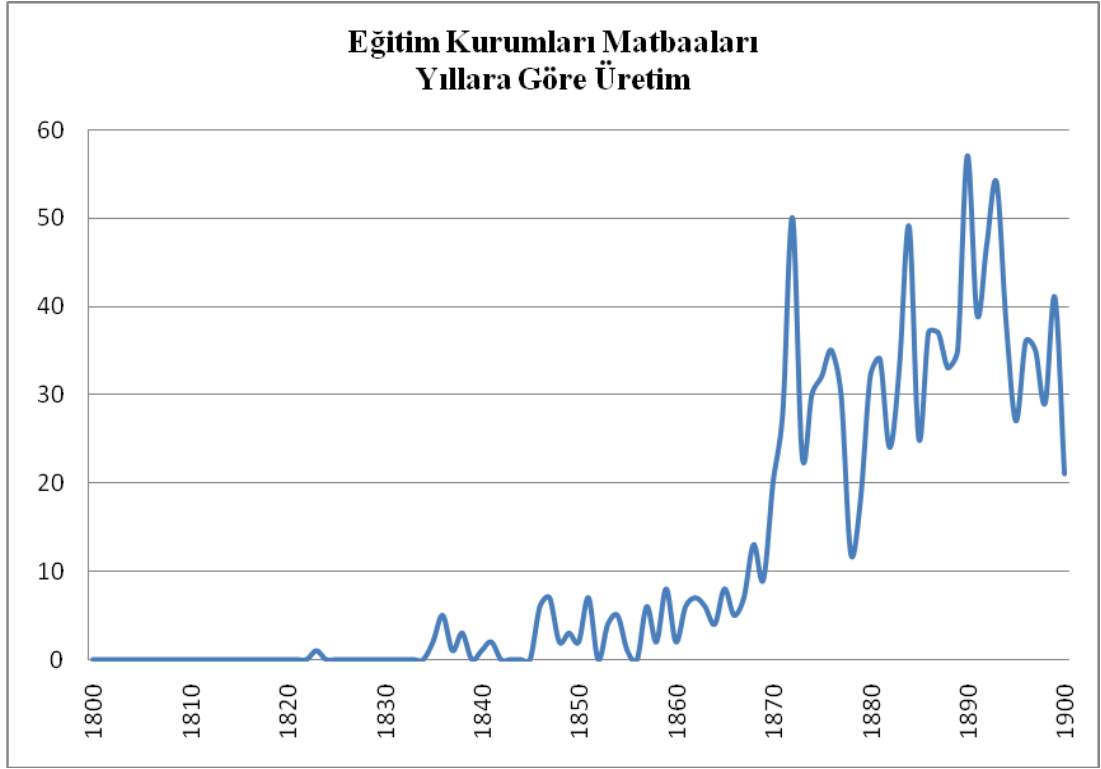
(Ahmed Midhat'ın Matbaası, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Ali Rıza Efendi Matbaası, Arif Efendi Matbaası, Bosnavi El-Hac Muharrem Efendi Matbaası, Cemal Efendi Matbaası, El-Hac Halil Efendi Litoğrafya Destgâhı, El-Hac Hüseyin Efendi Matbaası, El-Hac İzzet Efendi Matbaası, El-Hac Mustafa Efendi Matbaası, Esad Efendi Taş Destgâhı, Feraizcizade Matbaası, Hacı Salih Efendi Matbaası, İbrahim Efendi Matbaası, Mahmud Bey Matbaası, Matbaa-i Ebüzziya, Matbaa-i Mustafa Emirî, Matbaa-i Orhaniye, Matbaa-i Osmaniye, Matbaa-i Safa ve Enver, Mücellid Ali Bey Matbaası, Sahaf El-Hac Ali Rıza Efendi Litoğrafya Matbaası, Süleyman Efendi Matbaası, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, Tahir Bey Matbaası)

Ek 13: Özel Ermeni Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği

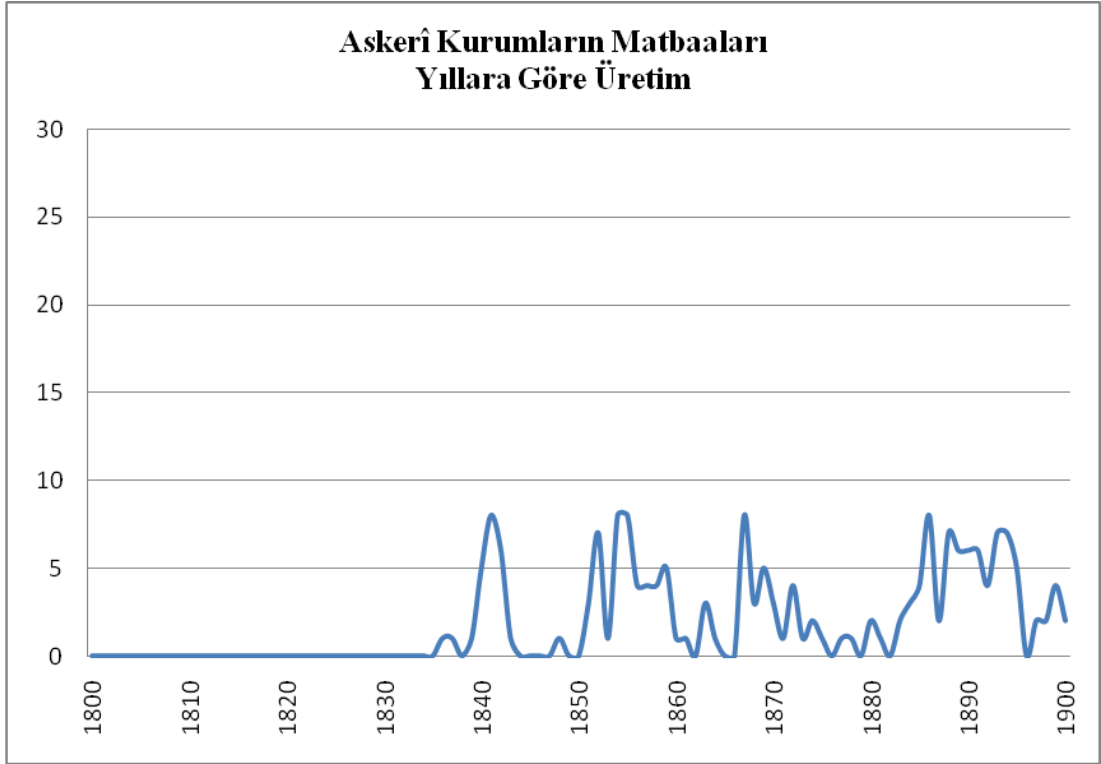
(A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye Matbaası, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Arakel Matbaası, Artin Asaduryan Matbaası, Berberyan Matbaası, Boğos Hovhannisyan Arabyan, Boyacıyan Matbaası, Civelekyan Matbaası, Garabed Biberyan, Hakkâk Serviçen Matbaası, Harutyun Minasyan / Artin Minas, Hovhannes Mühendisyan, Hovsep Kafafyan / Kavafyan, İstepan Matbaası, Karabet Matbaası, Karabet ve Kasbar Matbaası, Kasbar Matbaası, Matbaa-i Canik Aramyian / Matbaa-i Karegin Bağdadlıyan, Mihran Matbaası, Rupen Kürkciyan, Tatyos Divitciyan Matbaası, Zartanyan Matbaası)

Ek 14: Eğitim Kurumları Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği

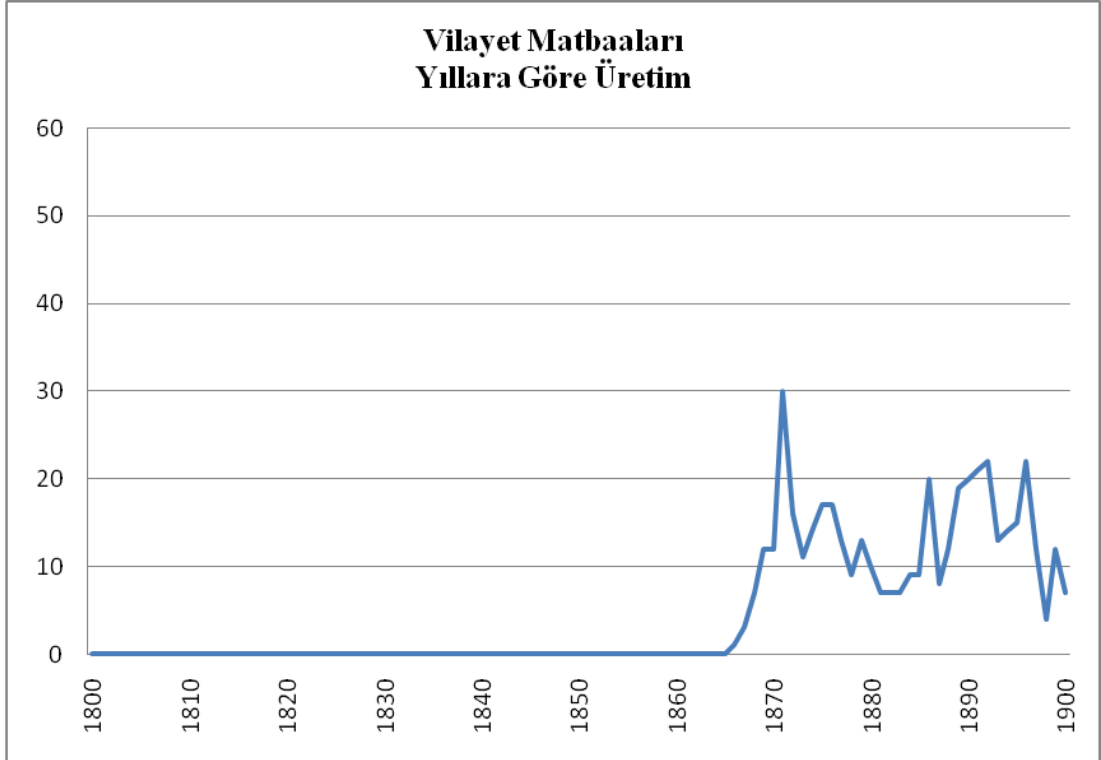
(Matbaa-i Mekteb-i Bahriye, Mekteb-i Fünun-u Harbiye Matbaası, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, Mekteb-i Sanayi Matbaası, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası)

**Ek 15: Askerî Kurumlara Ait Matbaaların Yıllara Göre Üretim
Grafiği**

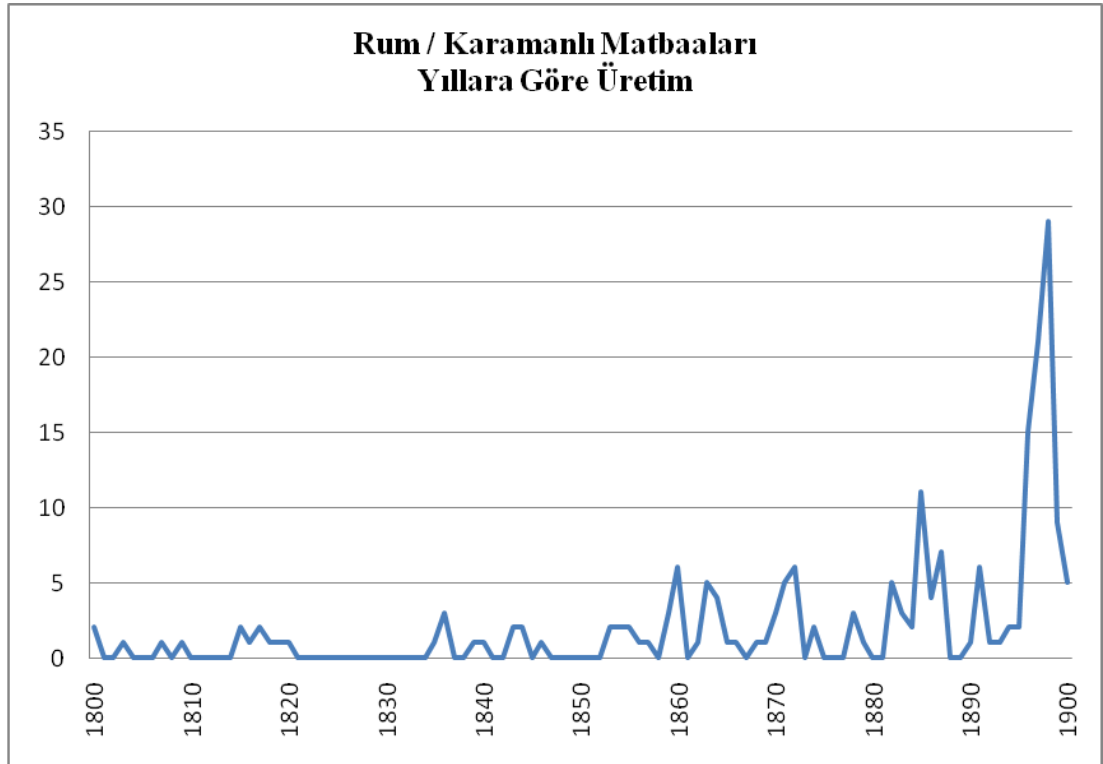
(Daire-i Askeriye Matbaası, Matbaa-i Askeriye, Matbaa-i Bab-ı Seraskerî, Tophane-i Âmire Matbaası)

Ek 16: Vilayet Matbaalarının Yıllara Göre Üretim Grafiği

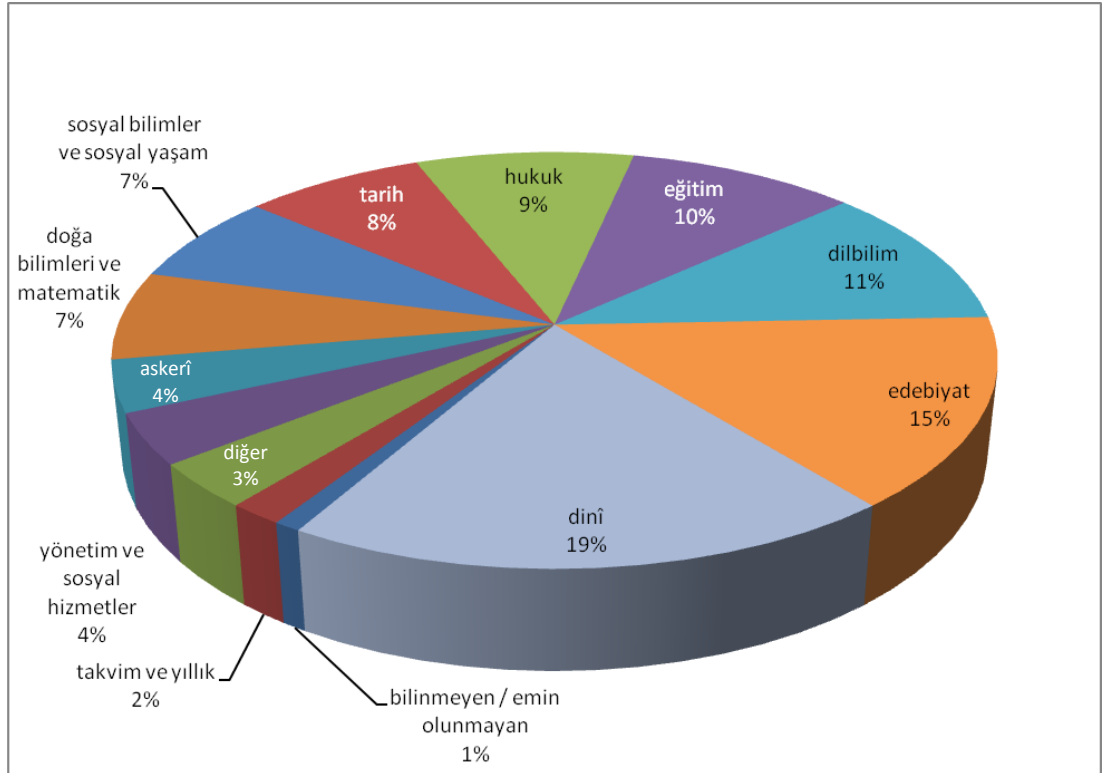
(Aydın Vilayet Matbaası, Bosna Vilayet Matbaası, Diyarbakır Vilayet Matbaası, Edirne Vilayet Matbaası, Girit Vilayet Matbaası, Halep Vilayet Matbaası, İzmir Vilayet Matbaası, Kastamonu Vilayet Matbaası, Konya Vilayet Matbaası, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr / Bursa Vilayet Matbaası, Selanik Vilayet Matbaası, Şam Vilayet Matbaası, Trabzon Vilayet Matbaası)

**Ek 17: Rum / Karamanlı Matbaalarının Yıllara Göre Üretim
Grafiği**

(Evangelinos Misailidis'in Anadolu Basmahanesi, Patrikhane Basmahanesi, Yovanaki Panayotidis Matbaası)

Ek 18: Matbaa-i Âmire'nin Bastığı Kategorilerin Dağılım Grafiği

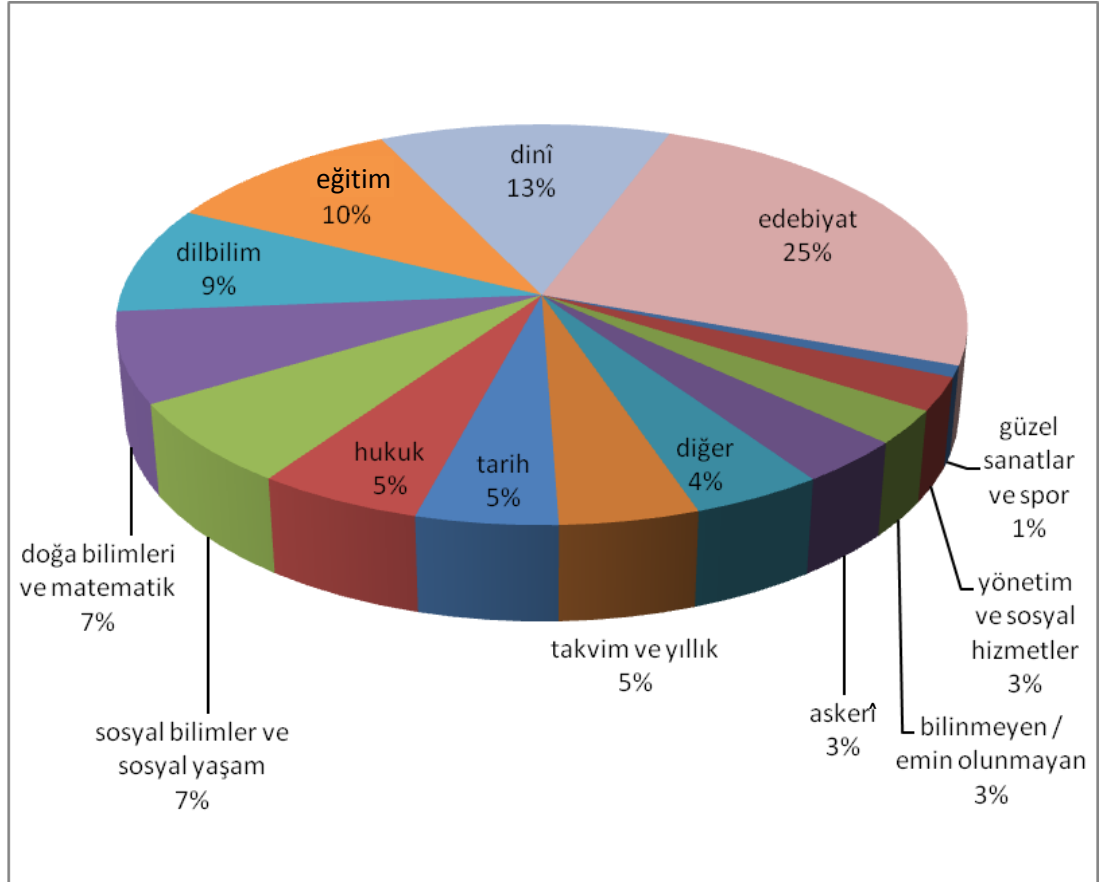
**Ek 19: İstanbul'da Türkçe Edebiyat Yapıtları Basan İlk Elli Matbaa
Tablosu**

Sıra No	Bastığı Yapıt Sayısı	Yüzde	Matbaa Adı	İlk Baskı Tarihi	Son Baskı Tarihi
	1441	24,01%	Matbaa Adı Kayıtlı Olmayan		
1.	428	7,13%	Matbaa-i Âmire	1719	1900-
2.	295	4,92%	Karabet / Karabet ve Kasbar / Kasbar Matbaaları	1873	1900-
3.	270	4,50%	Ahmed Midhat'ın Matbaası, <i>Kırk Anbar</i> ve <i>Tercüman-ı Hakikat</i> Matbaaları	1870	1900-
4.	207	3,45%	Mahmud Bey Matbaası	1871	1900-
5.	193	3,22%	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı	1890	1900-
6.	178	2,97%	Matbaa-i Ebüzziya	1882	1900-
7.	177	2,95%	Artin Asaduryan Matbaası	1863	1900-
8.	159	2,65%	Mihran Matbaası	1877	1900-
9.	82	1,37%	Cemal Efendi Matbaası	1873	1900-
10.	69	1,15%	İstevan Matbaası	1882	1897
11.	68	1,13%	Asır Matbaası	1870	1900-
12.	67	1,12%	Mekteb-i Sanayi Matbaası	1869	1900-
13.	63	1,05%	Matbaa-i Osmaniye	1859	1900-
14.	63	1,05%	<i>İkdam</i> Matbaası	1894	1900-
15.	60	1,00%	Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası	1858	1900-
16.	54	0,90%	<i>Tasvir-i Efkâr</i> Matbaası	1862	1876
17.	54	0,90%	<i>Ahter</i> Matbaası	1876	1903
18.	49	0,82%	Berberyan Matbaası	1884	1900-
19.	49	0,82%	İbrahim Efendi Matbaası	1831	1900-
20.	43	0,72%	Matbaa-i Canik Aramyan / Matbaa-i Karegin Bağdadlıyan	1855	1900-
21.	40	0,67%	Şeyh Yahya Efendi Matbaası	1870	1891
22.	39	0,65%	Yovanaki Panayotidis Matbaası	1885	1900
23.	39	0,65%	Garabed Biberyan	1872	1895
24.	36	0,60%	Arakel Matbaası	1886	1900-
25.	33	0,55%	Bosnavi El-Hac Muharrem Efendi Matbaası	1856	1893
26.	33	0,55%	El-Hac İzzet Efendi Matbaası	1864	1886
27.	32	0,53%	Camlı Han Matbaası	1871	1895
28.	31	0,52%	Tahir Bey Matbaası	1895	1900-
29.	30	0,50%	Evangelinos Misailidis <i>Anadoli</i> Basmahanesi	1853	1900-
30.	30	0,50%	Civelekyan Matbaası	1881	1898

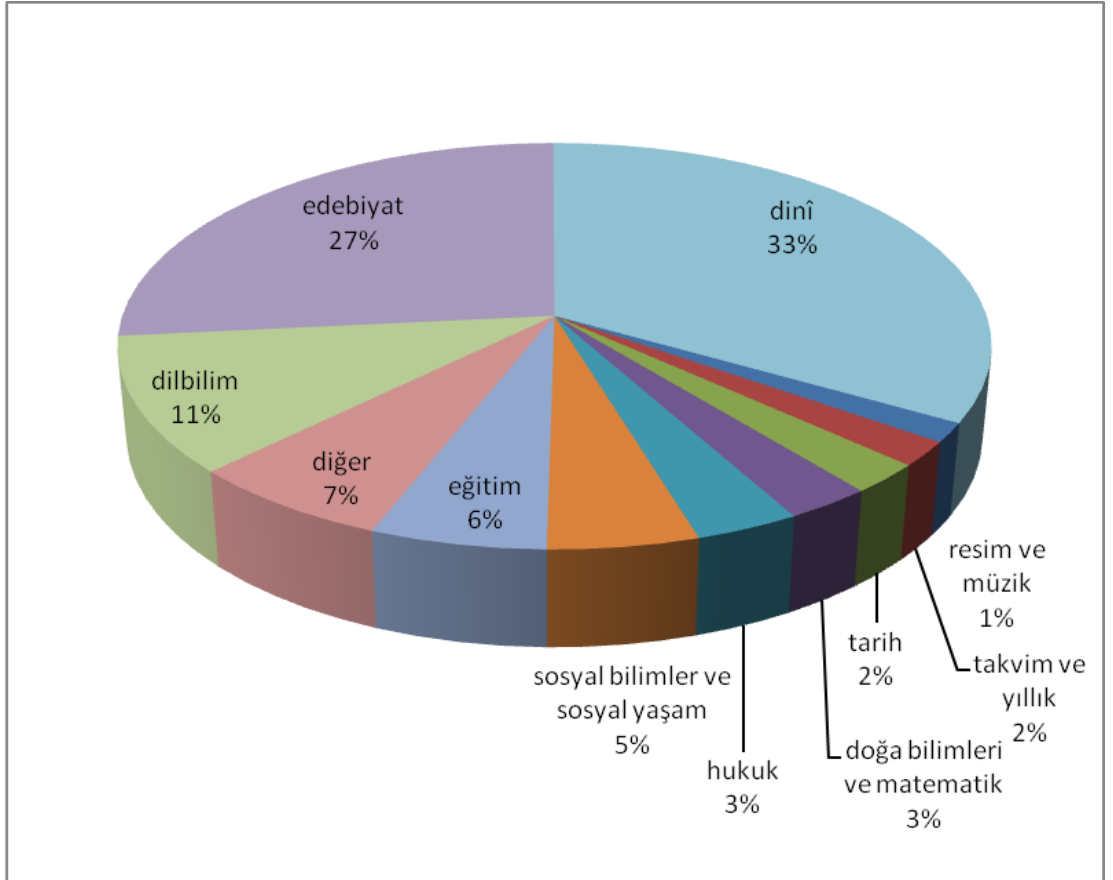

Sıra No	Bastığı Yapıt Sayısı	Yüzde	Matbaa Adı	İlk Baskı Tarihi	Son Baskı Tarihi
31.	30	0,50%	Zartanyan Matbaası	1870	1886
32.	30	0,50%	Hovsep Kafafyan / Kavafyan	1863	1900
33.	28	0,47%	Esad Efendi Taş Destgâhı	1835	1894
34.	25	0,42%	Süleyman Efendi Matbaası	1872	1900-
35.	23	0,38%	Ceride-i Askeriye Matbaası	1871	1891
36.	23	0,38%	A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası	1885	1900-
37.	22	0,37%	El-Hac Hüseyin Efendi Matbaası	1870	1900-
38.	21	0,35%	Ali Rıza Efendi Matbaası	1840	1900-
39.	21	0,35%	Tatyos Divitciyan Matbaası	1813	1875
40.	20	0,33%	<i>Kader</i> Matbaası	1884	1900-
41.	19	0,32%	Mekteb-i Fünun-u Harbiye Matbaası	1835	1900-
42.	19	0,32%	Tophane-i Âmir Matbaası	1848	1902
43.	19	0,32%	Hovhannes Mühendisyan	1849	1897
44.	19	0,32%	A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye Matbaası	1871	1886
45.	19	0,32%	Matbaa-i Safa ve Enver	1891	1895
46.	18	0,30%	Sahaf El-Hac Ali Rıza Efendi Litoğrafya Matbaası	1853	1874
47.	18	0,30%	<i>Manzume-i Efkâr</i> Matbaası	1876	1900-
48.	17	0,28%	Ceride-i Havadis Matbaası	1846	1884
49.	17	0,28%	El-Hac Halil Efendi Litoğrafya Destgâhı	1856	1890
50.	15	0,25%	Artin Minas / Harutyun Minasyan	1840	1904

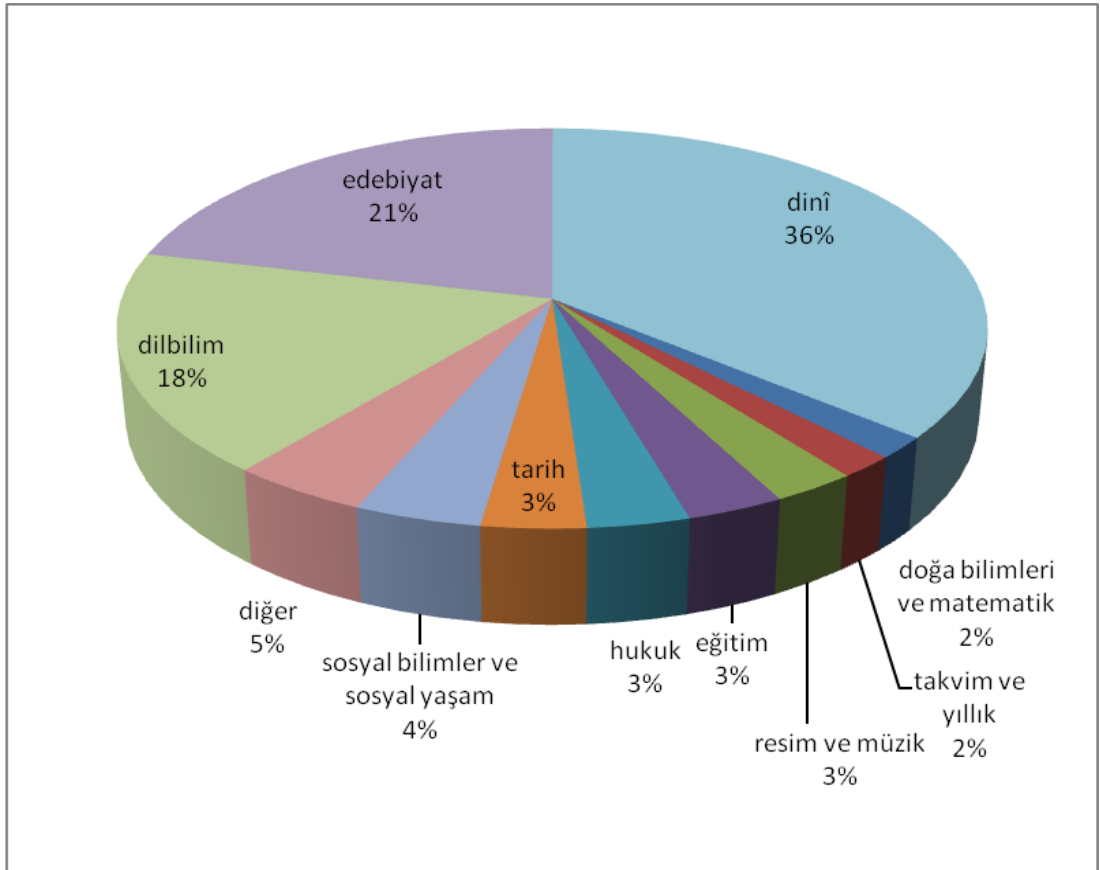
Ek 20: Arap Harfli Türkçe Yapıtların Kategorilerine Göre Dağılım Grafiği

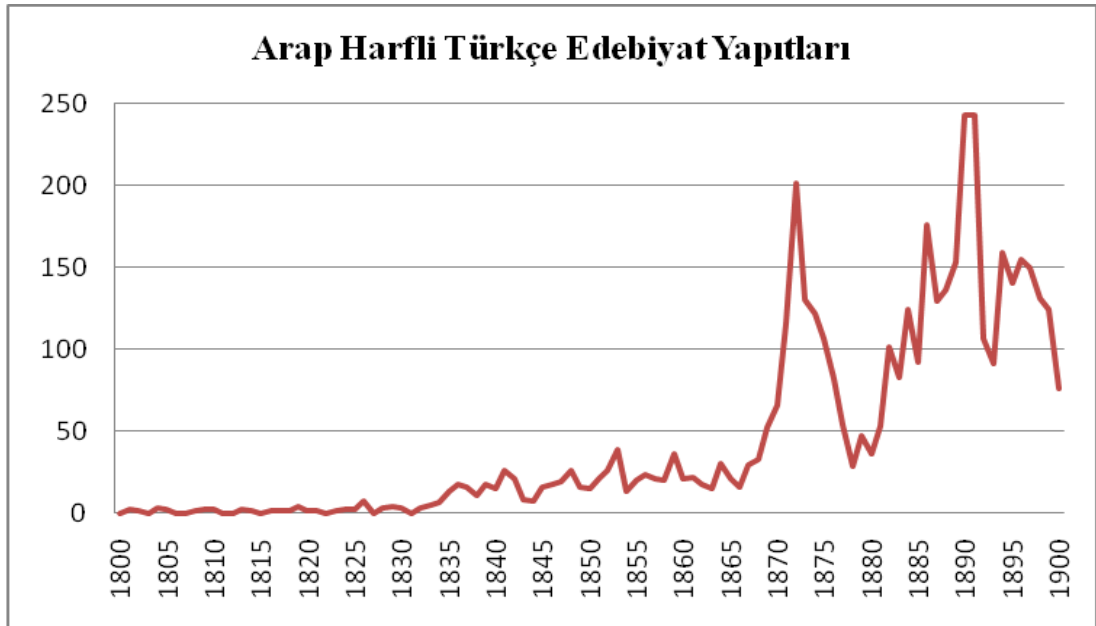
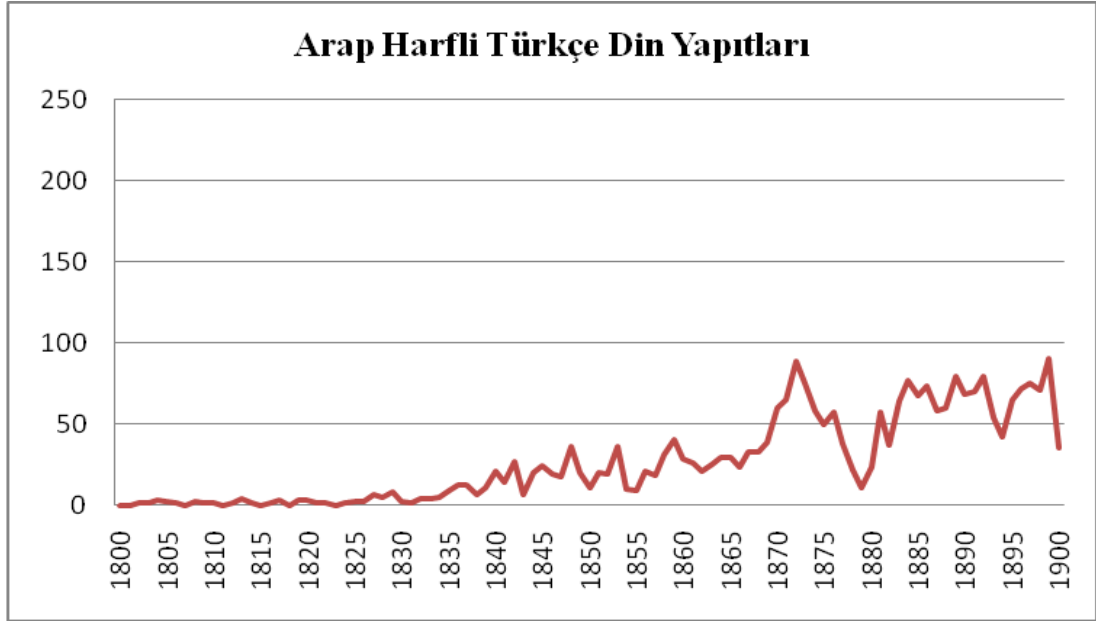
Ek 21: Ermeni Harfli Türkçe Yapıtların Kategorilerine Göre Dağılım Grafiği

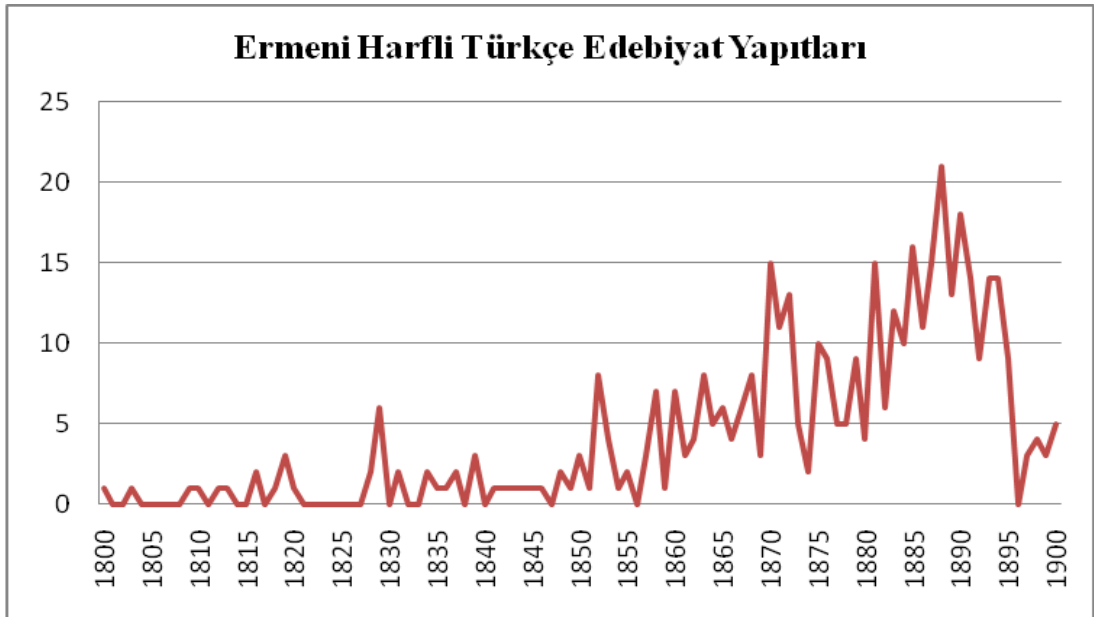
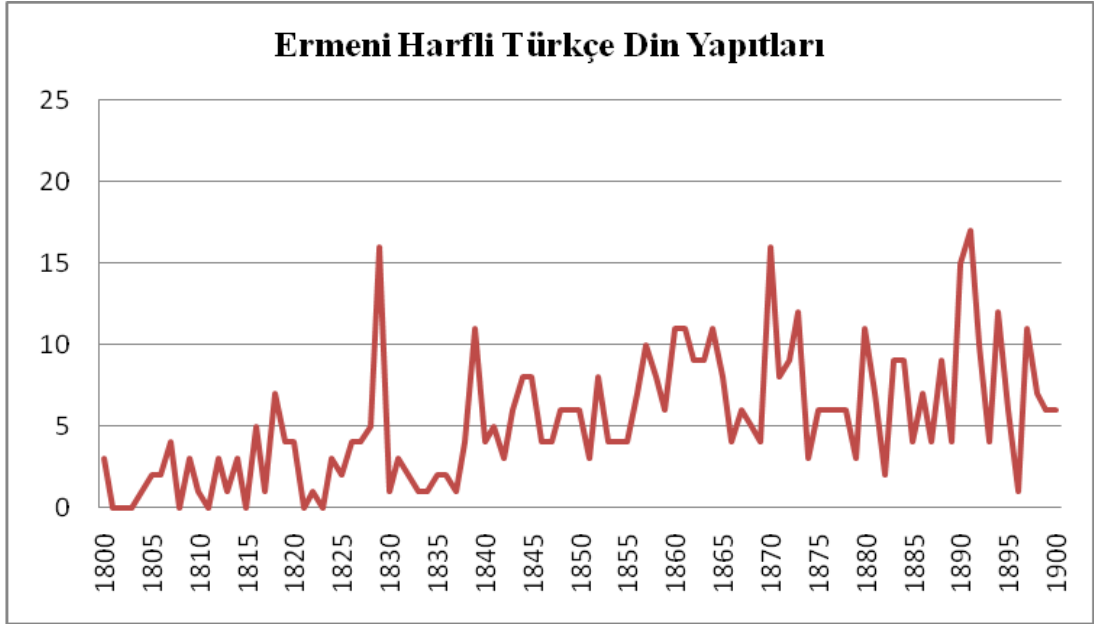
**Ek 22: Yunan Harfli Türkçe Yapıtların Kategorilerine Göre
Dağılım Grafiği**

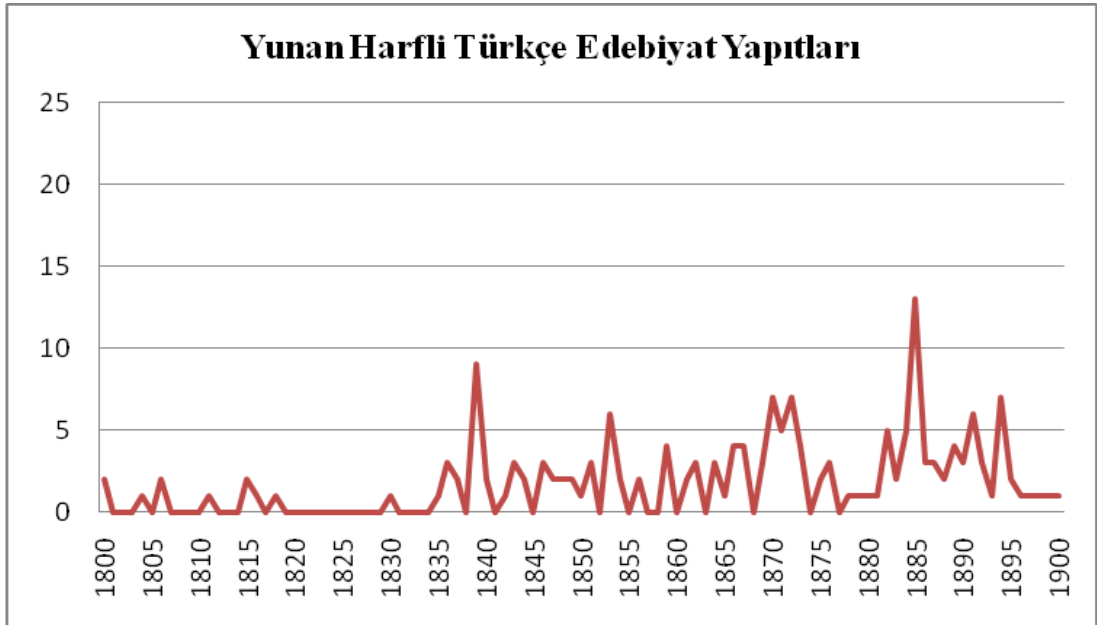
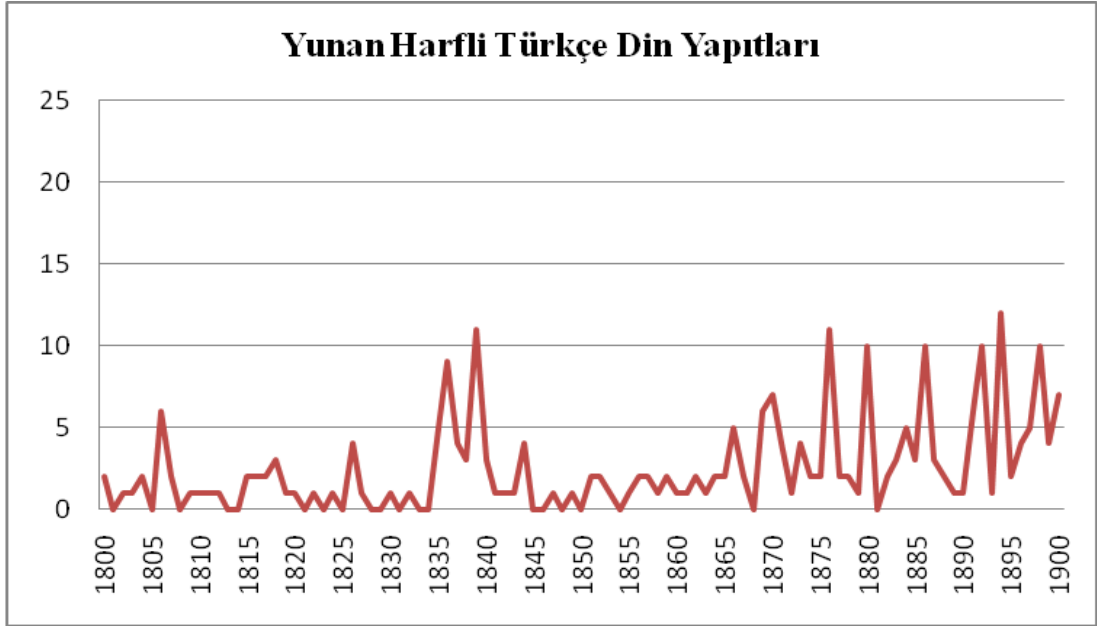
Ek 23: Arap Harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri

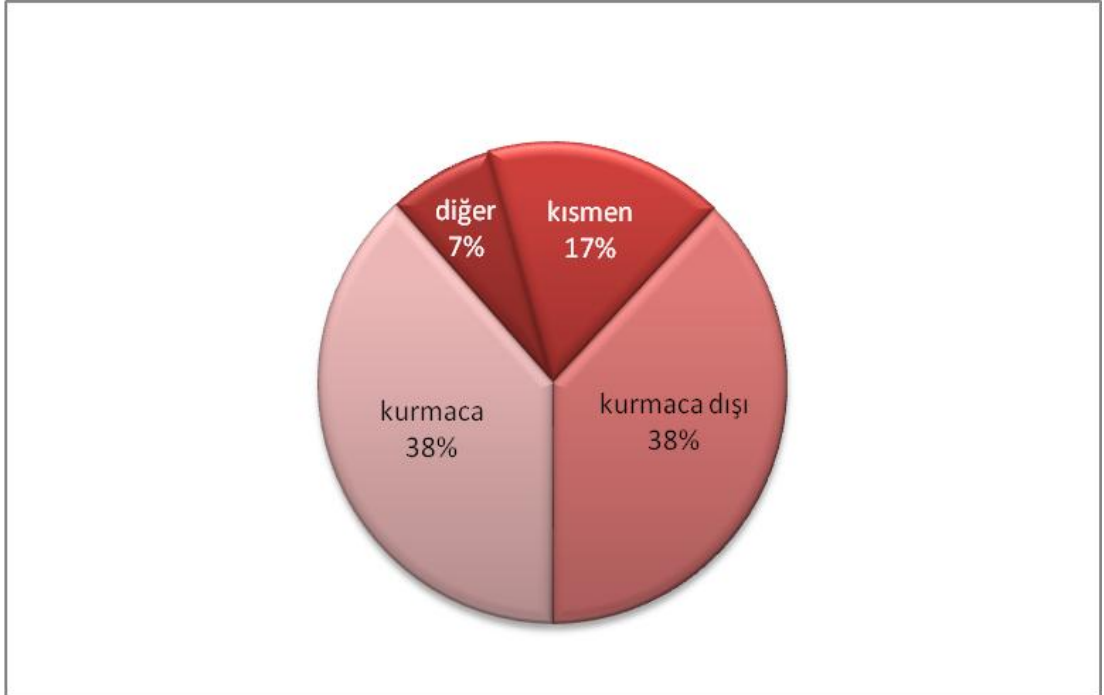
Ek 24: Ermeni Harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri

Ek 25: Yunan Harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri

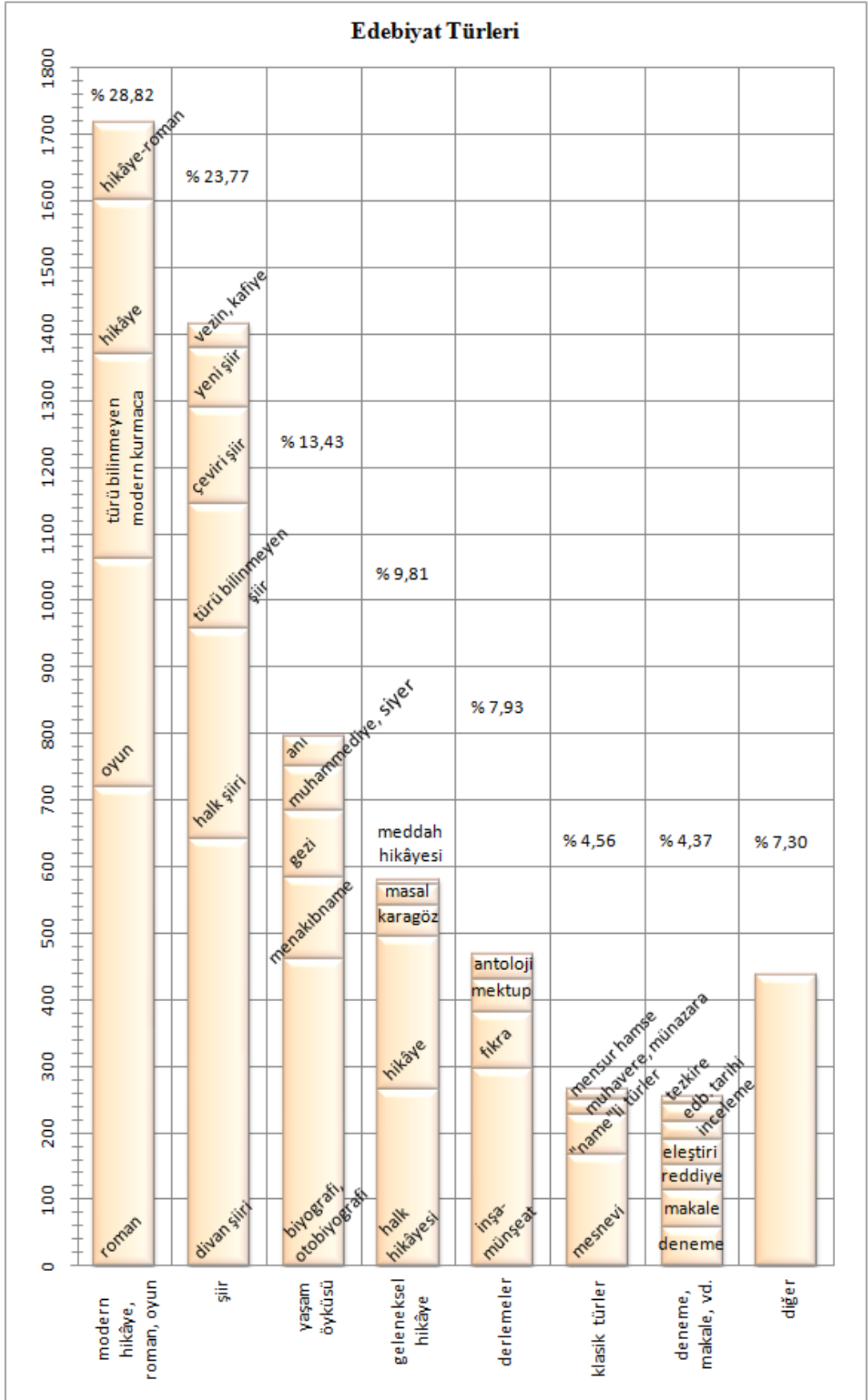

Ek 26: Edebiyat Yapıtlarının Genel Dağılım Grafiği

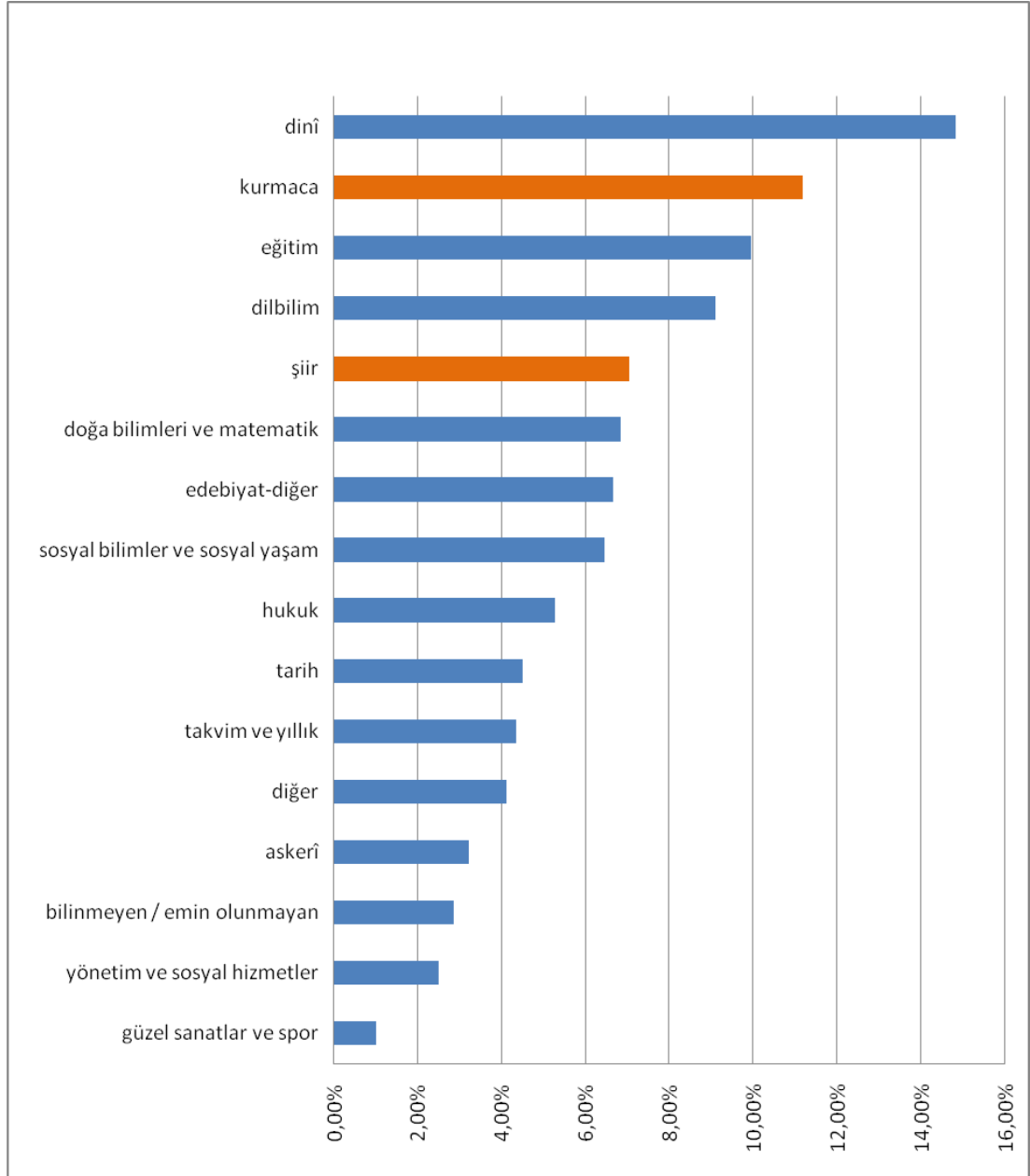

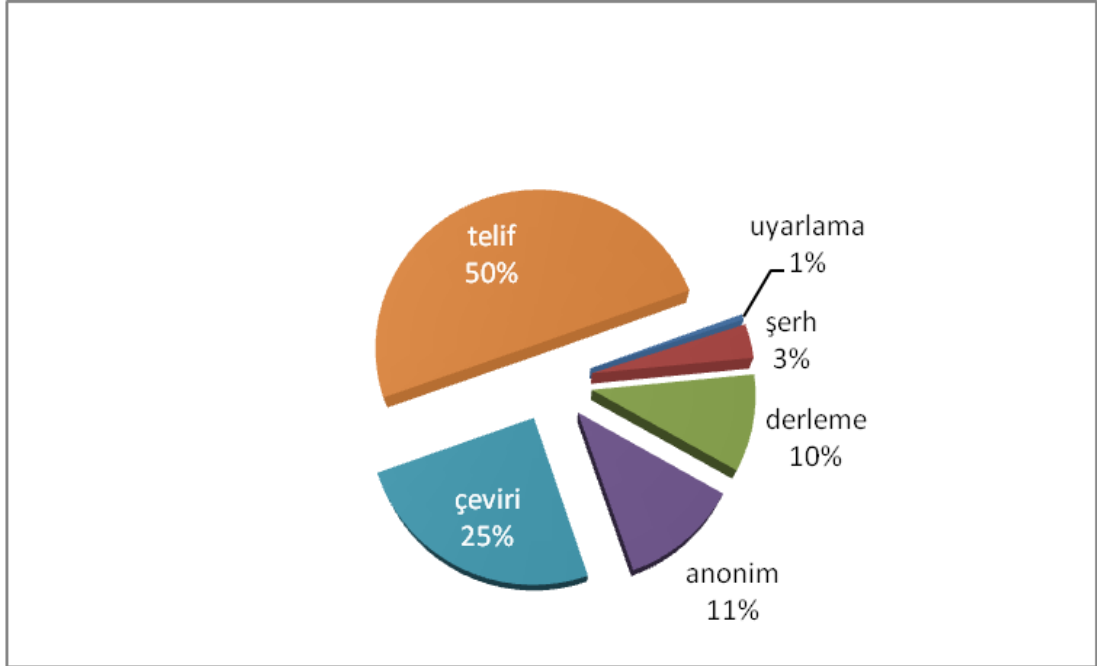
Ek 27: Edebiyat Türleri Karşılaştırmalı Dağılım Grafiği

Ek 28: Genel Kategorilerin Kurmaca ve Şiirle Karşılaştırmalı Dağılım Grafiği

Ek 29: Edebiyat Yapıtlarının “Telif”-“Çeviri” Dağılımı Grafiği

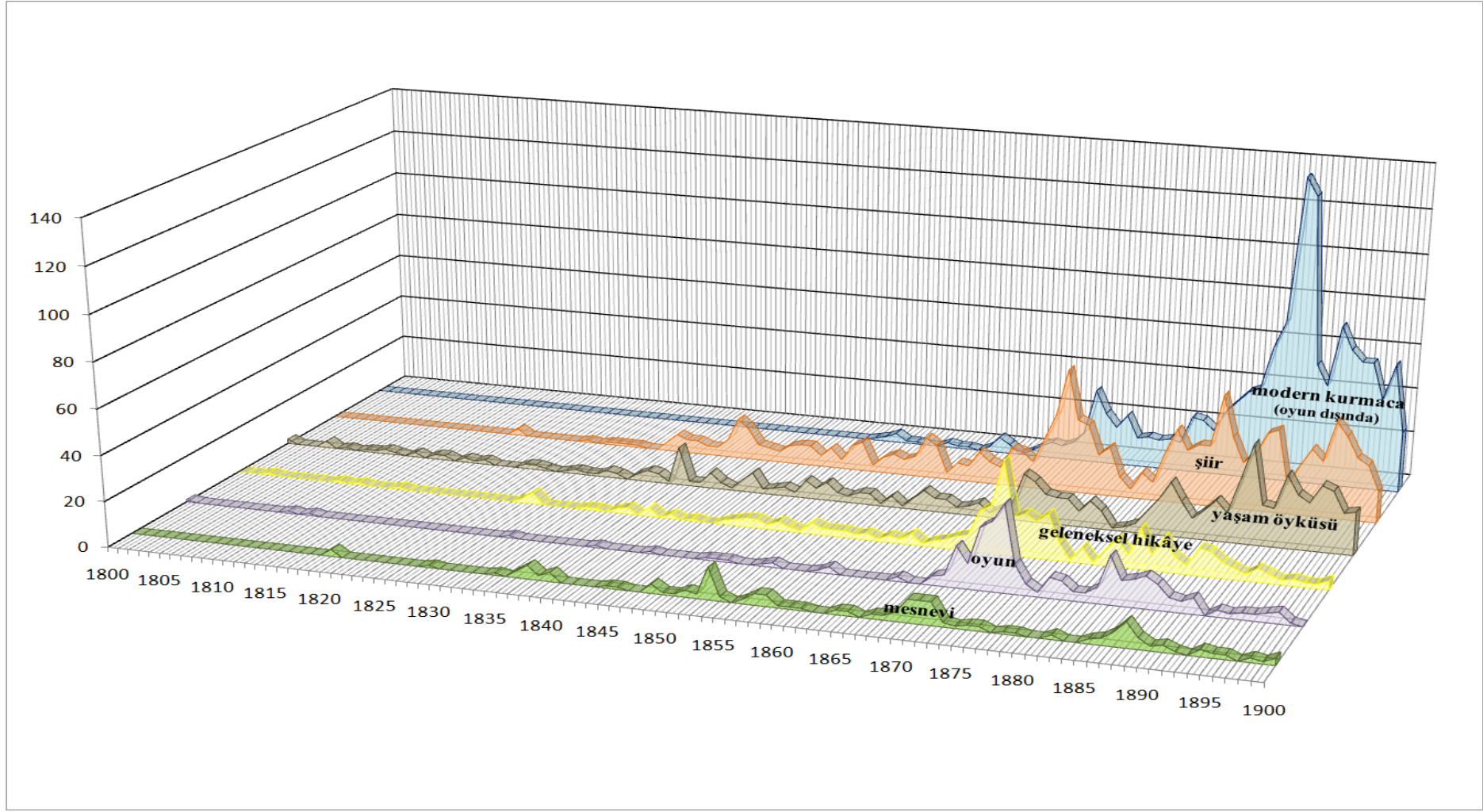
Ek 30: Tek Sayfalık Basılı Şiirler Tablosu

Yapıt Başlığı	Şair	Basım Yeri	Matbaa, Yayıncı	Hicri	Miladi
Destan-ı Alamatü'l-kıyame	Şemsi	İstanbul		1281	1864
İnayet-i Hak ile Mündefi Olan İllet-i Meşhure ile Üç Def'ada Vukû Bulan Harikaların Cem'-i Tasavvur Kılınan Destan-ı Kolera	Mustafa Şükrü [Eyüblü]	İstanbul		1281 / 1282	1864 / 1865
Destan-ı Timurkapı Yangını Âşık Lisanî	Âşık Lisanî	İstanbul			1865
Destan-ı Golare [Kolera]		İstanbul		1282	1865
Min Kelam-ı Bürhan Destan-ı Yankun [Yangın]	Burhan	İstanbul		1282	1866
Destan-ı Fuad Paşa	Uryanî	İstanbul		1285	1868
Yemen Destanı	Âşık Lisanî	İstanbul		1290	1873
Harik-i Üsküdar Destanı	Nuri	İstanbul			1874
Şehid Olan Zevat-ı Kiramların Destanı	Ahmed Hayret Dağistanî	İstanbul		1293	1876
Direkler Arasında Yıkılan Hamdi'nin Tiyatrosu Destanı	Fitnat	İstanbul		1299	1882
Filib'in Destanı	Fitnat	İstanbul		1299	1882
Gelin Kaynana Destanı	Fitnat	İstanbul		1299	1882
Kâğıthane ile Bağlarbaşı Destanı	Fitnat	İstanbul		1299	1882
Kocakarıların Destanı	İrfan	İstanbul		1299	1882
Sarhoşların Destanı	Fitnat	İstanbul		1299	1882
Eyüb'de Türbe Bahçesinin Destanı	Gülsüm	İstanbul		1300	1883
Tahta Kuruşu ile Pirenin Destanı	Fitnat	İstanbul		1300	1883
Destan-ı Hazret-i İbrahim		İstanbul		1301	1884
Destan-ı Mehdiye-i Eyüb Sultan	Naim	İstanbul		1304	1887
Karı Koca Kavgası Destanı		İstanbul		1304	1887
Bişare Magruk Mekteblerin [Mekteblilerin] Destanı	Erzincanlı Osman Nuri			1306	1889
Kırım Hanlarından Merhum Şahingiray Sultan'ın Nevadir-i Asardan Madud Olan Musanna Manzumesidir	Şahingiray	İstanbul	Âlem Matbaası, İbrahim Giray İbn-i Mesud Giray Sultan	1307	1890
Selanik Küçük Pazarının İlaveli Yangın Destanı	Fikri	Selânik	İsmail Ragıp ve Hamdi Matbaası	1308	1891
Destan-ı Zafer		İstanbul	Babiali Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa	1314	1896
Milona Kahramanı		İstanbul	Cemal Efendi Matbaası	1313	1896

Yapıt Başlığı	Şair	Basım Yeri	Matbaa, Yayıncı	Hicri	Miladi
Muzafferiyat-ı Osmanî		İstanbul	Cemal Efendi Matbaası	1313	1896
Mükemmel Destan-ı Zafer	Selanikli Felek Mehmed	İstanbul	Yovanaki Panayotidis Matbaası	1313	1896
Türk Askeri yahud Zafer Destanı		İstanbul		1313	1896
Cenge Giderken. [Feth-i Yenişehir]	Mehmed Emin [Yurdakul]	İstanbul	Malumat Matbaası	1314	1897
Destan-ı Zafer		İstanbul	Babıali Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, Naşir: K. Faik	1313	1897
Muharebe Destanı	Tosyalı Sadık	İstanbul	Tarik Matbaası	1314	1897
Muzafferiyetname		İstanbul	Babıali Caddesi 25 Numaralı Matbaa	1314	1897
Sarhoşların Destanı	Fitnat	İstanbul		1313	1897
Destan	Servili	İzmir	Hizmet Matbaası	1314	1898
Harb Destanı	Safvet	İstanbul	Babıali Caddesi 25 Numaralı Matbaa	1316	1899
Aç Gözlü Destanı	Âşık Hüseyin	İstanbul			
Beyazıt Meydanı Medeniyet Destanı	Zevki	İstanbul			
Bir Takım Baldırı Çıplak Şunun Bunun Kisesinden Tütün İrtikâbında Bulunan Otlakçıyanın Fiiliyyatına Dair Destan	Zihni				
Borçlu ile Alacaklı Destanı	Âşık Fevzî				
Çırçır At Pazarı Yangın Destanı	Alaiyeli Âşık Kemal				
Destan-ı Dühan	Nuşî				
Destan-ı Ana ve Kız	Şemsi	İstanbul			
Destan-ı İbret-i Âlem	Levnî				
Destan-ı Kahve					
Destan-ı Mahubî					
Destan-ı Yorgancı Sadık		İstanbul			
Destan-ı Zanpara ile Kulanpara					
Destan-ı Züğürd	Külabî				
Edib-i Âzam Kemal Bey Merhumun Neşide-i Vatan Manzumesi	Namık Kemal				
Ferikan-ı Kiram-ı Maarif-i İttisamdan Saadetlu Eşref Paşa Hazretleri'nin Ele Geçirilen Bir Mersiye-i Müessireleriyle Bir Kaside-i Nadideleridir	Eşref Paşa				
Gazi Osman Paşa Destanı		İstanbul			
Hanımların Yaşamak ve Ferace Destanı					

Yapıt Başlığı	Şair	Basım Yeri	Matbaa, Yayıncı	Hicri	Miladi
Hatıra-i Seyahat		İstanbul	Asır Matbaası		
Irak Şarkısı		İstanbul			
İbrahim Nuri Çavuş'un Yeni Nazm Eyleyip Hersek'ten Gönderdiği Yeni Destan	İbrahim Nuri Çavuş	İstanbul			
İç Güvey Destanı	Hafız	İstanbul			
Kahraman Osmanlılar	Selanikli İmam Lütfü	İstanbul	A. Asaduryan Matbaası		
Kaside-i Muzafferiyet-i İslamiye-i Osmanî	M. Asaf	İstanbul	Matbaa-i Orhaniye		
Kendi Düşen Ağlamazın Destanı	Şükrü	İstanbul			
Kerestecideki Yangının Destanı	Aşık Cevlanî				
Kırım Destanı	Bezmi				
Manzume-i Tebrikiye-i Bende-i Kemterin Ebüzziya Bera-yı Yevm-i Mesud-i Vilayet-i Hümayun	Ebüzziya Tevfik	İstanbul	Ebüzziya Matbaası		
Mersiye-i İmam Hüseyin ve Cafer Tayyar [ve İbrahim] Radyallahu Anhuma	Hafız				
Mir'ati Baba Hazretlerinin Hazret-i Ademden Vaka-yı Kerbela'ya Kadar Destan-ı Sırr-ı Azimeleri ve Yadigâr-ı Manzumeleridir	Mir'ati				
Sebzevat Satan Suratları Sap Sarı Hırsız Hafiyeler Destanı		İstanbul			
Tefvizname	Erzurumlu İbrahim Hakkı				
Terkib-i Bend	Mehmed Tahir Münif	İstanbul	Matbaa-i Ebüzziya		
Turna Destanı		İstanbul	Şems Matbaası		
Vatan İçin Millet Fedailer Destanı	Asitaneli Hasan	İstanbul	Asır Matbaası, Mehmed Aziz		
Yemeklerin Birbiri ile Muharebe Destanı	Haki				
Yeni Arab Şarkısı. Makberden	Abdülhak Hâmid [Tarhan]	İstanbul			
Yeni Çıkan Dördüncü Kadife Yastuğım		İstanbul	Mehmed Aziz Şerki İbrahim		
Yeni Çıkan Kasab Kantosu - Yeni Çıkan Dalgalı Yeşillim Kantosu		İstanbul	Destancı Aziz		
Yeni Sevda Şarkısı		İstanbul			

Ek 31: Edebiyat Türlerinin Yıllara Göre Basılma Grafiği

**Ek 32: Âşık Garib Hikâyesinin Arap, Ermeni ve Yunan Harfli
Türkçe Baskıları Tablosu**

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Âşık Garib</i>	Arap harfli		1852	
<i>Hikaye-i Aşık Garib Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1860	
<i>Aşık Garib, Leyla ile Mecnun</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1863	Kafafyan, Hovsep
<i>Aşık Garib Hikâyesi. Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1870	
<i>Aşık Garip</i>	Yunan harfli		1870	
<i>HİKAYEYİ LŞİK [Aşık] GARİP. Türküleri ile beraber.</i>	Yunan harfli; Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çeviri	İstambol	1872	
<i>Hikaye-i Aşık Garip</i>	Ermeni harfli; Türkçeden çeviri	İstanbul	1876	Kafafyan, Hovsep
<i>Hikâye-i Âşık Garip</i>	Arap harfli	İstanbul	1884	
<i>Hikaye-i Aşık Garip</i>	Yunan harfli		1889	
<i>Aşık Garib Hikâyesi. Türküler ile</i>	Ermeni harfli	Alexandropol [Gümrü]	1900	K. Sanayants
<i>Aşık Garib Hikâyesi. Türküler ile</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1900	Berberyan, Nişan

**Ek 33: Köroğlu Hikâyesinin Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Türkçe
Baskıları Tablosu**

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Hikâye-i Kör-Oğlu</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1865	
<i>Hikâye-i Kör-Oğlu. Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1870	
<i>Köroğlu</i>	Yunan harfli		1870	
<i>Köroğlu Hikâyesi. Türküler ile</i>	Ermeni Harfli	İstanbul	1872	Kafafyan, Hovsep
<i>HİKAYEYİ KÖROĞLU</i>	Yunan harfli; Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çeviri	Asitane	1872	
<i>Köroğlu Hikâyesi Türküler İle Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1875	Kafafyan, Hovsep
<i>Meşhur Köroğlu</i>	Arap harfli	İstanbul	1885	
<i>Meşhur Köroğlu</i>	Arap harfli	İstanbul	1889	
<i>Hikâye-i Köroğlu</i>	Arap harfli		1889	
<i>KÖROĞLU HİKAYESİ. Gayetle meraklı olan işbu risalede Köroğlu'nun terceme-i hali temamiyle münderic olup bu ane kadar tab idilenlere müreccahdır.</i>	Yunan harfli	Atina	1890	Stavrianos Matbaası
<i>Meşhur Köroğlu</i>	Arap harfli	İstanbul	1890	
<i>Meşhur Köroğlu</i>	Arap harfli	İstanbul	1891	
<i>Hikâye-i Meşhur Köroğlu</i>	Arap harfli	İstanbul	1891	
<i>Köroğlu Hikâyesi</i>	Arap harfli	İstanbul	1892	
<i>Köroğlu Hikâyesi</i>	Arap harfli	İstanbul	1892	
<i>Meşhur Köroğlu</i>	Arap harfli	İstanbul	1898	

**Ek 34: Şah İsmail ile Gülizar Hanım ve Melik Şah ile Güllü Hanım
Hikâyelerinin Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Türkçe Baskıları
Tablosu**

Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Hikâye-i Şah İsmail ve Gülizar</i>	Arap harfli	İstanbul	1855	Tophane-i Âmire Matbaası
<i>Hikâye-i Şah İsmail ile Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1870	
<i>Şah İsmail</i>	Yunan harfli		1870	
<i>Hikâye-i Şah İsmail ile Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1875	Obozyan, Kevork
<i>Hikâye-i Şah İsmail ile Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1875	Dimaksyan
<i>Hikâye-i Şah İsmail ve Gülizar</i>	Arap harfli	İstanbul	1876	
<i>Hikâye-i Şah İsmail ile Gülizar Hanım. Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1879	Kafafyan, Hovsep
<i>Şah İsmail</i>	Arap harfli		1884	
<i>Hikâye-i Şah İsmail ve Gülizar</i>	Arap harfli	İstanbul	1884	
<i>Hekaye-i Şah İsmail</i>	Yunan harfli		1889	
<i>Hikâye-i Şah İsmail ve Gülizar</i>	Arap harfli	İstanbul	1889	
Yapıt Başlığı	Açıklama	Baskı Yeri	Baskı Yılı	Matbaa
<i>Melik Şah</i>	Yunan harfli; 1871'den önce basılmış.			
<i>Melikşah ile Gülli Hanım Hikayesi Türküler ile Beraber</i>	Ermeni harfli	İstanbul	1876	Obozyan, Kevork
<i>Melik Şah ile Güllü Hanım'ın Hikâyesi</i>	Arap harfli	İstanbul	1892	

Ek 35: 19. Yüzyılda Basılmış Türkçe Tiyatro Oyunları Tablosu

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>AVRAAM'IN KURBANI</i>		Çev. Andreas (Kayserili İkonomos Papa)	Yunan harfleriyle	Asitane		1800	Patrikhane Basmahanesi
<i>Hikâye-i İbda-i Yeniçeriyân Ba-Bereket-i Pîr-i Bektaşiyân Şeyh Hacı Bektaş Veli-i Müsliman</i>	Chabert		Fransızca-Türkçe	Viyana		1810	Antonie Schmit Matbaası
<i>Temistokle Hikayeti</i>	[Metastasio ?]		Ermeni harfleriyle	Viyana		1812	Mihitaryan
<i>Metastasio Şairinin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kaside Tercümeleridir</i>	Metastasio		Ermeni harfleriyle; manzum çeviri	Venedik		1831	Sen Lazar (Peres Mekhitarists de San Lazarro)
<i>Metastasio Şairinin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kaside Tercümeleridir</i>	Metastasio		Ermeni harfleriyle; manzum çeviri	Venedik		1839	Sen Lazar (Peres Mekhitarists de San Lazarro)
<i>Î THUSİA TÛ AVRAAM. Yani Hazreti Avraam Pederimizin kurban hikayesidir.</i>		Çev. Andreas (Kayserili İkonomos Papa)	Yunan harfleriyle	Asitane-i Aliye		1844	Patrikhane Basmahanesi
<i>Zorla Hekim [Le Médecin malgré lui]</i>	Molière, Jean Baptiste	Fransızcadan çev. K. Tüysüzyan	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1849	
<i>Metastasio Şairinin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kasideler</i>	Metastasio	İtalyancadan çev. H. Yeremyan	Ermeni harfleriyle; manzum	Venedik		1859	Sen Lazar (Peres Mekhitarists de San Lazarro)
<i>Temsilat</i>	Feth Ali Mirza Ahundzade			Tiflis	1276	1860	Serkâr-ı Eşref Emced Canişin-i Kafkazın Basmahanesi

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Tebaid Terecedası Yahut Birbirine Adu Karındaşlar</i>	Jean Racine	Fransızcadan çev. Panosyan, Garabed	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1860	Kükciyan, Rupen
<i>Şair Evlenmesi</i>	Şinasi			İstanbul	1277	1860	Tercüman-ı Ahval Matbaası
<i>İkinci Arsas. İki Fasıldan İbaret Trajedi</i>	Ali Haydar			İstanbul	1282	1866	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Sergüzeşt-i Perviz</i>	Ali Haydar		manzum	İstanbul	1282	1866	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>İnfial-i Aşk. Komedi 3 Fasil [Le Dépit Amoureux]</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1285 / 1286	1869	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Yorgaki Dandini [George Dandin]</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1285 / 1286	1869	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Zor Nikâh [Le mariage forcé]</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1285 / 1286	1869	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Zoraki Tabib [Le Médecin malgré lui]</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1285 / 1286	1869	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Gerdanlık Hikâyesi</i>	Dumas, Alexandre	Fransızcadan çev: Vartan Paşa [Hovsep Vartanyan]	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1870	
<i>Zoraki Tabib - Zor Nikâh</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		İstanbul	1286	1870	Matbaa-i Âmire
<i>Afife Anjelik Dört Fasıldan İbaret Dram</i>	Recaizade Mahmud Ekrem		kişiler Fransız; çeviriye benziyor ama telif olarak yayımlanmış.	İstanbul		1870	
<i>Misafir-i İstiskal</i>	Âli			İstanbul	1287	1871	Şevki Bey Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Kokona Yatıyor yahut Madam Uykuda</i> [<i>Madam est couchée</i>]	E. Granpe – Victor Bernard	Uyr. Âli		İstanbul	1287	1871	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Adamcıl, Komedi 5 Fasil</i> [<i>Le Misanthrope</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa	hece vezniyle	İstanbul	1287 / 1288	1871	
<i>Azarya</i> [<i>L'Avare</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Dekbazlık</i> [<i>Les Fourberies de Scapin</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Don Civani</i> [<i>Dom Juan</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Dudu Kuşları</i> [<i>Les Precieuses ridicules</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa			1287 / 1288	1871	
<i>Kadınlar Mektebi</i> [<i>L'école des femmes</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa	hece vezniyle	Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Kocalar Mektebi</i> [<i>L'école des maris</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa	hece vezniyle	Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Merakî</i> [<i>Le Malade imaginaire</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Okumuşlar [Okumuş Kadınlar]</i> [<i>Les Femmes savantes</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa	hece vezniyle	Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Savruk</i> [<i>P'étourdi</i>]	Molière, Jean Baptiste	Çev. Ahmed Vefik Paşa	hece vezniyle	Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Tabib-i Aşk</i> [<i>L'Amour médecin</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Tartüf</i> [<i>Tartuffe</i>]	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa	hece vezniyle	Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilayet Matbaası
<i>Eyyah</i>	Ahmed Midhat			İstanbul	1288	1871	Muharririn Zatına Aid Matbaa

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Atala</i>	de Chateaubriand, François-René	Çev. Rezaizade Mahmud Ekrem		İstanbul	1288	1872	Terakki Matbaası
<i>Atala</i>	de Chateaubriand, François-René	Çev. Rezaizade Mahmud Ekrem	Tertibi aynı, fakat çeşitli farklılıkları bulunan orijinalinden ayrı— muhtemelen kaçak— olarak yapılmış basımı.	İstanbul	1288	1872	Terakki Matbaası
<i>Ecel-i Kaza. Facia 5 Fasil, 6 Perde</i>	Ebüzziya Tevfik		İlk kez 24 Teşrinisani 1872'de oynanmış	İstanbul	1288	1872	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>İki Karpuz Bir Koltuğa Sığmaz</i>	Hamdi			İstanbul	1288	1872	
<i>Ayyar Hamza [Les Fourberies de Scapin]</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Âli		İstanbul	1288	1871	Şevki Bey Matbaası
<i>Telemak "Küpiton Heykelinde"</i>		Çev. Nalyan		İstanbul	1288	1871	
<i>Geveze Berber</i>	Âli			İstanbul	1289	1872	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>İraklis ve Olimpiyakos Agonas yahud Sıdk ı Hulus ve Muhabbeti Hakikî</i>	G. P. Kontis	Çev. Kandiyeli Mehmed Raşid		İstanbul	1289	1872	Camlı Han Matbaası
<i>Arif' in Hilesi, Opera, Üç Fasil</i>	Hoseb Yazıcıyan			İstanbul	1289	1872	
<i>Vatan yahud Silistre. Dört Fasil Tiyatro</i>	Namık Kemal				1289	1872	
<i>Gülzar-ı Hayal</i>	Yusuf Neyyir		1. Cilt	İstanbul	1289	1872	Ahmed Midhat Matbaası
<i>Dehşetli Hata (Facia 5 Perde)</i>		Yunancadan çev. Giridli Mustafa Hulusi		İstanbul	1289	1872	Zartaryan Fabrikası
<i>Sahte Hekim</i>		Çev. A. F.		İstanbul	1289	1872	
<i>Macera-yı Aşk</i>	Abdülhak Hâmid			İstanbul	1289 / 1290	1873	Camlı Han Fehmi Efendi Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>İstanbul Gazetecileri</i>	Ebüzziya Tevfik			İstanbul	1289 / 1290	1873	
<i>İdbar ve İkbāl. Dram 5 Perde</i>	Ahmed Necib			İstanbul	1290	1873	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
<i>Fıraklı Muhabbet</i>	Ali Nazmi			İstanbul	1290	1873	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
<i>Kaza ve Kader</i>	Arif			İstanbul	1290	1873	Şark Matbaası
<i>Bir Günlük İkbāl</i>	Hasan Bedreddin		TBEA'da basılmamış deniyor ama basılmış	İstanbul	1290	1873	
<i>İkbāl</i>	Hasan Bedreddin Paşa			İstanbul	1290	1873	
<i>İskat-i Cenin. Facia. 4 Fasl 4 Perde</i>	Hasan Bedrettin Paşa		TBEA'da basılmamış deniyor ama basılmış	İstanbul	1290	1873	13 Numaralı Matbaa
<i>Hasret</i>	İzzet - Nuri			İstanbul	1290	1873	
<i>Görenek</i>	Manastırlı Mehmed Rifat			İstanbul	1290	1873	Hacopulo Çarşısı'nda 13 Numaralı Şark Matbaası
<i>Osman Gazi</i>	Manastırlı Mehmed Rifat			İstanbul	1290	1873	
<i>Tuna yahud Zafer. Tuna Üzerindeki 1853 Vakası gösterir Tiyatro</i>	Mehmed Rüşdü / Mehmed Sadeddin		5 Perde	İstanbul	1290	1873	
<i>Pinti Hamid</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Teodor Kasab	<i>L'Avare</i> 'dan	İstanbul	1290	1873	Çingiraklı Tatar Matbaası
<i>Âkif Bey</i>	Namık Kemal			İstanbul	1290	1873	Hayal Matbaası
<i>Zavalı Çocuk</i>	Namık Kemal		2. Baskı	İstanbul	1290	1873	Hayal Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Zavallı Çocuk. Üç Fasıldan İbarettir Tiyatro Oyunu</i>	Namık Kemal			İstanbul	1290	1873	Şark Matbaası
<i>Kara Talih</i>	Salih			İstanbul	1290	1873	Camlı Han Matbaası
<i>Mis Lusi yahud Lammermoor Nişanlısı</i>	Scott, Walter Victor De Cange	Çev. Hamid		İstanbul	1290	1873	Zartanyan Matbaası
<i>Tedabirde / Tedbirde Kusur. Haile [Yani Trajedi] 8 Fasil</i>	Şemsi / Mehmed Şemseddin			İstanbul	1290	1873	Zataryan Matbaası
<i>Tasvir-i Sebat yahud Nesibe</i>	Yusuf Neyyir			İstanbul	1290	1873	Bakırcı Başı Mehmed Efendizade Süleyman Efendi'nin Matbaası
<i>İhtiyar Onbaşı. Beş Fasil Facia</i>		Çev. Şemseddin Sami		İstanbul	1290	1873	Zartaryan Fabrikası
<i>Atala yahud Amerika Vahşileri</i>	de Chateaubriand, François-René	Çev. Rezaizade Mahmud Ekrem	1869'da <i>Hakayikü'l-Vakayi</i> gazetesinde tefrika-tamamlanmamış	İstanbul	1290	1874	Camlı Han, Matbaa-i Fehmi
<i>Şair Evlenmesi</i>	Şinasi			Selanik	1290	1874	Selanik Vilayet Matbaası
<i>Sıdk-ı Canan</i>				İstanbul	1290 / 1291	1874	
<i>İçli Kız. 5 Fasil 9 Perde</i>	Abdülhak Hâmid		<i>Zavallı Çocuk</i> 'a nazire	İstanbul	1291	1874	Basiret Matbaası
<i>Namurad</i>	Agâh			İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>Hata-i Nisvan yahud Sakız Esirleri</i>	Aleksandros İstamyadis	Çev. Rifat Giridî (Giritli Rıfat)		İstanbul	1291	1874	
<i>Ayda İsmiyle Yâd Olunan Operanın Tercümesi</i>	Chislanzoni [Antonio Ghislanzoni]	Çev. Mehmed Yusuf		İstanbul	1291	1874	Şirket-i Sahafiye Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Habibe yahud Semahat-i Aşk</i>	Hugo, Victor	Çev. Ebüzziya Tevfik	<i>TBEA</i> 'da telif	İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>Ancelo Mali Piyeri yahud Venedik Barbarı</i>	Hugo, Victor	Çev. Ahmed Bedreddin		İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>Ernani (Harnani). 5 Fasıldan İtibaren Tiyatro Oyunu</i>	Hugo, Victor	Çev. Ahmed Ş.		İstanbul	1291	1874	
<i>Fitne Şükrü (Fitne-i Şükrü)</i>	Hüsameddin		uyarlama ?	İstanbul	1291	1874	Tophane-i Âmire Matbaası
<i>İşte Alafranga</i>	M. F.			İstanbul	1291	1874	
<i>Pak-Damen</i>	M. R.			İstanbul	1291	1874	Zartanyan Fabrikası
<i>Hük-m-i Dil</i>	Manastırlı Mehmed Rifat		<i>TBEA</i> 'da yazar Ahmed Midhat; yapıt, Ahmed Midhat'ın <i>Gönül</i> adlı çeviri hikâyesinin oyunlaştırılmış hâli; Akyüz'de tarih 1884	İstanbul	1291	1874	Hacopulo Çarşısı 13 Numaralı Matbaa
<i>Ya Gazi Ya Şehid</i>	Manastırlı Mehmed Rifat			İstanbul	1291	1874	
<i>Açık Baş Unvanıyla Bir Komedyayı Havidir</i>	Mehmed Cevdet [Ahmed Midhat]			İstanbul	1291	1874	Şark Matbaası
<i>Nasihat yahud Kumar Belası</i>	Mehmed Nuri			İstanbul	1291	1874	
<i>Âfet-i Cehl yahud İnhimak-i Sefahet</i>	Mehmed Sadi			İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>İşkilli Memo</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Teodor Kasab	2. Baskı; <i>Sganarelle ou le cocu imaginaire</i> 'den	İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>Bahtiyar yahud Son Gürlüğü</i>	Mustafa Hilmi			İstanbul	1291	1874	Zartaryan Matbaası
<i>Tesir-i Aşk yahud Zahmetsiz Ölüm</i>	Mustafa Hilmi			İstanbul	1291	1874	Zartaryan Fabrikası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Zamane Şıkları</i>	Nuri (Mustafa Nuri Bey)			İstanbul	1291	1874	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
<i>Mutlu Âşık yahud Senar Ormanı</i>	Pergm	Çev. K. Pürgam	Özön'de yazar adı "Pergm", burada çevirmen adı—ikisinden biri yanlış okunmuş.	İstanbul	1291	1874	Basiret Matbaası
<i>Vuslat yahud Süreksiz Sevinç</i>	Recaizade Mahmud Ekrem			İstanbul	1291	1874	Şark Matbaası
<i>Garib Çoban</i>	Ruhsar			İstanbul	1291	1874	Dikran Karabetyan Matbaası
<i>Mücazat</i>	Şemsi			İstanbul	1291	1874	Zartaryan Matbaası
<i>Efendiden İntikam Alan Hizmetkâr</i>				İstanbul	1291	1874	Vezir Hanı'nda 48 Numaralı Matbaa
<i>Esrar-ı Aşk [3 fasıldan ibaret tiyatro oyunu]</i>				İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>Karı Koca Muarazası</i>					1291	1874	
<i>Tedbirsizlik</i>				İstanbul	1291	1874	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Sabr ü Sebat</i>	Abdülhak Hâmid			İstanbul	1291	1875	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Ahz-i Sar yahud Avrupa'nın Eski Medeniyeti</i>	Mehmed Cevdet [Ahmed Midhat]		4 Perde Tiyatro Dramı	İstanbul	1291	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Duhter-i Hindu</i>	Abdülhak Hâmid			İstanbul	1292	1875	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Rüya Oyunu. 2 Perde. Manzum Komedya</i>	Ali Haydar			İstanbul	1292	1875	La Turquie ve Şark Matbaası
<i>Mızrak Çuvala Sığmaz</i>	Ali Rıza			İstanbul	1292	1875	Mehmed Efendi Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Çifte Avcılar yahud Nisada Vefa</i>	Birman, H. A.		Beş Fasil, Beş Perde Tiyatro	İstanbul	1292	1875	Matbaa-i Âmire
<i>Laleruh</i>	Carré, M. – Lucas, H.	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rifat	Mudhik Opera 2 Fasil 2 Perde	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Orfe. Opera Bouffon 2 Fasil, 4 Perde</i>	Cremieux, Hector Jonathan	Çev. Hasan Bedreddin		İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Kleopatra</i>	de Girardin, Emil	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rifat		İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Talhsiz Delikanlı yahud Firaklı Köy Düğünü. 3 Perde</i>	Dr. Cemil			İstanbul	1292	1875	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
<i>Para Meselesi [La Question d'argent]</i>	Dumas, Alexandre, fils	Çev. Teodor Kasap		İstanbul	1292	1875	Hayal Matbaası
<i>Kaba Bir Adam</i>	Griboiédov, Aleksandr Sergeyeviç			İstanbul	1292	1875	
<i>Delile yahud Kanlı İntikam</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rifat		Temaşa Külliyyatı 1-9 cüzler birarada	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Ebü'l-alâ yahud Müriüvvet. Temaşa</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rifat		1. Cilt 4. Cüz	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Kölemenler</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rifat		2. Cild 1. Cüz	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Nedamet</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rifat	Çev. Hasan Bedreddin -Manastırlı Mehmed Rifat	<i>TBEA</i> 'da ve Akyüz'de telif	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Fakir Lokantanın Fakir Uşağı</i>	Mehmed Behcet			İstanbul	1292	1875	Mehmed Efendi Matbaası
<i>Sadakat Zayi Olmaz</i>	Muhlis		Muhlis, Reji Komiseri Nuri'nin takma adıdır	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Celaleddin Harizmşah</i>	Namık Kemal				1292	1875	
<i>Gülnehal</i>	Namık Kemal			İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Felaket</i>	Nefi			İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Karı Koca Uygun</i>	Ömer Faik		3 fasıl	İstanbul	1292	1875	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Seyahatname. Operaböf. Üç Fasıl</i>	Ristoni				1292	1875	
<i>Feryad</i>	S. Talât			İstanbul	1292	1875	Süleyman Efendi Matbaası
<i>Asi Behcet</i>	Sadık			Selanik	1292	1875	Selanik Vilayet Matbaası
<i>Besa yahud Ahde Vefa</i>	Şemseddin Sami		18 Safer 1291 tarihinde, İstanbuldaki Osmanlı Tiyatrosu'nda birinci defa olarak icra olunmuştur.	İstanbul	1292	1875	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Seydi Yahya</i>	Şemseddin Sami			İstanbul	1292	1875	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Kendim Ettim Kendim Buldum</i>	Şemsi			İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Jirofle. Girofle. [Opera Buğ. 3 Fasil Perde]</i>	Vanloo, Albert – Lothaire, A.	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rıfat	1292 senesi Ramazan'ın 25. gecesi Gedik Paşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir. 1. Cilt 9. cüz	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Hud'a ve Aşk</i>	von Schiller, Johann Frederich	Çev. Hasan Bedreddin ve Mehmed Rıfat		İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Gülzar-ı Hayal</i>	Yusuf Neyyir		2. Cilt	İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Muhataralı Orman yahud Kalabr Haydutları</i>				İstanbul	1292	1875	Kırk Anbar Matbaası
<i>Üvey Ana</i>				İstanbul	1292	1875	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Ümitsiz Mülakat yahud İstifade-i İbret</i>	Abdülhalim		<i>TBEA</i> 'da yazar Abdülhalim Memduh'tur ama Abdülhalim Memduh'un yaşıyla yapıtın basım yılı tutmaz.	İstanbul	1292	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Antoni yahud İkmal-i Namus</i>	Dumas, Alexandre Pére	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rıfat		İstanbul	1292	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Ebü'l-feda</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rıfat			İstanbul	1292	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Nazife yahud Feda-yı Hamiyet</i>	Abdülhak Hâmid		manzum	İstanbul	1293	1876	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Firkat yahud Gönül Ne Bela</i>	Ahmed Muhtar			İstanbul	1293	1876	

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Otello</i>	Ducis, Jean François (1733-1816)	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rifat		İstanbul	1293	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Vicdan. La Conscience</i>	Dumas, Alexandre	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rifat		İstanbul	1293	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Fakire yahud Mükâfat-ı İffet</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rifat			İstanbul	1293	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Hasret Kavuşturan</i>	Mehmed b. Mustafa			İstanbul	1293	1876	Hacı İzzet Efendi Matbaası
<i>Biçare</i>	Nuri			İstanbul	1293	1876	Hacı İzzet Efendi Matbaası
<i>Karı İntikamı</i>	Sedaine, Michel- Jean	Çev. Manastırlı Mehmed Rifat - Emin Eşref		İstanbul	1293	1876	Kırk Anbar Matbaası
<i>Orlean Kızı. Sibyan Mekteplerine Mahsustur</i>	Selim Sabit		çeviri	İstanbul	1293	1876	La Turquie Matbaası
<i>Gâve [beş fasıldan ibaret facia]</i>	Şemseddin Sami			İstanbul	1293	1876	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Liberte</i>	Abdülhak Hâmid		alegorik; hece vezniyle	İstanbul	1293 / 1294	1877	
<i>Zuhur-ı Osmaniyân</i>	Ahmed Midhat		kardeşi Mehmet Cevdet ile	İstanbul	1294	1877	Kırk Anbar Matbaası
<i>Gazi Osman</i>	İstamadyadi, Aleksandr Y.	Çev. Yanko P. Vaçidi		İstanbul	1294	1877	
<i>Gürüh-ı İnsan Nakısdır Her An</i>	Mehmed Hilmi			İstanbul	1294	1877	
<i>Asya'da Cernayef yahud Türk Kahramanları</i>	Wiesenthale, W.			İstanbul	1294	1877	Hakikat Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Nesteren. Mukaffa Bir Facia</i>	Abdülhak Hâmid		Corneille'in <i>Le Cid</i> 'ine nazire; duraksız 11'li hece ile. Abdülhak Hâmid, kurallara uymadığı için oyunun vezinli değil kafiyeli sayılmasını ister. Necatigil'de tarih 1876, Akıncı'da 1877.	Paris		1878	Victor Goupy (Matbaası)
<i>Fedrî</i>	Racine	Çev. Mehmed Nüzhet		İstanbul	1295	1878	Vakit Matbaası
<i>Tarık yahud Endülüüs Fethi</i>	Abdülhak Hâmid	Düzelten: Namık Kemal	çoğunluğu mansur; Paris basımı 1876	İstanbul	1296	1879	Mahmud Bey Matbaası
<i>Fortunyo</i>	Cremieux, Hector Jonathan	Çev. Hasan Bedreddin		İstanbul	1296	1879	Mihran Matbaası
<i>Vicdan. La Conseince</i>	Dumas, Alexandre	Çev. Hasan Bedreddin - Mehmed Rifat		İstanbul	1296	1879	Kırk Anbar Matbaası
<i>Pol Jön [Paul Jones]</i>	Dumas, Alexandre Péré	Çev. M. Kâmil		İstanbul	1296	1879	Sarıyan Matbaası
<i>Ahmed Yetim yahud Netice-i Sadakat</i>	Hasan Bedreddin - Manastırlı Mehmed Rifat			İstanbul	1296	1879	Mihran Matbaası
<i>Derebeyleri</i>	Hugo, Victor	Çev. A. M. [Ahmed Midhat]	Dram, 3 Fasil, 3 Perde	İstanbul	1296	1879	Mahmud Bey Matbaası
<i>Hasretle Vuslat. Tiyatro</i>	Kadri			İstanbul	1296	1879	Mihran Matbaası
<i>Şir</i>	Sami Paşazade Sezai			İstanbul	1296	1879	Mihran Matbaası
<i>Eşber</i>	Abdülhak Hâmid		manzum	İstanbul	1297	1880	Mihran Matbaası
<i>Tezer yahud Melik Abdurrahman Salis</i>	Abdülhak Hâmid		manzum	İstanbul	1297	1880	Mihran Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>La Dam O Kamelya</i>	Dumas, Alexandre	Çev. Ahmed Midhat	<i>Tercüman-ı Hakikat</i> 'te tefrika olarak neşr olunduktan sonra ayrıca risal şeklinde dahi tab olunmuştur.	İstanbul	1297	1880	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Hain Birader yahud Eden Bulur</i>	İsmail Hakkı			İstanbul	1297	1880	La Türki Matbaası
<i>Mezarda Bir İzdivaç</i>	Kasım		Ermeni harfleriyle	İstanbul		1880	Kafafyan, Hovsep
<i>Yirmi Çocuklu Bir Adam yahud Fattan Zeman İnsana Neler Yapmaz</i>	Molière, Jean Baptiste	Çev. Mehmed Hilmi		İstanbul	1297	1880	Matbaa-i Sanayi-i Şahane
<i>Hüsn-i Ahlak. Çocuklara Mahsus Bir Fasil ve Bir Perde Tiyatro Risalesi</i>		Çev. Cafer		İstanbul	1297	1880	
<i>Eden Bulur yahud Merhametsiz Valide</i>	Mehmed Ziya			İstanbul	1298	1881	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Riyanın Encamı</i>	Molière, Jean Baptiste	Çev. Ziya Paşa		İstanbul	1298	1881	Vakit Matbaası
<i>Şöhrete Muhabbet Ne Harabiyet yahud Tasvir-i İtaat</i>	Y. Nuri			İstanbul	1298	1881	Ceride-i Askeriye Matbaası
<i>Rüya Oyunu. Manzum Komedyâ</i>	Ali Haydar			İstanbul	1299	1881	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
<i>Mahiyet-i Aşk - Sanki Aşk</i>	Ali Necib Paşazade Ahmed Hamdi			İstanbul	1299	1882	Mahmud Bey Matbaası
<i>Kış Masalı</i>	Shakespeare, William	Çev. Nadir		İstanbul	1299	1882	Matbaa-i Esad İzzet
<i>Bahtsız Bala. 3 Perdelik Tiyatro</i>	Namık Kemal			Bahçesaray		1882	Tercüman Gazetesi Matbaası
<i>Kahraman Kız. Millî Dram 5 Perde</i>	Ahmed Fahri Mustafa			İstanbul	1300	1883	Mihran Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Şefkatsiz Valide. Dram 6 Fasil 6 Perde</i>	Cafer			İstanbul	1300	1883	Ceride-i Askeriye Matbaası
<i>İki Bebek. Mudhike 1 Perde</i>	Grangé, Eugéne - Bernard, Victor	Çev. Beşir Fuad		İstanbul	1300	1883	Mahmud Bey Matbaası
<i>Akıldan Bela</i>	Griboiédov, Aleksandr Sergeyeviç	Çev. [Mizancı] Mehmed Murad		İstanbul	1300	1883	Mahmud Bey Matbaası
<i>Binbaşığı Davet</i>	K. F. Mor	Çev. Beşir Fuad		İstanbul	1300	1883	Mahmud Bey Matbaası
<i>Sahne-i Meddah. Gülünçlü</i>	Mehmed Hilmi			İstanbul	1300	1883	Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası
<i>İbret yahud Tali'li Familya</i>	Ahmed Fahri - Mustafa			İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>Çengi yahud Daniş Çelebi. 3 Perde Millî Oyun</i>	Ahmed Midhat			İstanbul	1301	1884	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Çerkes Özdenler. 3 Perde Millî Dram</i>	Ahmed Midhat			İstanbul	1301	1884	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Fürs-i Kadimde Bir Facia. Siyaviş</i>	Ahmed Midhat			İstanbul	1301	1884	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Fedakâr Hoca yahud Üç Mechul Kardeşler</i>	Ali Rıza		Dram 5 Perde	İstanbul	1301	1884	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Gemici Bertram yahud Öksüz Çocuk</i>	Bouchardy, Joseph	Çev. Ahmed Neyyir		İstanbul	1301	1884	Matbaa-i Osmaniye
<i>Asılmış Bir Adam, Dram 5 Fasil</i>	Bourgeois, Anicet - Masson, Michel	Çev. Yağcızade A. Nuri		İstanbul	1301	1884	Mahmud Bey Matbaası
<i>Birinci Kat</i>	Cobb, James	Çev. Beşir Fuad		İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>Nankör yahud Zavallı Tereze</i>	Dennery, Adolphe - Edmond, Charles	Çev. Ali Rıza		İstanbul	1301	1884	El-Hac Hüseyin Efendi Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Menazirü'l-letaif. 1. Manzara İnadcı yahud Çöpçatan</i>	Feraizcizade Mehmed Şakir			Bursa	1301	1884	Feraizcizade Matbaası
<i>Menazirü'l-letaif. 2. Manzara İcab-ı Gurur yahud İnkılab-ı Muhabbet</i>	Feraizcizade Mehmed Şakir			Bursa	1301	1884	Feraizcizade Matbaası
<i>Menazirü'l-letaif. 3. Manzara Evhami</i>	Feraizcizade Mehmed Şakir			Bursa	1301	1884	Feraizcizade Matbaası
<i>Kurtlar Paskalyası yahud Bir Zevcin Nedameti</i>	Grangé, Eugéne – Tiboust, Lambert – Emile de Najac	Çev. Ali Rıza	Şarkılı Rakslı Komedi 3 Perde		1301	1884	
<i>Mihnet yahud İftirak-i Aşk</i>	Muhtar Ahmed			İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>Büyücü Karı yahud Teehhül-i Cebrî</i>	Mustafa Nuri			İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>Mağdur-i Kalb yahud Fedakâr Validenin Fedakâr Çocuğu. Dram 5 Fasil 7 Perde</i>	Sejour, Victor - Bresil, Jules-Henri	Çev. Mehmed Fahri		İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>Karnaval Kokozları</i>				İstanbul	1301	1884	Ceride-i Askerî Matbaası / M. Y. Çaprasdıyan
<i>Hilekâr Karı yahud Hilekârın Mumu Yatsıya Kadar Yanar</i>	A. Nuri [Yağcızade]		Millî Dram. 5 Fasil, Biri Mukaddeme	İstanbul	1302	1884	Civelekyan Matbaası
<i>Hük-m-i Beşer yahud İki Sevdazedeler</i>	Ahmed Fahri Mustafa			İstanbul	1302	1884	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Hâşim Bey yahud Münasebetsiz İzdivac</i>	S. Vehbi			İstanbul	1302	1884	A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye
<i>Bedbaht Aşıklar. 3 Fasil 3 Perde</i>	Ahmed			İstanbul	1302	1885	Matbaa-i A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye
<i>Katil-i Kerime yahud Bir Pederin Gaib Olan Evladını Katl Etmesi</i>	Ahmed Fahri - Mustafa			İstanbul	1302	1885	Mekteb-i Sanayi Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Sevda Kurbanları yahud Hamiyetsiz Vicdan</i>	Ahmed Fahri Mustafa		Dram 4 Fasil 1 Tablo	İstanbul	1302	1885	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Mösyö Prasper yahud Mesud Efendi</i>	de Nevarte, Gustave	Çev. A. Cevded		İstanbul	1302	1885	Matbaa-i Osmaniye
<i>Kırk Yalan Köse</i>	Feraizcizade Mehmed Şakir		İkinci kısmı <i>Yalan Tükendi</i> başlığı ile basılmıştır	Bursa	1302	1885	Feraizcizade Matbaası
<i>Maskeli Adam</i>	O. Cemaleddin / A. Cemaleddin (İBB)			İstanbul	1302	1885	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Romeo ve Jüliyet Faciası</i>	Shakespeare, William	Çev. Mihran M. Boyacıyan		İstanbul	1302	1885	Civelekyan Matbaası
<i>Sehiv Komedyası</i>	Shakespeare, William	Çev. Mihran M. Boyacıyan		İstanbul	1302	1885	Civelekyan Matbaası
<i>Verone'nin İki Asilzadesi. İngiltere Meşahir-i Üdebasından Şekspirin</i>	Shakespeare, William	Çev. Mihran M. Boyacıyan		İstanbul	1302	1885	Civelekyan Matbaası
<i>Şeytanın Çingrağı</i>	Soulié, Frédéric	Çev. D. M. Tevfik		İstanbul	1302	1885	Civelekyan Matbaası
<i>Timoti'nin Hatıraları / Hataları</i>	Thière, K.	Çev. Halil Fehmi / Halid Fehmi	gayet mudhik komedy, bir perde	İstanbul	1302	1885	Matbaa-i Mekteb-i Sanayi
<i>Eyvah</i>	Ahmed Midhat		Dram [5 Perde]; 7. Cüz; 2. Baskı	İstanbul	1302	1886	Kırk Anbar Matbaası
<i>Eskici Kasım</i>	A. Cemil		Komedi, 1 Perde	İstanbul	1303	1886	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Lüleci Yekta Efendi yahud İyilik Eden İyilik Bulur ve Garib Çocuk Hikâyesi ve Eskici Kasım, 1 Perde</i>	A. Cemil			İstanbul	1303	1886	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Kahpe yahud Bir Sefilenin Hasbihâli</i>	Abdülhak Hâmid		manzum	İstanbul	1303	1886	Karabet ve Kasbar Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Huşenk</i>	Ali Ferruh İbnü'r-Reşad		manzum	İstanbul	1303	1886	Mahmud Bey Matbaası
<i>Şayan</i>	Ali Ferruh İbnü'r-Reşad		manzum; <i>TBEA</i> 'da şiir	İstanbul	1303	1886	Mahmud Bey Matbaası
<i>Arslan Avcıları yahud Hak Yerini Bulur [Le Tueur de Lions]</i>	L. Thiboust - E. Lehmann	Çev. Ahmed Vefik Paşa		İstanbul	1303	1886	Ceride-i Askeriye Matbaası
<i>Teehül yahud İlk Göz Ağrısı</i>	Mehmed Şakir			Bursa	1303	1886	Feraizcizade Matbaası
<i>Dahiye-i Aşk yahud Hicran</i>	Osman Tevfik [Yalman]			İstanbul	1303	1886	Mahmud Bey Matbaası
<i>Sönmez Bir Ateş</i>	Petridi, Aleksandr	Çev. Hüseyin		İstanbul	1303	1886	A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası
<i>Ma'suka yahud Muhafaza-i Aşk</i>	Tepedelenizade Hüseyin Kâmil		manzum	İstanbul	1303	1886	Ebüzziya Matbaası
<i>Sâhire yahud İskoçyalı Yetim. 3 Fası 3 Perde</i>	de Ganj, Victor Frédéric	Çev. Ahmed Faik		İstanbul	1303	1887	Dikran Karabetyan Matbaası
<i>Bedriye</i>	Abdülhalim Memduh		manzum; Ali Seza imzasıyla	İstanbul	1304	1887	Mahmud Bey Matbaası
<i>Mesture-i Aşk yahud Muhabbetin Neticesi Cinayet</i>	Ahmed Muhtar			İstanbul	1304	1887	Karabet ve Kasbar Matbaası
<i>Kanun-u Aşk yahud İki Âşıklar</i>	Emin (Rumeli-i Şarkî muhacirlerinden Zağra-i Atikli Tarsus Kaymakamı)			İstanbul	1304	1887	Mihran Matbaası
<i>Yalan Tükendi</i>	Feraizcizade Mehmed Şakir			Bursa	1304	1887	Feraizcizade Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Katiller yahud Ahz-i İntikam</i>	İzzet			İstanbul	1304	1887	Mehmed Cemal Efendi Matbaası
<i>Maşukın Katl İdemeyen Kız. Dram 5 perde</i>	Limonciyan, Kerovbe		Ermeni harfleriyle	İstanbul		1887	Cezveciyan, D.
<i>İbret yahud Eden Bulur. Sekiz Fasıldan Mürekkep Tiyatro</i>	Mehmed Tahir Münif		<i>İbret yahud Hak Yerini Bulur</i> biçiminde de kaydedilmiştir.	İstanbul	1304	1887	Âmire Matbaası
<i>Tartuffe yahud Reyanın Encamı</i>	Molière, Jean Baptiste	Çev. Ziya Paşa	hece vezniyle; 2. Baskı; ilk basımında uyarlayan Ahmed Vefik Paşa biçiminde kaydedilmiştir.	İstanbul	1304	1887	Matbaa-i Ebüzziya
<i>Sehv-i Mudhik / Sehv Komedyası</i>	Shakespeare, William	Çev. Örikağasıza Hasan Sırrı		İstanbul	1304	1887	Matbaa-i Ebüzziya
<i>Dayı ile Yeğen</i>	von Schiller, Johann Frederich	Çev. Bollandzade Veli		İstanbul	1304	1887	Ebüzziya Matbaası
<i>Dolandırıcılığın Sonu (Fransızcadan İktibas)</i>				İstanbul	1304	1887	Mürüvvet Matbaası
<i>Mahzenü'l-ulûm. Büyücü Oyunu (Theatre Populaire Turc)</i>		Hazırlayan: Kunos, Ignace		İstanbul	1304	1887	Şirket-i Mürettibiye Matbaası
<i>Zeyneb yahud Tecrübe-i Kader</i>	Abdülhak Hâmid		manzum-mensur; İstanbul: İkdam Matbaası, 1909.	İngiltere	1304 / 1305	1887	
<i>İğreti Saç</i>	A. F.			İstanbul	1305	1888	Cemal Efendi Matbaası
<i>Kerem ile Aslı</i>	Ahmed Fahri			İstanbul	1305	1888	Cemal Efendi Matbaası
<i>Teşvik-i Vicdan veyahud Eytama Zulmeden İflah Olur mu?</i>	Ahmed Muhtar		Millî dram, 5 fasıl, 5 perde, 1 tablo	İstanbul	1305	1888	Karabet ve Kasbar Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Kerbela</i>	Ali Ferruh İbnü'r-Reşad		ilk kısmı manzum	Paris	1305	1888	
<i>Bi-haber Peder yahud Bir Günde Üç Kişinin Vefatı</i>	Davud Esad			İstanbul	1305	1888	Cemal Efendi Matbaası
<i>Çocuk Hırsız Bir Karı</i>	Grangé, Eugéne - Tiboust, Lambert	Çev. Abdullah Mazhar		İstanbul	1305	1888	Mahmud Bey Matbaası
<i>İki Korkaklar 1 Perde Komedyası</i>	Labiche, Eugéne Marc - de Michel, Antoine Amedée	Çev. Hamid		İstanbul	1305	1888	A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası
<i>Mezarda Bir İzdivaç</i>	Kazuni		Ermeni harfleriyle	İstanbul		1888	Kafafyan, Hovsep
<i>Ormanda Vuslat</i>	Müddessir			Şam	1305	1888	Şam Matbaa-i Vilayet
<i>Karı Koca Uygun / Karı Kocaya Uygun</i>	Ömer Faik		3 fasıl; 2. Baskı	İstanbul	1305	1888	
<i>Hoşnişinan</i>	Nabizade Nazım			İstanbul	1305 / 1306	1888	
<i>Bir Küçük Sehiv</i>	Angeli, Louis	Çev. Mehmed Tahir		İstanbul	1306	1889	Matbaa-i Ebüzziya
<i>Londralı İşçi Kız. Dram 5 Perde</i>	Hosten, Hippolyte	Çev. Z. Nazif		İstanbul	1306	1889	Kasbar Matbaası
<i>Katiller yahud Ahz-i İntikam</i>	İzzet			İstanbul	1306	1889	Matbaa-i Âmire
<i>Feryad</i>	S. Talât		2. Baskı	İstanbul	1306	1889	Süleyman Efendi Matbaası
<i>İhanet yahud Talihsiz Familya. Tiyatro 4 Fasıl 3 Tablo</i>	Salihpaşazade Abdullah Mazhar			İstanbul	1306	1889	Cemal Efendi Matbaası
<i>Bahtiyar Piyesinden Seçilmiş Parçalar</i>	Mustafa Hilmi			Bahçesaray		1889	Tercüman Gazetesi Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Nedametle Ölüm</i>	M. Asaf			İstanbul	1307	1890	Hacı Hüseyin Efendi Matbaası
<i>Zavallı Jilber yahud Bir Mahkûmun Zevcesi</i>	Mehmed Şakir			İstanbul	1307	1890	Ahter Matbaası
<i>Vatan yahud Silistre</i>	Namık Kemal		7. Baskı		1307	1890	
<i>Aleksandr Stradella</i>	von Flotow, Friedrich	Çev. Ahmed Mithad	TBEA'da telif	İstanbul	1307	1890	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Karnaval Kokozları Komedi. Şarkılı İki Perde</i>			Ermeni harfleriyle	İstanbul		1890	Aramyan Canig
<i>Gavo Minar ve Şürekası</i>	E. Gondinet	Çev. Âli		Trabzon	1307	1891	
<i>Encam-ı Cefa. 3 perde</i>	Mustafa Sadi			İstanbul	1307	1891	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Bir Facia</i>	Artus, Louis	Çev. Mahmud Yesari	Devamı için bak: <i>Canî</i>	İstanbul	1308	1891	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Canî</i>	Artus, Louis		<i>Bir Facia</i> adlı kitabın zeyli	İstanbul	1308	1891	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Sid'in Hülasası</i>	Corneille, Pierre	Çev. Ahmed Midhat	özet	İstanbul	1308	1891	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Keşf-i Esrar</i>	K.			İstanbul	1308	1891	İstapan Matbaası
<i>Tahkire Mukabele yahud Cinayet Setr Olunur mu</i>	Mehmed Seyfi			İstanbul	1308	1891	İstapan Matbaası
<i>Huznaver</i>	Ahmed Fehmi			İstanbul	1310	1893	Nişan Berberyan Matbaası
<i>Metastasio Şairin Teliflerinden birkaç Ruhani Kasideler</i>	Metastasio	İtalyancadan çev. H. Yeremyan	Ermeni harfleriyle; manzum	Venedik		1893	Sen Lazar (Peres Mekhitarists de San Lazarro)

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Edgar ile Beslemesi</i>				İstanbul	1311	1893	Matbaa-i Safa ve Enver
<i>Yemen Taciri</i>	Ali Haydar			İstanbul	1311	1894	Karabet Matbaası
<i>İddianın Sonu Cinayet</i>	Mehmed Şevket b. Bekir Naci	Düzelten: Mehmed Vehbi		İstanbul	1311	1894	Mahmud Bey Matbaası
<i>Sehiv Komedyası</i>	Giridi Sırrı Paşa		Shakespeare'in aynı adla çevrilmiş oyunu bulunduğundan yazar, muhtemelen çevirmendir	İstanbul	1312	1895	Matbaa-i Osmaniye
<i>Erkeğin Fendi Kariyi Yendi. Komedi 1 Perde</i>	Papazyan, Diran		Ermeni harfleriyle	Varna		1895	Oriental
<i>Kıskanç Koca</i>	[Papazyan, Diran]		Ermeni harfleriyle	Varna		1895	Hayeli
<i>Âkıbet-i Tevekkül</i>	Abdülganî Seniy [Yurdman]			İstanbul	1313	1896	Kasbar Matbaası
<i>La Dam O Kamelya</i>	Dumas, Alexandre	Çev. Ahmed Rasim		İstanbul	1313	1896	Kasbar Matbaası
<i>Müsaade Ediniz Madam...</i>	Eugène, Labiche	Çev. Hacı Alihafizzade M. Celaleddin		Trabzon	1314	1897	Trabzon Vilayet Matbaası
<i>Mağdur-i Kalb yahud Fedakâr Validenin Fedakâr Çocuğu [Le Martyre du coeur]</i>	Sejour, Victor - Bresil, Jules-Henri	Çev. Mehmed Fahri	Mekâtib-i Rüşdiyyenin İkinci Senesine Mahsus	İstanbul	1314	1897	Karabet Matbaası
<i>Giyom Tel</i>	von Schiller, Johann Friedrich	Çev. Abdullah Cevded [Karlıdağ]	2. Baskı	Kahire	1314	1897	A. Costagliola Matbaası / Anderya Gostagliola Matbaası
<i>Erkeğin Fendi Kariyi Yendi. Komedi 1 Perde</i>	Papazyan, Diran		Ermeni harfleriyle	Varna		1897	Oriental

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Letafet. 3 Fasil Mudhik Opera</i>	Âli			İstanbul	1315	1898	
<i>Kokona Yatıyor</i>	E. Granpe - V. Bernard	Uyr. Âli	2. Baskı	İstanbul	1315	1898	Yovanaki Panayotidis Matbaası
<i>Celaleddin Harizmşah</i>	Namık Kemal		Başda ebced harfleriyle numaralanan 69 sayfa "Mukaddime-i Celal" dir.	Kahire	1315	1898	Kanun-i Esasi Matbaası
<i>Kıskanç Koca. Komedi</i>	Papazyan, Diran		Ermeni harfleriyle	Varna		1898	Oriental
<i>Mahcubiyetin Mükâfâtı. Komedi</i>	Papazyan, Diran		Ermeni harfleriyle	Varna		1898	Oriental
<i>La Dam O Kamelya</i>	Dumas, Alexandre	Çev. M. Nuri Şeyda		İstanbul	1316	1899	A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası
<i>Nalan</i>	Abdülhalim Memduh		Ali Seza imzasıyla				
<i>Sefalet-i Aşk. 5 Perde Tiyatro</i>	Âtîf			İstanbul			
<i>La Dam o Kamelya</i>	Dumas, Alexandre		Ermeni harfleriyle				
<i>Vazife Aşka Galebe Eder mi, yahud İkmal-i Namus İçin Sehven Kerimesini Katlettiren Kambur Bir Peder</i>	Hugo, Victor	Çev. B. Ş. F.	Cinaî Dram 5 Perde	İstanbul			Vatan Matbaası
<i>Ahenk, Manzum Tiyatro</i>	Hüseyin Fazıl [Yeğenzade]		manzum				
<i>Fanferlusi. Dram 5 Perde.</i>	Limonciyan, Kerovbe		Ermeni harfleriyle				
<i>Hüsrev ü Şirin</i>	M. R.		On dört fasıl	İstanbul			
<i>Kıskanç Herif</i>	Molière, Jean Baptiste			İstanbul			La Türki Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Bas. Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa
<i>Yorgaki Dandini</i>	Molière, Jean Baptiste	Uyr. Ahmed Vefik Paşa		İstanbul			Matbaa-i Âmire
<i>Gülnehal</i>	Namık Kemal			İstanbul			
<i>İntibah-ı Millî</i>	Remzi Ayıntabî			Samsun			Şems Matbaası
<i>Bazileo ve Hora Kızı. Komedi 1 Perde. Tiyatro Hikâyeleri</i>	Rocco, William		Ermeni harfleriyle	İstanbul			Mühendisyan, Hovhannes
<i>Naum'un Tiyatrosu'nda Bu Def'a İcra Olunan Şeytan Rober'in Operasıdır</i>	Scribe - Delavigne, Germain	Beste: Meyerbeer		İstanbul			
<i>Venedik Taciri</i>	Shakespeare, William			İstanbul			
<i>Felaket-i Aşk</i>	Subhi		4 perde	İstanbul			Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Cezalde</i>			Naum'un Tiyatrosunda Bu Def'a İcra Olunan Cezalde Operasıdır	[İstanbul]			
<i>Elzir. Leman Beldesinde Kûsman'ın Sarayında Vaki Olan Hadise</i>							
<i>Ester'in Sergüzeşti. Tiyatro. Dram 3 Perde</i>							
<i>Hüsn-i Cemal ile Meşhur Olan Eline Tiyatrosunun Fıslı</i>				Kahire			Bulak Matbaası
<i>Kendi Düşen Ağlamaz</i>				İstanbul			
<i>Masnadieri. Opera</i>			Ermeni harfleriyle	İstanbul			

Ek 36: Başlığında “Aşk” Olan Modern Kurmaca Yapıtlar

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa, Yayıncı, Dizi
<i>A. V. yahud Netice-i Aşk</i>	Lermina, Jules	Ç.: Ahmed Faik	roman	Edirne	1308	1891	Ceride Matbaası
<i>Ahzan-ı Aşk</i>		Ç.: Ahmed Rasim	roman	İstanbul	1313	1896	Kasbar Matbaası; Asır Kütüphanesi Romanlarından
<i>Âkıbet-i Sevdâ</i>	B. Sami			İstanbul	1311	1893	Matbaa-i Safa ve Enver
<i>Altın Âşıkları</i>	Ahmed Midhat		roman	İstanbul	1316	1899	Tarik Gazetesi Matbaası
<i>Amori yahud Helâk Eden Muhabbet ile Helâk Etmeyen Muhabbet [Amaury]</i>	Dumas, Alexandre	Ç.: Ali Nihad	roman	İstanbul	1303	1886	Mahmud Bey Matbaası
<i>Araba Sevdası</i>	Recaizade Mahmud Ekrem		roman, 1895 yılında <i>Servet-i Fünun</i> 'da tefrika edilmiştir	İstanbul	1314	1896	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Âşıkla Maşuk Dürbünü Her Milletin Güzeli</i>			hikâye, 5 cilt	İstanbul	1289	1872	Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası
<i>Aşk Sarıkası</i>	de Kock, Henri	Ç.: S. Ş.		İstanbul	1309	1892	İsteyan Matbaası
<i>Aşk ve Para</i>	A. M. [Alexandre Dumas]	Ç.: Mustafa Refik	roman	İstanbul	1308	1891	A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası; Ufak Romanlar
<i>Aşk ve Sevdâ Çocukları</i>	Eugene Sue	Ç.: Panosyan, Garabed	roman, 2 cilt, Ermeni harfleriyle	İstanbul	ilk baskı 1881, ikinci baskı 1886		Manzume-i Efkâr
<i>Aşk-ı Vatan</i>	Zafer Hanım		roman	İstanbul	1294	1877	Kavafyan Matbaası
<i>Aşkın Bir Garibesi</i>	M. Nuri			İzmir	1303	1886	Aydın Vilâyet Matbaası
<i>Bahtiyar Familya yahud Tesâdüfi Aşk</i>	A. Hâmi			İstanbul	1298	1882	Ceride-i Askeriye Matbaası
<i>Balonda Bir Vak'a-i Âşikane</i>	Ali Muzaffer			İstanbul	1317	1901	Kasbar Matbaası
<i>Bedbaht Âşıklar. 3 Fasil 3 Perde</i>	Ahmed		oyun	İstanbul	1302	1885	Matbaa-i A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettebiye
<i>Bir İzdivacın Tarih-i Muaşakası</i>	Uşakizade Halid Ziya [Uşaklıgil]		hikâye	İstanbul	1306	1889	Mihran Matbaası; Küçük Kitaplar
<i>Bir Korsanın Muaşakası</i>	Ebu'l-Mukbil Mehmed Kemal			İstanbul	1313	1895	Kırk Anbar Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa, Yayıncı, Dizi
<i>Bir Muadele-i Sevda</i>	Hüseyin Rahmi [Gürpınar]		roman	İstanbul	1315	1897	İkdam Matbaası
<i>Bir Riyâzînin Muşakası yahud Kâmil</i>	Dumas, Alexandre Fils	Ç.: Sezaîzade Ahmed Hikmet	roman	İstanbul	1308	1891	Ahter Matbaası; Ahter Kitabhânesi Romanları
<i>Cenab-ı Aşk</i>	de Montepin, Xavier	Ç.: H. Tolayan	roman, 6 cilt, Ermeni harfleriyle	İstanbul	ilk baskı 1882, Mecmua-i Havadis; ikinci baskı 1886		
<i>Dafni ile Kloe [Daphnis et Chloé]'nin Hikâye-i Teaşuklarıdır</i>	Longus	Ç.: Mehmed Kâmil	hikâye	İstanbul	1290	1873	Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Dahiye-i Aşk yahud Hicran</i>	Osman Tevfik [Yalman]		oyun, dram	İstanbul	1303	1886	Mahmud Bey Matbaası
<i>Dürbin-i Aşk ve Mahbube-i Milel</i>	Tilkiyan, Viçen		hikâye, Ermeni harfleriyle	İstanbul	1288 /1289	1872	H.K. Tozhiyan
<i>Elvah-ı Sevda</i>	Mehmed Celal		roman	İstanbul	1308	1891	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı; Asır Kütüphanesi Sahibi Kirkor; Asır Kütüphanesi Romanları, Aded: 15
<i>Eretos yani Sevda</i>		Ç.: Rıfat ve Ali Refik			1289	1873	
<i>Esrar-ı Aşk</i>			oyun	İstanbul	1291	1874	Hayal Matbaası
<i>Esrar-ı Aşk</i>	Limonciyan, Kerovbe		roman, Ermeni harfleriyle	İstanbul	1300 /1301	1883	Terciman-ı Efkâr
<i>Felâket-i Aşk</i>	Subhi		oyun	İstanbul			Tasvir-i Efkâr Matbaası
<i>Firaklı Muhabbet</i>	Ali Nazmi		oyun	İstanbul	1290	1873	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
<i>Gaston'un Muşakası yahud Cesur Kız</i>	du Terrail, Penson	Ç.: Mustafa Refik	roman	İstanbul	1313	1896	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Gizli Sevda</i>	T. Abdi			İstanbul	1292	1875	Süleyman Efendi Matbaası
<i>Hâlâ Seviyor yahud İftirak</i>	Mehmed Celal		hikâye	İstanbul	1308	1891	Kasbar Matbaası; Asır Kütüphanesi Romanlarından
<i>Hatra-i Sevda yahud İlk Göz Ağrısı. Küçük Millî Bir Hikâye</i>	Vodinalı Hasan Remzi		hikâye	İstanbul	1312	1895	Ahter Matbaası
<i>Hayal-i Sevda</i>	Coppée, François	Ç.: Ali Muzaffer		İstanbul	1312	1895	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Hükm-i Beşer yahud İki Sevdazedeler</i>	Ahmed Fahri Mustafa		oyun	İstanbul	1302	1884	Mekteb-i Sanayi Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa, Yayıncı, Dizi
<i>İbtılâ. Abelard ile Heloise'in Pek Meşhur Olan Muşakalarıyla Mükâdebelerini Hâvidir</i>		Ç.: Ragıb		İstanbul	1308	1891	Mahmud Bey Matbaası
<i>İftirak-ı Aşk</i>	Ahmed Muhtar			İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>İhanet-i Aşk</i>	Ahmed Rasim		hikâye-roman	İstanbul	1307	1890	Ebüzziya Matbaası
<i>İki Kızın Sevdalı</i>				İstanbul			Yovanaki Panayotidis Matbaası
<i>İki Sevda yahud Vahşi. Tarihe Müstenid Feci ve İbretâmiz Hikâyesidir</i>	de Montépin, Xavier	Ç.: M. Şefik	roman	İstanbul	1307	1890	İstapan Matbaası
<i>İki Sevdazede yahud Musademe-i Aşk</i>	Mehmed Muhib		dış kapakta ikinci ad <i>Sademât-ı Aşk'tır</i>	İstanbul	1308	1891	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>İlk Sevgi</i>	Ahmed Rasim		hikâye-roman	İstanbul	1307	1890	Mekteb-i Sanayi Matbaası; Kostaki
<i>İnfiâl-i Aşk [Le Dépit Amoureux]</i>	Molière, Jean Baptiste	U.: Ahmed Vefik Paşa	oyun, komedi	Bursa	1285 / 1286	1869	Bursa Vilâyet Matbaası
<i>İraklis ve Olimpiyakos Agonas yahud Sıdk ı Hulûs ve Muhabbeti Hakikî</i>		Ç.: Kandiyeli Mehmed Raşid	oyun	İstanbul	1289	1872	Camlı Han Matbaası
<i>İzabel yahud Fedakâr Ma'şuka</i>	Marie, Jules	Ç.: A. Kemal	roman	İstanbul	1310	1893	Matbaa-i Hüseyin Enver
<i>Kamere Âşık</i>	de Kock, Charles Paul	Ç.: Ahmed Midhat	roman	İstanbul	1303	1886	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Kanun-u Aşk</i>		Ç.: Ahmed Hamdi Necibpaşazade Ali		İstanbul	1299	1882	Matbaa-i Ebüzziya
<i>Kanun-u Aşk yahud İki Âşıklar</i>	Emin		oyun	İstanbul	1304	1887	Mihran Matbaası
<i>Köy Muşakaları</i>	Richebourg, Emile	Ç.: Ali Nusret	roman	İstanbul	1313	1896	Matbaa-i Ebüzziya; Roman Kitabhanesi
<i>Lord Bayron'un İlk Muşakası</i>	Forest, Eli	Ç.: Mustafa Refik	roman	İstanbul	1309	1892	A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası; Ufak Romanlar
<i>Lord Bekingemin Yedi Buseleri yahud Mahir Bir Zendost</i>	Dumas, Alexandre	Ç.: Abahuni ve M. Bidar Arabacıyan	roman, Ermeni harfleriyle	İstanbul	1305 / 1306	1888	Kafafyan, Hovsep
<i>Macera-yı Aşk</i>	Abdülhak Hâmid [Tarhan]		oyun	İstanbul	1289 / 1290	1873	Camlı Han Fehmi Efendi Matbaası
<i>Macera-yı Aşk yahud Nella</i>	Marsil	M. Memduh		İstanbul	1308	1891	Ahter Matbaası; Ahter Kitabhanesi

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa, Yayıncı, Dizi
<i>Madam Narman'ın Hatası. Tehlikeli Bir Muaşaka</i>	Cahu, Theodor	Ç.: Mustafa Refik	roman, <i>Sabah</i> gazetesinde tefrika edildikten sonra ayrıca kitab suretinde tab olunmuştur.	İstanbul	1312	1895	Mihran Matbaası
<i>Mağdure-i Sevda. Merhum İsmail Safa Bey'in Âsır-ı Kalemiyesinden</i>	Safâ İsmâ'il Trabzônî		hikâye, başında aşk hakkında açıklama arkasında işaret-ı esrariye ve beş boş yaprak vardır.	İstanbul	1308	1891	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı; Kâinat Kütüphanesi Sahibi Leon; Edebiyat-ı Hakikiye Kütüphanesi, Aded: 1
<i>Mahiyet-i Aşk</i>	Ali Necib Paşazade Ahmed Hamdi		oyun, <i>Sanki Aşk</i> adlı oyunuyla beraber basılmıştır	İstanbul	1299	1882	Mahmud Bey Matbaası
<i>Ma'suka yahud Muhafaza-i Aşk</i>	Tepedelenizade Hüseyin Kâmil		oyun	İstanbul	1303	1886	Ebüzziya Matbaası
<i>Maşukın Katil İdemeyen Kız</i>	Limonciyan, Kerovbe		oyun, dram, Ermeni harfleriyle	İstanbul	1304 / 1305	1887	Cezveciyan, D.
<i>Menâzrî'l-letâif. 2. Manzara İcab-ı Gurur yahud İnkılâb-ı Muhabbet</i>	Mehmed Şakir		oyun	Bursa	1301	1884	Feraizcizade Matbaası
<i>Mesture-i Aşk yahud Muhabbetin Neticesi Cinayet</i>	Ahmed Muhtar		oyun	İstanbul	1304	1887	Karabet ve Kasbar Matbaası
<i>Mihnet yahud İftirak-ı Aşk</i>	Muhtar Ahmed		oyun	İstanbul	1301	1884	Mihran Matbaası
<i>Muaşaka</i>	Mehmed Cemal		hikâye	İstanbul	1307	1890	İstapan Matbaası; Hikâye Takımı, Aded: 1
<i>Muhabbet Çocukları</i>	Eugène, Sue	Ç.: Mahmud Şevket Paşa	roman	İstanbul	1301	1884	Mahmud Bey Matbaası
<i>Muhabbet Hastaları yahud Latif Bey ile Lütfiye Hanım</i>	M. Sami			İstanbul	ilk baskı 1305 / 1888, Cemal Efendi Matbaası; üçüncü baskı 1310 / 1893, Matbaa-i Hüseyin Enver		
<i>Müteverrim Bir Kızcağz yahud Sevdanın Neticesi</i>	H. İhsan		hikâye	İstanbul	1307	1890	İstapan Matbaası
<i>Nâliş-i Sevda</i>	Osman Hilmi		roman	İstanbul	1314	1897	Cemal Efendi Matbaası
<i>Nedamet-i Âşıkâne</i>	Leskovikli Hayreddin [Göçen]		hikâye	İstanbul	1308	1891	A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası; Kitab-ı Hayatdan Birkaç Yaprak
<i>Netice-i Muhabbet</i>	Mehmed İhsan [Fazlı Necib]			İstanbul	1313	1896	Mahmud Bey Matbaası

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa, Yayıncı, Dizi
<i>New Yorklu Mösyö Barn yahud Korsikalı Bir Kızın Muşakası</i>	Günter	Ç.: Mustafa Refik	roman	İstanbul	1309	1892	Mihran Matbaası
<i>Paris Sevdaları</i>	Féval, Paul Henri Corentin	Ç.: Bir kız	roman	İstanbul	1307	1890	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Paris Sevdaları</i>	Féval, Paul Henri Corentin	Ç.: Arabacıyan, Bidar M.	roman, Ermeni harfleriyle	İstanbul	1307 / 1308	1890	Berberyan, Nişan
<i>Rekabet-i Âşıkane yahud Gençleşmiş Gönül</i>	Rameau, Jean	Ç.: Mustafa Refik	roman	İstanbul	1314	1896	Kırk Anbar Matbaası
<i>Seni Seviyorum</i>	Mary, Jules	Ç.: Abdullah Zühdü	roman	İstanbul	1307	1890	
<i>Sevda</i>	Nabizade Nazım		hikâye	İstanbul	1308	1891	Kasbar Matbaası; Asır Kütüphanesi Sahibi Kırkor; Asır Kütüphanesi Hikâyeleri
<i>Sevda Faciaları</i>	Selânikli Tevfik		dört adet küçük Millî romanı havidir.	İstanbul	1307	1890	İstepan Matbaası
<i>Sevda Faciaları</i>	de Montépin, Xavier	Ç.: Mustafa Refik	roman, 3 cilt, <i>Para Kuvveti</i> romanının Zeyli	İstanbul	1315 / 1316	1897	Kırk Anbar Matbaası
<i>Sevda Kurbanları yahud Hamiyetsiz Vicdan.</i>	Ahmed Fahri Mustafa		oyun, dram	İstanbul	1302	1885	Mekteb-i Sanayi Matbaası
<i>Sevda yahud Kuğu Nağmesi</i>	Ohnet, Georges	Ç.: Leskovikli Hayreddin		İstanbul	1308	1891	Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası
<i>Sevdanın Meyusiyeti yahud İnkişaf-ı Esrâr</i>	Dumas, Alexandre Péré	Ç.: Süleyman Nafiz		İstanbul	1308	1891	İstepan Matbaası; Kitapçı Avadis
<i>Sevda-yı Hakikî. Musavver Hissî Roman</i>	Bourget, Paul	Ç.: Ahmed İhsan	roman	İstanbul	1312	1895	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Sevda-yı Masumane</i>	Mehmed Vecihî		roman	İstanbul	1316	1899	Tahir Bey Matbaası; Malumat Gazetesi Sahibi Es-Seyyid Mehmed Tahir
<i>Sevda-yı Müebbed</i>	Caro [Madam Karo]	Ç.: Mehmed Halim		İstanbul	1314	1896	Yovanaki Panayotidis Matbaası
<i>Sevda-yı Nihan</i>	Yenişehirizade Halid Eyüb			İstanbul	1316	1899	Tahir Bey Matbaası; Malumat Gazetesi Sahibi Es-Seyyid Mehmed Tahir; Malumat Kütüphanesi
<i>Sevda-yı Sermedî</i>	Ahmed Rasim		hikâye-roman	İstanbul	1313	1896	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı

Yapıt Başlığı	Yapıt Yazarı	Çeviren / Uyarlayan	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa, Yayıncı, Dizi
<i>Sevda-yı Vahim</i>	Madam Dautencent	Ç.: Mehmed Ekrem	Pul Mecmuası ilavesi	İstanbul	1314	1896	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Son Aşk</i>	Ohnet, Georges	Ç.: Bogos	roman	İstanbul	1305	1888	Karabet Matbaası
<i>Son Salon ve Aşk</i>	Mustafa Reşid		hikâye-roman	İstanbul	1317	1900	Tahir Bey Matbaası; Malumat Gazetesi Sahibi Es-Seyyid Mehmed Tahir; Malumat Kütüphanesi
<i>Şiddet-i Sevda</i>	Gautier, Louise Judith	Ç.: A. Haşim	modern	Kosova	1310	1893	Kosova Matbaası
<i>Şimdiki Sevdalar</i>	Courcelles, Pierre de	Ç.: Mehmed Halid	roman	İstanbul	1313	1896	Servet Matbaası
<i>Taaşuk-ı Talat ve Fitnat</i>	Şemseddin Sami		roman	İstanbul	1289	1872	El-Cevaib Matbaası
<i>Taaşuk-ı Tezere ve Cozeb</i>	Liyonar	Ç.: Şemseddin Sami		İstanbul	1290	1873	Hadika Matbaası
<i>Tabib-i Aşk [l'Amour médecin]</i>	Molière, Jean Baptiste	U.: Ahmed Vefik Paşa	oyun, komedi	Bursa	1287 / 1288	1871	Bursa Vilâyet Matbaası
<i>Tecrübesiz Aşk</i>	Ahmed Rasim		hikâye-roman	İstanbul	1311	1894	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Tenbeller Muaşakası</i>	Sue, Eugène	Ç.: Ahmed Arifi		İstanbul	1300	1883	Mihran Matbaası
<i>Tesir-i Aşk yahud Zahmetsiz Ölüm</i>	Mustafa Hilmi		oyun, trajedi	İstanbul	1291	1874	Zartaryan Fabrikası
<i>Timsâl-i Aşk</i>	Asaf Şerefeddin		yazarın <i>Netice-i Teami</i> adlı romanının içinde	İstanbul	1308	1891	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı
<i>Vehametli Sevdalar</i>	Gonzales, Emmanuel	Ç.: İsmail Safa ve Ahmed Vefa	roman	İstanbul	1310	1893	Nişan Berberyan Matbaası; Arakel Kitabhanesi. Ceb romanları
<i>Volter 20 Yaşında yahud İlk Muaşakası</i>	Ahmed Midhat		hikâye-roman	İstanbul	1301	1884	Tercüman-ı Hakikat Matbaası
<i>Yadigâr-ı Muhabbet</i>	Kıtazade Mehmed Nazım		roman	Lefkoşe	1312	1895	Kıbrıs Matbaası
<i>Yadigâr-ı Muhabbet</i>	Mehmed İhsan [Fazlı Necib]			İstanbul	1314	1896	Nişan Berberyan Matbaası

Ek 37: 19. Yüzyılda Türkçeye Çevrilen “Modern” Yazarlar Tablosu

Yazar	Doğumu	Ölümü
Cervantes Saavedra, Miguel de	1547	1616
Bunyan, John	1628	1688
Fénelon, François de Salignac de la Mothe	1651	1715
Defoe, Daniel	1660	1731
Kornaro, Vinçenzo	17. yüzyıl	
Swift, Jonathan	1667	1745
Lesage, Alain-René	1668	1747
Prévost, Abbé	1697	1763
Voltaire	1694	1778
Gibbon, Edward Charles	1737	1794
Saint-Pierre, Bernardin Jacques-Henri de	1737	1814
Sales, Pierre	1743	1815
Radclieffe, Ann	1764	1823
Goethe, Johann Wolfgang	1749	1832
Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç	1799	1837
Chamisso, Adalbert de	1781	1838
Lermontoff, Michel	1814	1841
Töpffer, Rudolphe	1799	1846
Soulié, Frédéric	1800	1847
Chateaubriand, François-René de	1768	1848
Kürkçyannof [Haçadur Abovyan ?]	1805	1848
Poe, Edgar Allan	1809	1849
“Vidok” [Vidocq], Eugène François	1775	1850
D’Arbouville, [Sophie de Bezancourt Loyré]	1810	1850
Schmid, Christoph von	1768	1854
Emile Souvestre	1806	1854
Sue, Eugène	1804	1857
Musset, Alfred de	1810	1857
Balzac, Honoré de	1799	1859
Duplessis, Paul	1815	1865
Lamartine, Alphonse de	1790	1869
Dumas, Alexandre Pére	1802	1870

Yazar	Doğumu	Ölümü
Mérimée, Prosper	1803	1870
de Kock, Charles Paul	1794	1871
Ponson du Terrail [Pierre Alexis]	1829	1871
Guerrazzi, Francesco Domenico	1804	1873
Gaboriau, Emile	1832	1873
Melas, Leon	1812	1879
Chevalier, Henri-Emile	1828	1879
Mützelburg, Adolf	1831	1882
Sandeau, Jules	1811	1883
Enault, Etienne	1816	1883
Hugo, Victor	1802	1885
Navery, Raoul de	1831	1885
Gonzalès, Emmanuel	1815	1887
Féval, Paul Henri Corentin	1816	1887
Augier, Emile	1820	1889
Collins, Wilkie	1824	1889
Dvval, Şarl [Charles du Val ?]	1846	1889
Karr, Alphonse	1808	1890
Feuillet, Octave	1821	1890
Belot, Adolphe	1829	1890
Jaccoliot, Louis	1837	1890
Boisgobey, Fortuné du	1821	1891
Bouvier, Alexis	1836	1892
Delpit, Albert	1849	1893
Maupassant, Guy de	1850	1893
Ottocar, Baron Schlechta [Ottokar Maria Schlechta von Wschehrd]	1825	1894
Zaccone, Pierre	1817	1895
Dumas, Alexandre Fils	1824	1895
Fernand, Hue	1846	1895
Pavie, Théodore	1811	1896
Houssaye, Arsène	1815	1896
Goncourt, Edmond de-	1822	1896
Goncourt, Jules Alfred de	1830	1870
Daudet, Alphonse	1840	1897
Richebourg, Emile	1833	1898
Tarbe, Edmond	1838	1900
Noir, Louis	1837	1901
Montépin, Xavier de	1823	1902

Yazar	Doğumu	Ölümü
Chavette, Eugéne	1827	1902
Zola, Emile	1840	1902
Greville, Henry	1842	1902
Verne, Jules	1828	1905
Malot, Hector	1830	1907
Busnach, William Bertrand	1832	1907
Theuriet, Andre	1833	1907
Ninoux, Pierre	1845	1907
Halevy, Ludovic	1834	1908
Coppée, François	1842	1908
Tolstoy, Lev Nikolayeviç	1828	1910
Wilbrandt, Adolphe	1837	1911
Lermina, Jules	1839	1913
Claretie, Jules	1840	1913
Braddon, Mary Elisabeth ("Breton, Edma Mari-Jeanne")	1837	1915
D'Ivoi, Paul	1856	1915
Carmen Sylva [Elisabeth de Roumanie]	1843	1916
Sienklewich, Henryk	1846	1916
Gautier, Louise Judith	1845	1917
Ohnet, Georges	1848	1918
Gastyne, Jules de [Jules Benoist]	1847	1920
Daudet, Ernest	1837	1921
Tinseau, Léon de	1844	1921
Mérouvel, Charles Chartier	1832	1922
Mary, Jules	1851	1922
Pierre Loti [Julien Viaud]	1850	1923
Burnett, Frances Hodgson	1849	1924
Flammarion, Camille	1842	1925
Richepin, Jean	1849	1926
Grisson, Georges	1841	1928
Delcourt, Pierre	1852	1931
Bourget, Paul	1852	1935
Rosny, J. H. [Henri Honoré Boex ?]	1856	1940
Prévost, Marcel*	1862	1941
Rameau, Jean du Freal" [Victor de Féréal] [Madame de Suberwick]	1858	1942
	19. yüzyıl	

* EHB' de yanlışlıkla "Marcel Proust" olarak kayıtlıdır.

Yazar	Doğumu	Ölümü
“Algeard, Pierre” / “Alizear, Piyer”		
“Arnold, Arthur”		
Bertol-Graivil, Eugene-Eduard		
“Blunar, A.”		
“Boulabert, Jules” / “Bulayer, Jules”		
“Breto”		
Brisalle, Henry de		
“Budin” / “Bvden”		
“Buri, Gontran”		
“Cahu, Thedor”		
“Caro [Madam Karo]”		
Chabrillat, Henri		
“Chevalier, Emile”		
Colas, Louis		
Colombe, J.		
Courcelles, Pierre de		
“Dagon, My”		
“Danryt”		
Darmont, Henri		
Desbeaux, Emile		
“Diedmann”		
“Doziac, Gustave Amar”		
Dumas, Hanri [H. de Metz]		
“Dvtn, J.”		
“Ehrler, Joseph” / “Erier, Joseph”		
Forest, Eli		
Franzini, Henri		
“Georgiadis, A.”		
“Gremon, Paul de”		
“Guyau”		
“Günter”		
“Jules, Gros”		
Kock, Henri de		
“Konig”		
“Kontes Utrede Laroş”		
“Lapointo, Arman”		
“Liyonar”		
“Madam Dautencent”		

Yazar	Doğumu	Ölümü
Marie, Robert-Halle		
“Marlee, M. de”		
“Marsil”		
“Martin, Gilbert”		
“Maryt”		
“Meyra, Nicolas”		
“Mistére”		
“Monte, Edgar”		
“Montifar, Mark de”		
“Nohen, Frank”		
“Oscar, M.”		
“Pen, Hanri de”		
Pouillet, Alexis		
Pradele, Georges [Emmanuel Pradier]		
“Prevost, Gabriel”		
Richard, Adolphe		
“Richard”		
Ritter, Hans		
“Ruket, Yulios” [Jules Rouquette]		
“Sales, B.” [Pierre Sales ?]		
“Schmid, S.” [Christopher von Schmid ?]		
“Sigund, Henry”		
“Stablo, Leopold”		
“Venaf”		
“Vilay, Fredric”		

Ek 38: Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Ortak Çeviriler Tablosu (Modern Hikâye ve Roman)

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
Robinson Crusoe (1719)	<i>ROBİNSON KRUSOS HİKAYESİ</i>	Defoe, Daniel	Çev. Dimitrakis Çelebi	Yunan harfleriyle	İstanbul		1853	Yonis Lazaridis Tab'hanesi
	<i>Hikâye-i Robenson</i>	Defoe, Daniel	Arapçadan Çev. Ahmed Lütfü		İstanbul	1280	1864	Takvimhane-i Âmire Matbaası
	<i>Tercüme-i Hikâye-i Robenson</i>	Defoe, Daniel	Çev. Ahmed Lütfü		İstanbul	1283	1867	Matbaa-i Âmire
	<i>Tercüme-i Hikâye-i Robenson</i>	Defoe, Daniel	Çev. Ahmed Lütfü		İstanbul	1286	1870	Muhib Matbaası
	<i>Hikâye-i Robenson</i>	Defoe, Daniel	Çev. Ahmed Lütfü		İstanbul	1287	1871	
	<i>Tercüme-i Hikâye-i Robenson. Tercüme-i Robensin</i>	Defoe, Daniel	Arapçadan Çev. Ahmed Lütfü		İstanbul	1291	1874	La Türki Matbaası
	<i>Hikâye-i Robenson</i>	Defoe, Daniel	Çev. Ahmed Lütfü		İstanbul	1294	1877	
	<i>Hikaye-i Robenson</i>	de Foe, Daniel	Çev. Topalyan, Hripsime K.	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1879	Hayasdanyats
	<i>Robenson</i>	Defoe, Daniel	Çev. Şemseddin Sami	Fransızcadan kısaltılarak	İstanbul	1302	1885	Mihran Matbaası
	<i>Hikâye-i Robenson</i>	Defoe, Daniel	Çev. Ahmed Lütfü		Bahçesaray		1889	Tercüman Gazetesi Matbaası Kütüphane Serisinden
<i>Hikâye-i Robenzon</i>	de Foe, Daniel	Fransızcadan çeviri	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1892	Berberyan, Nişan	
Genoveva (1810)	<i>Yenovefa hikayesi...</i>			Yunan harfleriyle			1854	
	<i>YENOVEFA HİKAYESİ. İşbu hikaye Ahlak-i hamide ile mevsuf ve haza nisa taifesinin ibret almasına mahsus olmağ ile...</i>		Çev. Evangelinos Misailidis	Yunan harfleriyle	Dersaadet		[1854]	Anadoli Matbaası
	<i>Yenoveva, Ahlakı Hamide ve Haza Nisa Tayfesinin İbret Olmasına Mahsus Hikâye</i>	Schmidt, Christophe		Ermeni harfleriyle	İstanbul		1855	Kükciyan, Rupen

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
	<i>Yenovefa Hikayesi...</i>			Yunan harfleriyle			1864	
	<i>Yenovefa Hikayesi...</i>			an harfleriyle			1867	
	<i>Yenoveva Hikayesi</i>	Schmidt, Christophe		eni harfleriyle	İstanbul		1868	Kükciyan, Rupen
	<i>Tercüme-i Hikâye-i Jeneviyev / Jöneviyev</i>		Çev. Mehmed Memduh Paşa		İstanbul	1285	1869	Tatyos Divitciyan Matbaası
	<i>Jeneviyev</i>	Schmidt, Christophe	Çev. Arabacıyan, Bidar M.	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1876	
	<i>İngilterra Düşesalarından Kenovape Nam Aftfe Kadının Hikâye-i Garibesi</i>		Çev. B. Arabacıyan	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1886	Kafafyan, Hovsep
	<i>Kenovape yani Ahlak-ı Hamide ile Mevsufe Bir Kadın</i>	Schmidt, Christophe	Çev. Arabacıyan, Bidar M.	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1891	Kafafyan, Hovsep
	<i>Jenovefa</i>		Çev. Ahmed Midhat [Resmolu Midhat İbnül Ahmed ?]		İstanbul	1311	1894	Kasbar Matbaası Asır Kütüphanesi Romanları
	<i>YENOVEFA. FAZİLETİN MUZAFFERİYATINI MÜBEYN GAYET FECİ ROMAN</i>	Smit, Hristoforos	Çev. Savopulos, Prodromos - Köseoğlu, P. S.	Yunan harfleriyle	Dersaadet		1894	E. Suma ve Şürekası Matbaası
	<i>TABIATDA ULUHİYETİ TANIMAKLIK YANİ EİHENFESLİ ERİKOS VE YENOVEFA HİKAYELERİ</i>			Yunan harfleriyle	İstanbul			Ekdotikon Katastıma Ger. Aleksandratû kai Sas
<i>Yenovefa Hikayesi...</i>			Yunan harfleriyle					
<i>Les Aventures de Télémaque (1699)</i>	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1275	1859	
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa	Müellif adı İsmail Hakkı Üsküdarlı diye geçer	İstanbul	1279	1863	Tasvir-i Efkâr Matbaası
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1279	1863	Tab'hane-i Âmire

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1283	1867	Matbaa-i Âmire
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1286	1870	Tasvir-i Efkâr Matbaası
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1287	1871	Mekteb-i Sanayi Matbaası
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1294	1877	Şeyh Yahya Efendi Matbaası
	<i>Telemak Tercümesi</i>	Fénelon	Çev. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1297	1880	Matbaa-i Hüdavendigâr
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Kâmil Paşa		Bursa	1297	1880	Hüdâvendigâr Matbaası
	<i>Telemak Tercümesi</i>	Fénelon	Çev. Ahmed Vefik Paşa		Bursa	1298	1881	Matbaa-i Hüdavendigâr
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul	1299	1882	Ahter Matbaası
	<i>Telemak Tercümesi</i>	Fénelon	Çev. Ahmed Vefik Paşa		İstanbul	1302	1885	Civelekyan Matbaası
	<i>SER-GÜZEŞT-İ TELEMAK</i>	Fénelon	Fr. Çev. Pavlos İ. Misailidis	Yunan harfleriyle 2 cilt	Der Aliye		1887	Tupois İ. Margaritû-Tupois A. Maksûrî
	<i>Cümel-i Hikemiye-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa	3. Baskı	İstanbul	1307	1890	Matbaa-i Ebüzziya Kitabhane-i Ebüzziya
	<i>Télémaque</i>	Fenelon	Fr. Çev. B. Z. Garabedian	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1894	
	<i>Tercüme-i Telemak</i>	Fénelon	Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa		İstanbul			Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
<i>Gerostathís</i> (1858)	<i>GEROSTATHÍS YANI ÇOCUKLUK KEMALETİMİN VUKUATLERİ</i>	Melas, Leon	Çev. Aristovulos, F. P. G.	Yunan harfleriyle 2 cilt	Atina		1866- 1867	Filadelfialı H. Nikolaidi'nin Tab'hanesi
<i>Sept Péchés capitaux</i>	<i>Yedi Mühlik Günahlar Tembellik</i>	Eugene Sue	Fr. Çev. Panosyan, Garabed	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1868	Levant Herald
	<i>Şikempverî. Oburluk</i>	Sue, Eugène	Çev. Mihalaki		İstanbul	1299	1882	Matbaa-i Ebüzziya
	<i>Fransa'nın meşhur hikayecilerinden Evzen Sui'nin Yedi ölümlü günahlar unvanı ile telif ettiği hikayetden biri olan TAMA'KARLIKDIR.</i>	Sui, Evzen	Çev. Misailidis, Evangelinos	Yunan harfleriyle	Dersaadet		1884	Evangelinos Misailidis Matbaası
	<i>GAZAP HİKAYESİ</i>	Sui, Evzen		Yunan harfleriyle	İstanbul		1885	E. Misailidis ve Mahdumleri Matbaası
<i>Le Comte de Monte-Cristo</i> (1844)	<i>Monte Kristo</i>	Dumas, Alexandre	Çev. Teodor Kasap	6 cilt	İstanbul	1288	1872	Ahmed Midhat'ın Matbaası - Çingiraklı Tatar Matbaası
	<i>Monte Kristo</i>	Dumas, Alexandre	Fr. Çev. M. Nakkaşyan	Ermeni harfleriyle 6 cilt; İlk dört cilt	İstanbul		1882	Papazyan, Mihran
	<i>MONTE HRİSTO</i>	Dumas, Aleksandros (Fransa meşahir-i şuarasından)	Çev. Vasilios İ. Tokmeçoğlu - Hippokratis G. Margaritis (Naşirler)	Yunan harfleriyle 6 cilt	Dersaadet		1882	Grafikos Kosmos Matbaası-Hipp. Margaritis Matbaası
	<i>Monte Kristo</i>	Dumas, Alexandre	Fr. Çev. M. Nakkaşyan	Ermeni harfleriyle 6 cilt; Son iki cilt	İstanbul		1883	Papazyan, Mihran

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
	<i>Çingene Kızı. Madmuazel de Kerven</i>	de Montepin, Xavier	Çev. Toloyan, H.	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1876	Manzume-i Efkâr
	<i>Çingâne Kızı. Madmuazel dı Kerven</i>	de Montepin, Xavier	Fr. çev: H. Tolayan	Ermeni harfleriyle 2 cilt	İstanbul		1879	Manzume-i Efkâr
	<i>Çingene Kızı</i>	de Montépin, Xavier	Çev. Ali Rıza Bey - Düzeltten: Mustafa Reşid	1. cilt	İstanbul	1306	1889	Cemal Efendi Matbaası
	<i>Çingene Kızı</i>	de Montépin, Xavier	Çev. K. S. - Düzeltten: Mustafa Reşid	2. cilt	İstanbul	1306	1889	Cemal Efendi Matbaası - Şirket-i Mürettibiye Matbaası
	<i>ÇİNGANE KIZI. GAYET MEŞHUR FECİ VE MERAKLI ROMAN OLUP.</i>	De Montepen, Ksavye	Çev. Misailidis, Evangelinos	Yunan harfleriyle 6 cilt	Dersaadet		1894	Anadolu Matbaası
	<i>Madam Blakizkof yahud Fitne-i Cihan</i>	de Kock, Charles Paul	Çev. Mehmed Ata		İstanbul	1295	1878	Mihran Matbaası
	<i>FİTNE-İ CİHAN YAHOD MADAM BİLAKİZİKOF</i>	De Kok, Pol	Çev. Teodor. Yese Fetvacoğlu	Yunan harfleriyle	İstanbul		1882	Anadolu Matbaası
<i>Manon Lescaut (1731)</i>	<i>Manon Lesko</i>	Prevost, Abbe	Çev. M. Nuri Şeyda		İstanbul	1297	1880	Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası
	<i>Manon Lesko</i>	Prevost, A.	Çev. İ. Panayotidis	Yunan harfleriyle	İstanbul		1898	Panayotidis Matbaası
	<i>Manon Lesko</i>	Prevost, Abbe	Çev. Hasan Bedreddin		İstanbul	1317	1900	Kasbar Matbaası Vatan Kitabhanesi Sahibi O Ferid
<i>Les Filles de bronze (1880)</i>	<i>Tucdan Kızlar</i>	de Montepin, Xavier	Fr. çev: H. Tolayan	Ermeni harfleriyle 5 cilt	İstanbul		1880	Manzume-i Efkâr
	<i>Tucdan Kızlar</i>	de Montepin, Xavier	Fr. Çev. H. Tolayan	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1881	Manzume-i Efkâr

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
	<i>Tucdan Kızlar</i>	de Montepin, Xavier	Çev. Tolayan, H.	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1891	
	<i>TUÇDAN KIZLAR</i>	De Montepin, Ksavyer	Fr. Çev. Pavlidis, T. S. (Naşir)	Yunan harfleriyle 6 cilt	Dersaadet		1891	Anadolu Matbaası
	<i>Tunçtan Kızlar</i>	de Montépin, Xavier	Çev. Mehmed Tevfik	Resimli 2 cilt	İstanbul	1309	1892	Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası
	<i>SEİRİN [La Sirène de Paris]</i>	De Mondepen, Ksavyer	Çev. Evangelinos Misailidis	Yunan harfleriyle	Dersaadet		1882	Evangelinos Misailidis Matbaası
	<i>MEŞHUR MONTE-HRİSTO HİKAYESİNİN Zeyli. LORD HOP.</i>	Dumas, Aleksandros		Yunan harfleriyle 6 cilt; 1. cilt	Asitane		1884	Dim. ve At. Nikolaidi Matbaası
	<i>MEŞHUR MONTE-HRİSTO HİKAYESİNİN Zeyli. LORD HOP.</i>	Dumas, Aleksandros		Yunan harfleriyle 6 cilt; 2-4. ciltler	Asitane		1884	Manzume-i Efkâr Matbaası
	<i>MEŞHUR MONTE-HRİSTO HİKAYESİNİN Zeyli. LORD HOP.</i>	Dumas, Aleksandros		Yunan harfleriyle 6 cilt; 5. cilt	Asitane		1885	Zareh Matbaası
	<i>MEŞHUR MONTE-HRİSTO HİKAYESİNİN Zeyli. LORD HOP.</i>	Dumas, Aleksandros		Yunan harfleriyle 6 cilt; 6. cilt	Asitane		1885	P. Sotiryadis Matbaası
<i>La Porteuse de pain (1884)</i>	<i>ETMEKÇİ HATUN</i>	De Montepin, Ksavyer	Fr. Çev. Emanuilidis, İlyas M.	Yunan harfleriyle 6 cilt	Dersaadet		1885	Evangelinos Misailidis Matbaası
	<i>Ekmekçi Hatun</i>	de Montepin, Xavier	Fr. çev: H. Tolayan	Ermeni harfleriyle 5 cilt	İstanbul		1886	Bağdadlıyan, Karegin
	<i>Ekmekçi Kadın</i>	de Montépin, Xavier	Çev. Ahmed İhsan [Tokgöz]		İstanbul	1306	1889	A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası
	<i>Simon ve Mari</i>	de Montepin, Xavier	Çev. Alik, Andon	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1885	Civelegyan, Dikran

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
	<i>Simon ve Mari</i>	de Montepin, Xavier	Çev. Alik, Andon	Ermeni harfleriyle	İstanbul		1887	Civelegyan, Dikran
	<i>Simon ve Mari</i>	de Montépin, Xavier	Çev. E. Atik / Âlik		İstanbul	1306	1889	Ceride-i Şarkiye Matbaası
	<i>SİMEONA ve MARYA...</i>	De Montepin, Ksavyer	Fr. Çev. Yoanidis, Yoanis	Yunan harfleriyle			1890	
	<i>ŞEYTANIN AMUCA ZADESİ</i>	Buri, Gontran	Çev. Misailidis, Evangelinos Efendi	Yunan harfleriyle	İstanbul		1885	Evangelinos Misailidis Matbaası
	<i>Bir Serseri</i>	Enol, Etienne - Judicis, Louis	Çev. Ahmed İhsan [Tokgöz]		İstanbul	1303	1886	Ceride-i Askeriye Matbaası
	<i>Vicdan Faciaları</i>	Enault, Etienne	Çev. Ali Muzaffer	2. Baskı	İstanbul	1311	1894	Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı Asır Kütüphanesi Hikâyeleri
	<i>Madam Orelia</i>	Enol, Etien	Çev. İ. Panayotidis	Yunan harfleriyle				
	<i>İFETLU VE İSMETLU MARTA. FAMİLYALARA MAHSUS HİKAYE-İ NEFİSE</i>		Çev. Evangelinos Misailidis Efendi	Yunan harfleriyle	Dersaadet		1886	Evangelinos Misailidis Matbaası
<i>Le Fiacre no. 13 (1880)</i>	<i>13 NOMEROLİ AREPE</i>	De Mondepen, Ksavye		Yunan harfleriyle			1888	
	<i>13 NOMEROLİ AREPE</i>	De Mondepen, Ksavye		Yunan harfleriyle			1888	
	<i>13 Numaralı Araba</i>	de Montépin, Xavier	Çev. Halil Edib - Ali Rıza		İstanbul	1307	1890	Mahmud Bey Matbaası
	<i>13 Numaralı Arabanın Zeyli</i>	de Montépin, Xavier	Çev. Halil Edib		İstanbul	1307	1890	Mahmud Bey Matbaası

Özgün Yapıt	Yapıt Başlığı	Yazar	Çeviren	Açıklama	Basım Yeri	Hicri	Miladi	Matbaa / Yayınevi / Dizi
	<i>13 Numaralı Araba</i>	de Montepin, Xavier	Çev. Arabacıyan, M.B.	Ermeni harfleriyle Cilt 1-3	İstanbul		1894	Biberyan, Garabed
	<i>ROMAN KÜTÜPHANESİ CÜZ CÜZ NEŞR OLUNUR</i>		Çev. Yorgiadis, A.	Yunan harfleriyle 6 hikaye içerir: A. Georgiadis, "Taliin Cilveleri"; Gabriel Prevost, "Dasha"; Raoul de Nabery, "Kadınlar Cinayeti"; Emile Souvestre, "Lefki Lorzi"; Emile Chevalier, "Dul ve Bakire"; Edgar Poe, "Kara Kedi".	İstanbul		1889	Ant. Maksuris ve Vlasios Filipidis Matbaası
	<i>PRENSES ANZOL</i>	Sue, Eugène	Çev. Yoanidis, Yoanis	Yunan harfleriyle Aynı basılmadan önce Anadolu gazetesinde tefrika edilmiştir.	İstanbul		1892	
	<i>İntikamcı Lamar, yahod karının kıymeti. [Ce que coûtent les femmes, 1868]</i>	Ruket, Yulios [Jules Rouquette]	Fr. Çev. Yoanis Kalsoğlu	Yunan harfleriyle			1894	
	<i>[İN<GİLİZ...> ANA BEL HİKAYESİ]</i>	François Thomas Marie de Baculard d'Arnaud		Yunan harfleriyle Eksik nüsha				

Ek 39: Ermeni Harfli Türkçe “Modern” “Telif” Yapıtlar Tablosu

Yapıt Başlığı	Yazar	Cilt	Basım Yeri	Yılı	Matbaa	Ss.
<i>Akabi Hikayesi</i>	Vartanyan, Hovsep		İstanbul	1851	Mühendisyan, Hovhannes	438
<i>Boşboğaz Bir Adem (Lafazanlık ile husule gelen fenalıkların muhtasar risalesi)</i>			İstanbul	1852	Mühendisyan, Hovhannes	31
<i>Şark Muharebesi Hikayesi</i>		Cilt1	İstanbul	1878	Antuan Zeliç / Boğos Kirişciyan	288
<i>Şark Muharebesi Hikayesi</i>		Cilt 2	İstanbul	1879	Antuan Zeliç	359
<i>Veronika Hikâyesi</i>	Oskanyan, Haçadur		İstanbul	1853	Noyan Ağavni	32
<i>Karnig, Gülüniya ve Digranın Dehşetli Vefatları Hikayesi</i>	Balıkçıyan, Hovhannes (Lütfi)		İstanbul	1863	Minasyan, Harutyun	218
<i>Kayseri'nin Atik Kocabaşuları</i>			İstanbul	1883		
<i>Saadet-i İnsaniye</i>			İstanbul	1883	Aramyan Canig	
<i>Bir Sefil Zevce</i>	Hovsep Maruş		İstanbul	1868	Mühendisyan, Hovhannes	303
<i>Gülunya yahut Kendi Görünmeyerek Herkesi Gören Bir Kız</i>	Tilkiyan, Viçen		İstanbul	1868	Vezir Han	540
<i>Mezarlıktan Yuvarlanan Eski Kafa</i>			İstanbul	1870	Mühendisyan, Hovhannes	20
<i>Seda-i Nahak</i>			İstanbul	1870	Mühendisyan, Hovhannes	10
<i>Dürbin-i Aşk ve Mahbube-i Milel</i>		Cilt 3-4	İstanbul	1872	H.K. Tozlıyan	112, 68
<i>Çoban Kızlar</i>			İstanbul	1876	Bardizbanyan, Samuel	146
<i>Madmuazel Amber yahud Baloda Bir Vukuat</i>			İstanbul	1878	Mühendisyan, Hovhannes	32
<i>Esrarı Kabristan</i>	Limonciyan, Kerovbe		İstanbul	1881	Terciman-ı Efkâr	
<i>Esrar-ı Aşk</i>			İstanbul	1883	Terciman-ı Efkâr	240
<i>Esrar-ı Baba Tom</i>		2 cilt	İstanbul		Civelegyan, Dikran	

Yapıt Başlığı	Yazar	Cilt	Basım Yeri	Yılı	Matbaa	Ss.
<i>İki Kapı Yoldaşları yahod Hakk-ı Adaletin Zahiri</i>	Kurban, Hovsep		İstanbul	1885	Berberyan, Nişan	971
<i>Hayın Bir Adem. Hikâye -i Garibe</i>	Kurban, Hovsep Arabacıyan, Bidar M.	2 cilt	İstanbul	1887	Kafafyan, Hovsep	212, 299
<i>İki Kapı Yoldaşları</i>	Kurban, Hovsep	3 cilt	İstanbul	1890		
<i>Horoz Kardeş. Manuk Çocuğum Tarihi</i>	Sargavak Krikor		İstanbul	1886	Kafafyan, Hovsep	16
<i>Kış Geceleri İçin Küçük Hediyeler</i>	Papazyan, Toros G.		İstanbul	1887	Manzume-i Efkâr	39
<i>Zavallı Bir Zevce yahod Münasebet ile Alaka</i>	Pamukçıyan, H.		İstanbul	1888	Garabed ve Kaspar	29
<i>Hikayei Müntehabe yahud Tuhaf Eğlenceli. Hazır Cevab</i>	Krikoryan, Dikran		İstanbul	1889	Civelegyan, Dikran	96
<i>Hikayei Müntehabi yahud Tuhaf Eğlenceli</i>	Krikoryan, Dikran		İstanbul	1890	Berberyan, Nişan	96
<i>Misafir Abdal yahod Dünyada Derdsiz Olmanın Çaresi</i>	Paşayan, Hagop		İstanbul	1889	Alem	62
<i>Kart Blanş</i>	Halepyan, Hagop		Halep			4
<i>Maryam Adında Bir Küçük Kızın Nakliyeti</i>			İzmir	1844	Grifid Gulielmos (William Griffith)	168
<i>Mefistofel Hem Avcı, Hem Canbaz, Hem Ciniviz</i>			İstanbul	1870	Kükciyan, Rupen	61
<i>Piango ile Akd-ı İzdivaç ve Bir Servet</i>			İstanbul	1876		
<i>Fener Kulesinin Hikâyesi</i>			İstanbul	1883	Boyacıyan, Arşak	38
<i>İki Kuzu Hikayesi</i>			İstanbul	1883	Aramyan Canig	24
<i>Şlumbah Nam Dinsizin Hikâyesi</i>			İstanbul	1884	Boyacıyan, Arşak	32
<i>Bilmece ile Akd-ı İzdivaç ve Bir Servet</i>			İstanbul	1887	Mecmua-i Ahbar	34
<i>Bir Gemicinin Ölümünden Kurtulması</i>			İstanbul	1889	Boyacıyan, Arşak	11
<i>Tip Levis ve Çırağı</i>			İstanbul	1890	Boyacıyan, Arşak	223
<i>Tip Levis ve Çırağı</i>			İstanbul	1892	Boyacıyan, Arşak	240
<i>Yadigar ve yahod Mühim Hikâyeler</i>			İstanbul	1893	Berberyan, Nişan	
<i>Divanenin Sırrı</i>		2 cilt				
<i>İki Yetim Hikayesi</i>						24
<i>Sefalet-i Londra</i>		2 cilt				

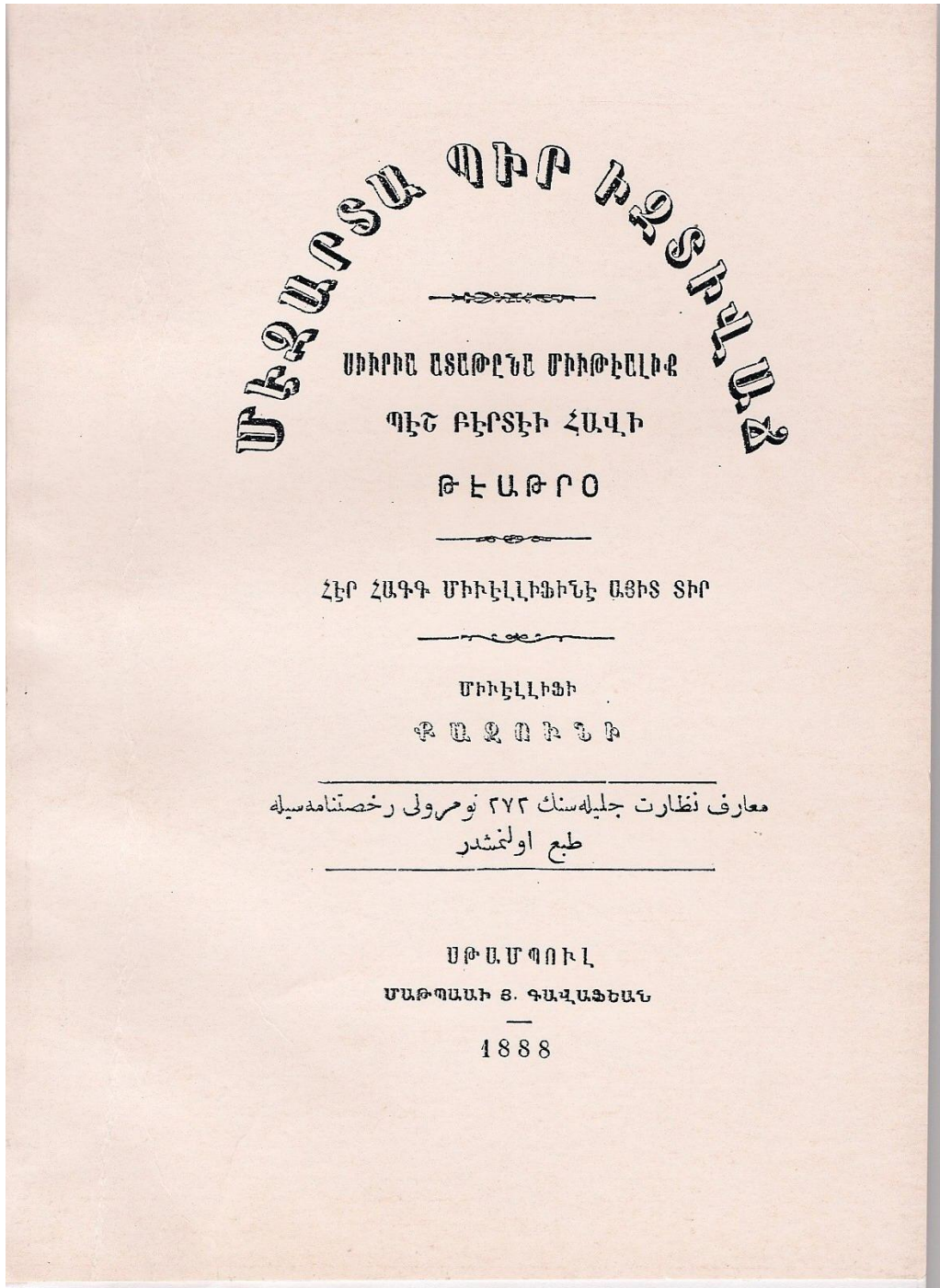
**Ek 40: 19. Yüzyılda Toplam Basım Sayısı Üç ya da Daha Fazla Olan
Telif Modern Kurmaca Yayınlamış Yazarlar Tablosu**

Sıra No.	Yazar	Doğum Tarihi	Doğum Yeri	Ölüm Tarihi	Ölüm Yeri	Farklı Yapıt Sayısı	Toplam Basım Sayısı
1	Ahmed Midhat	1844	İstanbul	1912	İstanbul	60	74
2	Ahmed Rasim	1865	İstanbul	1932	İstanbul	26	35
3	Mehmed Celal	1867	İstanbul	1921	İstanbul	27	31
4	Vecihî	1869	İstanbul	1904		25	28
5	Halid Ziya [Uşaklıgil]	1865	İstanbul	1945	İstanbul	14	18
6	Mustafa Reşid	1861	Edirne	1936	İstanbul	15	15
7	Namık Kemal	1840	Tekirdağ	1888	Sakız	2	9
8	Nabizade Nazım	1862	İstanbul	1893	İstanbul	9	9
9	Hüseyin Rahmi [Gürpınar]	1864	İstanbul	1944	İstanbul	7	8
10	Fatma Aliye	1862	İstanbul	1936	İstanbul	5	6
11	Samakovlu Halil Rüşdü [Akır]					6	6
12	Fenarizade M.					4	5
13	Mehmed İhsan [Fazlı Necib]	1864	Selanik	1932	İstanbul	5	5
14	Halil Fahri					2	4
15	Mehmed Tahir					2	4
16	Safvet Nezihi [Ömer Lütfü]	1871	İstanbul	1939	İstanbul	2	4
17	T. Abdi					2	4
18	Ahmed Cemil					3	4
19	Mehmed Cemal					3	4
20	Recaizade Mahmud Ekrem	1847	İstanbul	1914	İstanbul	3	4
22	Ali Muzaffer					4	4
23	Avanzade Mehmed Süleyman	1871	İstanbul	1922	İstanbul	4	4
24	Mehmed Rauf	1875	İstanbul	1931	İstanbul	4	4
25	M. Sami					1	3
26	Ali Kemal	1867	İstanbul	1922	İzmit	2	3
27	Abdullah Zühdü	1869	İstanbul	1925	İstanbul	3	3
28	Fikripaşazade Mehmed Münci					3	3
29	Hüseyin Cahid [Yalçın]	1875		1957		3	3
30	İhya Efendi Hafidi Faik Reşad (Ahmed Reşad)	1851	İstanbul	1914	İstanbul	3	3
31	Mehmed Tevfik [Selanikli]	1871		1955		3	3
32	Mehmed Tevfik [Çaylak]	1843	İstanbul	1892	İstanbul	3	3
33	Sami Paşazade Sezai	1859	İstanbul	1936	İstanbul	3	3

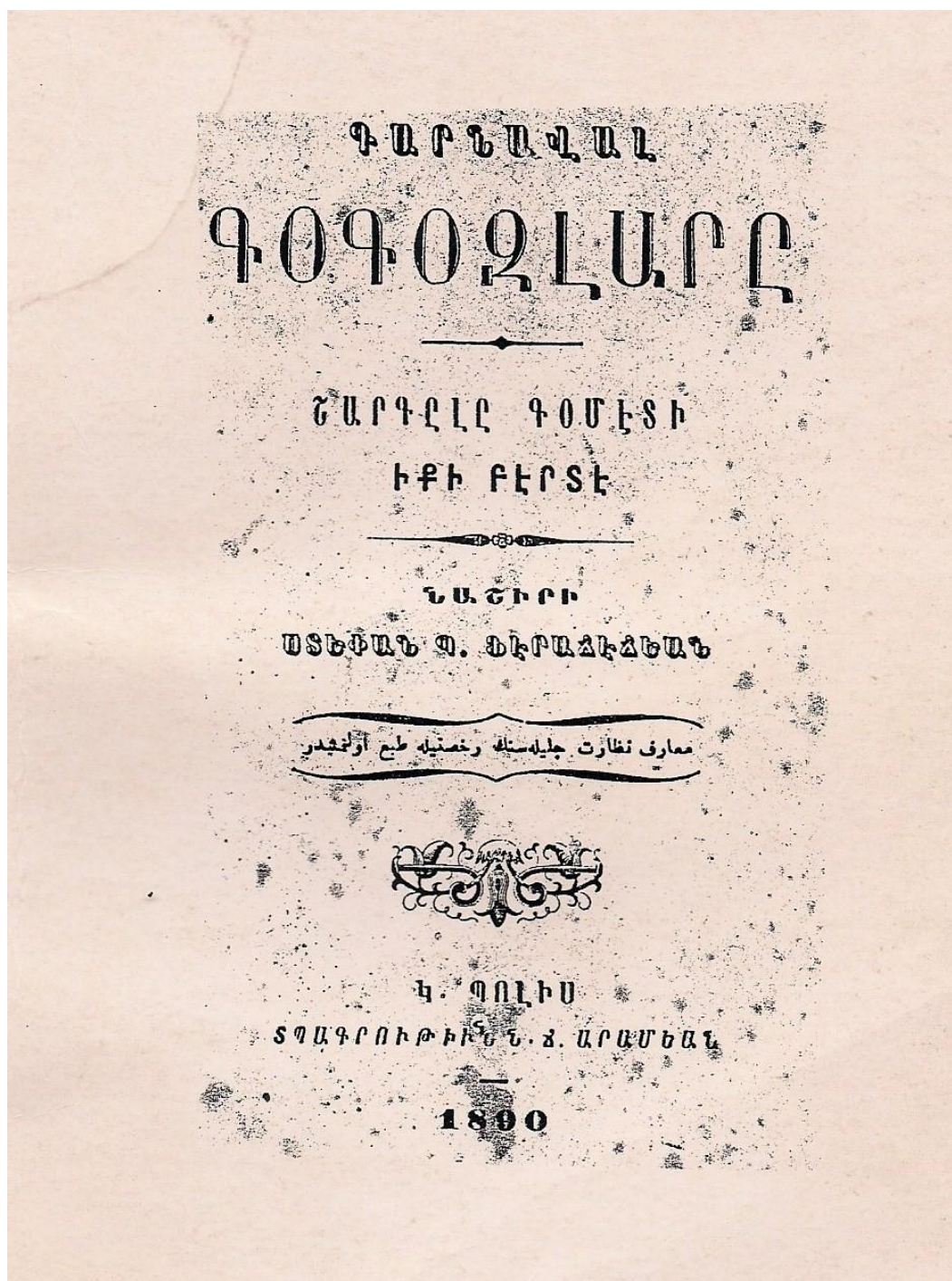
Ek 41: Mezarda Bir İzdivaç'ın Kapağı

Kazuni. İstanbul: Hovsep Kafafyan, 1888.

Ek 42: Karnaval Kokozları'nın Kapağı

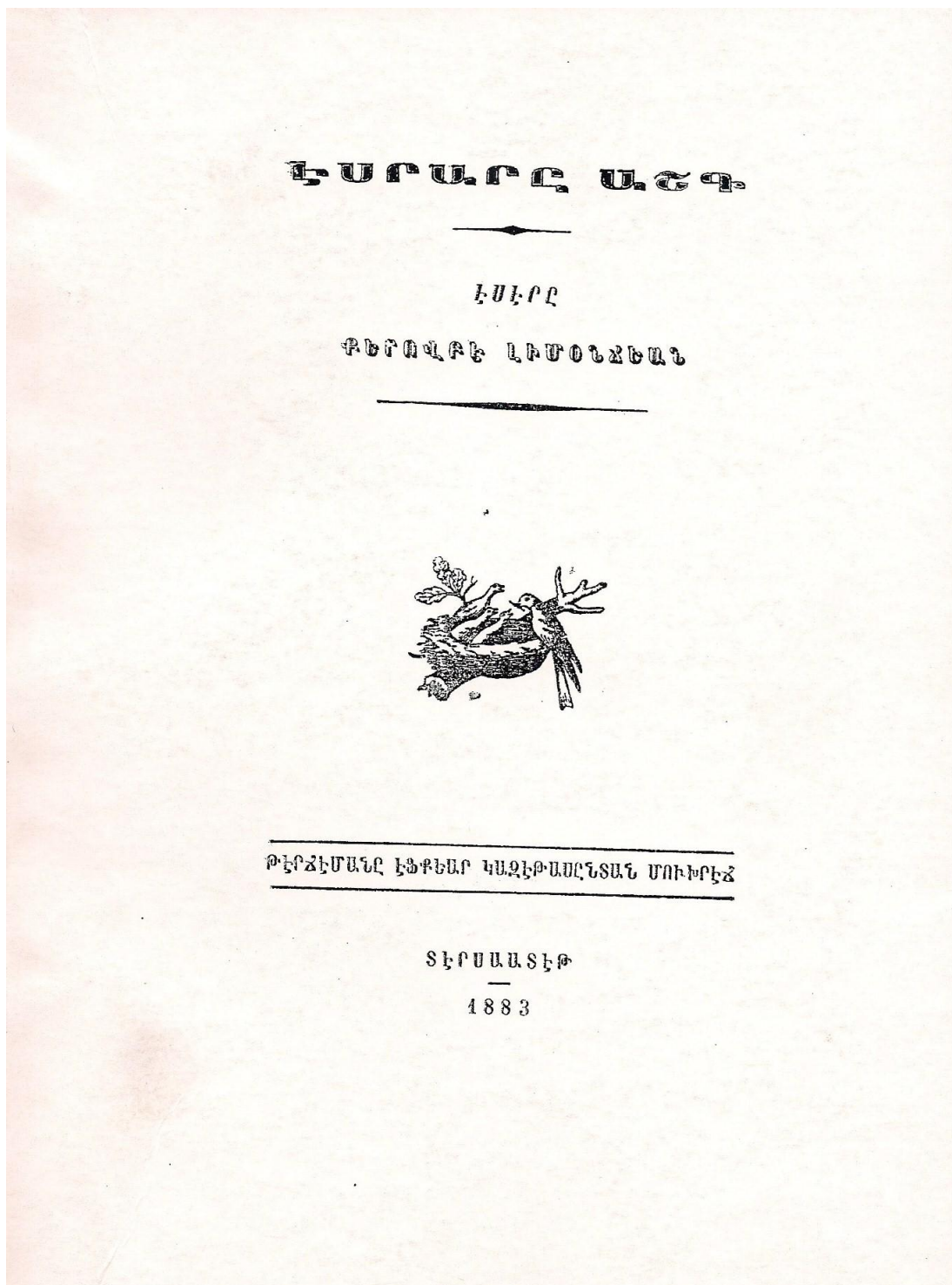
Komedi. Şarkılı İki Perde. İstanbul: Canig Aramyan, 1890.

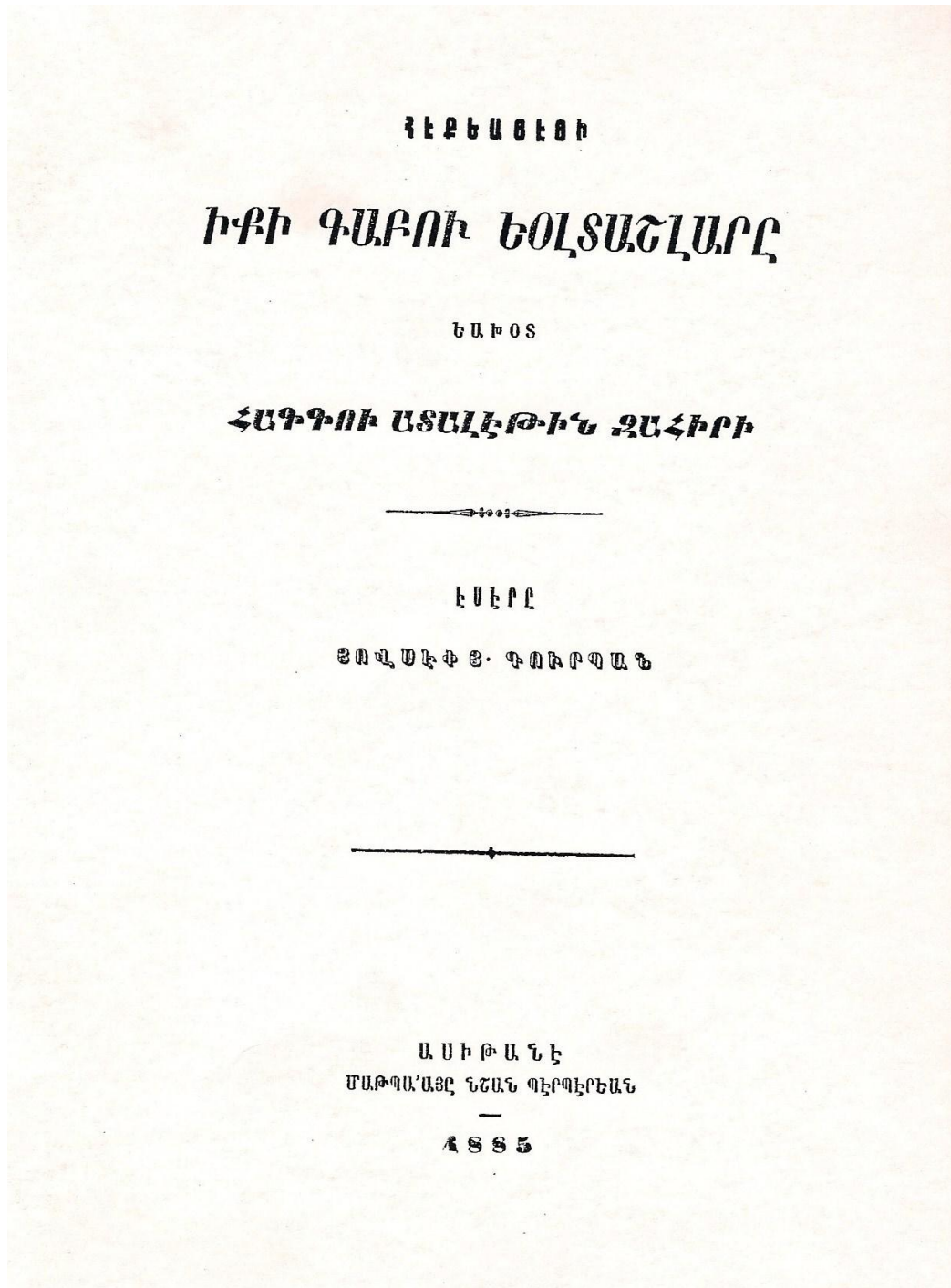
Ek 43: *Esrar-ı Aşk*'ın Kapağı

Kerovbe Limonciyan. İstanbul: Terciman-ı Efkâr, 1883.

Ek 44: İki Kapu Yoldaşları yahod Hakk-ı Adaletin Zahiri'nin Kapağı

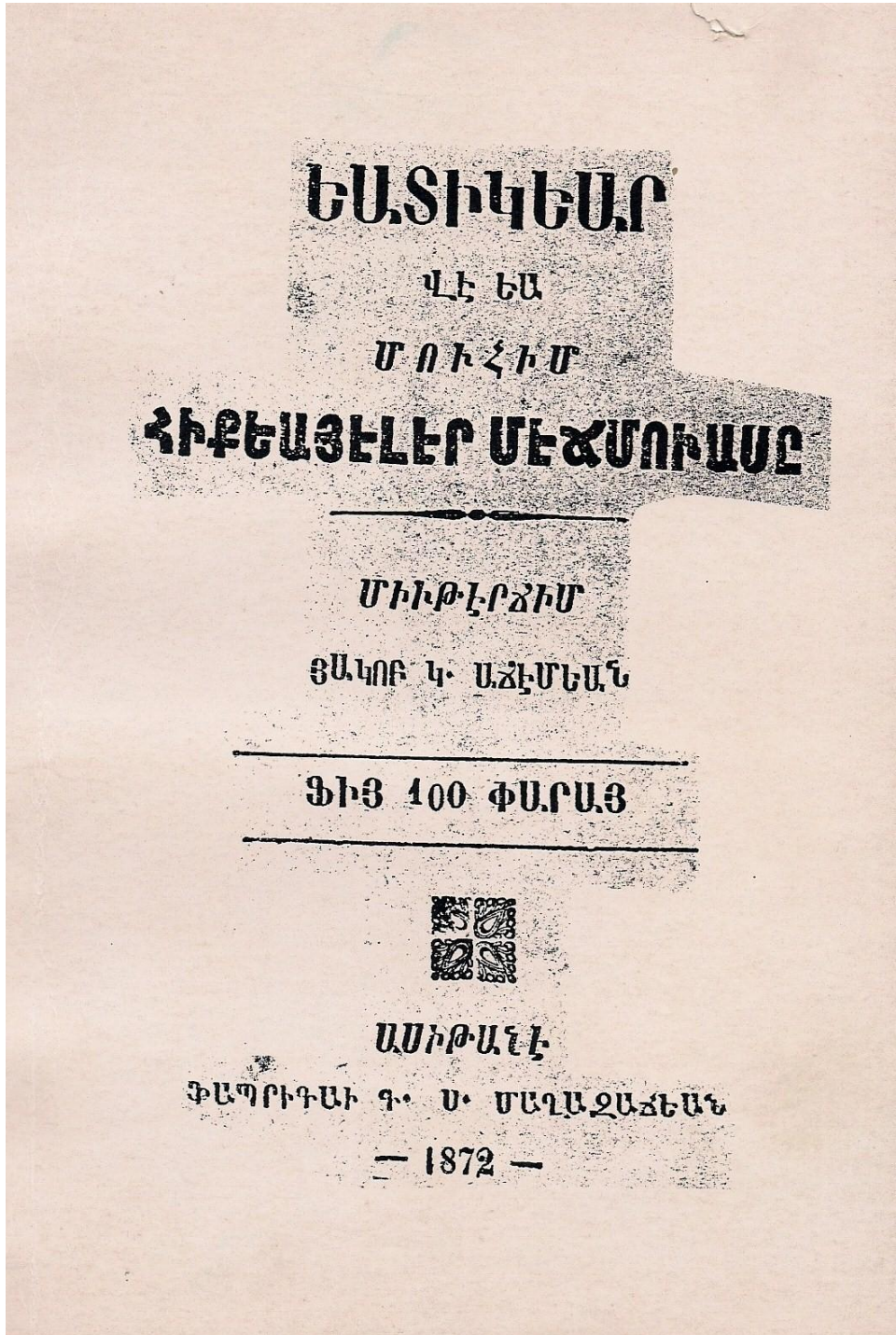
Hovsep Kurban. İstanbul: Nişan Berberyan, 1885.

Ek 45: *Yadigâr yahud Kraat-ı Ermeniyân Mühim ve Muhtasar*

Hikâyeler'in Kapağı

Mütercimi: Hagop Acemyan. İstanbul: K. Mağazcıyan, 1872

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Mithat. 2000 (1292 / 1875). *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*. Yay. haz. Tacettin Şimşek. Ankara: Akçağ Yayınları.
- . 2003. *Ahbar-ı Asara Tamim-i Enzar (1307 / 1890): Edebi Eserlere Genel Bir Bakış (1307 / 1890)*. Yay. haz. Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akdeniz, Safiye. Güz 2000. “Arap Harfli Yeni Türk Edebiyatı Antolojilerinin (1839-1928) Karşılaştırmalı İncelemesi”. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi* 1(2): 33-52.
- Akgönül, Samim. 2007. *Türkiye Rumları: Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*. Fransızcadan çev. Ceylan Gürman. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akıncı, Gündüz. 1954. *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Eserleri ve Sanatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Aksoy, Berrin N. 1998. “Teknik Çeviri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15(2): 71-80.
- Akyüz, Kenan. Ty. *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: 1860-1923*. 5. Baskı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Alpay, Meral. 1976. *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Alver, Köksal. 2006. “Edebiyatın Sosyolojik İmkânı”. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 11-19.
- And, Metin. 1972. *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- . 1983. *Şair Evlenmesi 'nden Önceki İlk Türkçe Oyunlar*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- . 1993a. “Tarhan, Abdülhak Hamit”. *McGraw-Hill Encyclopedia of World Drama*. Ed. Sybil P. Parker. New York: McGraw-Hill, 8-9.

- . 1993b. “Turkish Drama”. *McGraw-Hill Encyclopedia of World Drama*. Ed. Sybil P. Parker. New York: McGraw-Hill, 47-65.
- . 1994. *Türk Tiyatro Tarihi*. Cep Üniversitesi. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Andrews, Walter G. ve Mehmet Kalpaklı. 2005. *The Age of Beloveds: Love and the Beloved in Early Modern Ottoman and European Culture and Society*. Durham ve Londra: Duke University Press.
- Anhegger, Robert. 1988. “Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Üzerine”. *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*. Evangelinos Misailidis. Haz. Robert Anhegger ve Vedat Günyol. İstanbul: Cem Yayınevi, 643-64.
- Anzerlioğlu, Yonca. 2003. *Karamanlı Ortodoks Türkler*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Arslan, Hülya. Haziran 2005. “Kültürlerarası İletişimde Örnek Bir Çevirmen Kimliği: Olga Lebedeva”. *Littera* 16: 133-38. İnternet.
<http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/16_cilt/hulya.htm>
- Arslan, Mehmet. 2000a. “Edebî Hüviyet Taşıyan Bir Vakfiye Örneği: Gelibolulu Âlî'nin ‘Vakıfnâme’si’”. *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*. İstanbul: Kitabevi, 371-392.
- . 2000b. “Klasik Türk Edebiyatı Manzum Dini Eserlerinden Bir Örnek, Manzum Akâid Risalesi: Kasîde-i Kadızâde”. *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*. İstanbul: Kitabevi, 115-128.
- Atatürk Kitaplığı İstanbul Kitaplığı Bölümü Kataloğu. 2 Ocak 2008. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneleri Toplu Kataloğu. İnternet.
<<http://katalog.ibb.gov.tr/Yordamtk.htm>>
- Augustinos, Gerasimos. 1992. *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*. Kent, Ohio ve Londra: The Kent State University Press.
- Ayaydın Cebe, Günil. 5 Nisan 2008. “Anlatı Ustası Bir Seyyahla Asırlar Arası Seyahat”. Uluslararası Evliya Çelebi ve *Seyahatname* Sempozyumu’nda sunulan bildiri. Sempozyum kitabında yayına hazırlanmaktadır.
- Aykut, Altan. 2006. “Türkiye’de Rus Dili ve Edebiyatı Çalışmaları, Rus Edebiyatından Çeviriler (1884-1940) ve Rusça Öğrenimi (1883-2006)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 46(2): 1-27.
- Baker, Mona. 2002. “The History of Translation: Recurring Patterns and Research Issues”. *Translations: (Re)Shaping of Literature and Culture*. Ed. Saliha Paker. İstanbul: Boğaziçi University Press, 5-14.
- Balcı, Sezai. 2006. “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İnternet. 4 Mayıs 2009.
<<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/fulltext/2376.pdf>>

- Balta, Evangelia. Şubat 1989. "Karamanlıca (Karamanlidika) Basılı Eserler". Çev. Andonis Zikas. *Tarih ve Toplum* 11(62): 57-59.
- . Yaz 1998. "Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması". Fransızcadan Çev. Erol Üyepazarcı. *Müteferrika* 13: 3-19.
- Banarlı, Nihad Sami. 1983. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar*. Cilt 2. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Bardakjian, Kevork B. 1982. "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople". Braude ve Lewis, 89-100.
- Barker, Francis ve diğer, ed. 1985. *Europe and Its Others: Proceedings of the Essex Conference on the Sociology of Literature, July 1984*. 2 cilt. Colchester: University of Essex.
- ed. 1986. *Literature, Politics and Theory: Papers from the Essex Conference 1976-84*. Londra ve New York: Methuen.
- Barsoumian, Hagop. 1982. "The Dual Role of the Armenian *Amira* Class within the Ottoman Government and the Armenian *Millet* (1750-1850). Braude ve Lewis, 171-84.
- Başgöz, İlhan. Haziran-Temmuz 1998a. "Sözlü Anlatım Türlerinde Konudan Sapmalar (Digression)". *Folklor / Edebiyat* 14: 99-112. "Digression in Oral Narrative: A Case Study of Individual Remarks by Turkish Romance Tellers". *The Journal of American Folklore* 99.391 (Ocak-Mart 1986): 5-23.
- . Haziran-Temmuz 1998b. "Türk Halk Hikâyelerinin Yapısı". *Folklor / Edebiyat* 14: 85-98.
- . 2002. "Giriş". *Sibiry'a'dan Bir Masal Anası*. Mark Azadovski. Çev. İlhan Başgöz. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 25-38.
- Başlı, Şeyda. 2008. "Ulusal Alegori'den İmparatorluk Eğretilmesine: Osmanlı Romanında Çok-Katmanlı Anlatı Yapısı". Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü.
- Baysal, Jale. 1968. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Berkes, Niyazi. 1973. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. 1. baskı. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Beydilli, Kemal. 1995. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Blamires, David. Ocak 1999. "The Later Texts in Gustav Schwab's 'Volksbücher': Origins and Character". *The Modern Language Review* 94(1): 110-121.

- Boratav, Pertev Naili. 2000. *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları,
- Boz, Sula. 15 Haziran 1990. "Paleoloğos / Misailidis / Favini: Üç İsim, Bir Akrabalık". *Milliyet Sanat* 242: 36-37.
- Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, ed. 1982. *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. Cilt 1. New York ve Londra: Holmes & Meier Publishing, Inc.
- Budak, Ali. 2006. "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 30: 137-56.
- . 2008. "The Contribution of Armenians in the Creation of a New Social Life and Literature in the 19th Century". *Armenians in the Ottoman Society*. Ed. Metin Hülügü, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan. Cilt 1. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 143-167.
- Burçoğlu, Nedret Kuran. Mayıs 2001. "Saray'dan İlk Defa *Kur'an-ı Kerim* Basma İznini Alan Hattat: Matbaacı Osman Bey". *Tarih ve Toplum* 209: 33-41.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. 1986. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Büyük Türkçe Sözlük*. 23 Aralık 2008. Türk Dil Kurumu. İnternet.
<<http://tdkterim.gov.tr/bts/>>
- Clogg, Richard. 1996a. "Anadolu Hıristiyan Karındaşlarımız: the Turkish-speaking Geeks of Asia Minor". *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*. Hampshire: Variorum, 65-91.
- . 1996b. "Some Karamanlidika Inscriptions from the Monastery of the Zoodokhos Pigi, Balıklı, İstanbul". *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*. Hampshire: Variorum, 55-67.
- . 2008. *A Concise History of Greece*. 2. baskı. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cros, Edmond. 1988. *Theory and Practice of Sociocriticism*. Çev. Jerome Schwartz. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Çögenli, M. Sadi. 17 Ekim 2005. "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Katalogu". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 7-8. İnternet.
<<http://www.academical.org/dergi/MAKALE/s7eskiharflerlebasilmis.htm>>
- Davison, Roderic H. 1982. "The *Millets* as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire". Braude ve Lewis, 319-37.
- Deligönül, Mehmet. 1975. *Yeni Türk Edebiyatı*. Ankara: Güneş Matbaacılık T.A.Ş.
- Demir, Rahime. 2001. "19. Yüzyıl Ermeni Harfli Türkçe Metinlerde Çekimli Şekiller". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

- Demircioğlu, Cemal. 2005. "From Discourse to Practice: Rethinking "Translation" (*Terçeme*) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition". Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- . 11-12 Mayıs 2006. "Tuzaklar ve "Kapılar": Osmanlıda Çeviri Tarihini Araştırırken Nereden Başlamalı?" Çeviribilimde Yeni Ufuklar Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri. İnternet. 27 Mayıs 2009
<http://www.okan.edu.tr/UserFiles/File/YL_Okuma_Materyali.pdf>
- Desan, Philippe, Priscilla Parkhurst Ferguson ve Wendy Griswold. 1989. "Editors' Introduction: Mirrors, Frames, and Demons: Reflections on the Sociology of Literature". *Literature and Social Practice*. Ed. Philippe Desan, Priscilla Parkhurst Ferguson ve Wendy Griswold. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 1-10.
- Devellioğlu, Ferit. 2002. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Yay. haz. Aydın Sami Güneyçal. 19. baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dino, Güzin. 1978 (1969). *Türk Romanının Doğuşu*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Eisenstein, Elizabeth L. 1991. *The Printing Press as An Agent of Change*. Cambridge ve diğer: Cambridge University Press.
- Emiroğlu, Kudret. 2000. "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma Kültür ve Siyaset". *Kebikeç* 10: 187-222.
- Enginün, İnci. 2006. *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdem, Yahya. Yaz 2007. "Haçadur Vosganyan ve Eseri: 'Sultan ve Halkı'-1857". *Müteferrika* 31: 37-54.
- Erdoğan, Türkan. 2006. "Türkiye'de Edebiyat Sosyolojisinin Gelişimi Üzerine Düşünceler". *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Alver Köksal. Ankara: Hece Yayınları, 211-249.
- Erginci, Erkan. 2007. "Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü.
- Escarpit, Robert. 1992. *Edebiyat Sosyolojisi*. Çev. Hüseyin Portakal. Cep Üniversitesi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Evin, Ahmet Ö. 1983. *Origins and Development of the Turkish Novel*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. 1940. "Tanzimatta İçtimaî Hayat". *Tanzimat I. Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. İstanbul: Maarif Vekâleti, 619-59.

- Finn, Robert P. 1984. *Türk Romanı (İlk Dönem: 1872-1900)*. Çev. Tomris Uyar. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Foley, John Miles. 1995. *The Singer of Tales in Performance*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gerçek, Selim Nüzhet. 2002. *Türk Matbuatı*. Der. Ali Birinci. Ankara: Gezgin Kitabevi.
- GittiGidiyor. 4 Mayıs 2006. İnternet. <<http://www.gittigidiyor.com>>
- Goldziher, Ignace. 1993. *Klasik Arap Literatürü*. Çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er. Yay. Haz. Mehmet Akif Kireççi. Ankara: İmaj Yayınları.
- Gökalp Alpaslan, Gonca. Ekim 1999. “Osmanlı Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* Osmanlı'nın 700. Yılı Özel Sayısı: 185-202.
- . 2000. “XIX. Yüzyıl Türk Romanında Açık Deniz Yolculukları, Ada İmgesi ve Akdeniz”. *Zarf* (KKTC-Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü dergisi) 1: 3-27. Metafor Yazı. İnternet. 5 Ekim 2005. <http://www.formatd.net/metafor/yazi/11120r_xixyy_turk_romani.htm>
- . 2002. *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Halûk. 2006. “Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-Nâmeler”. Yayınlanmamış doktora tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Griswold, Wendy. 2006. “Edebiyat Sosyolojisinde Son Gelişmeler”. Çev. Fatih Savaşan. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 169-85.
- Hüseyin Rami [Gürpınar]. 1327 [1909 / 1910]. *Şipsevdi*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Issawi, Charles. 1982. “The Transformation of the Economic Position of the *Millets* in the Nineteenth Century”. Braude ve Lewis, 261-85.
- Işık, İhsan. 2001. *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*. Cilt 1-3. Ankara: Uyum Ajans.
- İmge Sahaf. 15 Ocak 2008. İnternet. <<http://www.imgesahaf.com>>
- İnalçık, Halil. 2003. *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İpekten, Halûk ve Mustafa İsen. 1997. *Basılı Divanlar Kat[a]loğu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İskit, Server R. 1939. *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi.

- İspirli, Serhan Alkan. 2005. "Divan Edebiyatında Hamse ve Son Hamsemiz". *EJOS* VIII(4): 1-37.
- İzgi, Ömer. 2001. "Turks and Armenians: The Ottoman Experience". *The Armenians in the Late Ottoman Period*. Ed. Türkkaya Ataöv. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1-21.
- Kabacalı, Alpay. 1981. *Türkiye'de Yazarın Kazancı: Tanzimat'tan Günümüze Edebiyat Tarihimizin Bir Panoraması ve Tarihsel Akış İçerisinde Yazarlığın Ekonomik Sorunu*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- . 1989. *Türk Kitap Tarihi I: Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*. 2. baskı. İstanbul: Cem Yayınevi.
- , haz. 1998. *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayi*. İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık Sanayi A.Ş.
- Karaalioğlu, Seyit Kemal. 1989 (1983). *Özetli / Örnekli Türk Romanları*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Keçecizade İzzet Molla. Kış 2009. *Gülşen-i Aşk*. Çevrimyazı: Barış Karacasu. "Keçeci-Zâde İzzet Mollâ ve Gülşen-i Aşk'ı". *Turkish Studies* 4(2): 723-59.
- Kocabaşoğlu, Uygur. 1991. "Tuna Vilayet Gazetesi". *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 2: 141-49. İnternet. 13 Haziran 2009. <http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=19&sayi_id=834>
- , der. Haziran 1984. "Osmanlı Basını'nda Yüzyıl Önce Bu Ay". *Tarih ve Toplum* 6: 38-39.
- , der. Eylül 1984. "Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay". *Tarih ve Toplum* 9: 6-7.
- , der. Ekim 1984. "Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay". *Tarih ve Toplum* 10: 56-57.
- , der. Kasım 1984. "Osmanlı Basını'nda Yüzyıl Önce Bu Ay". *Tarih ve Toplum* 11: 24-25.
- Koloğlu, Orhan. 1981. *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150 Yıl (1831-1981)*. Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları.
- Kudret, Cevdet. 1971 (1945). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I*. Ankara: Bilgi Basımevi.
- Kurkjian, Vahan M. 2008. *A History of Armenia*. 1958. Los Angeles: Indo-European Publishing.
- Kut, Turgut A. 1985. "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları I: Victor Hugo'nun Mağdurin Hikayesinin Kısalmış Nüshası". *Beşinci Milletler Arası*

Türkoloji Kongresi Tebliğleri Cilt I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 195-214.

———. Güz 1993. “Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları”. *Müteferrika* 1: 19-43.

Levend, Ağâh Sırrı. 1972. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 3. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lewis, Bernard. 1970. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. İngilizceden çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lowenthal, Leo. 2006. “Edebiyat Sosyolojisi Üzerine”. Çev. Salih Özer. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 83-100.

Mantran, Robert. Nisan 1985. “XVI ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar”. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. *Tarih ve Toplum* 16: 19-23. İngilizce makale: “Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”. Braude ve Lewis, 127-37.

Mardin, Şerif. 1998. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan. Yay. haz. Ömer Laçiner. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mengi, Mine. 1994. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi: Edebiyat Tarihi-Metinler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Merrill, Francis E. 2006. “Edebiyat Sosyolojisi”. Çev. Gubse Uzun. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 115-26.

Merry, Bruce. 2004. “Melás, Leon”. *Encyclopedia of Modern Greek Literature*. Westport, CT ve Londra: Greenwood Press, 268-69.

Michaud, Guy. 2006. “Bir Disiplin Olarak Edebiyat Sosyolojisinin Kurulması”. Çev. Hilmi Uçan. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 53-63.

Mignon, Laurent. 2003. “Tanzimat Dönemi Romanına Bir Önsöz: Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi*”. *Elifbâlar Sevdası*. Ankara: Hece Yayınları, 67-76.

———. Kasım 2007-Mayıs 2008. “Bir Varmış, Bir Yokmuş... Kanon, Edebiyat Tarihi ve Azınlıklar Üzerine Notlar”. *Pasaj* 6: 35-43.

Misailidis, Evangelinos. 1988 (1871-1872). *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş, Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*. Haz. Robert Angehher ve Vedat Günyol. İstanbul: Cem Yayınevi.

Moran, Berna. 1997 (1983). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Moretti, Franco. Ocak-Şubat 2000. "Conjectures on World Literature". *New Left Review* 1: 54-68.
- . Mart-Nisan 2003. "More Conjectures". *New Left Review* 20: 73-81.
- . 2006a. *Edebi Teoriye Soyut Modeller: Grafikler, Haritalar, Ağaçlar*. Çev. Ebru Kılıç, Nurçin İleri ve Esin Düzel. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- . Eylül-Ekim 2006b. "The End of the Beginning". *New Left Review* 41: 71-86.
- . Temmuz-Ağustos 2008. "The Novel: History and Theory". *New Left Review* 52: 111-24.
- Nadir Kitap.com. 15 Ocak 2008. İnternet. <<https://www.nadirkitap.com>>
- Nakracas, Georgios. 2003. *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni: 1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi*. Yunancadan çev. İbrahim Onsunoglu. İstanbul: Belge Yayınları.
- Namık Kemal. 1996a (1300 [1882 / 1883]). "Mukaddime-i Celâl". *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. Haz. Kâzım Yetiş. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 344-76.
- . 1996b (1 Nisan 1873). "Tiyatro". *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. Haz. Kâzım Yetiş. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 88-92.
- . 1996c (10 Ocak 1873). "Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara". *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. Haz. Kâzım Yetiş. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 94-97.
- Necatigil, Behçet. 2000. *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*. 19. baskı. Haz. Hilmi Yavuz ve Enver Ercan. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Noble, Trevor. Haziran 1976. "Sociology and Literature". *British Journal of Sociology* 27(2): 211-24.
- Oğuz, Öcal, ed. 2004. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Okay, Orhan. 1985. "Edebiyatımızın Batılılaşması Yâhut Yenileşmesi". *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*. Cilt 8. İstanbul: Ötüken-Söğüt, 301-16.
- . 2006. "Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1923)". *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ed. Talât Sait Halman ve diğer. Cilt 3. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 53-74.
- Olca, Türkân. 6 Mayıs 2006. "Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Rus Edebiyatından Türkçeye Yapılan Çeviriler". *Çeviribilim*. İnternet. <<http://ceviribilim.com/?p=137>>
- Ortaylı, İlber. 2005. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

- Oxford English Dictionary*. 28 Mart 2004. İnternet. <<http://dictionary.oed.com/>>
- Önertoy, Olcay. 1981. *Tanzimat Döneminde Edebiyat Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Özen, Seda. 5 Mayıs 2006. “Böylesi Kütüphanede Yok: Kubbealtı Fotokopi [İndeksi]”. İnternet. <<http://www.deepnot.com/deepmain.php?pKey=500>>
- Özgül, Kayahan. [1989]. *Türk Edebiyatında Siyâsî Rûyâlar*. Ankara: Akçağ Yayınları. Basım tarihi olarak kitabın “Sözbaşı” bölümünün tarihi gösterilmiştir.
- Özkaya, Yücel. 1985. “Arşiv Belgelerine göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler’in Durumu”. *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 149-58.
- [Özön], Mustafa Nihat. 1934 (1930). *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. baskı. İstanbul: Devlet Matbaası.
- . *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. 1941. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Özön, Mustafa Nihat. 2009. *Türkçede Roman*. Yay. haz. Alpay Kabacalı. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztürk, Selahattin. 17 Ekim 2005. “Osmanlıca Eğitim, Çocuk ve Gençlere Yönelik Süreli Yayınlar (Bir Bibliyografya Denemesi)”. İnternet. <[http://edam.com.tr/kuyeb_Abstrakt/1\(1\)_13.pdf](http://edam.com.tr/kuyeb_Abstrakt/1(1)_13.pdf)>
- Pamukciyan, Kevork. Güz 1993. “Ermeni Harfli Türkçe Eski Bir Şarkı Mecmuası”. *Müteferrika* 1: 51-55.
- . 2002. *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Parla, Jale. 2002 (1990). *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlatır, İsmail. 1987. *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Perin, Cevdet. 1946. *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- “Princeton Collection of Islamic Manuscripts Garrett Collection Yahuda Series Ottoman Turkish Texts”. 5 Mayıs 2006. İnternet. <<http://libweb.princeton.edu/libraries/firestone/rbnc/aids/islamic/GarrYahTurkish.pdf>>
- Puckett, H. W. Şubat 1916. “The ‘Genoveva’ Theme with Paticular Reference to Hebbel’s Treatment”. *Modern Philology* 13(10): 609-24.

- Sabev, Orlin. 2006. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sakaoğlu, Necdet. [Haziran 1985] “Halkın Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları”. *Tarih ve Toplum* 3.[18]: 37-39.
- . 1999. *Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Salaville, Sévérien ve Eugène Dalleggio. 1958. “Avant Propos”. *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs I (1584-1850)*. Atina: Institut Français d'Athènes, VII-XI.
- Sayers, David. Selim. 2005. “Tıflî Hikâyelerinin Türsel Gelişimi”. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü.
- Selçuk, Bahir. Bahar 2009. “Nergisi'nin *Meşâkku'l-Uşşâk*'ında Osmanlı Toplum Hayatından Yansımalar”. *Bilig* 49: 161-76.
- Sevük, İsmail Habib. 1940. *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garpten Tercümeler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- . 1944 (1940). *Tanzimattanberi: Edebiyat Tarihi*. 6. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- . Ty. *Tanzimat Devri Edebiyatı*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. 23 Şubat 2008. “Yunan İhtilali ve II. Mahmud'un Politikaları”. İnternet.
<yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd12/sbd-12-06.pdf>
- Seymen, İ. Lütfü. Güz 1993. “Erbâb-ı Mütalaaya Hizmet: I. Meşruiyet Kitapçılığı ve Arakel Tozluyan Efendi'nin Mektupları”. *Müteferrika* 1: 67-111.
- Sezer, Ayten. Ekim 1999. “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 16.(Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı): 169-83.
- Smitskamp Oriental Antiquarium: Turkey. 5 Mayıs 2006. İnternet.
<http://www.antiqbook.com/books/viewcat.phtml?o=oos&c=Turkey>
- Standlijst collectie “Houtsma”. 6 Mayıs 2006. İnternet.
<http://repertorium.library.uu.nl/standlijsten/houtsma_list.htm>
- Stepanyan, Hasmik A. 2005. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1717-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Strauss, Johann. Güz 1993. “İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basım Evleri”. Çev. Erol Üyepazarıcı. *Müteferrika* 1: 5-17. Özgün makale: “Les livres et l'imprimerie à Istanbul (1800-1908)”. *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*. Ed. Paul Dumont. Strasbourg ve İstanbul, 1992. 5-24.

- . Kasım 1995. “The *Millets* and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)”. *Die Welt des Islams* 35(2): 189-249. “*Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı (19.-20. Yüzyıllar)*”. Çev. Ayten Sönmez. *Kritik* 2 (Güz 2008): 98-145.
- . 2005. ““*Kütüp ve Resail-i Mevkute*’: Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society”. *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*. Ed. Elisabeth Özdalga. Londra ve New York: RoutledgeCurzon, 225-53. ““*Kütüp ve Resâil-i Mevkute*’: Çok Milletli Bir Toplumda Basım ve Yayıncılık”. Çev. Esen Ezgi Taşcıoğlu. *Müteferrika* 32 (Kış 2007): 3-33.
- . Bahar 2009. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu? (19.-20. Yüzyıllar)?” Çev. Günil Ayaydın Cebe. *Kritik* 3: 205-65. “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?” *Arabic Middle Eastern Languages* 6.1 (2003): 39-76.
- Swingewood, Alan. 2006. “Edebiyat Sosyolojisine Yaklaşımlar”. Çev. Kaya Bayraktar. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 101-113.
- Şemseddin Sami. 1964 (1289 / 1872). *Taaşşuk-ı Tal’at ve Fitnat*. Haz. Sedit Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Şen, Ayşe, der. Mart 1986. “Osmanlı Basını’nda Yüz Yıl Önce Bu Ay”. *Tarih ve Toplum* 5(27): 46-47.
- Şeyh Galib [Şeyh Mehmed Es'ad Galib Dede]. 1304 / 1887. *Hüsn ü Aşk*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.
- Şinasi. 1960a (22 Ekim 1860). “Mukaddime” [*Tercüman-ı Ahval* gazetesinin önsözü]. *Makaleler*. Külliyyât IV. Tenkidli Basım. Haz. Fevziye Abdullah Tansel. Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 1-4.
- . 1960b (28 Haziran 1862). “Mukaddime” [*Tasvir-i Efkar* gazetesinin önsözü]. *Makaleler*. Külliyyât IV. Tenkidli Basım. Haz. Fevziye Abdullah Tansel. Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 15-16.
- Talat Öncü Özel Kütüphanesi. 4 Mayıs 2006. İnternet. <<http://www.oncu.com>>
- Tanilli, Server. Ekim 1984. “Batı’dan Yapılan İlk Edebî Çeviri”. *Tarih ve Toplum* 10: 26-28.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. 2000. “Fuzulî’ye Dair”. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 155-65.
- . 2001. *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. 2003. 2 cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tarih Çevirme Kılavuzu*. 2 Şubat 2006. Türk Tarih Kurumu. İnternet.
<<http://193.255.138.2/takvim.asp>>
- Tezcan, Nuran. 2001. “Güzele Bir Şehrengizden Bakış”. *Türkoloji Dergisi* XIV(1): 161-94.
- Tietze, A. 1991. “Önsöz”. *Akabi Hikayesi*. Vartan Paşa [Hovsep Vartanyan]. Haz. A. Tietze. İstanbul: Eren Yayıncılık, IX-XIII.
- Timur, Taner. 1991. *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*. İstanbul: Afa Yayınları, 7-174.
- Tuncer, Hüseyin. 1994. *Arayışlar Devri Türk Edebiyatı 1: Tanzimat Edebiyatı*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Turkuaz Kitabevi. 4 Mayıs 2006. İnternet. <<http://www.sahaf-turkuaz.com>>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi. 7 Ocak 2008. İnternet.
<<http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/index.htm>>
- Tüzin, Derya. 2008. “Sürgün Yolunda Bir Yenileşme Serüveni: *Mihnet-Keşan*”. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. 1936. *Kırk Yıl*. Cilt 1. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş.
- Üyepazarcı, Erol. Güz 1993. “Arakel Efendi’nin Kitap Kataloğu yahut Evlâd-ı Arab’ın Mertliği ve yahut ‘Esrâr-ı Farmason’”. *Müteferrika* 1: 57-61.
- . 1997. *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes: Türkiye’de Yayımlanmış Çeviri ve Telif Polisiye Romanlar Üzerine Bir İnceleme (1881-1928)*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- . Kış 2005. “II. Abdülhamid’in Çevirttiği Polisiye Romanlar”. *Müteferrika* 28: 25-34.
- . Kış 2007. “II. Abdülhamid’in Özel Kütüphanesi”. *Müteferrika* 32: 103-17.
- Üyepazarcı, Erol ve Raşit Çavaş. Kış 2002. “II. Abdülhamid’in Polisiye Roman Merakı ve Çevirttiği Polisiye Romanlar”. *Müteferrika* 22: 97-116.
- Vartan Paşa [Hovsep Vartanyan]. 1991 (1851). *Akabi Hikayesi*. Haz. A. Tietze. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Yetkin, Meliha, der. Şubat 1989. “Osmanlı Basını’nda Yüz Yıl Önce Bu Ay”. *Tarih ve Toplum* 11(62): 5-6.
- , der. Haziran 1989. “Osmanlı Basını’nda Yüz Yıl Önce Bu Ay”. *Tarih ve Toplum* 11(62): 4-5.
- , der. Ağustos 1989. “Osmanlı Basını’nda Yüz Yıl Önce Bu Ay”. *Tarih ve Toplum* 12(68): 4-5.

—, der. Mart 1990. “Osmanlı Basını’nda Yüz Yıl Önce Bu Ay”. *Tarih ve Toplum* 13(75): 4-5.

Zafer Hanım. 1994 (1294 / 1877). *Aşk-ı Vatan*. Haz. Zehra Toksa. İstanbul: Oğlak Yayınları.

Ze’evi, Dror. 2008. *Müslüman Osmanlı Toplumunda Arzu ve Aşk (1500-1900)*. Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Zekiyan, Boğos Levon. 2001. *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme, Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

ÖZGEÇMİŞ

Günil Özlem Ayaydın Cebe, 1978 yılında, Ankara’da doğdu. Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden 1999 yılında mezun oldu. Yaşar Kemal’in İstanbul konulu yapıtları üzerine yazdığı “Yaşar Kemal’in İstanbul’una Çevreci Bir Yolculuk” başlıklı teze 2003 yılında Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümünden yüksek lisans derecesini aldı. Ayaydın Cebe, başta *Kebikeç*, *kitap-lık*, *Millî Folklor*, *Pasaj* ve *Varlık* olmak üzere Türk edebiyatı alanındaki akademik dergilerde makaleler yayımlamış, yurtiçi ve yurtdışında düzenlenen çeşitli uluslararası sempozyumlarda bildiriler sunmuştur.